GENOCID NAD BOŠNJACIMA, SREBRENICA 1995–2020:
Uzroci, razmjere i posljedice

ZBORNIK RADOVA

Izdavači: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu
Univerzitet u Sarajevu
Univerzitet u Tuzli
Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu

Za izdavače: Prof. dr. Rasim Muratović, direktor Instituta za istraživanje zločina
Prof. dr. Rifat Škrijelj, rektor Univerziteta u Sarajevu
Prof. dr. Nermina Hadžigrahić, rektorica Univerziteta u Tuzli
Dr. sc. Sedad Bešlija, direktor Instituta za historiju

Urednici: Dr. sc. Muamer Džananović
Dr. sc. Zilha Mastalić-Košuta
Dr. sc. Merisa Karović-Babić

Stavovi i gledišta iznesena u radovima autora ne predstavljaju nužno stavove i gledišta urednika.

Lektura: Mr. Sadžida Džuvić
DTP i korice: Mr. Sead Muhić, dipl. ing.
Štampa: Štamparija Fojnica d.o.o.
Tiraž: 500

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

341.485(497.6=163.43)"1992/1995"
94(497.6)"1992/1995"

MEĐUNARODNA naučna konferencija Genocid nad Bošnjacima, Srebrenica 1995-2020 (2020 ; Sarajevo)
Genocid nad Bošnjacima : Srebrenica 1995-2020 : uzroci, razmjere i posljedice : zbornik radova s Međunarodne naučne konferencije održane 19. oktobra 2020. u Sarajevu. - Sarajevo : Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta : Univerzitet : Institut za historiju Univerziteta ; Tuzla : Univerzitet, 2021. - 2 sv. (1022 str.) ; 24 cm

Bibliografija i bilješke uz svaki rad.

ISBN 978-9958-028-37-3 (Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta)
ISBN 978-9958-600-80-7 (Univerzitet u Sarajevu)
ISBN 978-9958-649-41-7 (Institut za historiju Univerziteta)
ISBN 978-9958-609-82-4 (Univerzitet u Tuzli)

COBISS.BH-ID 44386054

Zbornik radova indeksiran je u CEEOL – Central and Eastern European Online Library (www.ceeol.com)

GENOCID NAD BOŠNJACIMA, SREBRENICA 1995–2020: Uzroci, razmjere i posljedice

Zbornik radova s Međunarodne naučne konferencije održane 19. oktobra 2020. u Sarajevu

1. TOM

Sarajevo – Tuzla, 2021.

SADRŽAJ

1. TOM

1. UVODNE RASPRAVE O GENOCIDU NAD BOŠNJACIMA

2. MEĐUNARODNOPRAVNE ANALIZE

3. HISTORIJSKE ANALIZE DOGAĐAJA I ZLOČINA 1992–1995.

2. TOM

4. REVIZIONIZAM I NEGIRANJE GENOCIDA

5. DRUŠTVENO-POLITIČKE POSLJEDICE GENOCIDA

6. METODOLOŠKE RASPRAVE, OSVRTI I PRIKAZI

Predgovor

Povodom obilježavanja *dvadeset pete* godišnjice genocida nad Bošnjacima u „sigurnoj zoni“ Ujedinjenih nacija Srebrenica i oko nje, 19. oktobra 2020. godine u Sarajevu (Vijećnica) održana je Međunarodna naučna konferencija pod nazivom “GENOCID NAD BOŠNJACIMA, SREBRENICA 1995–2020: Uzroci, razmjere i posljedice“ u organizaciji četiri obrazovno-naučne institucije: Univerziteta u Sarajevu, Univerziteta u Tuzli, Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu i Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu.

Događaji u Srebrenici i oko nje od 6. do 19. jula 1995. godine, bez obzira na mnogobrojne pokušaje, neprevodivi su na jezik stvarnosti koju poznajemo. Kao čovječanstvo naivno smo vjerovali da se poslije Aušvica i holokausta nigdje, nikada i nikome ne može dogoditi genocid takvih razmjera, da su za samo nekoliko dana ugašena nasilnom smrću 8372 ljudska života, a ugašena su samo zato što su imala drugačiji etnički i vjerski identitet. To nam govori da ljudski rod kroz historiju u moralnom pogledu od Drugog svjetskog rata i pobjede nad fašizmom nije nimalo napredovao.

Srebrenica – kao spomenik tuge i simbol gubitka ljudskog dostojanstva – nažalost, i 26 godina poslije genocida i masovno počinjenih zločina nad Bošnjacima na najsvirepiji način, koji povijest ratovanja ne pamti, predmet je mnogobrojnih i raznovrsnih historijskih falsifikata iz političko-ideoloških razloga, gdje se i dalje čak i institucionalizirano negira genocid. I dok negatori genocida ulažu ogromna sredstva i genocid negiraju na lokalnom, regionalnom i međunarodnom nivou, ne preostaje nam ništa drugo nego da se negiranju genocida i zločina suprotstavimo naukom i naučnim istraživanjima. Zato smatram da su konferencije, poput Međunarodne naučne konferencije „Genocid nad Bošnjacima, Srebrenica 1995–2020: Uzroci, razmjere i posljedice“, jako važne, jer ne samo da daju naučnu valorizaciju nepobitnih činjenica utvrđenih na najvišim sudskim instancama u Hagu već ovaj događaj sagledavaju i s historijske, sociološke, psihološke, medicinske, biološke strane.

U okviru obilježavanja *dvadeset šeste* godišnjice od genocida, Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu i Univerzitet u Tuzli objavljuju zbornik radova s navedene Međunarodne naučne konferencije. Smatramo da objavljivanjem ovakvih djela ispunjavamo jednu od obaveza akademske zajednice, da na bazi egzaktnih dokaza i bitnih činjenica educiramo mlade naraštaje, a javnost podsjećamo na temeljne vrijednosti ljudskog života. U zborniku se objavljuju radovi eminentnih naučnika i akademskih imena iz zemalja svijeta, regiona i Bosne i Hercegovine. Objavljuje se 39 radova koji su zadovoljili dvije slijepe recenzije.

Na kraju predgovora želim zahvaliti članovima Organizacionog odbora Međunarodne naučne konferencije: "GENOCID NAD BOŠNJACIMA, SREBRENICA 1995–2020: Uzroci, razmjere i posljedice", članovima Naučnog odbora Konferencije – na čijem je čelu bio akademik, prof. dr. Mirko Pejanović i članovima Redakcionog odbora Konferencije – na čijem je čelu bio prof. dr. Rasim Muratović, kao i svim učesnicima Konferencije.

Također, zahvaljujem na saradnji u pripremi i organizaciji Konferencije, kao i u pripremi i objavljivanju zbornika radova, prof. dr. Rasimu Muratoviću, direktoru Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, dr. sc. Sedadu Bešliji, direktoru Instituta za historiju, i prof. dr. Nermini Hadžigrahić, rektorici Univerziteta u Tuzli.

Uz čestitke autorima radova, posebnu zahvalnost i čestitke upućujem urednicima zbornika radova: dr. sc. Muameru Džananoviću, dr. sc. Zilhi Mastalić-Košuti i dr. sc. Merisi Karović-Babić – naučnim saradnicima Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.

Sarajevo, 26. maj 2021. UNIVERZITET U SARAJEVU

Prof. dr. Rifat Škrijelj, rektor

Riječ urednika

Zbornik radova s Međunarodne naučne konferencije pod nazivom ***GENOCID NAD BOŠNJACIMA, SREBRENICA 1995–2020: Uzroci, razmjere i posljedice*** predstavlja izuzetno važan doprinos naučnom sagledavanju namjera, uzroka, ciljeva, razmjera i posljedica izvršenog genocida kao i drugih zločina protiv vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom. Međunarodni kao i drugi naučni skupovi neophodni su kako bi se sagledale i sublimirale činjenice iz perioda agresije, a zbornik radova ostaje u naslijeđe budućim generacijama kao opomena da se zločini nikada i nikome ne ponove.

Zbornik sadrži 39 radova u kojima su predstavljena nova istraživanja i saznanja koja s interdisciplinarnog, odnosno društveno-političkog, historijskog, sociološkog, psihološkog, demografskog aspekta elaboriraju rezultate istraživanja o događajima u Bosni i Hercegovini u razdoblju 1992–1995. Posebnu vrijednost daju i radovi koji tematiziraju društveno-političke posljedice nakon 1995. godine. Zbog obima naučnih radova, zbornik je podijeljen u dva jednako vrijedna i značajna dijela (I i II tom). Koncepcija strukture sadržaja sistematizirana je u šest tematskih cjelina. Prvi tom obuhvata 15 radova, a drugi 24 rada. Zbornik počinje predgovorom prof. dr. Rifata Škrijelja, rektora Univerziteta u Sarajevu, a završava *Zaključcima* s Konferencije, koje u ime Naučnog odbora potpisuje akademik, prof. dr. Mirko Pejanović.

U prvoj tematskoj cjelini *UVODNE RASPRAVE O GENOCIDU NAD BOŠNJACIMA* prezentirana su bitna naučna saznanja o ideologiji, uzrocima, ciljevima, planovima, namjeri i drugim faktorima koji su doveli do izvršenja zločina protiv vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom. Ovi radovi potvrđuju da su velikodržavne ideologije, koje su dovele do genocida, i danas itekako prisutne.

MEĐUNARODNOPRAVNE ANALIZE druga su tematska cjelina prvog toma. Promišljanja i istraživanja o međunarodnim obavezama država, ali i međunarodnih organizacija koje deriviraju iz Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948. godine, uzroci i posljedice genocida nad Bošnjacima, dokazivanje genocidne namjere (*mens rea*) neke su od tema koje autori elaboriraju u ovom dijelu.

Kategorije civila i civilnog stanovništva, koje su bez svoje volje najveće žrtve oružanih sukoba, odluke i stavovi Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija o genocidu u Srebrenici, kao i rasprave o priznanju zločina genocida u rezolucijama Evropskog parlamenta i drugim međunarodnim aktima također su obrađene teme u ovom dijelu.

Treća tematska cjelina prvog toma su *HISTORIJSKE ANALIZE DOGAĐAJA I ZLOČINA 1992–1995.* u kojima su predstavljeni rezultati empirijskih naučnih istraživanja o zločinima. U ovom dijelu elaborirane su činjenice o događajima tokom 1992–1995. Okolnosti koje su prethodile usvajanju Rezolucije 819 Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija, pojašnjenje šta je novoimenovani status sigurne zone suštinski donio ovom području, zločini nad najranjivijim skupinama stanovništva, tj. majkama i djecom, neke su od tema koje su obrađene u ovoj tematskoj cjelini zbornika. U radovima su također predstavljeni kontinuirani i sistematski zločini počinjeni i u drugim mjestima u Bosni i Hercegovini. Autori su, na osnovu relevantne dokumentacije i terenskih istraživanja, dokazali da su najtežim vrstama naoružanja počinjena masovna i pojedinačna ubistva, ranjavanja, psihičke povrede, silovanja, progoni, odvođenja u koncentracione logore, a uništavana je i njihova kulturna, historijska i vjerska višestoljetna baština kako bi se uklonio svaki dokaz njihova postojanja.

Negiranje genocida široko je prisutna pojava u globalnom svijetu. Iako su Ujedinjene nacije uspostavile određenu vrstu sistema za prevenciju genocida, posljednja iskustva iz Bosne i Hercegovine, ali i drugi primjeri iz svijeta, upozoravaju da ovaj sistem ne funkcionira. Naprotiv, sistem uopće ne posjeduje funkcionalne mehanizme za sprečavanje i zaustavljanje slučajeva genocida koji se kontinuirano čine širom svijeta. Negatori genocida uspostavljaju globalnu mrežu s ciljem širenja genocidnih ideologija. Svaka država trebala bi razviti vlastiti sistem suprotstavljanja genocidu, a samim time i negiranju genocida kao njegovom sastavnom dijelu. U Bosni i Hercegovini ne postoji zakon o negiranju genocida, što dodatno uznemirava i vrijeđa žrtve. I dok se to čini, ne treba zanemariti ni druge pojave koje uzimaju maha kada je negiranje genocida nad Bošnjacima u pitanju. Zapravo, sve je više onih koji naglašavaju važnost potpunog ili djelomičnog zaborava i što manjeg spominjanja razdoblja 1992–1995. godine, naglašavajući da je

to preduvjet pomirenja, prosperiteta, razvoja i bolje budućnosti Bosne i Hercegovine i njenog društva. U prvoj tematskoj cjelini drugog toma pod nazivom *REVIZIONIZAM I NEGIRANJE GENOCIDA* nalaze se radovi koji detaljnije raspravljaju upravo o ovim temama.

U drugoj tematskoj cjelini drugog toma pod naslovom *DRUŠTVENO-POLITIČKE POSLJEDICE GENOCIDA* autori su prezentirali svoja istraživanja i stavove o društveno-političkim, historijskim, psihološkim, demografskim posljedicama počinjenog genocida, ali i drugih zločina izvršenih na prostoru cijele Bosne i Hercegovine. U ovoj tematskoj cjelini elaborirana su i istraživanja koja se odnose na novu politiku identiteta. U ovom dijelu zbornika prvi put objavljuju se i rezultati terenskog rada koji do sada nisu bili predmetom istraživanja, što zborniku daje dodatnu vrijednost.

Zbornik završava *METODOLOŠKIM RASPRAVAMA* kojima se ukazuje na koji način kontinuiranim spojem naučne teorije i prakse možemo doći do valjanog i adekvatnog znanja o zločinu genocida. U ovom su dijelu i četiri rada koja predstavljaju osvrte i prikaze.

Ovim zbornikom šaljemo poruku da ne postoji nijedan ideološki, politički ili bilo kakav drugi cilj za koji se može pronaći opravdanje koje podrazumijeva oduzimanje života ljudi i nanošenje psihofizičkih patnji. Borba protiv takvih projekata nužno je neophodna, pa i onda kada su oni ostvareni ili se nalaze u finalnoj etapi. To je još jedan od bitnih razloga zašto je važno ispravno naučno izučavanje zločina genocida, kao i drugih zločina protiv vrijednosti zaštićenih međunarodnim pravom.

Radovi s Međunarodne naučne konferencije, održane 19. oktobra 2020. u Sarajevu, potvrdili su svoju naučnu i stručnu kvalitetu. Iskreno se nadamo da će ovaj zbornik biti nezaobilazna naučna i stručna literatura u izučavanju tema vezanih za *uzroke i razmjere* najtežih zločina počinjenih u Bosni i Hercegovini, kao i njihove *posljedice*.

Sarajevo, 28. maj 2021.

U r e d n i c i

1. UVODNE RASPRAVE O GENOCIDU NAD BOŠNJACIMA

Akademik, prof. dr. Rusmir Mahmutćehajić

GENOCIDNA IDEOLOGIJA ANTIBOSANSTVA

U sjećanju na sve bosanske ljude čije su dostojanstvo u grebovima povrijedili i kosti pretresali i lomili, kako bi živima oteli i prošlost i budućnost i tako ih učinili nemoćnima u osvješćivanju sebe, žrtvama preinačivim u krivce. I naročito u sjećanju na Izeta Mašića čiji su greb na Hambinoj carini prekopali i prodali, čovjeka koji je znao da su mu preci Sulejman Nađi-efendi, Mustafa-aga, hadži Husein-aga, Mustafa-aga, hadži Husein-aga, hadži Mahmud-aga, Sulejman-aga, Ismail-paša. I njemu i svim njegovim precima nastoje u neznanju i nesvijesti izbrisati postojanje, od sjemena do grebnog mira, a tako i budućnost njihovih potomaka.

Uvod

Genocid, genocid, genocid! Tom prividno poznatom riječju imenovani su progoni i ubijanja bosanskih muslimana u Srebrenici 1995. godine. Za to djelo osuđeno je više pojedinaca koji su ga domislili, podstakli i/ili proveli. Tom riječju, koju su izrekli suci, koju potomci i srodnici ubijenih ponavljaju kao molitvenu utjehu, užasnuta i ustrašena većina više je anestezirana negoli utješena. Ali riječi nemaju značenja izvan rečenice. Kada su im nametana korištenja u izdvojenosti, one postaju plastične.[1] Čine se neprijeporno shvatljivim, a ipak su sve dalje od tog što njihovi korisnici hoće u žalosti i patnji, u ljubavi i mržnji te u nastojanjima da prežive i budu sretni.

Kad su genocidom imenovani unaprijed smišljeni, sistematično provođeni i nakon izvršenja skrivani i poricani progoni i ubijanja ljudi, s namjerom da ih tamo gdje jesu više ne bude nikako ili takvih kakvi jesu,

[1] O pražnjenju modernoga govora, oduzimanju smisla govornim sudovima i ideologijskim obrtanjima vidika zbilje vidjeti u: Poerksen, Uwe, *Plastic Words: The Tyranny of a Modular Language*, prev. Jutta Mason and David Caylej, University Park PA: The Pennsilvania State University Press, 1995.

te kad je time i uzrokovano novo stanje, za one kojima se to dogodilo presudno je važno u srži tog tragati za odnosom zla i dobra. Tome traganju, htio to on ili ne htio, ne može umaći nijedan čovjek. Ako radi jasnoće ovog izlaganja umjesto riječi genocid bude korišteno "uništavanje bosanskog muslimanstva", jasno je da to označava vezu uništavatelja i uništavanih.

Uništavatelji bosanskog muslimanstva – a to znači svih bosanskih muslimana u njihovim kućama, zavičaju i domovini, sa svime što ih čini narodom – imaju u sebi pojedinačno i u društvenom ustrojstvu u koji su uključeni razloge da učine to na što su podsticani iz svog pripadanja jeziku, značenjima i simbolima koji su obuhvaćeni cjelinom vodstva kojem su potčinjeni, ideologiji u kojoj su oblikovana njihova jastva te organizacijama u koje su voljno ili nevoljno uključeni.

Za „uništavanje bosanskog muslimanstva", o kojem je ovdje riječ, odgovorne su srpske nacijske elite. Bez njihovog postojanja jasne namjere i za to potrebne moći, pothvat uništavanja bio bi neizvediv. Ali on se dogodio. Za njihovo izvršenje osuđeno je nekoliko pojedinaca iz tog vodstva. Nacijska elita kojoj su ti pojedinci pripadali ostala je živa i nezapriječena na povijesnoj pozornici. Na različite načine, u promijenjenim okolnostima ta elita čuva i nastavlja istu nacijsku teleologiju, odredivu i prije i u toku izvršenih uništavanja.

Da nacijska elita, s prenošenjem razloga za uništavanje, preživljava kroz brojne sadržaje, potrebna je nacijska ideologija u kojoj su žrtve predstavljene krivcima i neprijateljima nacije u ime koje njeni junaci provode ta uništavanja. Nacijske elite su smjenjive. Mogu biti različite, ali nerijetko čuvaju istu nacijsku ideologiju kojom mogu pravdati i prošla i buduća uništavanja. I elite i organizacije i izvršitelji tih uništavanja mogu se mijenjati i javljati u različitim oblicima. Sudionici nacijskih elita mogu govoriti o istini i pravdi, dobru i ljepoti te stjecati ugled zaštitnika općeg poretka u kojem je i njihov narod, nacija. Organizacije potčinjene tim elitama mogu postati sredstva dobrih namjera, čista i nedužna. Mogući izvršitelji, uključeni u društvene tokove mirnog života i odgovornosti za druge, nisu domislivi kao potomci onih koji su neposredno vršili uništavanja.

Ali ideologija nastavlja svoju prisutnost u svima njima, iza političkih, kulturnih i ekonomskih maskiranja, stalno i svima raspoloživa za drugu stranu lica preosviješćene obuzetosti nacijom koja sažima ego pojedinca u ego njenog vođe. Oni protiv kojih je provođena namjera uništenja, koji su kao narod ranjeni i osakaćeni, mogu biti okrivljivani za stavljanje svoje patnje u središte svijeta, za nemar prema patnjama drugih. Ali govorenje o vlastitoj boli, žalost i tuga u trpljenom stradanju jesu neosporivo i sveto pravo. U tome mogu izgubiti i strpljenje i razboritost te zapasti u očaj i mržnju. Mogu poludjeti te patiti u nemogućnosti da shvate uzrok i svrhu tog što se njima i njihovim događa, od jednog do drugog naraštaja. To je njihova najveća briga. Kad kažu da oni koji su vršili njihovo uništavanje, pa u tome samo djelomično uspjeli, ne smiju pobijediti nakon svojih smrti ili kazne zatvora, to znači da u tuzi i žaljenju okrenuti sebi – i prije nego nađu odgovor na pitanje o odnosu prema drugim, među kojima su krivci za njihovu patnju – preispituju sebe u usmjeravanju prema onim vidicima ljudskosti u kojima su zlo i dobro jasno razlučeni. A pristajanje uz dobro srž je prava na preživljenje i sreću.

„Uništavanje bosanskog muslimanskog“ svijeta traje dugo. Obuhvata brojne naraštaje. Njegova zbilja nikada nije uvedena u razumski poredak uzroka i posljedica. Šta je cilj tog uništavanja? Je li to uništavanje samo sredstvo za taj cilj? Iako se genocidom, izvršenim u posljednjem ratu protiv Bosne, bave povjesničari i sociolozi, filozofi i književnici te pravnici i sudije, iako postoji ogromna građa o njemu, nije razriješeno pitanje: Kako su povezane ideologije antimuslimanstva i antibosanstva?

Sive etničke zone

Devetnaesto stoljeće određuju dva povezana historijska procesa u Bosni i oko nje. Prvi je pokret naroda da se oslobode osmanske vlasti i promijene odnose vladajuće manjine i potčinjene većine. Drugi je uništavanje slavenskih muslimana poistovjećenih s Turcima i u njima oličenom vlašću na svim teritorijama zahvaćenim rasplamsanim gnjevom sudionika prvog procesa.

Kada je bosanski fratar Antun Knežević 1870. godine tajno posjetio u Beogradu Milivoja Blaznavca, u očekivanju savjeta za ponašanje u neredima i nasilju širom Bosne, tada mu je taj srbijanski politički prvak rekao:

> *Dok se dignete, odmah na Turke izdajte proglas: ol nek se odmah krste, ol odmah nek sele kuda znadu, ako ne misle biti sasječeni! […] Turci su pasja vjera! Dok god budu u toj pasjoj vjeri vi nigda mira imati nećete! […] Međuto, ako ne izađe kako vi mislite, možete opet smrad izbaciti, kad vam se svidi, kao što smo i mi skoro učinili.*[2]

U tom obrascu uništavanja bosanskog muslimanstva valja tražiti suštinu pojave dugog trajanja: pokrštavanja, progoni i ubijanja muslimana na svim teritorijama na kojima su dosljedno i posve izvedene teleologije srpskog i/ili hrvatskog oslobođenja. Tamo gdje se to nije dogodilo ostale su, kako to tvrdi Veselin Đuretić, "sive etničke zone".[3] Te sive etničke zone su teritorije na kojima zločini prisilnog pokrštavanja, progoni i ubijanja muslimana nisu dovršeni.

Prema tome, cilj su teritorije. Prisutnost naroda na njima, u ovom slučaju muslimana ustrajno predstavljanih Turcima, smetnja je za postizanje zadanog cilja. Njihovo je uništenje sredstvo a ne cilj. U obrascu "siva etnička zona" valja poznati ideologijsku dogmu o čistome etnosu na njegovoj teritoriji, kojem odgovara bjelina, i njegovoj onečišćenosti crninom. Da ta izvorna etnička čistota bude iznova uspostavljena, nužno je njeno očišćenje od zaprljanosti crninom.

Milivoj Blaznavac, pravoslavni kršćanin, obraća se Antunu Kneževiću, rimokatoličkom kršćaninu, uvjeren da ih svijest o crnini, muslimanskoj nečisti u i na tijelu njihove kršćanske čistote poistovjetive s teritorijom, obvezuje na saglasnost. „Uništavanje bosanskog muslimanstva" i

---

[2] Knežević, Antun, *Njeke moje bilješke iz zadnjih godinah*, Rad/Besjeda, Beograd/Banja Luka, 2001, 54-55.

[3] Đuretić, Veselin, "Političke ideologije XX veka i srpsko etničko biće", u: Radovan Samardžić i Milan Duškov, ur, *Srbi u evropskoj civilizaciji*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1993, 64-69, 65.

svakog drugog ne samo da nije grijeh u tako pretpostavljenoj saglasnosti već je uzvišena obveza borbe protiv zla. S vjerom koju muslimani imaju, pasijom, kako kaže Milivoj Blaznavac, učinili su sebe psima[4], a tako i izvan svakog prava. Kad se odreknu te vjere, vraćaju se u ljudskost. Sve do tad neotrpiva su smetnja nacijskim teleologijama srpstva i hrvatstva.

Kao dokaz za to moguće je mapirati ideologijske oblike koji se mijenjaju u vremenu duljem od dva stoljeća, čuvajući i prosljeđujući suštinu naznačenu u navedenom pozivu Milivoja Blaznavca Antunu Kneževiću. Ako se na te oblike i njihovu suštinu osvrće iz iskustva s genocidom nad bosanskim muslimanima u posljednjem ratu protiv Bosne, u kojem krici i plač iz Srebrenice najodlučnije svjedoče, važno je upitati se o etici sjećanja na ubijene među onima koji se etnički, kulturno i politički smatraju povezanim s njima.

U sjećanju na žrtve genocida nad bosanskim muslimanima uglavnom preovlađuju imaginacije o zločincu i govorenja o njemu. Muslimanski govornik o zločincu poistovjećuje se s žrtvom, ali se rijetko osvrće na sebe i presudno pitanje: Kako i otkud sam dospio ovdje i zašto mi se događaju ovi progoni i ubijanja?

Pravo slabih

Ljudi ubijeni u Srebrenici – a tako je i sa svima ubijenim u Bosni – nisu svedivi ni na kakvo homogeno etničko tijelo. To su pojedinci od kojih nijedan nije prosta kopija drugog. Ali u jedan narod ih objedinjuju jezik, značenja i simboli. Svoj jezik zovu bosanskim. Temeljna značenja čovjeka i svijeta primaju iz svog naslijeđa u kojem su nerazdvojive objave Boga u učenjima Krista Isusa i vjesnika Muhammeda. U tim značenjima oblikovana je njihova etika – svjedočenje pravde pa makar to bilo i protiv njih; naređivanje dobra a sprečavanje zla; odbijanje poslušnosti mimo dobra; neosporivost prava slabih; vrijednost pojedinačnog života kao svih njih

[4] Nije začudno da Ivo Andrić u svojim književnim djelima, imaginacijama nerijetko govori o bosanskim muslimanima kao bijesnim i obuzetim bjesnilom, teškom i opasnom bolešću domaćih i divljih životinja, najčešće povezivanom s psima. Vidjeti: Mahmutćehajić, Rusmir, *Andrićevstvo: Protiv etike sjećanja*, Clio, 2015, *Pasim*.

oduvijek i zauvijek; nepovredivost prava pojedinca da odabere svoj put prema Bogu; vjerovanje da iza života na ovome svijetu slijede oživljenje i suđenje svakom čovjeku za sve što je činio.[5]

U takvom etičkom vidiku sve što je u postojanju ima pravo u odnosu s pojedinačnim čovjekom, a on dug prema svemu.[6] Pravo koje sve pojave u postojanju imaju u odnosu s pojedinačnim čovjekom srazmjerno je njegovoj moći. Svaki čovjek ima dug prema sebi, svemu u svijetu i Bogu. Što mu je moć veća, dug je veći. Zato u muslimanskom etičkom vidiku najveće pravo ima najslabiji – nemoćni, siroče i siromah, putnik i zarobljenik, poniženi i progonjeni, ojađeni i napušteni, gladni i žedni i tako dalje. A ko među svima njima ima samo pravo, ali ne i dug? Ko je najslabiji, toliko slab da nikome ništa ne duguje?

Koliko god to bilo čudno, odgovor je jednostavan i jasan: pravo u živih i nikakav dug njima imaju tek začeto i nerođeno dijete i mrtvi. Živi imaju dug prema njima a nikako pravo u njih. Kada su suočeni s mrtvim tijelom, živi su dužni zaštititi ga i nježno se odnositi prema njemu. Blagost majke prema nerođenom i tek rođenom djetetu odgovara blagosti prema umrlom, njegovom ispraćaju u greb i nepovredivosti u smrti. U bosanskom muslimanskom naslijeđu živi čuvaju tijelo umrlog. Brinu se o njegovom kupanju i opremanju za ispraćaj u grebnu kuću. U tome sudjeluju najbliži umrlog, a s njima i cijela zajednica. U greb je spušten

---

[5] O uzajamnosti etičke odgovornosti čovjeka na ovom svijetu, a to znači ispunjavanja dužnosti za održavanje pravde i eshatološkog ishoda u metaporetku, vidjeti: Murad, Abdal Hakim, *Travelling Home: Essays on Islam in Europe*, Cambridge: Tha Quilliam Press, 2020; naročito poglavlje 7: "Push Back with Something More Beautiful" (Qur'an 41:34: Minority Muslims from Complainants to Therapists, 167-186; Harvey, Roman, *The Qur'an and the Just Society*, Edinburgh: Einburgh University Press, 2018; Cook, Michael, *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010; Izutsu, Toshihiko, *Ethico-Religious Concepts in the Qur'an*, Montreal: McGill University Press, 2002; Isti, *God and Man in the Qur'an: Semantics of the Qur'anic Weltanschauung*, Tokyo: Keio Institute of Cultural and Linguistic Studies, 1964.)

[6] Izričit vjesnički stav u vezi s tim glasi: "Doista tvoje jastvo ima pravo protiv tebe. Tvoj Gospod ima pravo protiv tebe. Tvoj gost ima pravo protiv tebe i tvoja žena ima pravo protiv tebe. Pa svakome ko ima pravo daj njegovo pravo." (Wensinck, Arent J, et al, *Concordance et indices de la tradition musulmane*, 1-8, Leiden: E. J. Brill, 1936-1969, 1:486.)

nježno te zatvaran tako da mu ničim ne bude povrijeđeno tijelo. Njegov je greb privremena kuća slična onoj iz koje je uz žaljenje i ispraćaj u nju donesen.[7]

Bitan sadržaj jezika, značenja i simbola, prenošenih od jednog naraštaja do drugog u muslimanskom narodu, jest vjerovanje da smrt nije kraj. (Tako je i u svetim naslijeđima jevrejstva, kršćanstva i svih metafizički zasnovanih tradicija.) Svakom umrlom, okupanom i u bijele haljine odjevenom pripadaju i svi njegovi ostaci do posljednje čestice. Uz uvjerenje živih da će svi mrtvi ustati u novi život, greb i sve u njemu trajno su nepovredivi. Za one koji poriču to vjerovanje, bitan sadržaj svih vjesničkih obznana, truhle kosti davno umrlih su ili ništa ili fetiš. O tome je u Učenju, spuštenom na srce vjesnika Hvala, objavljeno kao odgovor onom čovjeku koji poriče novo oživljenje: "I ističe Nam primjer a zaboravlja svoju stvorenost, govoreći: 'Ko oživljava ove kosti, istruhle kako jesu?' Reci: 'Oživjet će ih Onaj Koji ih je stvorio prvi put, a On zna cijelo stvaranje, Koji vam je načinio vatru iz zelenog drveta, pa, gledajte, pâlite od nje.'"[8]

Ta objava tiče se trajne nepovredivosti mrtvog i njegovog greba, neodvojivi od punog smisla čovjekovog dolaska u svijet i odlaska iz njeg. Njoj su suprotstavljena naturalistička shvatanja da su uvjetni svijet i sve u njemu i razlog i svrha sebi. Ustrajavajući na svršetku ljudskosti u njegovoj smrti, protiveći se pozivu vjesnika Hvala, neki čovjek, poznat kao Ubej, Halefov sin, donio je do vjesnika istruhle kosti te ih pred njim satrao u prah, govoreći: "Misliš li da ih Bog može oživjeti nakon što su se raspale i istruhle?"[9]

---

[7] O muslimanskom odnosu prema mrtvom i njegovom ukopu vidjeti u: Halilović, Safvet, *Šta živi mogu učiniti za umrle*, El-Kelimeh, Novi Pazar, 2020; Elvedin Ibrahimspahić, *Dženaza i običaju*, El-Kalem, Sarajevo, 2018; Hasanović, Zuhdija i Hasani, Mustafa, *Dženaza, upute i propisi*, Štamparija "Nedib", Sarajevo, 2013; Mehmed Omanović, *Dženaza, preseljenje, odlazak*, Autor, Visoko, 2012; Bevrnja, Adnan M. i Strik, Seid, *Islamski propisi i običaji o smrti, dženazi i odnosu prema umrlim*, Sarajevo: Adnan M. Bevrnja, 2004; Kuduzović, Safet, *Pravni propisi dženaze-namaza: (Komparativni fikh)*, Emanet d. o. o, Zenica, 2004; Lugavić, Muhamed, *Dženaza: Propisi i običaji*, Tuzla: Autor, 1995; Sokolović, Sinanuddin, *Islamski propisi o čuvanju zdravlja, posjeti bolesnika i sahrani umrlih muslimana*, Sarajevo: Autor, 1972.

[8] Kur'an, 36:78-80.

[9] Navod u: Seyyed Hossein Nasr, Caner K. Dagli, Maria Massi Dakake, Joseph E. B. Lumbard, Mohammed Rustom, ur, *The Study Qur'an: A New Translation and Commentary*, New York: HarperCollins, 2015, 1083.

Nezamislivo je bivanje živim bez mrtvih predaka. Ali mogu postojati mrtvi bez živih potomaka. Jezik, značenja i simboli u kojima su živi ljudi povezani s mrtvim precima i mogućim potomcima propadaju u zaboravu ili odricanju veze s mrtvim, u poricanju dostojanstva njihovih grebova. Iako se mrtvi u označenim i neoznačenim grebovima mogu činiti dalekim, jer nemaju moći da zaplaču i zaišću, niko odlučnije od njih ne upozorava na pravo slabih, siročadi i siromaha, putnika i prognanih, bolesnih i zatočenih te žednih i gladnih, golih i bosih. Tek u sjećanju na mrtve, u odnosu s njihovim tragovima, čovjek uspostavlja lanac prenošenja koji ga povezuje precima uključenim u tok jezika, značenja i simbola. Tek u toj uzajamnosti kaplja ljudskog sjemena narasta prema osvješćenju prava na život i sreću. Zatrti sjeme nekom narodu isto je što i poreći i izbrisati njegovu vezu s mrtvim precima.

Bog je apsolutno Bliski. Nijedna Mu sila ništa ne dodaje. Zato je sa slabim. Odnos prema njima mjera je svih ljudskih postignuća. Vjesnik Hval kaže: "Bog doista neće posvetiti nijednu zajednicu u kojoj njen slabi ne može dostići svoje pravo osim velikom mukom."[10] Valja ponoviti da je pravo tek začetog, oživljujućeg sjemena u majčinoj utrobi, i pravo mrtvog – upravo zato što su posve nemoćni – najveće u dugu živih Bogu.

Nepovredivost mrtvih

Jevrejstvo, kršćanstvo i muslimanstvo putevi su prema Bogu. Bivanje na tom putu moguće je samo uz osviješćenu volju pojedinca. Put povezuje s Bogom, ali nikada nije isto što i On. Kada se dogodi da čovjek – a nebitno je smatra li se Jevrejom, kršćaninom ili muslimanom – svoj put prema Bogu poistovjeti s Njime, tad, isključujući druge puteve, poriče i moguću vezu drugih ljudi s Bogom i njihovo puno izbavljenje. To je jedan od oblika uzimanja boga mimo Boga ili potčinjavanja idolu, a vjerovatno i najgori od svih mogućih.

U navedenim trima svetim predajama, trima putevima prema Bogu, Jednom, i život i smrt od Njega su. Iz tog slijedi i odnos prema smrti,

[10] Al-Ḥākim al-Naysābūrī, *Al-Mustadrak ʻalāʻ al-Ṣāḥiḥayn*, 1-4, Bayrūt: Dār al-Fikr, 1398/1978, 3:256.

mrtvome i grebu. Ali Bog nije biće među bićima. On je Biće svih bića. Uvjetni su i vrijeme i prostor i sve pojave u njima. A Bog nije uvjetan. Zato su sve pojave s Njime. On im je apsolutni uzrok i apsolutna posljedica. Govoreći o tome u Učenju, objavi Sebe, On kaže: "To je zato jer Bog Jest Istina, i zato što On daje život mrtvome, i zato jer On je moćan nad svim, i zato što Čas dolazi, u koji nema sumnje, i zato što će Bog oživjeti sve koji su u grebovima."[11] Bog također kaže: "Vjerujući, ne uzimajte za prijatelje ljude na koje je Bog ljut i koji su izgubili nadu u budući svijet, čak onako kako su poricatelji izgubili nadu stanovnika grebova."[12] Nada stanovnika grebova je u oživljenju i Božijoj milosti. Bez nje, što je bitna postavka ideologije naturalizma, život nije ništa do čudesna slučajnost u igri tvari, od smrti i iz nje do smrti i u njoj.

Svi Božiji vjesnici, kojima je Hval maternost i pečatnost, podsjećaju ljude da je Bog apsolutno Živi, i razlog i svrha ljudskosti. Zato su smrt i greb, jednako kao i sjemena kaplja, potvrda ljudske uvjetnosti i znaci da je sve od Boga i da se sve Njemu vraća. Ebu Muvejhibe, oslobođeni rob i sljedbenik vjesnika Hvala, priča:

> *Usred noći Poslani me je pozvao i rekao da mu je naređeno da moli za mrtve u onom groblju te da trebam otići s njime. Otišao sam, pa kad je stao među njih, rekao je: 'Mir vama, ljudi grebova! Sretni ste da ste toliko bolji nego ovi ljudi ovamo. Razdori dolaze kao valovi tmine jedan iza drugog, posljednji gori od prvog.' Onda mi se okrenu i rekao: 'Dan mi je izbor: ili ključevi riznica ovoga svijeta i dug život ovdje iza kojeg je Raj, ili susret s mojim Gospodom i Raj.' Nagovarao sam ga da izabere prvo, ali rekao je da izabire drugo. Onda je molio za mrtve onamo te otišao. I potom je počela njegova bolest u kojoj ga je Bog uzeo.*[13]

U navedenim odnosima čovjeka i Boga, uz podsjećanje na mrtve i njihove grebove kao znakove smisla svega stvorenog, potvrđena je nepovredivost prava mrtvog, a tako i njegovog greba. Vjesnik Hval kaže: "Lomiti kosti mrtvog isto je što i lomiti mu kosti dok je živ."[14] Time on

---

[11] Kur'an, 22:6-7.
[12] Isto, 60:13.
[13] U: Guillaume, Alfred, *The Life of Muhammad: A Translation of Isḥāq's Sirat Rasūl Allah*, Oxford University Press, Karachi, 1980, 678.
[14] Aḥmād ibn Hanbal, *al-Musnad*, 1-45, Mu'assasat al-risala, Bayrūt, 1997, 41:259.

samo podsjeća čovjeka na to što je u njegovom bivanju ucijepljenim u Biće. Kad čovjek umre među bliskim, njihova je dužnost da mu osiguraju nepovredivost tijela i greba. Ta je dužnost veća što su umrli i njegov greb udaljeniji od živih, a tako i manje poznati. Što je čovjek slabiji, bio mrtav ili živ, njegovo je pravo veće.

Preci bosanskih muslimana štitili su svoje umrle i njihove grebove postavljanjem velikog obrađenog kamenja nad njima. Time su isticali svoju dužnost prema nepovredivosti mrtvog. Veličina kamenja podsjećala je na značaj nepovredivosti mira mrtvog, na obvezu živih da se s blagošću odnose prema mrtvom u njegovome grebu. Na jednom od tih kamenova nad grebom uklesano je moljenje mrtvog pod njim: "Molju vi se brati i gospodo nemojte mi kosti pretresati."[15]

Smisao postavljanja nadgrebnog kamena je u toj dužnosti živih da čuvaju i štite umrlog neovisno o tome u kakvom je on stanju, bilo da je u tjelesnom propadanju, u kosturu ili prahu. Iz tog etičkog temelja, iz neopozive dužnosti prema slabosti mrtvog, slijede etičke dužnosti prema svemu živom u skladu s načelom prema kojem je Bog sa slabim. Čovjek duguje zahvalnost za svoje postojanje Bogu. Ali sve vidljivo i nevidljivo obznanjuje i hvali Njega. Zato čovjek duguje cijelome stvaranju, jer ga podsjeća na Boga i na različite načine povezuje s Njime. Duguje svemu živom i mrtvom kao Njegovom stvorenju u koje je i on ucijepljen te tako neodvojiv od njegove cjeline.

Čovjekova propast, a posljedično i patnje povezane s njome, događa se u izdvajanju iz te cjeline i suprotstavljanju njoj. Tad Božije stvaranje ne upućuje na Stvoritelja i nije nepovredivo. Čovjek se osjeća dovoljnim sebi. Prestaje biti odgovorni namjesnik u svijetu. Konstruira imaginaciju gospodstva i moći koje ovise samo o njemu. Da to potvrdi, da sebe uvjeri u neosporivost svoje imaginacije, poriče da život ima smisao i poslije smrti, da su grebovi, znaci njegovog trajanja i nasljeđivanja, nepovredivi. Lomi i pretresa kosti onih čijim potomcima poriče ljudskost, a tako i sebi kada u tome sudjeluje ili kada se tome ne protivi rukom, jezikom i mišljenjem.

---

[15] U: Vego, Mako, *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, 1-4, Zemaljski muzej, Sarajevo, 1962–1970, 2:9.

Antibosanstvo

Antibosanstvo je bitan sadržaj nacijskih teleologija srpstva i hrvatstva. U tim teleologijama, kao i u svim drugim političkim osvješćenjima naroda koji zapadaju u apsolutiziranje svojih mistava tako da gube odgovornost za druge, korišteni su različiti kriteriji za određenje nacijskih cjelina. Bosanci, Crnogorci, Hrvati i Srbi govore jednim jezikom razlučenim u brojne vernakularne dijalekte. Niko od njih ne govori tuđi jezik. Svakome čovjeku i svakome narodu pripada njegov jezik.

Kada su jedan ili više dijalekata vernakularnog jezika normirani u vještačku cjelinu – a to je činjeno redovito u pothvatu nacijskog osvješćenja nekog naroda – taj koji normira i oni koji ga podržavaju uvijek imaju politički cilj da okupe i povežu narod u odnosu s tim ciljem. A okupljanje pretpostavlja određenje teritorija i granica u odnosu na druge.

Vuk Stefanović Karadžić u svom pothvatu normiranja jezika svih Bosanaca, Crnogoraca, Hrvata i Srba smatrao je da im je jezik srpski. Suočen s hrvatskim odbijanjem takve postavke, 1861. godine, malo prije smrti, piše: “Ako hrvatski rodoljupci ne pristaju na ovu na razumu osnovanu diobu [da su svi štokavci Srbi, a samo čakavci Hrvati], onda se za sud u ovome ništa drugo ne može učiniti nego da se podijelimo po *zakonu* ili *vjeri*: ko je god zakona Grčkoga ili istočnoga onaj se makar gdje stanovao neće odreći Srpskoga imena, a od onijeh koji su zakona Rimskoga neka kaže da je Hrvat koji god hoće.”[16]

U tome navodu naznačena dihotomija srpstva s temeljem u “zakonu grčkome ili istočnome” i hrvatstva s temeljem u “zakonu rimskome” razvijana je u dvije nacijske teleologije uz isključivanje dva historijska naroda – bosanskog i crnogorskog. Ali u svakome od tih naroda postoje, pored navedena dva zakona, i oni, kako ih Vuk naziva, “zakona turskog”. Kao što ti zakona grčkog nisu Grci i ne govore grčkim, tako ni ti zakona rimskog nisu Rimljani i ne govore rimskim jezikom, pa ma šta to značilo. Ali, jasno je i zato neosporivo da ti zakona turskog nisu Turci i da ne govore turskim jezikom.

---

[16] Karadžić, Vuk Stefanović, “Srbi i Hrvati” u: Isti, *Skupljeni gramatički i polemički spisi Vuka Stefanovića Karadžića*, 1-3, Štamparija kraljevine Srbije, Beograd, 1894, 3:443-468, 467-68.

Teleologija srpskog nacijstva temeljno je neodvojiva od pravoslavlja, kako je to slučaj i u Grka, Bugara, Rumuna i Rusa.[17] I pored zajedničkog ili vrlo bliskog jezika, koji ne uzimaju jedni od drugih, najvažnija razdjelnica srpskog i hrvatskog nacijstva je ona religijskih pripadanja. U njihovom uobličavanju zasebnosti pravoslavno crnogorstvo ideologijski i politički uključeno je u srpstvo, ali muslimansko bosanstvo postaje ključno pitanje obje nacijske teleologije, i srpske i hrvatske.

Ako taj dio naroda u središnjem dijelu slavenskog juga svoje političko osvješćenje ozbilji u bosanstvu, to ometa i priječi teleologije srpstva i hrvatstva. Zato je političko razgraničenje, a tako i stabiliziranje nacijskih ciljeva srpstva i hrvatstva, uvjetovano rješenjem bosanskog pitanja. A to je moguće svođenjem tog dijela bosanskog naroda na, kako to programski 1937. godine tvrdi Vasa Čubrilović, vjersku manjinu, jedinu muslimansku na Balkanu, te zato preodređenu za iščeznuće u srpskom ili hrvatskom nacijstvu.[18]

Navedena ideologijska konstrukcija o nemogućnosti političke stabilizacije dihotomije srpstva i hrvatstva bez uništenja političkog bosanstva jest srž u njih uključenog antibosanstva. Iako je bosanstvo, ideju nacije – a to znači države u kojoj religijska pluralnost nije zapreka demokratskom legitimiranju vlasti, vladavine prava i nepovredivosti ljudskosti – moguće štititi i razvijati u okviru savremenih političkih teorija i najviših postignuća u razvoju političkih zajednica, iako razlozi za bosanski politički narod postoje u političkoj i kulturnoj povijesti te zemlje, iako počelni oslonci za religijsku pluralnost postoje i u uvjerljivim tumačenjima uključenih religijskih tradicija, u osporavanju bosanstva i bosanske države kao njegovog cilja sudjeluju opasne snage iz susjednih država i njima potčinjene oligarhije u zemlji. U takvom geopolitičkom okviru s njegovim posljedicama u vladajućim nacionalističkim mentalitetima traje, uz stalne promjene oblika, suština antibosanstva, kojom je u više navrata omogućeno javljanje onog vida uništavanja bosanskih ljudi i svega što

[17] O tome vidjeti više u: Pollis, Adamantia, "Estern Orthodoxy and Human Rights", *Human Rights Quartetly*, 15/2 (1993): 339-356.

[18] Vidjeti: Čubrilović, Vasa, "Iseljavanje Arnauta", u: Bože Čović, ur, *Izvori velikosrpske agresije: Rasprave/dokumenti, kartografski prikazi*, August Cesarec/Školska knjiga, Zagreb, 1991, 106-124, 110.

im pripada, kakav je osvjedočen i presuđen kao zločin genocida, izvršen u posljednjem ratu protiv Bosne. Jesu ubijani bosanski muslimani, ali cilj nije samo njihovo nestajanje. Njihovo postojanje neodvojivo je od mogućnosti političkog osvješćenja u bosanstvu, neodvojivom od ideje bosanske nacije, a to znači bosanske države koja služi uspostavljanju i štićenju poretka u čijoj je srijedi čovjek s nepovredivošću njegovih prava.

U anesteziji i poslije

Slavenski muslimani u vremenu duljem od tri stoljeća prisilno su pokrštavani, progonjeni iz svojih zavičaja i ubijani. To što im se dogodilo u posljednjem ratu protiv Bosne, čemu su ubijanja njih u Srebrenici i progoni iz nje najvidljiviji dokaz, nije shvatljivo izvan te duge povijesti. Nije shvatljivo, a to da do sada nije ni shvaćeno znači da bosanski ljudi u ovome dobu nisu osvijestili svoju povijest te tako ni svoj politički telos. Da su osvijestili, živi nasljednici tih stradanja mogli bi reći s uvjerenjem da dovoljno poznaju sve pretpostavke trajanja preduvjeta za ponavljanje te da ih mogu spriječiti i reći: “To nam se više nikad neće dogoditi!”

To im se događa. Zato je opravdano reći da su od jednog do drugog naraštaja anestezirani, jer ne opažaju i ne osjećaju to što ih pogađa. Zato žive nesvjesni razloga i svrhe nametnutih im stradanja. Nesvjesni su svog duga da se obrane. Njihova nespremnost održava i snaži spremnost izvršitelja ponavljanih zločina da ustrajavaju u istome odnosu prema njima te u prikladnim prilikama čine to što smatraju nužnim za otklanjanje sivih etničkih zona na imaginacijskom tijelu svog čistog etnosa.

Zato je presudno važno pitanje: Kako i čime je u preovlađujuću svijest bosanskih muslimana injektirana izvan te potpomognuta iznutra ta anestezija? Možda postoje i drukčiji odgovori na to pitanje, ali ih zasad nema domislivih izvan ideologije nacionalizma. Ideologija je također plastična riječ modularnog jezika, svojstvenog za prevlast slike svijeta bez Boga. Izmislio ju je početkom devetnaestog stoljeća Antoine Destatt

de Tracy i njome označio tumačenje da ljudska ukupnost može biti postavljena u okvir zoologije i biologije.[19]

U takvom vidiku ukupnost postojanja zatvorena je u svoju materijalnost i determinističke zakone koji njome upravljaju. Prema tome, uvjetni svijet je i razlog i svrha sebi. Nema ničeg što transcendira njegovu uvjetnost i što mu daje postojanje i zakone u njemu. Karl Marx je tim pojmom označio krive intelektualne sisteme koji opravdavaju kapitalizam. Njima oblikovane svijesti usporedio je s *camera obscura*[20], aparatom u kojem je slika zbilje u svemu izvrnuta te kao takva nametana za zbilju. U danas uobičajenim korištenjima u političkoj filozofiji ideologijom je označen “općenito pogrdan pojam korišten da opiše političke stavove nekog drugog koji su smatrani neosnovanim”.[21]

Nema genocida bez ideologije koja traje tako da u dugom vremenu obuhvata i tri ostala nužna uvjeta za njeg – elitu koja odlučuje, njoj potčinjene organizacije i izvršitelje. Za neshvaćanje ponavljanih zločina protiv bosanskih muslimana važno je istražiti ulogu ideologije genocida. Da su shvatanja toga što im se zbiva kroz brojne naraštaje neodgovarajuća, jer su opetovano progonjeni i ubijani, da su bez odgovarajućeg uzvrata na patnju i bol, dokaz je da im je svijest o sebi i svijetu ideologijska. Kojom su ideologijom anestezirani u takvom stanju, šta znači da opažanja, osjećanja šutnji i patnje ne uspijevaju preinačiti u svijest o sebi i drugim? To se pitanje tiče dviju strana. Jedna su strana oni koji trpe stradanja, a druga su ti koji domišljaju i provode progone i ubijanja. O elitama, organizacijama i izvršiteljima progonjenja i ubijanja bosanskih muslimana ima dovoljno znanja u neosporivim sudskim presudama u ovome dobu. Ali ni najpravednije presude ne obuhvataju ideologiju, jedan od bitnih uvjeta za opetovano progonjenje i ubijanje ljudi.

---

[19] Antoine Louis Claude Destutt de Tracy, *Éléments d’ idéologie*, 1-5, Paris: Sourcier, 1800-1815.

[20] Vidjeti: Marx, Karl, Engels, Fridrich, *The Germao Ideology*, prev. R. Pascal, International Publishers, New York, 1947; Kofman, Sarah, *Camera Obscura of Ideology*, prev. Will Straw, Ithaca, Cornell University Press, New York, 1999.

[21] Audi, Robert, ur, *Cambridge Dictionary of Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, 360.

Javna govorenja elita nacionalizama udešavana su tako da se čine zagovaranjem općih vrijednosti u preovlađujućim oblicima politike i kulture. Kad su pojedinci iz njih i osuđeni za dokazana djela progonjenja i ubijanja, vladajuće nacionalističke elite prividno su odvojene od njih. Ali nikad ne prihvataju osude kao neopozivo utemeljene na pokazivanju istine. Neosnovanost ideologije nacionalizma kojoj pripadaju ustrajno održavaju i maskiraju manje ili više jasnim osporavanjem opravdanosti presuda za izvršena progonjenja i ubijanja. Poriču ih, iako su za njih odgovorni i/ili krivi. Ali ta djela vrše ljudi koji su također anestezirani. Kad se pozivaju na svoje srpstvo u progonjenju i ubijanju drugih, srpski nacionalizam im je anestetik. Tako je i s onima koji se pozivaju na svoje hrvatstvo u progonjenju i ubijanju muslimana. Njihov anestetik je hrvatski nacionalizam.

Bitan sadržaj u oba nacionalizma jeste ideologija antibosanstva. U poželjnim uzvratima bosanskih muslimana, koji su osporavani, progonjeni i ubijani radi mogućnosti političkog osvješćenja, jest bivanje jednakim ili sličnim svojim progoniteljima i ubicama. Kada svoju patnju uobliče u uzvratnom nacionalizmu, djelatnu anesteziranost svojih progonitelja i ubica pretvaraju u svoju. Tako se onesposobljuju da se podignu iz anesteziranosti, da shvate kako bosanstvo a tako i bošnjaštvo nisu i ne mogu biti ideologijski uzvrat ideologiziranosti progonitelja i ubica.

Biljezi, 1

U dihotomiji nacijskih teleologija srpstva i hrvatstva, u kojoj se srpska strana smatrala moćnijom i presudnijom, oslobođenje od tuđinske vlasti i političko ujedinjenje u jezičkoj zajednici osnova su dogovaranja i djelovanja političkih i kulturnih elita tih naroda. Određivanje granica u odnosu na Albance, Makedonce, Bugare, Rumune, Mađare, Slovence, Italijane otklanjalo je važnost pitanja unutarnje pluralnosti. Kada je nastala Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, pitanje Bosne i njenog naroda postaje središnje u toj teleologijskog dihotomiji. Jezik nije bio presudan za razlučenje, pa su pravoslavlju i katoličanstvu dana odlučujuća značenja.

Tako bi, smatrano je, granicu sveg srpstva i sveg hrvatstva bilo moguće ocrtati na osnovi religijskog pripadanja naroda. U tim teleologijama nastaju dvije maksimalističke slike velike Srbije i velike Hrvatske. Odnosi među njihovim zagovornicima postaju presudni u političkom, kulturom i ekonomskom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, ali i u obje Jugoslavije, i monarhističkoj i komunističkoj. U njima postoji saglasnost o nužnosti poricanja Bosne i njenog naroda, ali i gorljive suprotstavljenosti o izvođenju te saglasnosti u politički dogovor i njegovu primjenu. Glavna smetnja tome je postojanje bosanskog naroda čija pluralnost nije svediva na dihotomiju srpstva i hrvatstva na osnovi dihotomije pravoslavlja i katoličanstva. Nije svediva, jer joj izmiče muslimanska trećost, a zapravo opirući i nesvladivi dijelovi bosanskog naroda.

Iza maskiranih političkih stavova i dogovora srpskih i hrvatskih nacijskih elita stajala je ideologija temeljnog antibosanstva: bosansko pluralno društvo mora biti razbijeno u srpski i hrvatski sadržaj, a njegov opirući dio sveden na muslimansku teološku tursku tuđost koja mora biti svladana i uvedena u dihotomiju srpstva i hrvatstva. Da to bude postignuto nužno je poricati i raskidati složeno i raskošno tkivo bosanske pluralnosti, uspostavljano i razvijano kroz brojna stoljeća u cjelinu nesvedivu na ideologijske slike nacijskih homogenosti i religijskih isključivosti.

Kada je započeo tok raspada komunističke Jugoslavije, na političku pozornicu istupaju nositelji velikosrpskog državnog nacrta. Republika Srbija je 28. rujna 1990. godine *de iure* sebe izdvojila iz jugoslavenske federacije. Slobodan Milošević, u kojem je i simbolički i faktički bila utjelovljena srpska nacijska volja, započeo je u ožujku 1991. godine dogovaranje s Franjom Tuđmanom, predsjednikom Republike Hrvatske, o uništenju bosanske države i podjeli njene teritorije.[22] U tom odnosu otpočet je i vođen rat protiv Bosne.

Srpski nacionalisti u Bosni, koje je i simbolički i faktički predvodio Radovan Karadžić, crnogorski Srbin, posve ovisni o srbijanskoj vlasti i potčinjeni njoj, uz punu podršku Jugoslavenske narodne armije, kojom

[22] Hoare, Marko Attila, *The History of Bosnia: From the Middle Ages to the Present Day*, Saqi Books, London, 2007, 362.

je nezakonito upravljala ta vlast, usvojili su 12. svibnja 1992. godine šest strategijskih ciljeva srpskog naroda u Bosni i Hercegovini: (1) razdvajanje od druge dvije nacionalne zajednice, državno razdvajanje; (2) uspostavljanje koridora preko sjeverne Bosne koji bi povezivao istočne i zapadne dijelove Republike srpske; (3) uništenje graničnog značenja rijeke Drine u odnosu sa Srbijom; (4) uspostavljanje granice na rijekama Uni i Neretvi; (5) podjela grada Sarajeva na dva dijela, srpski i muslimanski; i (6) izlaz Republike srpske na more.[23]

Autorima tog programa bilo je jasno da te ciljeve mogu postići jedino uz korištenje sile, a to znači uz uništavanje prisutnosti bosanskog naroda na cijeloj državnoj teritoriji. Posljedično, svi Srbi i Hrvati u Bosni odbacili bi svaku vezu s bosanstvom, to jest politikom, kulturom i ekonomijom pluralnog društva. Opirući dio bosanskih Srba i bosanskih Hrvata nepoštedno bi bio proglašavan izdajicama i progonjen korištenjem svih raspoloživih sredstava. Na širem planu razgraničenje s Hrvatima moguće je, kako je isticano, na osnovi dogovora nacijskih elita.

Cijeli opirući dio bosanskog naroda nužno je, u skladu s navedenim strategijskim ciljevima, svesti na muslimane i odstraniti ga sa svih bosanskih teritorija, te zauvijek progonima i ubijanjima uništiti njegovu prisutnost na onim teritorijama proglašenim "srpskim". Njihovo prihvatanje svođenja na muslimane, odvojene i otuđene od Bosne i bosanstva, bitan je sadržaj navedenih strategijskih ciljeva. Momčilo Krajišnik, drugi u hijerarhiji provođenja navedenih ciljeva, ističe 10. siječnja 1994. godine: "Vjerujte da bi najveća tragedija bila kada bi Muslimani prihvatili sada da žive s nama skupa."[24]

[23] Vidjeti: "Odluka o strateškim ciljevima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini", *Službeni glasnik Republike Srpske*, 22, 26. studeni 1993, 866; Donia, Robert J., *Radovan Karadžić: Uzroci, postanak i uspon genocida u Bosni i Hercegovini*, prev. Daniela Valenta, University Press, Sarajevo, 2016, 197-200.

[24] U: Donia, 2016, 198.

U radu na ozbiljenju navedenih strategijskih ciljeva izvršeni su progoni i ubijanja muslimanskog dijela bosanskog naroda. Mnogi krivci za to, a među njima Radovan Karadžić i Momčilo Krajišnik, osuđeni su na međunarodnim sudovima. Ali znatno veći broj nije, pa su odgovorne nacijske elite nastavile svoj posao, u istim državnim ustrojstvima uz gotovo istu odanost ideologiji antibosanstva. Zato je važno u akademskim vidicima istražiti one biljege antibosanske ideologije koji naznačuju njeno trajanje od utemeljenja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca do ovog doba. Te su ideologije žive i prijete ponavljanjima progona i ubijanja u budućnosti.

Biljezi, 2

Konstituiranje bosanske nacije, za što su postojali i još postoje uvjeti, sprečavale su nacijske elite srpstva i hrvatstva koristeći sva raspoloživa sredstva. Tvrdnja da nema i ne može biti bosanskog naroda uzdignuta je na razinu ideologijske dogme uključene u sva nastojanja konstituiranja tih dviju nacija uz posebne i zajedničke sadržaje njihovog antibosanstva. Zato je bosanskome narodu umjesto nacijskog konstituiranja nametano, i silom i milom, nacijsko opredjeljivanje, čija suština, kad je ogoljena, ostaje već spomenuti zahtjev Milivoja Blaznavca bosanskome fratru Antunu Kneževiću.

Govoreći o očekivanom oslobođenju i ujedinjenju nakon Velikog rata, Stojan Protić, utjecajni srbijanski političar, kako to svjedoči Ivan Meštrović, uzvikuje 1917. godine: “Kad pređe naša vojska Drinu, dat ću Turcima dvadeset i četiri sata, pa makar i četrdeset i osam, vremena da se vrate na pradjedovsku vjeru, a što ne bi htjelo, to posjeći, kao što smo u svoje vrijeme uradili u Srbiji.”[25] Taj zagovornik takvog rješenja “turskog pitanja”, a zapravo bosanskog, postao je predsjednik prve Vlade Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Kada je ta vlast uspostavljena, Svetozar Pribićević, u svojstvu velikosrpskog političara i ministra unutrašnjih poslova, također zapovjedno tvrdi 1919. godine u Sarajevu: “Padom stare bosanske feudalne suverene

[25] Meštrović, Ivan, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Knjižnica Hrvatske revije, Buenos Aires, 1961, 73.

države uništen je i nosilac jednog posebnog suvereniteta u narodu, koji je u državi mogao da stvori posebno narodno ime. Znajte da smo stajali pred opasnošću da posebni suverenitet Crne Gore ne stvori posebno ime našem narodu. Danas sve te suverenitete moramo uništiti."[26]

Da nešto može biti uništeno, nužno je da postoji. Ako ne bi bilo bosanskog naroda, ne bi bilo moguće ni njegovo političko osvješćenje s političkim suverenitetom kao ciljem. Tada ne bi postojala ni mogućnost suverene bosanske države. U tome je suština ideologijskog antibosanstva. Zato je potrebno anestezirati bosanski narod, pa ga potom i eutanizirati. Za taj pothvat potrebna je mesijska moć našosti otjelovljene u "našem narodu i našoj vojsci".

Fikcijsku estetizaciju te potrebe, osnovane na kulturnom rasizmu i orijentalizmu evropske političke mode onog vremena, nudili su mnogi. Naročito mjesto u tome zauzeo je Ivo Andrić, književnik i službenik Vlade Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. U očekivanju doktorskog habita potrebnog mu za državnu službu, 1924. godine piše:

> *Po geografskom položaju Bosna bi zapravo trebala da povezuje zemlje Podunavlja sa Jadranskim morem, a to znači dve periferije srpsko-hrvatskog elementa i ujedno dve različite oblasti evropske kulture. Potpavši pod islam, Bosna ne samo da je bila lišena mogućnosti da ispuni ovaj zadatak, koji joj je po prirodi pripadao, i da učestvuje u kulturnom razvoju hrišćanske Evrope (kojoj pripada po svojim etnografskim i geografskim obeležjima), nego je, štaviše, zbog domaćeg islamiziranog elementa postala moćna prepreka hrišćanskom "Zapadu".*[27]

U tome stavu sažeta je do krajnje zbijenosti ideologija antibosanstva. Bosna i sve njeno svedeni su na srpsko-hrvatsku dihotomiju, i to u njenoj periferijskoj dinamici. Ona je samo geografija koja pripada hrišćanskoj našosti nasuprot koje su Turci. O toj suprotstavljenosti Ivo Andrić iste godine, u posve neknjiževnoj bilješci na početku svoje prve knjige

[26] Pribićević, Svetozar, *Stenografski izvještaj sa skupštine održane 15. i 16. februara*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1919, 66-67.

[27] Andrić, Ivo, *Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske vladavine*, prev. Zoran Konstantinović, *Sveske zadužbine Ive Andrića*, 1/1 (1982): 6-258, 53.

pripovijedaka piše: “Ove pripovetke o Turcima i o našima jesu samo deo (otprilike srednji) jednog rada, započetog pripovetkom *Put Alije Đerzeleza* i do danas nezavršenog.”[28]

Taj jedan rad s trima dijelovima, lijevim, desnim i srednjim, suštinski je “o Turcima i o našima”. Tek 1945. godine, stavljajući se u službu komunističkog režima, objašnjava da su njegovi Turci uobičajeno ime za bosanski muslimanski svijet.[29] Taj svijet, nastao, kako tvrdi Ivo Andrić, potpadanjem pod islam, taj domaći islamizirani element, predstavlja zapreku harmoniziranju srpsko-hrvatske dihotomije u njenoj evropskoj sudbini. Zato je Bosna, kako on domaštava, a zapravo uključenost muslimanskih sadržaja u njenu cjelinu, postala moćna prepreka kršćanskom Zapadu.

Prisutnost muslimana uzrok je takvom svođenju Bosne na suprotstavljenost svijetu kojem pripada. I nisu samo Bosna i njeni ljudi prepreka harmoniziranju srpskih i hrvatskih periferija. I mnogo više od tog, samo postojanje bosanskog muslimanskog svijeta, na koji ideolozi antibosanstva svode bosanski narod i njegove posljedične nemogućnosti političkog osvješćenja, čini, kako slijedi iz razmatranja Ive Andrića, tu zemlju nemogućom u odnosu s evropskim idealom.

Biljezi, 3

Od uspostavljanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca bosansko pitanje svedeno na muslimansko glavni je sadržaj ideologijske dijalektike sastavljanja i rastavljanja sveg srpstva i sveg hrvatstva. Ta uzajamnost, i pozitivna i negativna, nerazrješiva je sve dok Bosna i njeni ljudi ne budu onemogućeni u nastojanju da se politički osvijeste u bosanstvu, sve dok ne prestanu biti zapreka teritorijskom širenju srpstva i hrvatstva do njihovih ničim posredovanih ideologijski određenih granica sastavljanja i rastavljanja. Milan Srškić, predsjednik Vlade Kraljevine Jugoslavije u vremenu fašističko-monarhističke diktature, ističe: “Pa neka muslimani

[28] Isti, *Pripovetke*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1924, 3.

[29] Vidjeti bilješku uz “Rečnik turskih reči i provincijalizama”; u: Ivo Andrić, *Travnička hronika*, Svjetlost, Sarajevo, 1981; Isti, *Na Drini ćuprija*, isto.

budu Hrvati, ako neće da budu Srbi! […] Ja nisam neprijatelj naših muslimana, ali to njihovo držanje nanosi štetu nama, i Srbima i Hrvatima, i mi se, i jedni i drugi, moramo od toga braniti."[30]

Ako bi bili dopušteni konstituiranje bosanskog naroda i njegovo političko osvješćenje, ideologijsko apsolutiziranje srpsko-hrvatske dihotomije bilo bi nemoguće. To znači da su neizvedivi pothvati homogeniziranja sveg srpstva i sveg hrvatstva i njihovo posljedično razgraničenje. Iz tog slijede nužnost isključenja bosanskog muslimanskog svijeta iz srpsko-hrvatske dihotomije i podjela Bosne na dvoje, srpsku i hrvatsku. Takvu podjelu, domišljanu i provođenu na različite načine u svim inačicama dviju nacijskih entelehija, srpske i hrvatske, odlučno je zagovarao regent Pavle Karađorđević i srpski monarhistički krug oko njega, pa je 26. kolovoza 1939. godine provođena kao ozvaničenje dogovora Draške Cvetkovića, predsjednika Vlade Kraljevine Jugoslavije, i Vlatka Mačeka, predsjednika Hrvatske seljačke stranke i Seljačko-demokratske koalicije.

Predviđeno je uspostavljanje Banovine Hrvatske s prisjedinjenjem u nju otkinutih dijelova bosanske teritorije. Postojanje bosanskog muslimanskog dijela bosanskog naroda uopće nije uzimano u obzir. Tada je fra Josip Markušić, prvi čovjek Franjevačke provincije Bosna srebrena, kao u plaču upozoravao i Mehmeda Spahu i Tugomira Alaupovića, bosanske političare:

> *Nije ni Hrvat ni Srbin ni Slaven koji dopusti da se krti zemlja Bosna. Ona cjelokupna jedini je pouzdan vezioc rukoveti koje su Bogom određene da budu jedna državna cjelina, jedan snop. […] Kud se inače, po strašnoj našoj, ne daj Bože, sudbini, Bosna podijeli, tuda će udariti pukotina cjeline kao šeper posred kuće i ognjišta. […] Ne daj da se Bosna dijeli ili krnji ni za jedan pedalj zemlje, ni za jednog čobanina – ni za kakve izglede, prilike, pazare, obećavanja. To bi bila izdaja povijesti, naše duše.*[31]

---

[30] Janković, Stjepan, "Moja sećanja", u: Milutin Popović, ur, *Milan Srškić 1880-1937*, Odbor za izdavanje Spomenice pok. M. Srškiću, Sarajevo, 1938, 193-98, 195.

[31] Navod u: Oršolić, Marko, "Socijalno-politički pogledi fra Josipa Markušića", u: Josip Turčinović, ur, *Fra Josip Markušić*: Zbornik radova sa Simpozija u povodu

Ali ideologijska obuzetost antibosanstvom u objema nacijskim teleologijama uzrokuje psihološki rascjep: Ne postoji bosanski narod, ali ga ipak valja ustrajno napadati i razarati! U tome zbilja bosanskog naroda nije samo izvrtana i poricana već je pothvatima progonjenja i ubijanja te razaranja i zatiranja preinačavana u ideologijsku imaginaciju o bjelini žuđene etničke čistote. Dobroslav Jevđević, nacionalistički pisac i političar, a tokom rata i četnički vojvoda, u razdiranju bosanske cjeline, u svođenju njenog naroda na sušto srpstvo i hrvatstvo i "muslimanski višak", smatra dogovor Dragiše Cvetkovića i Vlatka Mačeka pretpostavkom za ozbiljenje teleologija srpstva i hrvatstva, pa 1940. godine piše: "Neophodni i osnovni preduslov idejnog jedinstva leži u sporazumu Srba i Hrvata."[32] Taj sporazum znači razgraničenje kroz Bosnu, a zapravo poricanje nje i njenog naroda.

Tumačeći tu postavku, on još kaže:

> *Veštački krikovi tobožnjeg bola zbog krvnog komadanja Bosne ostavljali su nas savršeno hladnim. Za nas je postojala Jugoslavija, dopuštali smo i posebno osećanje Srbije i Hrvatske, pojam Bosna i Hercegovina, kao neka posebna istorijska, nacionalna i geografska individualnost nije živeo u narodnim dušama i nije nikoga uzbuđivao.*[33]

To "nas" znači sve one koji u poricanju i ništenju bosanskog naroda, pa makar se to i odnosilo samo na muslimanski dio, vide političku nužnost čiji cilj opravdava sve oblike neetičnosti, pa posljedično i progone i ubijanja. Ideologijsku suštinu zahtijevanog jedinstva dviju nacijskih

---

100. obljetnice rođenja fra Josipa Markušića, održan 17. i 18. rujna 1980. u Jajcu, Kršćanska sadašnjost/Revija *Nova et vetera*, Zagreb/Sarajevo, 1982, 158-177, 169-170. To pismo poslano je, kako navodi Marko Oršolić, 9. veljače Mehmedu Spahi i 5. travnja Tugomiru Alaupoviću 1939. godine. Isti pisac na drugome mjestu kaže da su "originalne kopije" tih pisama u arhivi Franjevačkog samostana u Jajcu. (Oršolić, Marko, "Sedamstoljetno djelovanje franjevaca u Bosni i Hercegovini"; u: Ante Sorić, ur, *Franjevci na raskršću kultura i civilizacija: Blago franjevačkih samostana Bosne i Hercegovine*, MGC, Zagreb, 1988, 17-36, 36n62.)

[32] Jevđević, Dobroslav, "Bosanski Srbi i autonomija Bosne: Memoar o anacionalnim i razornim elementima politike Dra M. Spaha", Autor, Sarajevo, n. d, 3.

[33] Isto, 4.

teleologija, srpske i hrvatske, određuje, prema Dobroslavu Jevđeviću, spomenuto komadanje Bosne. On piše:

> *A pošto kako rekosmo Bosnu i Hercegovinu ne smatramo nikakvim teritorijem sa posebnim državnim pravom, pošto ona ne čini nikakvu posebnu ni etničku, ni ekonomsko-privrednu, ni saobraćajnu, pa u sadanjim granicama čak ni istorijsku celinu, mi nismo pravili pitanja od tog, da se upravna podela ne izvrši u glavnom po plemenskoj pripadnosti pojedinih krajeva bosanske zemlje.*[34]

Isključenje bosanskih muslimana iz tog "mi" pravda, kako on vjeruje i tvrdi, to "da apsolutna većina bosanskog islamskog elementa nema nikakve svesti o svom nacionalnom jedinstvu sa Srbima i Hrvatima". Uz to vjeruje i tvrdi da će ga "poštena i mudra nacionalna i kulturna politika vratiti tokom kratkog vremena u krilo srpskohrvatskog naroda."[35]

Svođenje bosanskog naroda na njegov politički neosvjestivi dio, na muslimane, neupitna je, kako u tom paradigmatičnom tumačenju smatra Dobroslav Jevđević, premisi nacijskih teleologija srpstva i hrvatstva. Prema takvom mišljenju, njihovo postojanje dokaz je protiv njih. Nisu svjesni sebe a tako ni svijeta i odgovornosti prema njemu. To su bitne postavke njihovog isključenja iz opće ljudskosti kojoj pripadaju postavke o apsolutiziranoj vrijednosti nacije u čije ime ih taj tumač obezljuđuje. Takvu jezgru genocidne ideologije moguće je poznati u svim oblicima antibosanske ideologije, u traganju za srpsko-hrvatskim savezom protiv bosanske prijetnje, ideologijski ogoljavane do karikaturnih prikaza muslimana.

---

[34] Isto.

[35] Isto, 5.

Biljezi, 4

Danim ideologijskim biljezima ocrtano je trajanje srpskog i/ili hrvatskog poricanja Bosne i njenog naroda. Moguće je između njih navesti brojne ideologijske sadržaje koji u različitim inačicama ocrtavaju trajanje tog ideologijskog pothvata s brojnim sadržajima u politici, kulturi i ekonomiji. Svoje krajnje iskaze taj tok dobiva u dva suprotstavljena nacionalistička nacrta, četničkom i ustaškom. U oba je pretpostavljena izvedivost homogenih država, velike Srbije i velike Hrvatske.

Stevan Moljević, član i potpredsjednik četničkog Centralnog nacionalnog komiteta, sastavio je 1941. godine dokument *Homogena Srbija* o granicama, društvenom uređenju i spoljnoj politici velike Srbije u obnovljenoj Jugoslaviji poslije Drugog svjetskog rata.[36] U toj viziji i Bosna i njen narod posve su poričeni. Granicama tako zamišljene velike Srbije bile bi obuhvaćene gotovo cijela Bosna i više dijelova sjeverno, zapadno i južno izvan nje. Na toj teritoriji bilo bi uspostavljeno homogeno srpstvo, kako je to u dokumentu istaknuto:

> *Preseljavanje i izmjena žiteljstva, naročito Hrvata sa srpskog i Srba sa hrvatskog područja, jedini je put da se izvrši razgraničenje i stvore bolji odnosi između njih, a time otkloni mogućnost da se ponove strašni zločini koji su se dešavali i u prošlom ratu, a naročito u ovom sadanjem, na svemu području na kome su Srbi i Hrvati bili izmešani, a gde su Hrvati i Muslimani s planom išli za istrebljenje Srba.*[37]

Drugi dokument je tekst Ante Pavelića, ustaškog poglavnika, *Pojam Bosne kroz stoljeća*. U njemu autor, pored ostalog, tvrdi: "Bosna dakle nije jedna teritorijalna niti etnička jedinica."[38] On to razlaže ovako: "[…] zemljopisno je Bosna sastavni dio države Hrvatske, što se vidi iz same zemaljske karte, a isto je tako i poviesno bila integralnim dielom Hrvatske. […] Cjelokupna Bosna, kako je označeno berlinskim kongresom, t.

[36] Original umnožen šapirografom u: Arhiva Vojvodinskog instituta u Beogradu, fond Četnička arhiva k. 144, reg. br. 4/1.

[37] U: Arhiva Vojvodinskog instituta u Beogradu, fond Četnička arhiva k. 144, reg. br. 4/1.

[38] Pavelić, Ante, "Pojam Bosne kroz stoljeća", *Spremnost*, 1 (1942): 1-2, 1.

j. sve do rieke Drine, pa djelomično i preko rieke Drine, bila je oduviek nastanjena sa najčišćim hrvatskim etničkim elementom."[39] Za prisutnost "pravoslavnog elementa" u Bosni Ante Pavelić tvrdi da nije srpski, pa piše:

> *U predjelu Bosne taj pravoslavni element je dvovrstan. Jedan dio sačinjavaju Morovalaki, t. j. ostaci romanskog elementa, koji je još iz rimskog carstva zaostao u nekim krajevima, a napose u gorskim predjelima. Taj elemenat je pripadao iztočnoj crkvi kao i svi Romani na Balkanu i nije nikada prihvatio katoličke vjere. Drugi dio pravoslavnog elementa došao je u te predjele mnogo kasnije i to sa turskom vojskom.*[40]

U takvoj ideologijskoj slici Bosne nema mjesta ni za kakav njen narod, osim hrvatskog, kako poglavnik izričito tvrdi: "to je zemljopisno, poviesno i narodnosno stanje Bosne, koja je u svim tim pogledima uviek bila i danas je neosporno hrvatska zemlja."[41]

Ti ideologijski stavovi temeljno su rasistički, a tako i antibosanski. U njima je bosanski narod porečen, a njegov muslimanski dio ideologijski uveden u opće hrvatstvo kao jedan od dvaju njegovih vjerskih sadržaja, katolički i muslimanski. Naspram te religijske dihotomije u općem hrvatstvu postavljena je neotrpiva tuđost općeg srpstva. Time su, kako to domišlja i nastoji silom države ozbiljiti ustaški poglavnik, zapriječene sve mogućnosti političkog osvješćenja bosanskog naroda. Njegovome muslimanskom dijelu nuđeni su privilegirani položaji u vlasti i prava da njegovu vjersku zasebnost iskazuje uz punu podršku države, ali uz uvjet da to plaća opredjeljivanjem za to što nije te tako gubi mogućnost da bude to što jest, da služi poricanju svega bosanskog, uključujući u to poricanje i uništavanje bosanskog srpstva.

U ideologijskim vidicima Stevana Moljevića nema mjesta ni za muslimane ni za katolike u imaginaciji o nacijskoj Srbiji, čije su granice postavljene u odnosu na, također, imaginacijsku Hrvatsku. Zato su u

---

[39] Isto, 2.

[40] Isto.

[41] Isto.

ustaškim pothvatima na ozbiljenju imaginacijske Hrvatske genocidno uništavani Srbi. Uništavani su i svi sadržaji pluralnog bosanstva. S druge strane, u narodnooslobodilačkom pokretu, koji su predvodili jugoslavenski komunisti, povezani su različiti dijelovi bosanskog naroda, i srpski i hrvatski i muslimanski. Zato je taj pokret privlačio sve više ljudi koji su vjerovali u njegova obećanja o bratstvu i jedinstvu u svoj različitosti, čemu će služiti nova država.

Nakon zločina genocida izvršenog nad Muslimanima, čime su bili prisiljeni da zaštitu traže gdje god im se činilo da ju je moguće naći, te nakon njihovog masovnog uključivanja u narodnooslobodilački pokret, i četničko vodstvo odlučilo je da im ponudi *de facto* izbavljenje čija je suština ista onoj u ustaškoj ponudi – da u općem srpstvu, umjesto u općem hrvatstvu, budu priznata vjerska zajednica. U travnju 1944. godine Dragoslav M. Mihailović, komandant Kraljevske vojske u otadžbini, a zapravo srpskih četnika, obraća se bosanskim muslimanskim prvacima:

> *U težnji da što pre postignemo najiskrenije zbliženje Srba i Muslimana; da što pre dođemo duhovnom i interesnom povezanošću do bratske uzajamnosti; da što pre, sa svešću o našim uzajamnim interesima, izvidamo rane naše prošlosti a i sadašnjosti; u želji da što pre uklonimo sve prepreke za harmoničan i srećan život u našoj novo preporođenoj državi-demokratskoj i federativnoj Kraljevini Jugoslaviji. […] Muslimani su naši domoroci, naša krv i naš jezik. Pripada im osvešteno i neprikosnoveno pravo na život i razvitak u njihovoj pradedovini. […] Želimo da im se zagarantuje miran i spokojan život u punoj islamskoj individualnosti i onako kako im najbolje godi duši i kako smatraju da imaju najpogodnije uslove za održanje svoje vere i podizanje svog moralnog, kulturnog, socijalnog i materijalnog napretka. […] Mi želimo da Islam bude priznata vera u našoj preporođenoj državi, a u Srpskoj federativnoj jedinici – ravnopravna državna vera. Želimo da se muslimanima dade potpuna verska autonomija; versko starešinstvo da muslimani biraju sami sebi bez ičijih ingerencija, a isto tako da upravljaju imetkom svojih vakufa. Islamskoj verskoj autonomiji treba da se dade najšira zakonska kompetencija, kako bi mogla nesmetano*

delovati izvan okvira verskih na području državnog, kulturnog, socijalnog i privrednog podizanja muslimana. Islamska zajednica u Srpskoj federativnoj jedinici treba da bude ravnopravno i po ključu svog brojnog stanja potpomagana iz državnih sredstava. Državna politika treba da potpomogne i u nacionalnom interesu, da se u gradu Sarajevu razvije veliki islamski duhovni centar za svu Evropu, kako bi iz naše zemlje bio Islam prema Evropi dostojno predstavljen i kako bi islamski životni prostor u našoj zemlji dobivao osetne koristi. […] Islamskoj verskoj autonomiji treba da budu date šire mogućnosti i kompetencije, kako bi izvanrednim putem podigla i izjednačila prosvetni nivo sa ostalim našim građanima. […] U državnim školama želimo da nastava i školski udžbenik budu saobraženi islamskim shvatanjima, kako muslimanska omladina ne bi bila primorana primati nauku u suprotnosti sa svojim verskim načelima, u duhu bilo kojeg drugog verskog shvatanja. […] Islamskoj verskoj autonomiji treba da bude dana najšira kompetencija i mogućnost da što pre izjednači socijalne uslove za život i napredak muslimana sa ostalim našim građanima.[42]

U tom pozivu, koji se na prvi pogled može činiti moralno privlačnim, vidljivi su bitni sadržaji ideologijskog antibosanstva. Uz pretpostavku da su svi bosanski pravoslavci neupitno i nepovratno Srbi odvojivi od svega bosanskog, muslimanski dio bosanskog naroda nužno je, uz podršku države, posve okrenuti u antibosanstvo njegovim svođenjem na esencijsko muslimanstvo. Otuđeni od vlastite povijesti i mogućnosti političkog osvješćenja u tome što jesu postat će, kako se očekuje, nesposobni da se odupru nacionaliziranju, zapravo posrbljivanju. Privilegirani i na različite načine upravljani pojedinci i ustanove tog zajamčenog "islamskog prava" služili bi, svjesno ili nesvjesno, nametanju ideologije antibosanstva.

[42] "Načelna uputstva za rad među našim Muslimanima", u: Milan Vesović, Kosta Nikolić i Bojan Dimitrijević, ur, *Rat i mir đenerala: Izabrani ratni spisi,* 1-2, Srpska reč, Beograd, 1998, 2:21-29, 21-23.

Post scriptum

Pred nastupajućim snagama narodnooslobodilačke vojske, predvođene Komunističkom partijom Jugoslavije, raspale su se i Kraljevina Jugoslavija i Nezavisna Država Hrvatska, a njihovi su zagovornici ili pobjegli ili poubijani ili se skrili pod plašt nove vlasti. Milan Stojadinović, predsjednik Vlade Kraljevine Jugoslavije do 5. veljače 1939, pobjegao je i u Argentini nastavio politički rad. Tu je prijateljevao s Antom Pavelićem, izbjeglim poglavnikom Nezavisne Države Hrvatske. Obojica su očekivala propast komunističke Jugoslavije, pa su u 1954. godini pravili planove o novom uređenju odnosa Srba i Hrvata. O njihovim dogovorima pričao je Đuro Baloković, svećenik, Vinku Nikoliću, piscu:

> *Jedne večeri sjedio sam u salonu gospodje Maštrović [u Buenos Airesu], kad se pojavio dr. Stojadinović. Došao je nasmijan, veseo, noseći veliku kitu skupocjenog cvijeća za domaćicu. Nakon upoznavanja i nakon neizbježivog pitanja, da li sam rođak violiniste Zlatka Balokovića, došao je brzo razgovor na politiku. Dr. Stojadinović me zapitao:*
>
> *– No, oče, šta se priča medju Hrvatima? Šta radi moj prijatelj Pavelić?*
>
> *Gospodja Maštrović začudila se, zašto gospodin Predsjednik toliko naglašava: moj prijatelj. Dr. Stojadinović joj reče:*
>
> *– Gospodjo, to je politika. Vidite, mi Srbi i Turci bili smo pet sto godina smrtni neprijatelji. Sada su druga vremena. Sad smo prijatelji. Zašto to ne bi moglo biti izmedju Srba i Hrvata?*
>
> *Ja: Tako je, gospodine predsjedniče! Ali, to može biti samo pod jednim uvjetom. Kako mi Hrvati nikada ne osporavamo Srbima pravo na njihovu državu, tako bi Srbi trebali i nama priznati pravo na državu. To bi trebala biti osnova svakog razgovora i sporazuma.*
>
> *– Jest, oče. I na toj bazi počiva i naš sporazum. Njegova prva točka glasi "Vodstvo Srpske Radikalne Stranke (a to je, kako znate, najjača srpska stranka) priznaje pravo Hrvatima na samostalnu državu".*
>
> *– O tom sam ja već nešto čuo. Druga pak točka govori o određivanju granica.*

– Da. Definitivne granice odredit će Srpska Narodna Skupština i Hrvatski Državni Sabor.

– Dobro, gospodine predsjedniče. Ali, kako znate, Srpske skupštine i Hrvatskog sabora nema. Republikanske Titove parlamente ne priznajemo ni mi, ni vi, kao takve. Ako bi došlo do raspada Titovog režima, moralo bi privremeno razgraničenje uslijediti odmah, ako bismo htjeli izbjeći tragične dogadjaje od 1941–45.

– Na to smo Pavelić i ja mislili. Zato smo se sporazumjeli, da se odredi privremena granica. Ta bi se u Hrvatskoj pokrivala s granicama sadašnje Republike Hrvatske, a Bosnu bismo popola podijelili.

– Kako?

– Tako, da granica ide rijekama Bosnom i Neretvom. Nama Sarajevo, vama Banjaluka. Vi znate, da je zapadna Bosna u većini srpska. Ali mi bismo učinili žrtvu za volju mira. Zato bi od Hrvata tražili protuuslugu. A ta je, da nam date Dubrovnik.

Dr. Stojadinović je vidio moje zaprepaštenje. Ja mu rekoh: "Vi znate, gospodine predsjedniče, da je Dubrovnik hrvatski."

– Naši, opet, kažu, da je srpski. Bilo kako bilo, mi Srbi trebamo prostran izlaz na Jadran i jedan grad zapadnoevropske kulture. Inače bi Srbija bila uvijek mala kontinentalna, provincijska zemlja. Mi bismo sijelo primasa Srbije iz Bara prenijeli u Dubrovnik.[43]

Biljezi, 5

Stavovi Komunističke partije Jugoslavije u prvo vrijeme odražavali su nacijske ideologije srpstva i hrvatstva, koje su u značajnim dijelovima, često nadmoćnijim u odnosu na ostale, neodržive bez antibosanstva.

[43] Nikolić, Vinko, *Pred vratima domovine: susret s hrvatskom emigracijom 1965: dojmovi i razgovori*, II, Pariz – Mūnchen: Knjižnica Hrvatske revije, 1967, 217-18. O tome ugovoru vidjeti još u: Sinovčić, Marko, "O t. zv. sporazumu Pavelić – Stojadinović", u: *Hrvatska misao:* časopis za kulturna, politička i socialna pitanja, IX (1961): 61-62; Pešelj, Branko, "O pregovorima Pavelić – Stojadinović", u: *Hrvatska revija*, 2-3 (1964): 331.

Sima Marković, prvi generalni sekretar Komunističke partije Jugoslavije, piše 1923. godine:

> *[...] živi primer bosansko-hercegovačkih muslimana najjasnije pokazuje, kako je religija, u prvom redu, bila u stanju da nacionalno otuđi znatan deo našeg naroda. [...] Za njih je religija jedini kriterijum nacije. One [muslimanske mase] sebe smatraju Turcima, i ako ne znaju ni reči turske, niti imaju ma kakvih drugih veza sa Turcima osem – vere. I to je najbolji dokaz velike istorijske zaostalosti Bosne i Hercegovine.*[44]

Taj ideologijski stav o muslimanima, koji su politički i kulturno suprotstavljeni "našem narodu", uključuje poricanje bosanskog naroda, a posljedično i mogućnosti bosanske suverenosti. U različitim inačicama zastupan je u glavnoj struji komunističkog pokreta i prije i poslije sukoba Josipa Broza Tita s Josifom Visarionovičem Staljinom 1948. godine. Nije jednostavan ideologijski pothvat poricanja bosanske političke i kulturne povijesti. Za njeg je nužna saglasnost političkih i kulturnih elita, ali i ustrajna podrška državnih i drugih organizacija.[45]

Veselin Masleša, jedan od komunističkih ideologa, takav stav dodatno razvija uz snaženje njegovih kulturno-rasističkih sadržaja, tvrdeći 1942. godine za bosanske Muslimane:

> *Oni stvarno nemaju objektivnih potrebnih svojstava koja čine naciju, a nemaju ni subjektivne svesti – logične posljedice objektivnih svojstava – o sebi kao naciji. Muslimani nemaju svog jezika. Oni govore srpskim ili hrvatskim jezikom. Ne postoji nikakva specifična ekonomska povezanost, postoje samo specifični feudalni ekonomski interesi.*[46]

---

[44] Marković, Sima, *Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma*, Grafički institut "Narodna misao", Beograd, 1923, 108.

[45] Vidjeti više u: Mahmutćehajić, 2015, 292-304.

[46] Masleša, Veselin, "Muslimansko pitanje", u: *Vojno-politički pogled*, 7 (1942): 18-28; u: Isti, *Dela*, 2, Svjetlost, Sarajevo, 1954, 152.

Takva poricanja postojanja bosanskog naroda i njegovo svođenje na Srbe i Hrvate, uz ukazivanje na prisutnost neosviješćene i u sebi neosvjestive muslimanske mase, ne razlikuju se od onih koji su potvrđeni ugovornim komadanjem 1939. godine te četničkih i ustaških namjera, potvrđivanih u homogenoj Srbiji i Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. U četničkom programu pretpostavljene su srpske teritorije s kojih moraju biti isključeni svi oni koji nisu i neće da budu Srbi. U ustaškom programu to isključenje obuhvata hrvatiziranje svih bosanskih muslimana i isključenje svih Srba. Suština postupka kojim se to postiže je u oba programa ista – ili pokrštenje ili progonjenje ili pogubljenje.

U komunističkom programu narodnooslobodilačkog pokreta pretpostavljeni su uključivanje svih jugoslavenskih naroda, preinačenje monarhije u republiku i uspostavljanje federacije nacijskih država. U tome je Bosna postala središnje pitanje. Ako su Srbija i Hrvatska nacijske države, a ne postoji bosanska nacija, slijedi da je Bosna i srpska i hrvatska, jer u njoj žive i Srbi i Hrvati. Telos nacije je nacijska država. Ali u Bosni živi i narod koji nije i neće da bude poistovjetiv ni sa Srbima ni s Hrvatima. Njegovo postojanje priječi dihotomijsko razgraničenje sveg srpstva i sveg hrvatstva. Telos tog dijela bosanskog naroda je bosanska autonomija. Ciljeve narodnooslobodilačkog pokreta, koje uobličavaju i realiziraju jugoslavenski komunisti, ugrozili bi isključivanje bosanskih muslimana, podjela Bosne ili njena neravnopravnost među federacijskim republikama novog državnog ustrojstva.

Na toj osnovi uobličeno je hibridno rješenje: Bosna i Hercegovina je jedna od šest republika jugoslavenske federacije; ona je "i srpska i hrvatska i muslimanska", ali bez svog bosanskog naroda; srpstvo i hrvatstvo su homogene etnonacije, pa su im "matične države" Srbija i Hrvatska; muslimani ne mogu svoj politički telos ozbiljiti u odnosu s bosanskom političkom poviješću.

U prvim desetljećima komunističke Jugoslavije nastavljeno je nacionaliziranje dijela bosanskog naroda svedenog na muslimanstvo. Od bosanskih komunista muslimanskog porijekla zahtijevano je opredjeljenje za srpstvo ili hrvatstvo, što je smatrano preduvjetom zaprečavanju konstituiranja bosanske nacije, bauka kojim su strašeni i Srbi i Hrvati u svom

ideologijskom jedinstvu. To je smisao zahtjeva Moše Pijade, jednog od najvažnijih ideologa jugoslavenskog komunizma, programski saopćenog 1948. godine u Sarajevu na Osnivačkom kongresu Komunističke partije Bosne i Hercegovine:

> *[...] u njoj živi u nerazrušivoj izmešanosti deo srpskog i deo hrvatskog naroda, dok treći deo stanovništva sačinjavaju muslimani slovenskog porekla, koji su primili islam i koji sebe obeležavaju po verskoj pripadnosti, a u velikoj većini nacionalno nisu opredeljeni. [...] Narodna Republika Bosna i Hercegovina nema obeležja nacionalne republike kao ostale [...]. Ne smemo se uspavljivati time što je nacionalno pitanje rešeno i ne smemo zbog zaoštravanja klasne borbe u periodu socijalističke izgradnje zaboravljati na nacionalno pitanje, zauzimati stav kao da ga više nema ili padati u pogrešno shvatanje da proces razvitka vodi stvaranju neke nove, bosanske nacije. To je zabluda opasna, zabluda koja ne znači nikakav napredak, već naprotiv nazadak [...].*[47]

Kako god je taj stav, maskiran u kasnijim ideologijskim pokušajima komunističkog režima da održi konstrukciju bosanske države bez bosanskog naroda – uključujući tu i ideologijsku grotesku "priznanja" muslimanske nacije – ideolozi antibosanstva sačuvali su svoju snagu što se pokazalo u svođenju raspada komunističkog režima na dihotomiju srpstva i hrvatstva i njeno djelovanje na dijeljenju Bosne i novom uništavanju bosanskog naroda.

Jugoslavenski komunisti su svoje predvođenje narodnooslobodilačke borbe temeljili na ideologiji antifašizma, što je uključivalo preoblikovanje društvenih odnosa naslijeđenih iz prethodnih režima. Tako bi, zagovarali su, nastao pravedniji politički poredak u kojem bi pravo pojedinca, preduvjet svih drugih prava, bilo jamčeno i ozbiljivano neovisno o njegovom pripadanju ili nepripadanju, ali uz uvjet da je pravo klase, koja se osvješćuje u predavanju svojoj avangardi, više i presudnije. Dosezanje

[47] Pijade, Moša, "Govor člana Politbiroa CK KPJ"; u: Mitrašević, Veselim, ur, u: *Prvi (osnivački) kongres komunističke partije Bosne i Hercegovine* (1-5. novembar 1948): Stenografske bilješe, Arhiv Centralnog komiteta SK BiH/Arhiv Bosne i Hercegovine/NIŠRO ", *Oslobođenje*, Sarajevo, 1988, 19-21.

kraja historije nije, u takvoj teleologiji, na pojedincu već na izdvojenom i osviješćenom kolektivu.

Antifašistički ideali privlačili su sve ljude jugoslavenskih zemalja. Zato je neosporiva činjenica da muslimanski dio bosanskog naroda baštini te antifašističke ideale. Doprinio je borbi za njihovo ozbiljenje, otkrivajući u njima obzorja slobode koja su mu u antibosanskim programima okrutno oduzimana. Nastojanja komunističkih vlasti da antifašističko naslijeđe potčine svojim ideologijskim ciljevima omogućila su snaženje antibosanskih djelovanja, a tako i obnovu brojnih fašističkih sadržaja u obnovljenim nacionalizmima.

Predvidivost

Neosporivi biljezi antibosanstva jasno ocrtavaju živu prisutnost te ideologije u njenom toku, koji ne svlađuju ni promjene vladavinskih režima ni ratovi, pa čak ni sukobi među njihovim čuvarima. Odabrani su samo neki od vjerovatno neizbrojivog mnoštva njih koji svjedoče taj povijesni tok. Je li na osnovi znanja o njima bilo predvidivo da će, nakon smrti Josipa Broza Tita, jugoslavenskog komunističkog monarha, 1980. godine započeti nova operacionalizacija velikosrpskog projekta; da će 28. rujna 1990. godine Srbija obznaniti svoju ustavnu neovisnost o Jugoslaviji; da će Slobodan Milošević za uosobljenje te politike odmah naći potrebnu mu drugu stranu u osobi Franje Tuđmana, simboličkog i faktičkog predstavnika velikohrvatske politike, s kojim se 25. ožujka 1991. godine u Karađorđevu počeo dogovarati o uništenju bosanske države i podjeli njene teritorije; da će ispostave velikosrpskog nacrta u Bosni u to vrijeme uspostavljati srpske autonomne oblasti; da će gotovo sve vojne i policijske te monetarne i diplomatske mogućnosti jugoslavenske države preuzeti Srbija i koristiti ih za realizaciju preinačenja jugoslavenske federacije u veliku Srbiju; da će Mihailo Marković, filozof, komunistički disident i ideolog obnove velikosrpstva, 9. listopada obznaniti srbijansku namjeru da budu ujedinjene srpske teritorije u Bosni i Hrvatskoj radi uobličenja novog srpskog entiteta s posljedičnim poništenjem bosanskih

granica i državnosti; da će u svemu tome sudjelovati kadrovi osposobljeni u strukturama komunističkog režima; da će bosanski odgovor na to biti svođen na muslimanski s uračunatom nemoći da se Bosna obrani?

Bilo je predvidivo, ali razbijeni i ustrašeni bosanski politički mislioci, anestezirani ideologijama komunizma, nacionalizma i antibosanstva, to ipak nisu predvidjeli. Odluka da 14/15. listopada 1991. godine bude istaknut zahtjev da u raspadnutoj federaciji državni suverenitet bude vraćen Bosni, donijeta nakon svih navedenih događaja, bila je neočekivana iako su je nametnule prilike u zemlji i njenom okruženju. Njome nije započeo rat protiv Bosne. Taj rat ideologijski nikad nije prestao.

Propast jugoslavenskog komunističkog režima bio je početak nove operacionalizacije antibosanske ideologije, a to znači izlaženje novih nacionalističkih elita na južnoslavensku političku pozornicu, koje preuzimaju postojeće državne organizacije i pokreću progonjenja i ubijanja te razaranja i pljačkanja na teritorijama smatranim srpskim. Cilj je nacijska homogenizacija s teritorijskom ekspanzijom, i to korištenjem svih raspoloživih sredstava, nezakonito otetih iz jugoslavenske državne cjeline. Tako bi bile uspostavljane ideologijski zamišljene granice velike Srbije.

Ideologijska osnova tog pothvata je ista od 1917. godine. Sadržaji su joj: (1) poricanje i zaprečavanje bosanske suverenosti; (2) poricanje i zaprečavanje mogućnosti političkog konstituiranja bosanskog naroda; (3) razbijanje bosanskog naroda u dva politički osvjestiva i razdvojiva dijela, srpski i hrvatski; (4) potčinjavanje dva dijela bosanskog naroda, srpskog i hrvatskog, njihovim elitama u Beogradu i Zagrebu; (5) svođenje dijela bosanskog naroda, koji se opire srpsko-hrvatskoj ideologijskoj dihotomiji, na muslimanstvo; (6) postavljanje i promicanje "bosanskog muslimanskog pitanja" u najširi okvir antimuslimanstva u svijetu; i (7) indoktrinacija i podržavanje onih pojedinaca i skupina među bosanskim muslimanima koji se opredjeljuju za tuđe ideologije te djeluju u skladu s političkim interesima antibosanskih elita.

Koji od navedenih sadržaja nije postojao u vremenu od 1918. do 1990. godine? Nisu li i trajanje i raspad komunističke Jugoslavije čuvali svaki od tih sadržaja? Niječni odgovori na ta pitanja su poricanje vidljivog, neposredno iskušanog u vremenu od 1990. godine. Danas mnogi ljudi kriju svoja bivanja anesteziranim i s posljedičnom nemogućnošću da jasno vide

to što se pred njima i u njima zbivalo. I više od tog, mnogi od komunističkih kadrova jugoslavenskog poretka doprinosili su toj anesteziji. Zato se valja upitati nakon posljednjeg rata protiv Bosne: Kako bi se muslimanski antifašisti, gorljivi i hrabri sudionici narodnooslobodilačke borbe, među kojima su i Meša Selimović i Skender Kulenović, bosanski pisci, osjećali nad jamama i zgarištima svoje zemlje pred činjenicom genocida nad njihovim narodom u čije je izvršenje bila uključena i Jugoslavenska narodna armija?!

Nakon stege

Komunistička kritika Kraljevine Jugoslavije temeljena je na isticanju neriješenih nacijskih pitanja. Uspostavljanje federacije šest republika nuđeno je kao rješenje tog pitanja. Promicana je dogma da u svemu drugom što je tome prethodilo i što bi moglo to zamijeniti nema ničeg do negacije bratstva i jedinstva i uloge komunističke partije. Poistovjećivanje te dogme s temeljnim i zaglavnim počelom državnog poretka nisu ni uništene ni iščezle ideološke snage antibosanstva. Bile su i dalje prisutne u cijelom državnom sistemu, ali zaogrnute partijskom retorikom i hipokrizijskom lojalnošću komunističkoj hijerarhiji.

Kada su stege partije i njene povezanosti državnim sistemom počele slabiti, na društvenoj pozornici, jednako u zvaničnim i alternativnim forumima, sve su se jasnije oglašavali novi zagovornici nacijskih teleologija s antibosanskim sadržajem. Srbija je usvajanjem novog ustava 28. rujna 1990. godine zapravo proglasila svoju neovisnost o federaciji, ali tako da je otimanjem i potčinjavanjem svih dostupnih joj federacijskih činitelja mogla otpočeti ozbiljivanje velikosrpskog pothvata. To je nužno značilo oživljavanje srpskohrvatske dihotomijske dinamike u razaranju Bosne. Ivan Lovrenović priča o svom viđenju tog:

> *Od trenutka kada se taj tmurni čovjek [Franjo Tuđmanj] 30. svibnja 1990. ogrnuo lentom u Hrvatskom saboru, precizno sam znao, i to napisao (u zagrebačkom Danas) da će njegov i Miloševićev nacionalizam, kao jednojajčani blizanci, Bosni i Hercegovini i Hrvatima u njoj doći glave. Nije za to bila potrebna nikakva vidovitost – dovoljno je bilo poznavati Tuđmanov "idejno-teorijski*

rad" iz kasnih šezdesetih godina, i u tom svjetlu analizirati njegove aktualne političke izjave. Jedna od njih iz 1990. recimo, glasi ovako: "Budući da Bosna i Hercegovina zauzima u toj cjelini (fiktivne Hrvatske, op. I. L.) njezin središnji dio, razdvajajući južnu (dalmatinsku) od sjeverne (panonske) Hrvatske, njezino izdvajanje u posebnu državu čini na taj način oblikovani teritorij i geografski položaj Hrvatske u gospodarsko-prometnom smislu za život i razvitak veoma nepovoljnim, a u užem upravnom smislu i neprikladnim i neprobitačnim.[48]

Jest Franjo Tuđman još u šezdesetim godinama počeo obrazlagati svoj antibosanski program i zagovarati banovinsko cijepanje iz 1939. godine.[49] To što Ivan Lovrenović naziva izjavom iz 1990. godine izvorno pripada knjizi *Nacionalno pitanje u suvremenoj Evropi*, objavljenoj 1981. godine na hrvatskom[50] i iste godine na engleskom jeziku[51]. Tu je u cijelosti obrazložen već dobro poznati antibosanski program,[52] koji je u devedesetim godinama Franjo Tuđman, u svojstvu predsjednika Republika Hrvatske, nastojao ozbiljiti uz korištenje svih raspoloživih mu sredstava u skladu s ideologijskom pretpostavkom: Korištenjem moći hrvatske države naspram nemoći Bosne i njenih branitelja bit će

---

[48] Lovrenović, Ivan, Jergović, Miljenko, *Bosna i Hercegovina: Budućnost nedovršenog rata*, Novi Liber, Zagreb, 2010, 107. Izvor uključenog navoda je: Tuđman, Franjo, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Evropi: Državnost nacija, ključ mira Evrope*, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb, 1990, 120-21. Izvorni tekst u knjizi ne odgovara navodu Ivana Lovrenovića. Za Franju Tuđmana Bosna i Hercegovina su dvije zemlje, pa kaže "zauzimaju", "njihovo izdvajanje u posebnu federalnu državu", čemu u navodu Ivana Lovrenovića odgovara "zauzima" i "njezino izdvajanje u posebnu državu". Uz to, u tom navodu, koji Ivan Lovrenović naziva izjavom, ispušten je dio iza riječi "u gospodarsko-prometnom smislu". Taj je dio u oba izdanja (1981. i 1990) "krajnje neprirodnim, pa zbog toga i u najširem nacionalno-političkom smislu".

[49] Đurašković, Stevo, "Nation-building in Franjo Tuđman's Political Writings" u: *Croatian Political Science Review*, 51/5 (2014): 58-79, 63.

[50] Tuđman, Franjo, *Nacionalno pitanje u suvremenoj Evropi*, Knjižnica *Hrvatske revije*, München, Barcelona, 1981.

[51] Isti, *Nationalism in Contemporary Europe*, Bolder, Co: East-European Monographs, 1981.

[52] Stranice 131ff u hrvatskom i 112ff u engleskom izdanju.

uspostavljena zamišljena nacijska cjelina iz njegovih imaginacija koje uokviruje poznata mu povijest hrvatsko-srpskog antibosanstva. Od 1981. do 1996. godine spomenuta knjiga objavljena je u pet izdanja.

Cjelina, s Bosnom kao njezinim središnjim dijelom, o kojoj govori Franjo Tuđman, jest imaginacijska Hrvatska, istovjetna s onom o kojoj 1942. godine piše Ante Pavelić, poglavnik Nezavisne Države Hrvatske. U obje imaginacije o teritorijama Srbije i Hrvatske, Bosna je pozornica sukobljavanja. Ona je ili potpuno srpska ili potpuno hrvatska. I jednoj i drugoj strani neprijatelji su svi koji, suprotstavljajući se toj ideologijskoj dihotomiji, pripadaju kulturnom i političkom bosanstvu. Njihovo svladavanje način je dosezanja nacijskog cilja, ideologijski zadane nacijski homogene teritorije. Prihvatajući politiku kao umijeće određivanja i postizanja mogućeg, nacijske elite sveg srpstva i sveg hrvatstva traže dogovor. Franjo Tuđman, u skladu sa svojom uključenošću u trajuću genocidnu ideologiju antibosanstva, određuje ga 1991. godine ovako:

> *Možda je moguće postići sporazum kao 1939. godine, ali još povoljniji. Sve su mogućnosti tu otvorene, uz zanimljivu igru europskih i svjetskih silnica na tom području. S druge strane, inzistiranje Europe i Amerike na principu da nema promjene granica silom podrazumijeva da se to može ostvariti pregovorima. Ustrajavanje na suverenosti B[osne] i H[ercegovine] može biti i igra da se Miloševiću ne dopusti da ostvari išta od svojih planova i da ga se otjera s političke scene. [...] Ako svjetski čimbenici ustraju na očuvanju cjelovitosti B[osne] i H[ercegovine], to će biti svojevrsni pritisak na Srbiju. Činjenica je da danas dva milijuna Srba živi zapadno od Drine. Veća je opasnost zadržavanje odnosa mržnje i nesnošljivosti koji eruptiraju atentatima, ratom, četništvom, ustaštvom nego ukloniti razloge tom neprestanom nadmetanju i klanju. To se može ostvariti tako da se nacionalni ciljevi Srbije ostvare i da ona više nema razloga za ekspanziju, a ujedno bi se Hrvatskoj priključilo njezine krajeve, jer je sadašnji hrvatski perec neprirodan. Kako ćete sutra Hrvatima u B[osni] i H[ercegovini] postaviti granicu prema Hrvatskoj kraj Imotskog ili carinu kraj Dubrovnika, i ostaviti ih izvan Hrvatske? U hrvatskom je interesu da se taj problem*

riješi na naravan način, na način kako je bila riješena Banovina. Pri tom bi mogao ostati dio "zemljice Bosne" gdje bi Muslimani imali većinu i da bi država Bosna mogla biti tampon između Hrvatske i Srbije. Time bi ujedno nestala i kolonijalna tvorevina B[osna] i H[ercegovina].[53]

Iz tog je jasno vidljiva povezanost velikosrpskog i velikohrvatskog antibosanstva. Dvije državne elite, srbijanska i hrvatska, uz odgovarajuće im nacijske ideologije s antibosanskim sadržajima mogu postići svoje ciljeve zajedničkom uključenošću u ozbiljenje ideologije antibosanstva. Ali to nije moguće bez zločina koji uključuju genocid.

Demon Karađorđeva

U toku 1991. godine Predsjedništvo Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije potčinjeno je "srpskom bloku" te je izgubilo pravo zakonitog odlučivanja. I pored tog, nastavilo je donositi odluke, iako u njemu nisu odlučivali predstavnici Slovenije, Hrvatske, Makedonije i Bosne i Hercegovine.[54] To posrbijanizirano Predsjedništvo provodilo je politiku Slobodana Miloševića. Nezakonite su njegove odluke donijete nakon 1. listopada 1991, uključujući i one koje se odnose na Jugoslavensku narodnu armiju i njeno korištenje protiv Bosne.[55] Borisav Jović, srbijanski član "krnjeg" predsjedništva Jugoslavije, jedan od najbližih saradnika Slobodana Miloševića, odlučno je zagovarao da Jugoslavenska narodna armija "mora ostati razmještena na srpskim teritorijama u Hrvatskoj".[56]

---

[53] "Priznanje se više ne može spriječiti: Novogodišnji razgovor dr. Franje Tuđmana s novinarima", *Slobodna Dalmacija*, 31. 12. 1991. i 1. 1. 1992, 3-4, 3. O različitim sadržajima uključenosti Franje Tuđmana, a tako i Republike Hrvatske, u poricanje i uništavanje bosanske države vidjeti u: Hoare, Marko Attila, "The Croatian Project to Partition Bosnia-Herzegovina, 1990-94", u: *East European Quarterly*, 31/1 (March 1997): 121-138.

[54] Vidjeti više u: Tromp, Nevenka, *Smrt u Hagu: Nezavršeno suđenje Slobodanu Miloševiću*, prev. Daniela Valenta, University Press, Sarajevo, 2019, 169ff.

[55] Isto, 170. (Vidjeti, također: Kolarić, Jovana, *Dosije: JNA u ratovima u Hrvatskoj i BiH*, Fond za humanitarno pravo, Beograd, 2018.)

[56] Isto, 171.

Sjednicama “krnjeg” predsjedništva ponekad su prisustvovali zvaničnici iz Srbije i Crne Gore, ali i prvaci nezakonitih i silom uspostavljenih ispostava srbijanske politike iz takozvanih Republike srpske Krajine i Republike srpske. Dokumenti usvajani na tim sastancima jasan su dokaz jedinstvene velikosrpske strategije. Jugoslavensku narodnu armiju, potčinjenu toj udruženoj srpskoj politici, *de facto* Slobodan Milošević dijeli na troje, na tri odvojene ali povezane srpske vojske, Vojsku Jugoslavije, Srpsku vojsku Krajine u Republici srpska Krajina i Vojsku Republike srpske u Republici srpskoj.

To je okvir političkog i vojnog pothvata Slobodana Miloševića koji posve odgovara programu *Homogena Srbija* Stevana Moljevića. Ali u njegovom trbuhu je suverena i internacionalno priznata bosanskohercegovačka država u kojoj je zahtijevano razdvajanje bosanski Srba od bosanskih Hrvata, izvedivo ili dogovorom ili silom. Na taj dogovor nemoguće je natjerati cijeli bosanski narod, a naročito njegov muslimanski dio. Za bilo koje rješenje u takvoj namjeri nužno je srpsko-hrvatsko dihotomijsko djelovanje. Franjo Tuđman i Slobodan Milošević razgovarali su nasamo 25. ožujka 1991. godine u Karađorđevu. Nakon tog sastanka Franjo Tuđman počeo je zagovarati podjelu bosanskohercegovačke teritorije između Srbije i Hrvatske “kao način da Hrvatska povrati svoju povijesnu slavu i da ponovo uspostavi granice Banovine Hrvatske koja je postojala između 1939. i 1941”.[57] Njihov drugi sastanak održan je 15. travnja u Tikvešu.

Prema svjedočenju Ante Markovića, posljednjeg predsjednika Saveznog izvršnog vijeća Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, u Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju, Slobodan Milošević i Franjo Tuđman u Karađorđevu razmatrali su raspad Jugoslavije s dvjema ključnim temama – podjelu bosanskohercegovačke državne teritorije između Srbije i Hrvatske te uklanjanje Ante Markovića. Prema tom svjedočenju, Slobodan Milošević mu je u razgovoru tvrdio “da je B[osna] i H[ercegovina] bila umjetna i neodrživa tvorevina koju je stvorio Tito. Također, tvrdio je da je većina bosanskih Muslimana bila pravoslavne vjeroispovijesti prije nego što su bili prisiljeni da prihvate islam”.[58]

---

[57] Isto, 185.
[58] Isto, 186.

Kada je on, Ante Marković, upozorio svog sabesjednika "da bi podjela Bosne i Hercegovine mogla rezultirati krvoprolićem", Slobodan Milošević "je bio siguran da se to neće dogoditi jer su Srbi i Hrvati zajedno tvorili većinu stanovništva u B[osni] i H[ercegovini]".[59] Prema istom svjedočenju za bosanske muslimane planirali su uspostavljanje enklava.

Franjo Tuđman je bosanske muslimane smatrao katolicima koji su prešli na islam. Hrvoje Šarinić je u Međunarodnom krivičnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju svjedočio da je Franjo Tuđman smatrao "kako je Tito pogriješio što nije B[osnu] i H[ercegovinu] učinio autonomnom pokrajinom Hrvatske. I nadalje, da je B[osna] i H[ercegovina] povijesna anomalija kao rezultat turskih osvajanja u petnaestom stoljeću".[60]

Ti ideologijski stavovi osnova su za uspostavljanje pothvata uništavanja bosanskog naroda i njegove države. Suštinski se ne razlikuju od onih o kojima u prethodnom vremenu kao neprekinutome trajanju antibosanstva, uključenom u obje nacijske teleologije, i srpsku i hrvatsku, svjedoči mnoštvo neskrivenih te zato i neporecivih povijesnih biljega. Ta ideologija uvjet je bez kojeg nisu bili mogući ubijanja, progoni i razaranja koje su pokrenuli i vodili Slobodan Milošević i Franjo Tuđman. To se dogodilo prije svega muslimanskom dijelu bosanskog naroda. Nije to bilo prvi put. Gdje su uzroci nesposobnosti tog dijela bosanskog naroda da prijetnju njegovog uništenja predvidi i spriječi? I više od tog. U ideologijskom obrtanju uzrok nemogućnosti bosanske države je u postojanju muslimanskog naroda.

Nakon što su Slobodan Milošević i Franjo Tuđman potvrdili presudnost odnosa Srbije i Hrvatske, a to znači srpskog i hrvatskog naroda za budućnost cijelog jugoslavenskog područja, podjela bosanske teritorije i ukazivanje na muslimansku opasnost prihvaćeni su kao srž njihovih usaglašenih djelovanja. Prema svjedočenju Hrvoja Šarinića, na sastanku u Tikvešu Slobodan Milošević je rekao "da muslimani žele unitarnu državu koja bi uključila B[osnu] i H[ercegovinu], a u kojoj bi Srbi i Hrvati bili manjina".[61] Budimir Lončar, posljednji ministar vanjskih poslova Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, kaže za

---

[59] Isto.
[60] Isto.
[61] Isto, 188.

Franju Tuđmana: “Mislio je da mu Zapad treba honorirati odnos prema Muslimanima u B[osni] i H[ercegovini], jer su oni prijetnja, mogu postati baza islamskog terorizma.”[62]

Dogovaranja Slobodana Miloševića i Franje Tuđmana u Karađorđevu neosporiv su biljeg u mnoštvu njih u dugom trajanju antibosanstva. Ali taj ima i višestruku simboličku važnost. Ako je mjesto njihovog susreta imenovano po Karađorđu Petroviću, voždu Prvog srpskog ustanka, jednom od najvažnijih simbola borbe srpskog naroda za oslobođenje od osmanske vlasti, tada je u njihovim razgovorima opravdano poznat i šizofrenijski odnos prema Bosni i njenom narodu.

U tome što je zvanično smatrano oslobođenjem Srbije od Turaka uništavani su slavenski muslimani kao tuđi i ničim zaštićeni, a s osmanskom vlašću postizani su dogovori kojima je to uništavanje jednostavno predviđeno. Je li onda začudno da su srpski opsadnici Sarajeva od 1992. do 1995. godine osjećali ispunjenje davne najave vožda Karađorđa dane Crnogorcima: “i uradite vi o te strane, a mi ćemo ot ove s neustrašivim duhom, i s pomoću božijeju prije mjesec danah sastaće nam se vojske u Sarajevu, gdje zahira i džebana, svako blago i biser neizčitajemi u bezmjernaja sokrovišča koje su Turci ot nas i našijeh starijih pograbili”[63]?

Mrtvi i greblja

Odgovori na ontotopologijska pitanja o nekom narodu odražena su u svemu njegovom, ali ni u čemu tako jasno kao u odnosu prema slabim. Nerođeni, tek rođeni i mrtvi njegovi najslabiji su. Preci su svima živim. Grebovi svjedoče o lancu rađanja i umiranja. Odnosi prema njima potpuni su dug živih i potpuno pravo mrtvih. Ljudske slabosti raspoređuju se od potpune nemoći mrtvih preko začetog u utrobi matere te rođenog, pa preko sirotog i siromašnog, putnika i izgnanika, bolesnog i ostarjelog. Odnos prema sebi, i samom i u cjelini postojanja, nemoguć je bez priznanja prava slabom, srazmjernog moći dužnika. Kada je porečeno pravo

[62] U: Milinović, Zdravko, “Intervju – Budimir Lončar”, *Jutarnji list*, 3. listopad 2020, 17-21, 21.

[63] Ćorović, Vladimir, *Velika Srbija: Ujedinjenje*, Kultura, Beograd, 1990, 25. (Fototipsko izdanje knjige objavljene pod istim naslovom 1924.)

mrtvog, kada se njegov prah pričinja ništavnim, nužna posljedica tog je svođenje života na povredivu uvjetnost. Neshvaćeni i nepriznati dostojanstvo i nepovredivost mrtvog uzrokuju prihvatanje moći kao presude snažnijeg nad slabijim.

Muslimanski dio bosanskog naroda pokazao se nemoćnim da predvidi i spriječi to što mu se dogodilo. Bio je slab, ali u tome nije nalazio temelj odgovornosti za se. A zašto? Koliko god krivio druge, za njegov opstanak presudnije je okretanje sebi, priznanje vlastite odgovornosti i krivice. Taj se narod danas sabire oko traženja i iskopavanja ostataka ubijenih i njihovog obrednog ukopavanja uz potrebu da to bude prvenstveno predstava za druge. U tome mu je važna svaka pronađena koščica. Svaka mu se čini nepovredivom. Na to su usmjereni osjećanja i volje njegovog vodstva u kojem se prepliću politički i religijski sentimentalizmi i na njima osnovana tumačenja.

Istodobno s time posvuda traju uništavanja grebova drugih predaka, upravo tih koji gorljivo tragaju za ostacima nedavno ubijenih. Kosti daljih predaka, pred očima gotovo svih obuzetih iskustvom genocida, prekopavane su, pretresane te lomljene i zatrpavane kao najgora nečist. U ranijim pothvatima pokrštavanja, izgonjenja i ubijanja muslimana na teritorijama bosanskog susjedstva sistematično su zatirana i groblja i sve što je mogao biti dokaz da su tu bili. Cilj zatiranja muslimanskog sjemena zločinci su smatrali nedostižnim sve dok postoje njihova groblja.

Kada su u novijem dobu uspostavljene nacijske teleologije srpstva i hrvatstva, a muslimanima kao otpadnicima iz ideologijski konstruiranih povijesnih tokova dodijeljeno nestajanje, započinje njihovo odvajanje od mrtvih predaka i njihovih grebalja, što znači njihovo anesteziranje s posljedičnom nesposobnošću da se, umjesto opredjeljivanja za ono što nisu, konstituiraju u svjesnog subjekta moralno odgovornog za svoj opstanak. A to znači subjekta odgovornog za rađanje i podizanje potomstva u njegovoj neodvojivosti od dostojanstva mrtvih mu predaka.

U pothvatima nacionaliziranja muslimana, a naročito u onim komunističkog pokreta i s njime povezanog nacionalizma, uništavanje grebalja i dodatna ubijanja mrtvih prihvataju komunistički kvazimuslimani, dokazujući tako svoj raskid bivanja svojim i svoje opredjeljenje za bivanje tuđim.

U svim bosanskim gradovima komunistički kvazimuslimani uništavali su muslimanska greblja. Taj pothvat nastavljaju i pravdaju muslimanski kvaziklerici. Oslobađanje od nesposobnosti predviđanja i sprečavanja direktnih i puzećih pokrštavanja, progona i ubijanja pretpostavlja zaokret u odnosu prema mrtvim, svima njima i u svim grebljima, kao najslabijim, s potpunim pravom da ih poštuju i čuvaju njihovi živi.

Svođenje dijela bosanskog naroda koji se opire svom nestajanju u antibosanskoj dihotomiji srpstva i hrvatstva na esencijsko muslimanstvo neodvojivo od turčijata moguće je poricanjem njegovog neprekinutog trajanja u cjelini bosanske povijesti. Ako su mašeta ili stećci moćni biljezi trajanja bosanskog naroda u svome kršćanstvu, u sabiranju i prosljeđivanju života i iskustva u njemu od jednog do drugog naraštaja, greblja i grebne biljege njihovih potomaka, koji su u svome kršćanstvu našli razloge za svoje muslimanstvo te nastavili ustrajavati na sabiranju životnih iskustava i njihovog prenošenja prema dalekoj budućnosti, nužno je, kako to smatraju nacijske elite srpstva i hrvatstva, to odlučno poreći i tako svim vidljivim dokazima protiv nacijskih naracija oduzeti izvorna značenja.

Poricanje veze mrtvih u muslimanskim grebljima, obilježenih nišanima, s mrtvim u grebljima sa stećcima silovit je napor vojovnika antibosanstva. Pokrenut je izvana. Njegovu razornost nisu shvatili ni oni kojih se tiče, pa mu i sami doprinose u otuđenosti od sebe. Usporedo sa snaženjem nacijskih teleologija srpstva i hrvatstva traju uništavanja muslimanskih grebalja i njihovih biljega uz njihova orijentalistička odvajanja od cjeline bosanskog trajanja.

Razlike između mašeta i nišana promicane su kao neovisne o onima čije grebove označavaju. Nastala su osjećanja o neovisnosti mašeta o onima nad čijim grebovima stoje, ali i punoj ovisnosti nišana samo o turčijatu i tuđosti vjere onih čije grebove označavaju. Ustrajavanjem na odvojivosti mašeta, nazvanih stećcima, od nišana prekinuta je veza bosanskih predaka s njihovim potomcima. Njihova vjerska pripadanja u povijesnoj promjeni odvojena su ideologijski tako okrutno da većina današnjih bosanskih muslimana jedva poznaje svoje pretke pod mašetima.

U politički ovladanim ustrojstvima muslimanskog konfesijstva promicani su fundamentalistički stavovi o povredivosti mrtvih u njihovim grebovima. Tako je dug čovjeka Bogu zamijenjen ideologijom u kojoj su dopuštena i pretresanja i lomljenja kostiju mrtvih. I više od tog, moguće ih je provoditi bez odgovornosti bilo kome te u takvim radnjama stjecati dobit, suštinski protivno prirodnom pravu i samoj biti naslijeđa vjesnika Hvala, a posljedično i svih vjesnika.[64]

To je zbilja anesteziranosti ljudi u muslimanskom dijelu bosanskog naroda. Za to stanje opravdanja mogu biti tražena svugdje, u stavovima autoriteta iz kojih su izvedivi silogizmi posve neuskladivi s onim što čovjek zna u sebi i sobom, neovisno o bilo kakvim autoritetima. Svrha anesteziranja tih ljudi upravo je postizanje tog stanja: Gledaju a ne vide, stradaju a nemaju odgovora, moraliziraju a tonu u beščašće.

Raskopavanja

Tri su kulturna sadržaja koja moćno određuju Bosnu i sve njeno. Prvi čine mašeta i stećci, nadgrebno kamenje kojima su potomci umrlih svjedočili poštovanje dostojanstva mrtvog i nepovredivosti njegovog mira u čekanju novog ustajanja. Drugi je nepovredivost samostana, manastira, crkava, sinagoga i mesdžida svuda gdje je bosanska pluralnost imala moć da se obrani. A treći je iskušana nemogućnost da Bosna i bosanstvo budu branjeni i očuvani na temelju ideologije nacionalizma.

Suština trećeg sadržaja je genocidna ideologija antibosanstva. Njeni provoditelji raskopavaju bosansku društvenu pluralnost. Okrutnom silom pretresaju i lome sve do pojedinačnih kostiju umrlih i ubijenih, tvrdeći da je zajednički život u različitosti nemoguć te da tek u uništenju drugosti ubijanjima i progonima, satiranjima i raskopavanjima može biti postignuta budućnost nacijske "našosti".

[64] O prirodnom pravu u jevrejskom, kršćanskom i muslimanskom naslijeđu vidjeti u: Emon, Anver M. i Levering, Matthew, *Natural Law: A Jewish, Christian and Islamic Trialogue*, Oxford University Press, Oxford, 2014.

Ubijani bosanski ljudi u genocidnoj ideologiji antibosanstva, svedeni na neotrpivu muslimansku tuđost, a zapravo na neprihvatljivu mogućnost osviješćenog bosanskog naroda, zatrpavani su u grobnice iskopane građevinskim strojevima ili bacani u prirodne jame. Ali njihove okupljenosti u grobnicama i njihove tjelesne cjelovitosti govorile su šutnjom protiv političkih elita koje su zločine planirale, podstakle i vodile. Uz to, prisutnost mrtvih, njihove neponištene tjelesnosti povezive s imenima i moguća sjećanja na njih činili su zločin nedovršenim u svijestima onih koji su ga izvršili. U podsvijestima izvršitelja zločina stalno odjekuju glasovi nepresudnosti zla, nedovršivosti zločina. Sve dok su mrtvi cijeli, nerastreseni, s cijelim kosturima, neotrpivo optužuju zločince i zovu pravednike. Nužno je, osjećaju zločinci, da sve u vezi s ubijenim okonča u ništavilu.

Kadrija Musić, sin Hajre i Kadire, rođen je 1973. godine u selu Gornja Bukovica, općina Vlasenica. Ubijen je 12. srpnja 1995. godine u selu Kravica, općina Bratunac, zajedno s još 1.500 do 1.600 Bošnjaka koje su zarobili srpski zločinci. Njegovo tijelo, kao i drugih ubijenih, zatrpano je u neku od više grobnica u selu Glogova, općina Bratunac. Nekoliko mjeseci poslije prvog zatrpavanja sve te grobnice raskopane su buldožerima, a tijela mrtvih raznijeta i zatrpana u druga mjesta u Srebrenici i oko nje. Dijelovi njegovog kostura nađeni su poslije u četiri grobnice – desna butna kost u selu Glogova; dio donje vilice i desna podlaktica u grobnici 01 u Zelenome Jadru; dio desne potkoljenice u grobnici 04 u Zelenome Jadru; lijeva butna kost u grobnici 04 u Zalazju. Između dviju najudaljenijih grobnica su trideset i dva kilometra. Tako, pronađeno je šest kostiju Kadrije Musića od ukupno 207. Nedostajuće kosti su u drugim još neotkrivenim grobnicama. Dok su raznosili pretresane i lomljene ostatke ubijenih, slušajući zapovijedi nadređenih u sistemu domišljanja i provođenja genocida, svi su mislili da tako zauvijek brišu mogućnost da živi osvijeste sebe u trajanju od sjemena do grebnog praha, a tako i mimo granica uvjetnog svijeta.

Tjelesni ostaci žrtava genocida u Srebrenici otkriveni su u trinaest bosanskih općina (Srebrenica, Bratunac, Vlasenica, Šekovići, Trnovo, Kalesija, Milići, Osmaci, Kladanj, Višegrad, Rogatica i Han-Pijesak), u

pet srbijanskih općina (Priboj, Mali Zvornik, Bajina Bašta, Sremska Mitrovica i Šabac) te u rijekama Drini i Savi.

Kroz sva stoljeća progonjenja i ubijanja bosanskog muslimanskog naroda grobnice u koje su zatrpana njihova tijela, jame i rijeke u koje su bacani živi ili mrtvi te kuće u kojima su spaljivani živi, tonule su u zaboravu preživjelih. Gospodari priče o tome bili su zločinci i njihovi nasljednici. U ideologijskim prikazima tog ubijeni su postajali ubice, a ubice njihove žrtve.

U toku posljednjeg rata protiv Bosne pa sve do sada prvi put u historiji tražene su grobnice te ostaci ubijenih, skupljani radi dostojnog ispraćaja u grebni mir. Otkriveno je 119 grobnica u sljedećim bosanskim općinama: Mostar (Vrapčići, Uborak i Međine), Prozor (Lapsunj), Nevesinje (Teleća Lastva), Gacko (Stanični most), Konjic (Jama Borisavac, Bori), Sanski Most (Vrhpoljski most, Sasina, Kukavice, Hrustovo, Kasapnica, Vrhpolje, Lukavice, Jama Hrgar, Hrastova glavica, Ušće Dabra, Tomina, Marković, Jama Zvečarka, Gornja Tramošnja – Jankov do), Ključ (Jama Lanište 1, Jama Lanište 2, Prhovo 1, Jama Bunarevi), Prijedor (Sredice, Pašinac, Kevljani, Redak, Jakarina kosa, Stari Kevljani, Redak – Ljubija, Tomašica, Trnopolje – Bešlagića mlin, Leskare 2, Hambarine, Tomašica), Bosanska Krupa (Jama Lisac), Drvar (Jama Golubnjača), Kotor-Varoš (Mali harem), Bihać (Jama Tihotina), Bosanska Gradiška (Podgradci – Bukovica), Bosanski Novi (Hozića kamen), Jajce (Carevo polje), Sarajevo (Selo Vukasovići – Ravne, Žerovanj – Banjer kosa, Vlakovo), Sokolac (Kalimanići – jama Paklenik, Ivan-polje – Smetljište, Romanija – Veliki vrh), Skender-Vakuf (Korićanske stijene 1, Korićanske stijene 2), Vlasenica (Cerska, Ogradice), Zvornik (Lažete 1, Branjevo, Kamenica – Čančari 11, Čančari 7, Čančari 12, Čančari 3, Hodžići 5, Hodžići 4, Liplje, Glunina, Kozluk, Lažete 2, Grabavci, Liplje 01, Liplje 4, Kamenica 2, Kamenica 5, Kamenica 13, Crni vrh, Snagovo 1, Snagovo 4, Kamenica 9, Kamenica 4, Kamenica 6, Kamenica 8, Kamenica 1, Branjevo – Pilice, Kozluk), Srebrenica (Zeleni Jadar 5, Zeleni Jadar 6, Budak, Zeleni Jadar 1, Budak 2, Zeleni Jadar 8, Pismulići 1, Pismulići 2, Zalazje 1, Zalazje 4), Bratunac (Glogova 5, Glogova 1, Ravnice – Glogova, Blječeva 1, Blječeva 2, Blječeva 3), Rogatica (Žepa), Višegrad

(Kurtalići – jezero Perućac, jezero Perućac), Foča (Maluša – jama Piljak, Miljevina – Obrušeni tunel, Površinski kop 2, HE u izgradnji "Buk Bijela"), Čajniče (Mostina), Milići (Zaklopača), Šekovići (Pelemiši), Brčko (Farma, Gorice), Doboj (Ševarlije, Makljenovac, Grapska), Teslić (Bebe), Derventa (Mezarje prvi kvart).

Navedene grobnice, u kojima je pronađeno 16.419 potpunih ili nepotpunih ostataka ubijenih, otkrivene su u vremenu od 27. kolovoza 1992. do 5. lipnja 2019. godine. Taj broj otkrivenih ostataka nije istovjetan s brojem ubijenih u tim grobnicama, jer su dijelovi ubijenih raspršeni i u jednoj od tih grobnica, ali i u drugim iz kojih su ti ostaci raznošeni. Riječ je o masovnim grobnicama, a to znači da je u njima zakopano pet ili više ubijenih.

Najveći broj je 1.153 sabrane skupine dijelova tijela ubijenih žrtava (Kamenica – Čančari 10) pripadaju još uvijek ne utvrđenom broju ubijenih. Na osnovi uvida u iskopane ostatke ubijenih, uz korištenje znanstvenih postupaka, određeno je ko su, a tako i ko su im srodnici. U skladu s voljom preživjelih srodnika ostaci su ukopani u različita greblja. Iz tako dobivenih podataka jasno je da su mnoge masovne grobnice još uvijek neotkrivene.[65] Navedeni slučaj Kadrije Musića upućuje na složenost vraćanja raskopavanih, pretresanih i lomljenih tjelesnih ostataka ubijenih njihovom pravu na nepovredivost mira u grebu.

Prvi put u historiji bosanskog muslimanskog naroda, koji slična ubijanja trpi u vremenu duljem od dva stoljeća, ubijeni nisu prepušteni propasti u tamu zaborava. Iza volje pojedinca da otkriju, svjedoče i snaže svoje dostojanstvo u povezivanju sa stradanjima i nemoći svojih mrtvih srodnika, prvi put je bila i njihova država. Uz taj povijesni obrat nastavljeno je i njihovo sudjelovanje u ozbiljenju genocidne ideologije antibosanstva. Njihovi kvazireligijski prvaci pravdali su i provodili uništavanje praotačkih grebalja. Ostatke mrtvih smatrali su smetljem, otklonjivom nečišću. Oteta grebna mjesta prodavali su kao ukradeni imetak za koji nikome ne odgovaraju.

---

[65] Dane podatke autoru je ustupio Amor Mašović, ključna osoba spomenutog obrata u odnosu prema ubijenim. Autor mu duguje priznanje i zahvalnost.

Moćnome se čini da ga sila kojom raspolaže i na njoj temeljena uvjerenja brane od odgovornosti prema slabom, da ga oslobađaju duga prema njemu. Taj privid je uzrok nepravde i nasilja. Pravdu, govorenje i pokazivanje istine neopozivo zahtijevaju mrtvi, ubijeni i porečeni. Te koji danas tragaju za ostacima ubijenih u genocidnom pohodu protiv Bosne te ih s pažnjom i blagošću ukopavaju nepopustljivo zovu upravo ti posve nemoćni: Niste bez udjela u krivici za to što nam se događa, jer ne priznajete nepovredivost nemoćnog i dug prema njemu!

Raskid

Narastanje pojedinca i zajednice u znanju, vjerovanju i zahvaljivanju – znanju koje izbavljuje, vjerovanju koje oslobađa tjeskobe uvjetnosti i zahvaljivanju kojim se održava u vrlini bivanja poniznim, darežljivim i lijepo-činećim – pretpostavlja prihvatanje i štićenje nepovredivosti ljudskog života, slobode i bivanja sretnim. Taj perenijalni ideal u vidicima bosanskog trajanja znači prihvatanje i štićenje prava na različitost, i to ne samo na različite puteve prema Bogu već i na različitosti u i na njima. Da taj ideal bude ozbiljen, da bude zaštićeno pravo njegovog predstavljanja i tumačenja, politička vlast, potreba svih, mora osiguravati nepovredivost života, slobodu i bivanje sretnim, ali nikada se ne uzdižući iznad tog i ne potčinjavajući zagovornike i tumače tog ideala svojim pragmatičnim svrhama.

Kada se na te trajno vrijedeće premise osvrće iz sadašnjosti, biljezi u grebljima predaka jamče lanac primanja i davanja kroz sve prethodne naraštaje u tom narastanju. Nije začudna, iako je ideologijski zamagljivana, činjenica da su uz stara mašeta, zvana i stećcima, gotovo redovito i ona zvana nišanima i uzglavnicima. Taj dio jednog greblja s mašetima i nišanima zvan je šehitlucima, a stanovnici grebova šehitima. U današnjim kvazimuslimanskim vidicima iščezla je svijest da bivanje mirećim čovjekom (*muslim*), kojeg mirenje (*islam*) povezuje s Bogom, Mirom (*selam*), ima temelj u svjedočenju (*šehadet*) da nema boga do Boga i da je Hval Njegov rob i Njegov poslani. Takvi ljudi su svjedoci (*šehidi*), pa

su im i greblja “mjesta svjedoka” (*šehitluci*). O neprekinutosti veze predaka i potomaka, potvrđivane u grebljima i u odnosu živih prema njima, Vladimir Ćorović piše:

> *Šehitski (muslimanski) grobni spomenici se često nalaze u neposrednoj blizini srednjovjekovnih mramorja. [...] Promenivši veru bosanska je vlastela morala menjati i način sahranjivanja i formu grobnih spomenika. Ali svest da članovi jedne porodice, bez obzira, moraju biti sahranjeni na istom groblju, nije se ugasila. Ta je svest bila toliko jaka, da su muslimani čuvali grobove svojih hrišćanskih predaka sve do najnovijih vremena. To je, evo, razlog, što se srednjovekovna mramoja i šehitska groblja nalaze često jedna kraj drugih.*[66]

Dvostruka je svijest iz koje proistječe pojava o kojoj govori Vladimir Ćorović. Mrtvi u tim grebljima su u neprekinutoj rodnoj vezi. Uz to još je važnije da se u svom svjedočenju Hvalovog vjesništva ne otkidaju iz svog vjerovanja u Boga i Hrista Isusa. Vjesnik Hval kaže:

> *Onog koji kaže: “Svjedočim da nema boga do Boga; On je Jedan i nema Mu druga; da je Hval Njegov rob i Njegov poslani; da je Hrist Njegov rob i sin Njegove robinje i Njegova riječ koju je On dostavio Mariji i da je Duh od Njega; da je Raj istina i da je Pakao istina!” – Bog će uvesti na jednu od osam rajskih kapija koju bude htio.*[67]

U ta dva sadržaja svijesti bosanskih muslimana bile su uključene i brojne druge povezanosti s Bosnom, njenom svetom poviješću i svetim kalendarom, ali uvijek tako da je potvrđivana sinhronijska i dijahronijska cjelina bosanskog društva u njegovoj religijskoj pluralnosti. Slabljenje te svijest i njeno nestajanje u “najnovijim vremenima” objašnjivo je jedino u okviru modernih tokova uzdizanja i snaženja nacijskih teleologija.

---

[66] Ćorović, Vladimir, “Prilog proučavanju načina sahranjivanja i podizanja nadgrebnih spomenika u našim krajevima u srednjem vijeku”, u: *Naše starine*, 3 (1956): 127-147, 145.

[67] Muslim, 1:21-22.

Iz tih teleologija izgonjene su mogućnosti religijske pluralnosti. Pretpostavljane su teritorije homogenih nacija u nastajanju, pa su muslimani u svom ukupnom trajanju bili višak, nečist za otklanjanje iz nacijskog tijela u snaženju i širenju.

Gdje god je uspostavljena nacijska vlast, i muslimani i njihova greblja su uništeni. Sve to predstavljeno je kao oslobođenje nacijske našosti od muslimanske tuđosti. Onako kako nije bilo mjesta za žive, tako nije bilo ni mjesta za mrtve. Postavljanje nadgrebnih biljega uvijek je značilo vezu živih sa svojim mrtvim precima.

Kada su muslimanska mašeta uništena a greblja zatrta, iščezavala je i svijest o mrtvima. Živi su postajali slabi da shvate svoju neodvojivost od jezika, značenja i simbola svoje povijesti i svoje zemlje. Njima i njihovoj djeci jednostavno je bilo u sistemima obrazovanja predstavljanje tuđosti predaka kojih se moraju odreći. Najokrutnija uništavanja muslimanskih grebalja provela je komunistička mladež, gotovo isključivo muslimanskog porijekla. Tako su svjedočili prekid sa svojom poviješću i raspoloživost da se opredjeljuju za ono što nisu.

Uništavanje muslimanskih grebalja opća je pojava u Bosni od druge polovine devetnaestog stoljeća do danas. Njeni temelji su prvo u ideologiji antibosanstva, a potom u modernom svođenju muslimanskog intelektualnog naslijeđa na ideologijske slike svijeta, a prije svega na fundamentalizam i nacionalizam. Te pojave danas opravdavaju, štite i provode, uglavnom, nositelji mentaliteta i vlasti oblikovani tim ideologijama.

Zbilju bosanskog muslimanskog naroda, a tako i bosanskog naroda u cijelosti, obilježava iskustvo genocida. Priča o tome, a zapravo podsjećanje na to što se zbilo, nije i ne može biti jednako među svim sudionicima bosanske društvene pluralnosti. Sudovi su, u granicama pravnog određenja zločina i odgovornosti za njeg, postavili dokumentacijski okvir svakog nastojanja da se bavi pitanjem pravde, a to znači istine o zločinu. I taj, kao i svaki drugi prikaz istine, bit će i potvrđivan i osporavan. Ključno pitanje za sve ljude, a prije svega za bosanski muslimanski narod u njegovoj moralnoj i svakoj drugoj odgovornosti za sebe, jest prijete li postojeće ideologijske ostrašćenosti i njihova zagovaranja mogućnošću ponovljenog izvršenja genocida?

Hipokrizija

Većine bosanskih muslimana, kršćana i Jevreja ukopavaju svoje mrtve u odvojena groblja i uz zasebne obrede. Tako su i pogrebi i greblja povezani s religijskim organizacijama tih zajednica. Do novijeg doba odnosi prema umrlom uključivali su njegovu čeljad. Mrtvi nije odmah iznošen iz kuće. U njegovoj prisutnosti sve je utišavano u blagosti i okrenutosti krajnjim osjećanjima i života i smrti. Sve dok je mrtvi u kući, svojom nemoći upravljao je tim blagim dostojanstvom živih.

I opremanja umrlog za ispraćaj ranije su obavljana uglavnom u njegovoj kući. Ukućanima su u tome na različite načine pomagali rodbina, susjedi i prijatelji. Kada je umrli ukopan, greb mu je smatran nepovredivim. Potomci i prijatelji redovno su posjećivali umrlog te uz njegov greb molili. Održavali su i čuvali greblja kao neodvojiv dio svojih pojedinačnih i skupnih bivanja. Muslimanska greblja u Bosni nisu izdvajana iz gradskih cjelina, već su u njih utkivana. Ulice, bašče i kuće uvijek su u dodiru s grebljima.

U novije vrijeme, a to znači od početka snaženja vehabijskih utjecaja te istodobnih prodora naturalizma i ateizma u modernim politikama i s njima povezanom kulturom, širen je stav o povredivosti mrtvog i njegovog greba. Učitelji i službenici muslimanske konfesijske organizacije, uvijek pod utjecajem i nadzorom vlasti, širili su u narodu stavove o povredivosti umrlog i njegovog greba, predstavljajući ih utemeljenim u ortodoksnoj tradiciji: (1) zemljište s grebom može biti korišteno za bilo šta nakon četrdeset godina od ukopa mrtvog; (2) prekopavanja grebova i sklanjanja kostiju umrlog radi ukopa novih mrtvih prihvativo je i naplativo; i (3) praksa uništavanja starih grebova vidljiva je svuda u Bosni, pa ljudi osjećaju da iza toga stoje cijela religijska zajednica i njeno učenje.

Masovna ubijanja bosanskih muslimana tokom devetnaestog i dvadesetog stoljeća, naročito ona u srpskim ustancima u drugoj polovini devetnaestoga te u dva velika rata u dvadesetome stoljeću, nisu među nasljednicima mrtvih niti u uspostavljenim vlastima pokrenula odgovornost za vađenje umrlih iz jama i grobnica radi dostojnog ukopa. Tako

je bilo i nakon uspostavljanja komunističke vlasti. Gotovo svi ubijeni ostali su u jamama i rijekama ili zatrpani na različitim stratištima. Grebija u gradovima su uništavana, a u selima zapuštana. Onih najstarijih više gotovo i nema. I ne samo da se službenici muslimanske konfesijske zajednice tome nisu protivili već su to podržavali i u tome sudjelovali. Tako dvadeset i pet godina nakon završetka posljednjeg rata protiv Bosne muslimanski dio bosanskog naroda je i dalje u rascjepu pameti koji gotovo sve njegovo prožima hipokrizijom:

- Ostaci tijela ubijenih, često iskomadani i rastureni, vađeni su iz prirodnih jama i riječnih korita, iz smetljišta i masovnih grobnica uz stratišta te u postupcima uz sudske odluke, policijske nadzore i brojne stručnjake sabirani i sastavljani radi određenja osobnog identiteta, uzroka smrti i dostojnog ukopa;
- Istodobno su, uz zvaničnu uključenost muslimanskih konfesijskih vlasti i nemar državnih, uništavani i obilježeni i neobilježeni grebovi te ta mjesta prodavana za nove ukope, pri čemu su ostaci mrtvih i njihovi biljezi uništavani i sklanjani onako kako su to ranije činili progonitelji i ubice muslimana tamo gdje se nisu mogli obraniti.

Te dvije pojave, iako oprečne i faktički i etički, događaju se uz uključenost gotovo cijelog muslimanskog naroda. Takvu uključenost predvode konfesijske i političke elite. Ako za prvu pojavu, podržavanu i religijski i politički, postoji opravdanje, jasno je da je druga neprihvatljiva na osnovi istih kriterija. I obrnuto. Ako je prihvatljiva druga, tad nije prva.

U obje pojave uključeni su i obredno i komercijalno odgovorni službenici i ustanove Islamske zajednice. Braneći svoju uključenost u drugoj pojavi, neki od njenih predstavnika pozivaju se na ortodoksno učenje, a to znači na njenu opravdivost Božijom objavom i nasljedovanjem Muhammeda, Božijeg poslanog. Evo jednog dokumentiranog objašnjenja tog stava: “Umrli, njegovi greb i obredi ukopa imaju vrijednost dok je vruća suza u očima ožalošćenih. A potom – greb i greblja su teret sve dok se iznova ne mogu prodati.”[68] Iako je nuđen kao opravdiv u naslijeđu

[68] Dokumentirana izjava visokog zvaničnika Islamske zajednice u arhivi autora.

vjesnika Hvala, taj stav temeljno je protivan općem prirodnom pravu, a tako i svemu svetom u svakome vjesničkom naslijeđu.

Usvajanje i primjenjivanje takvog stava nije samo potpora genocidnoj ideologiji, nego mnogo više od tog. Kada preživjeli dio bosanskog naroda umjesto sjećanja na događano u dugome trajanju i prijetnje njegovog ponavljanja odustane od nepovredivosti mrtvih u njihovim grebljima, jamcima povijesnog trajanja, svoje mrtve pretke pretvara u smetlje. To je neosporni dokaz otuđenosti od sebe, a posljedično i vlastitog obezljuđivanja.

Genocid je, valja ponavljati, sredstvo kojim njegovi izvršitelji namjeravaju potpuno ili djelomično uništiti neku ljudsku grupu. Taj cilj nije moguće postići. Koliko god je malo članova te grupe koji prežive, oni i sve što je s njima u vezi moraju ideologijski biti obezljuđeni, jer samo tako zločin može biti skrivan i preinačivan u nužnost s etičkim razlozima i ciljem. Nikada nije bilo genocida u kojem nisu uništavana greblja onih koji su smatrani neotrpivom smetnjom ozbiljenju nacijske teleologije. Gdje god su provođeni genocidni pothvati tamo su uništavana i greblja, kako bi preživjelim potomcima mrtvih bile porečene veze sa zemljom i vlastitom poviješću.

Nacisti su u pothvatu uništenja evropskog jevrejstva razarali i zatirali jevrejska greblja.[69] Tako su, prema njihovoj ideologijskoj obuzetosti, obeščovječivali taj narod u njegovoj ukupnosti. Gdje god je uništavana prisutnost muslimana, zatirana su im i greblja. Tako su brisani iz povijesti i posljedično obezljuđivani. Kada god zatiru svoja greblja, muslimani svjesno ili nesvjesno doprinose ozbiljenju genocidnih namjera i pothvata protiv njih. Sve što se u vezi s tim događa njihovom voljom, uključenošću ili šutnjom, a to su i njihova prošlost i sadašnjost, dokaz je njihove anesteziranosti i posljedičnog neshvatanja genocidne ideologije antibosanstva, koja transcendira sve povremene genocidne erupcije.

---

[69] Vidjeti, naprimjer: Saltiel, Leon, "Dehumanizing the Dead: The Destruction of Thessaloniki's Jewish Cementery in the Light of New Sorces", u: *Yad Vashem Studies* 42/1 (2014): 1-35; Jacobs, Janet, "Memorializing the Sacred: Kristallnacht in German National Memory", u: *Journal for the Scientific Study of Religion* 47/3 (2008): 485-98.

Suština nasljedovanja vjesnika Muhammeda je u znanju da nema boga do Boga te svjedočenju tog u svemu. Iz tog slijedi da nema istine do Istine Boga i da su u uvjetnosti istina i laž razlučive. Čovjek se ozbiljuje u pristajanju uz istinu, a tako i uz dobro, i u protivljenju laži, a tako i zlu. Navedena hipokrizija gotovo cijelog bosanskog muslimanskog naroda – pravdanja i sabiranja ostataka mrtvih, na jednoj, te istodobno pravdanja i rasturanja, na drugoj strani – jasan je dokaz njegove udaljenosti od navedene suštine. Tako su neosviješćeno pripadanje narodu i osobna odgovornost za istinu zamračeni hipokrizijom. Kad god postane običaj većine, hipokrizija se širi u sve sadržaje pojedinačnog i skupnog života. Vlast većine postaje tiranija neznanja, nevjerovanja i nezahvaljivanja. Koliko god tvrdnje o tome uznemiravale većinu, u današnjim politikama, kulturi i ekonomiji preovlađuje hipokrizija. Uz pozivanje na Boga, istinu i dobro, uobičajena su zla i laži svih vrsta.

Ako preživjeli savremenici i potomci prognanih i ubijenih te mučenih i pljačkanih kažu sebi i svijetu: Hoćemo preživjeti u nepovredivosti dostojanstva naših života, hoćemo svoju slobodu i pravo na bivanje sretnim! – tada moraju i sebi i svijetu svjedočiti: Nećemo na laganje uzvraćati laganjem, niti na pretrpljeno zlo uzvraćati zlom! Samo takav etički stav može biti pouzdan temelj ustajanja tih ljudi u obrani prvo sebe od sebe te potom i od drugih.

Ako je Srebrenica, grad duge bosanske povijesti, danas simbol rata protiv Bosne i genocida protiv bosanskih muslimana, u njihovoj mogućnosti da politički budu osviješćeni u svome bosanstvu, ako se danas u nju vraća više ostataka ubijenih nego živih iz njihovog raseljenja širom svijeta, ako traju osporavanja da je u njoj izvršen zločin genocida, uzajamnost posve nemoćnih mrtvih i živih, koji ispunjavaju svoj dug da ubijenim zaštite pravo na dostojanstvo i mir u grebu, ne može se izaći iz hipokrizije sve dok ne bude razlučen odnos prema budućnosti koja neće biti prepuštena zaboravu na genocid.

U ljudskoj je naravi da se suprotstavlja hipokriziji, a to znači odnosima jednih prema drugim u kojima su simulirana govorenja istine, ali uvijek radi postizanja etički neopravdivog cilja. Ali nositelji moći, ljudi koji svoje jastvo uzdižu na razinu Boga, ne mogu bez hipokrizijskog

odnosa prema sebi, svijetu i Bogu. Najgori oblici tog su korištenja religijskih učenja, a zapravo njihova izvrtanja i potčinjavanja bogovima mimo Boga. Tada sveto naslijeđe nestaje u tminama strasti, pa su i govori o njemu odraz prevlasti hipokrizije.

U ovom raspravljanju o genocidnoj ideologiji antibosanstva važno je isticanje dviju strana hipokrizije. Pojedinci i skupine koji osjećaju hipokrizijski odnos drugih prema njima uglavnom ne poznaju tu pojavu u odnosu prema sebi i drugima. Za hipokriziju su, smatraju, krivi uglavnom drugi. Ako su bosanski ljudi, a prije svega muslimani koji se žele osvijestiti u odgovornosti za sebe, odlučni u traganju za odgovorom na prijetnje njihovoj državi, a posljedično i postojanju bosanskog naroda, u središte svojih zaokupljenosti moraju izvesti osvrtanje na se, na moć njihove hipokrizije u odnosu sa sobom. Tek potom će osigurat snagu svog odnosa prema hipokriziji drugih, a prije svega nacijskih elita u susjednim državama. U tim elitama čuvane su moći ideologije antibosanstva, a posljedično i njihovo služenje brojnim vanjskim silama u sukobljavanju oko prevlasti u svijetu.

Nacijske elite Srbije i Hrvatske i danas odlučno brane politički poredak u Bosni uspostavljen ratom, uz korištenje najgorih oblika zločina protiv bosanskog naroda, uključujući i zločin genocida. Te obje elite predstavljaju ratom i zločinima uzrokovano stanje u Bosni, endemskom pojavom kojom dokazuju nemogućnosti bosanske države. Što je ta država slabija, njihovi ciljevi, djelomično postignuti u posljednjem ratu, čine im se sve više na dohvat ruke.

U dramatičnoj borbi da svojim naracijama o ratu protiv Bosne sakriju svoje uključenosti u njeg, koriste sve što odvlači pažnju od nastavljanja njihovog razaranja bosanskog društva i njegove države. Čini im se, jednako kao i prije, da bosanski ljudi nemaju ni volju ni sredstva da se obrane te da će svijet ponovo potvrditi preinačenje nacijskih imaginacija u novo stanje postignuto zločinima.

Moralni obračun

U teleologijama nacijstva srpstva i hrvatstva Bosna je teritorija na koju je i preko koje, kako smatraju nacijske elite, nužno proširiti vlast te je tako posve posrbiti odnosno pohrvatiti, poništavajući ili posvajajući sve njene političke i kulturne sadržaje i njihove mogućnost. Obuzetosti državom jedne etnonacije s granicama u kojima je postignut nacijski cilj nameću i sukobljavanja i dogovaranja s drugim na toj istoj teritoriji i onima koji je uključuju u svoje ideologijske imaginacije. Kad je taj cilj apsolutiziran, a napredovanje prema njemu podvrgnuto razumnosti kao najvišoj ljudskoj mogućnosti, slabljenje moralnih dužnosti i nužnost etničkog čišćenja i genocida onih koji su prepreka u tome neizbježne su posljedice. Da time ipak nije posve isključena moralna odgovornost svih, podsjeća Zygmunt Bauman: "Nije važno koliko ljudi odabire moralnu dužnost nad razumnošću samoočuvanja – važno je da su to neki činili."[70] Koliko god da je malo tih koji ustrajavaju na izvršenju svojih moralnih dužnosti, kako god se većina zaodijevala u moć i njeno razumsko pravdanje, osvješćivanje u moralnoj odgovornosti uvijek je na toj nesvladivoj manjini.

Neosporiva činjenica provođenja etničkog čišćenja, uz korištenje najgorih oblika zločina protiv muslimanskog dijela bosanskog naroda, uključujući genocid, nije objašnjiva bez uzimanja u obzir moralne neodgovornosti velikih dijelova srpskog i hrvatskog naroda. Koliki god da su ti dijeli, to nikada ne može biti cijeli narod. Iako su u antibosanskim ideologijskim imaginacijama drugi odvojeni od nacijske "našosti", oni su suma sveg negativnog, i tuđi i neprijatelji. Takvim imaginacijama bosanski ljudi su izgonjeni iz svoje povijesne zbilje u kojoj su sve razlike, i pojedinačne i skupne, oblikovane u odnosu s drugim, neopozivo bliskim. Sve dok je ta ideologijska imaginacija drugoga uključena u javnu politiku, tome drugome prijete ponižavanja, progoni i ubijanja u ime nacijske "našosti". Kad je etnonacijska i/ili religijonacijska država telos, tada svaka drugost, koja nije uključiva u ideologijski konstruirano nacijsko

[70] Bauman, Zygmunt, *Modernity and the Holocaust*, Cornell University Press, Ithaca (NY), 1989, 207.

tijelo, mora biti predstavljena slabom i politički neosvjestivom. Etnonacijske elite toj slaboj i potčinjivoj drugosti mogu ili prijetiti ili nuditi utočište u tome što ona nije. Ali to je uvijek njeno poricanje u mogućnosti da bude to što jest.

Srž naslijeđa Isusa Hrista, povijesno trajućeg u hrišćanstvu/kršćanstvu i potvrđenog u Božijoj objavi vjesniku Hvalu, jesu i ljubav i pravda. U tom naslijeđu sljedbenici Isusa Hrista i vjesnika Hvala poučavani su najuzvišenijim moralnim počelima u činjenju dobra i suprotstavljanju zlu: voli svog susjeda; budi mireći čovjek u odnosu s Bogom, Mirom; štiti i pomaži slabe; podiži ponižene i potlačene; budi pravedan makar to bilo i protiv tebe; čini drugome to što želiš da on čini tebi; s drugima se natječi u dobru. I za potvrdu i za poricanje tog brojni su dokazi i u daljoj i u bližoj bosanskoj povijesti. Ali to je uvijek dužnost pojedinca. Za prihvatanje toga odgovornost ne može biti otuđena od njeg. Kad god se dogodi suprotno, kad god je izgubljena svijest o toj odgovornosti, pojedinac gubi slobodu, a zapravo sebe u mogućnosti da se ozbilji u činjenju dobra i suprotstavljanju zlu.

S obzirom na to da i crkve (i srpsko-pravoslavna i rimo-katolička) i Islamska zajednica svoja poslanja temelje na spomenutome naslijeđu, za budućnost bosanskog društva važno je pitati se: Jesu li prvaci tih vjerskih organizacija ispunili svoje moralne dužnosti prema progonjenim i progoniteljima, ubijenim i ubicama, poniženim i ponižavateljima te obespravljenim i obespraviteljima?

Ako većina ne zna, ne vjeruje i ne zahvaljuje u odnosu s Bogom, što je temelj trajanja ideologija koje omogućuju etničko čišćenje i genocid, elite koje predstavljaju vjerske organizacije mogu pripadati i onoj manjini ljudi koji znaju, vjeruju i zahvaljuju te u svim prilikama odlučno zagovaraju moralni uzvrat na sve oblike ugrožavanja ljudskog dostojanstva i pravde. Ali te elite mogu biti potčinjene onoj većini koja u modernosti svoj telos ozbiljuje uzdanjem u narastanje politike moći i razumnost kao najuzvišenije sredstvo za to. Tako moral podvrgavaju političkoj moći.

Etički osviješćena manjina nikada ne poriče svoje pripadanje jeziku, značenjima i simbolima koji određuju različitosti u jedinstvu čovječanstva. To pripadanje ne znači pristajanje na različite mjere za moralnu

odgovornost čovjeka, neovisno o njegovom pripadanju i nepripadanju. Ideal bosanstva, a tako i svakog religijski pluralnog društva, jest u neosporivom pravu pojedinca da svoje pripadanje ne uvjetuje moralnom odgovornošću koja je različita prema različitim ljudima. Biti Bosanac ne znači zato biti manje Srbin, Hrvat, Bošnjak, Rom, Jevrej ili bilo ko drugi. Svako od tih bivanja porečeno je u neetičkom odnosu pojedinca prema sebi i drugom. Nema i ne može biti pripadanja nekom narodu koje bi pojedinca unaprijed činilo etički uskraćenim. Kad god je krivica pripisana cijelome narodu, tad je pojedincu porečena njegova moralna odgovornost, a tako i njegova ljudskost. U traganju za odgovorom na pitanje o zagovornicima i provoditeljima ideologije antibosanstva nužno je pitati se: Ko je kriv za zločine protiv bosanskog naroda, te kako i zašto?

Tek se s tim pitanjem istraživač može obraniti od opasnosti da za zločine krivi cijele narode. Ali, bavi li se on pitanjima koja se tiču onog što se dogodilo, onima koji su krivi, jer su zločine izvršili, te moralnim odgovornostima drugih za sve to, njegov pothvat može biti predstavljen uznemiravanjem javnosti i korištenjem historije za političke svrhe. Osvrćući se na osporavanje takvih bavljenja Daniela Jonaha Goldhagena u knjizi *Hitler's Willing Executioners*[71], Jürgen Habermas napominje: "Šta je značenje pripisivanja krivične odgovornosti, osvrćući se unatrag koje činimo u ovome vremenu radi ciljeva etičko-političkog procesa razumijevanja među građanima? Goldhagen daje novi podsticaj razmišljanju o prikladnom javnom korištenju historije."[72] Isti pisac još ističe: "[…] moralno stanovište, stanovište prema pravdi, razlikuje se izrazito od stanovišta članova sadašnjeg naraštaja budući da se oni nastoje osloboditi sumnje o historijskom naslijeđu, koje kao građani i članovi kolektivnog političkog života moraju naslijediti ovako ili onako."[73]

Moguće je silovati historiju tako da služi zamračenju i otklanjanju pitanja o moralnoj odgovornosti. Tako nastaju dva oprečna stanovišta

[71] Goldhagen, Daniel Jonah, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*, Alfred A. Knopf, New York, 1996.

[72] Habermas, Jürgen "On the Public Use od History"; u: Isti, *The Postnational Constellation: Political Essays*, prev. Max Pensky, The MIT Press, Cambridge, Mass, 2001, 26-37, 27-28.

[73] Isto, 31.

historičara. Prema prvom, zločine etničkog čišćenja i genocida nije moguće povezati s ideologijom antibosanstva i njenim trajanjem i prije i poslije. Prema drugom, tih zločina je bilo u načinu kakav su utvrdili sudovi. U oba ta stanovišta poricana je ideologija antibosanstva kao osnova ili uzrok zločina. Valja odmah istaknuti da antibosanstvo nije i ne može biti jedini uzrok tih užasnih zločina. Njih je mnogo, ali isključenjem ideologije antibosanstva omogućeno je tumačenje historije koje priječi okretanje gradnji političkog poretka pluralnog društva.

Genocidna ideologija antibosanstva prožima etnonacijske politike i srpstva i hrvatstva u njihovoj obuzetosti rastućom moći odgovarajućih im država i krivicom onih dijelova bosanskog naroda, a prije svega njegovih muslimana, koji ne pristaju da budu poricani sve do potpunog uništenja. I uzvrat na tu ideologiju i njene uključenosti u zločine etničkog čišćenja i genocida ponekad su samo suprotstavljanja zlu zlom. Zato se moralni obračuni, nepoštedni i obuhvatni, ne tiču samo odnosa prema zločincima. Neosviješćenosti i posljedične slabosti u suočavanju sa sobom, a potom i s drugim, odgovornost su i onih koji pripadaju strani žrtve.

Preodijevanje antisemitizma

Političke ideologije srpstva i hrvatstva razvijane su u sinhronoj komplementarnosti i kontradikciji. Njihova uobličenja uključuju nužnosti i saradnje i sukobljavanja te sastavljanja i rastavljanja. Postojanje bosanskog naroda, a tako i bosanske političke teleologije, smatrano je smetnjom u srpsko-hrvatskoj dihotomiji. Svođenje te trećosti na anomaliju, njeno onemogućenje da se uobliči u dovoljno snažnu političku teleologiju, i isključenje iz fikcijskih i faktičkih dihotomijskih politika primaju sadržaje evropskih odnosa prema Jevrejima kao teološkim i Turcima kao političkim neprijateljima. Kroz više stoljeća moguće je vrlo jasno pratiti genocidno uništavanje slavenskog a tako i bosanskog muslimanskog svijeta koje pripada općoj povijesti genocida.[74]

[74] Vidjeti: Naimark, Norman M., *Genocide: A World History*, Oxford University Press, New York, NY, 2017; Mahmutćehajić, Rusmir, "Andrićism: An Aesthetics for Genocide", u: *East European Politics and Societies and Culture*, 27/4 (2013): 619-667.

Zygmunt Bauman u knjizi *Modernity and the Holocaust*[75] obrazlaže postupke namamljivanja žrtava da sarađuju s ideolozima i izvršiteljima genocida te poslušno prihvate politički i kulturni okvir u kojem je ideologija genocida nametnuta kao prožimajuća normalnost. U slučaju genocidne ideologije antibosanstva bosanski narod je anesteziran njome. Od uspostavljanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca ta ideologija je temelj državnih politika. U njima je u ime teleologija srpstva i hrvatstva nepopustljivo poricano postojanje bosanskog naroda. Nesvladiva očitost te fikcije svođena je na ideologijski konstruirane turčijat i muslimanstvo, ogoljele političke i teološke tuđosti, neodržive u emancipacijskom napredovanju srpstva i hrvatstva.

Iako je to svođenje uobličavano, nametano i snaženo u državnom obuhvatu, u njemu su svjesno i nesvjesno te voljno i nevoljno uvijek sudjelovali i dijelovi bosanskog naroda, namamljeni u orijentaliziranje i nemogućnosti pravoslavnog i katoličkog bivanja izvan srpstva i hrvatstva. Srbija i Hrvatska, etnonacijske države, ciljevi su sveg srpstva i hrvatstva. Suština tog je, prema Zygmuntu Baumanu, neodvojiva od modernosti. On piše:

> *Holokaust je posljedica jedinstvenog susreta među činiteljima po sebi posve običnih i čestih; i tog da bi za mogućnost takvog susreta u vrlo velikoj mjeri krivica mogla biti na emancipaciji političke države, s njenim monopolom na sredstva prisile i njene drske planske ambicije, od društvenog nadzora – slijedeći korak po korak razaranje svih izvora nepolitičke moći i ustanova društvenog samoupravljanja.*[76]

U viđenjima državnih elita Srbije i Hrvatske, Bosna je slaba. Njen suverenitet je formalan. Zato te države nastavljaju potvrđivati svoju moć stavovima i ponašanjima u kojima je *de facto* poricana bosanska državna suverenost. U shvatanjima da su dijelovi bosanskog naroda uvedeni u opće teleologije srpstva i hrvatstva te da su neodvojivi od tutorstva političkih moći Srbije i Hrvatske, tome suprotstavljajući dio naroda odvajan

[75] Bauman, 1989.
[76] Isto, xiii.

je od državne suverenosti i predstavljan političkom anomalijom, uz korištenje prepoznatljivih antisemitskih obrazaca, preodjevenih u antibosanske predstave Muslimana.

Zato se državne elite Srbije i Hrvatske predstavljaju zaštitnicima Srba i Hrvata u Bosni od tih muslimana, a zapravo od svake mogućnosti bosanskog političkog naroda. Slikoviti prikazi tog su ponavljanja Aleksandra Vučića, predsjednika Republike Srbije, da on priznaje teritorijsku cjelovitost bosanske države uz redovito prešućivanje njegove obaveze prema njenom suverenitetu. Zoran Milanović, predsjednik Republike Hrvatske, jednako je jasan u svome antibosanstvu kada kaže: "Hrvatska ima načina da se na miran ali uporan način, ako hoćete i bezobrazan, izbori za ono što jednom narodu u B[osni] i H[ercegovini] naprosto pripada. Dosta je bilo džeparenja."[77]

To valja tumačiti na drukčije načine od onih koji su dugo promicani kao uobičajeni i česti. Prvo, država Hrvatska je na opak i ustrajan način bila uključena u izvršavanje zločina protiv Bosne i njenog naroda, kako je to neopozivo presuđeno. Ako je ta nova uključenost, kojom prijeti predsjednik Republike Hrvatske, poričući tako suverenitet bosanske države, "na miran način", ostaje pitanje o njenoj bezobraznosti. Je li odgovor na to pitanje u antisemitskoj, često ponavljanoj paradigmi o Jevrejima koji su džeparoši s njenom preodjenutošću u bezobraznost prema dijelu bosanskog naroda svedivog na muslimane? I dalje: Je li ta nova strategija emancipacijski inženjering u korištenju državne moći prema nemoćnoj bosanskoj državi, svedenoj u antibosanskim ideologijskim vidicima Aleksandra Vučića i Zorana Milanovića na nemoćne i nedržavne dijelove bosanskog naroda nasuprot kojih njih dvojica predstavljaju svojim državama pravdane moći i nepriznavanja bosanske državne suverenosti?

Načini na koje su Jevreji u dugom vremenu obezljuđivani, izvođeni iz zbilje u ideologijske fikcije antisemitizma, vrhunac imaju u holokaustu. Nije teško poznati preodijevanje tih načina u genocidnoj ideologiji antibosanstva. Michael Berkowitz podsjeća da: "Iako nije bilo mnogo

[77] Izvor dan u poglavlju "Srbija i Hrvatska".

jevrejskih džeparoša u toku *vajmarskog* doba, ipak je bilo uobičajeno govoriti o bezobraznom džeparošu kao Jevreju."[78] Možda Zoran Milanović za to i ne zna. Ali o takvom predstavljanju Jevreja mogao se bez teškoće upoznati čitajući antisemitska pisanja na hrvatskome jeziku.

Orijentalisti

Suprotstavljenosti Osmanskog Carstva, na jednoj, i evropskih kršćanskih političkih moći, na drugoj strani, uključivale su jasnu diobu s dva vidika. Za muslimanske podanike Osmanskog Carstva to je dioba na "nas", zagovornike prava na različite puteve prema Bogu, i "njih", poricatelje da je Hval Božiji vjesnik te posljedično i svake mogućnosti da u kršćansku društvenu pluralnost, i teokratsku i sekularnu, budu uključeni i muslimani. Za drugu stranu to je dioba na "nas", kršćane, i "njih", Turke, koji su bez teološke suštine prosti osvajači i stranci. Iako to razgraničenje ne čini nijednu stranu etnički, religijski i politički jedinstvenom, one su ideologijski predstavljane homogenim.

S obzirom na činjenicu da od kraja sedamnaestoga stoljeća započinju slabljenja i povlačenja političke i vojne prisutnosti Osmanskog Carstva u Evropi, pitanje o tome ko su Turci postaje sve važnije, jer oslobođenje od osmanske vlasti uključuje i odgovor na muslimansko pitanje ili na priznanje teološke, političke i etničke pluralnosti unutar svih naroda Jugoistočne Evrope.

Postavka da bivanje muslimanom nužno znači tuđost, temeljna drugost u "našem" bivanju kršćaninom/hrišćaninom, ima dvije posljedice. Prva je da to muslimanstvo i politički i kulturno mora biti izdvojeno iz "našeg" bivanja kršćanima te odstranjeno iz "naše" povijesti i savremenosti. Druga posljedica je svođenje muslimanstva na one sadržaje koji

[78] Berkowitz, Michael, *The Crime of My Very Existence: Nazism and the Myth of Jewish Criminality*, California University Press, Berkeley, London, 2007, 13. O antisemitskim formama preodjenutim za primjenu u antibosanstvu, svedenom na antimuslimanstvo, vidjeti više u: Hoare, Marko Attila, "Islamophobia and Antisemitism in the Balkans"; u: Renton, James, Gidley, Ben, ur, u: *Antisemitism and Islamophobia in Europe: A Shared Story?*, Palgrave Macmillan, London, 2017, 165-185.

ga čine tuđim te oduzimanje svih sadržaja koji ga uključuju u povijesno trajanje njegovih jezika, značenja i simbola.

Kada su uništavanja svega muslimanskog u Grčkoj, Bugarskoj i Srbiji tokom devetnaestoga stoljeća ipak ostala nedovršena, za njihovo nastavljanje tražena su ideologijska opravdanja. Nacionalizmi, a to znači ideologijske obuzetosti misijskom teleologijom političkog oslobođenja naroda od političkih i kulturnih tuđosti, nisu mogući bez genocidne ideologije. Uništavanja svih sadržaja ideologijski uobličene drugosti pretpostavljaju genocidnu ideologiju uključenu u nacijsku politiku.

Da zločini genocida budu legitimirani, potrebni su orijentalisti i s njima povezani rasisti, pojedinci koji osvjestive sadržaje narodnih pripadanja predstavljaju kao netrpive tuđosti, nečisti i prijetnje. Djelovanjem orijentalista, udomljenih u nacijske teleologije, doprinosi objektivizaciji postojanje već spomenutih sivih zona. Nacijsku čistotu, njenu izvornu bjelinu, zamračuje prisutnost, uzrokovanu političkim i kulturnim prodorima izvana, i pristajanje uz njih, uz one sadržaje koji moraju biti odstranjeni. Da bi ta onečišćenost bila jasna, da bi posljedično bila i odstranjiva, nužno je njene nositelje dodatno orijentalizirati, a nacijske elite osvijestiti o neprihvatljivosti njene prisutnosti.

Uloga orijentalista je pravdanje mogućnosti i ozbiljenja genocida. U njihovim prikazima bosanske muslimanske drugosti nametane su i politička i teološka stranost tih od kojih se nacija odvaja i oslobađa. Sociolog Leo Kuper ističe: “Barem kada djeluju zajednički, njima [izvršiteljima genocida] treba ideologija da legitimira njihovo ponašanje, jer bez nje bi morali vidjeti sebe, i jedan drugoga onakvim kakvi doista jesu: obični pljačkaši i ubice.”[79]

Sve dok nacijske teleologije srpstva i/ili hrvatstva nisu ispunjene, a to znači sve dok nije odstranjena mogućnost bosanske društvene pluralnosti koju uokviruje i štiti bosanska država, ideologijska razdvajanja Srba i Hrvata te njihovo saglasno suprotstavljanje političkom

[79] Kuper, Leo, *Genocide: Its Political Use in the Twenrieth Century*, Yale University Press, New Haven, 1981, 84.

osvješćenju bosanskog naroda kojim se bave orijentalisti, stručnjaci za konstruiranje muslimanske tuđosti i opasnosti, bit će održavan proces orijentaliziranja i samoorijentaliziranja bosanskog naroda, jer je to nužna pretpostavka trajanja genocidne ideologije antibosanstva. U tokovima nacijskog oslobođenja Srba i Hrvata – a tako je i sa svim evropskim narodima – događa se, uz podsticanja tog svim raspoloživim sredstvima, otkrivanje unutarnjih mogućnosti pojedinca koji pripada zajedničkom jeziku te posljedično i povijesti obuhvaćenoj njime.

Ukupnost svijeta, u kojoj pojedinac jest i koja se u njemu ogleda, obuhvata jezik. Kad god je taj jezik naroda potisnut radi navodne svetosti nekog drugog, tuđeg – nebitno je čime to biva pravdano – narod postaje anesteziran. Tako mora biti, jer se pojedinačno jastvo otkriva u razmjeni vidika svijeta odraženih u jeziku. Tako i osjećanja i razumijevanja povezanosti jastva i svijeta traju u neodvojivosti bivanja i znanja. Osobnost, a to znači pojedinačno jastvo, u odnosu je s Bogom, a društvo i svijet pozornica su njegovog ozbiljenja. Tek u toj uzajamnosti jastvo može narastati u znanju sebe i svijeta, vjerovanju kao prelaženja granica svega uvjetnog te zahvaljivanju svom bivanju u ljubavi s Neuvjetnim.

Ideologija orijentalizma služi upravo održavanju te nemogućnosti. U vremenu duljem od dva stoljeća, usporedo s tokovima emancipacije evropskih naroda, traju nametanja i prihvatanja orijentaliziranja bosanskog muslimanskog svijeta, uz zaprečavanja njegovog otkrivanja u svojoj bosanskoj povijesti i kulturi. U tome je jedan od mnogo razloga za nesposobnost tog dijela bosanskog naroda da pozna genocidnu ideologiju bosanstva i nađe odgovor na nju. Norman Cigar zaključuje:

> *U slučaju Srbije vrlo je vjerovatno da bi etničko čišćenje svakako bilo provedeno, čak i bez podrške orijentalista. Ali, odlučno suprotstavljanje tih stručnjaka tome procesu moglo bi izvršiteljima zločina oduzeti značajan dio njihove legitimnosti. Naprotiv, orijentalisti postaju djelatni sudionici etničkog čišćenja. Umjesto korištenja svog priznatog stručnog znanja da se suprotstave procesu viktimizacije, svoju naročitu vjerodostojnost primjenjuju na opredmećivanju, izdvajanje i osudu muslimanske zajednice te*

antimuslimanska djelovanja čine intelektualno prihvatljivim. Tako su osnažili vjerodostojnost nacionalističke obuhvatne ideologije te mogućnosti da je podrži srpska javnost.[80]

Pothvat orijentaliziranja onog dijela bosanskog naroda koji se opire posrbljivanju i/ili pohrvaćenju, koji ne pristaje na nametane mu predstave drugih o njemu i njegovoj povijesti, postupno postaje tuđa predstava koju uglavnom nesvjesno bosanski muslimani prihvataju kao svoju te se u njoj i njome otuđuju od svog političkog i kulturnog telosa – nepovredivosti pojedinca od njegovog začeća do smrti, i mimo toga; prihvatanja svijeta i svih ljudi u njemu kao pozornice ozbiljenja ljudskosti; okretanje sebi u odgovornosti za bivanje svojim i sretnim; prisega na odgovornost apsolutnom razlogu i apsolutnoj svrsi svega postojećeg; odgovornost prema slabijim srazmjerna raspoloživoj moći. Dostizanje takvog političkog telosa moguće je jedino uz državni politički poredak koji mu služi.

Orijentaliziranje bosanskog muslimanskog svijeta, provođeno u okviru ideologije antibosanstva, posve je suprotno tim idealima. Nije začudno što su orijentalistika i orijentalisti podržavani prvo u Beogradu nakon uspostavljanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, a potom u Sarajevu nakon Drugog svjetskog rata, s dodijeljenim im ulogama da bosansko muslimanstvo istražuju i predstavljaju u okviru kognitivnog getoiziranja.[81]

---

[80] Cigar, Norman, *Srbia's orientalists and Islam: Making Genocide intellectually respectable*, The Islamic Quarterly, 38 (1994): 147-170, 164.

[81] Nije začudno da su u novije vrijeme američki istraživači, kao i mnogi drugi, uobičajene pojmove *orient*, *oriental* i sve s njima u vezi doveli u pitanje i odbacili kao neprihvative i rasistički opterećene. Vidjeti: Callaway, Ewen, *'Oriental' Archaeology Society Reconsiders Its Names*, pristupljeno: 21. decembra 2020. Dostupno na: https://www.nature.com/articles/d41586-018-07396-9.

Pravda

Ovo je govorenje o povijesnom usudu bosanskog naroda u vidiku mogućeg otkrivanja ponavljanih stradanja u minulim stoljećima, ali i prijetnji njihovim javljanjima u budućnosti. Gotovo sva dostupna tumačenja tih pojava su izvana, u epistemološkim vidicima koje određuje prijeporna postavka: Oni kojih se to stradanje neposredno tiče ne mogu biti njegovi objektivni tumači. To je bitna postavka starog orijentalizma. Istini za volju, danas je ta postavka odbačena u ozbiljnim akademskim krugovima. Ali u živoj ideologiji antibosanstva, gotovo jednako u sva tri nacionalizma, i srpskom i hrvatskom i bošnjačkom, ona ustrajava, opako užiljena i učvorena u političkim emocionalizmima.[82]

U nacionalističkim historiografijama srpstva i hrvatstva, a sve više i u sada populistički promicanom kvazibošnjaštvu, nametana je linearnost povijesnog toka mehanističkog shvatanja lanca uzroka i posljedica. A upravo to ne daje i ne može dati zadovoljavajući odgovor na pitanje o iskustvu dubine bivanja i moralnosti. Ako je ta dubina stradanja i patnje bosanskih muslimana prepuštena samo znanstvenoj, sudskoj ili imaginacijskoj objektivizaciji drugih, a da oni nastave živjeti uz nametano im uvjerenje da su orijentalci te zato nesposobni za bavljenje sobom, kako im to presuđuje Toma Galus, a zapravo Ivo Andrić, njihovo pravo na preživljenje i dalje ostaje u rukama njihovih neprijatelja a ne u njihovim.[83]

---

[82] Može se činiti začudnim navedeno povezivanje triju nacionalizama – srpskog, hrvatskog i bošnjačkog. Srbija jest država, a tako i nacija u uobičajenom značenju tog pojma. Ali u njoj odgovarajućoj nacijskoj ideologiji poistovjećivani su pridjevi "srpski" i "srbijanski". Kada je u okviru nacijske teleologije govoreno o "srpskoj naciji", "srpskome svijetu" i "srpskome narodu", Srbija je samo matica te cjeline nesvedive u njene granice. Slično je i s hrvatskim odnosom prema hrvatskoj naciji. Tako su te dvije države, uz navedeno tumačenje općih nacijstava srpstva i hrvatstva, zapravo u šizofreničnom odnosu prema sebi: znaju svoje državne a tako i nacijske granice, ali ih suštinski ne priznaju, jer svoju vlast protežu izvan svojih državnih suvereniteta – Srbija na Bosnu i Crnu Goru, a Hrvatska na Bosnu. Kada svoj cilj svede na obuzetost sobom, bošnjačka politička elita također gubi iz vida državu i njene granice, pa tako pomaže velikosrpskim i velikohrvatskim osporavanjima i slabljenjima bosanskog državnog suvereniteta.

[83] Vidjeti: Andrić, Ivo, *Na Drini ćuprija*, Svjetlost, Sarajevo, 1981, 299-300; i Mahmutćehajić, 2015, 261ff.

I doista većina bosanskog naroda, a prije svih većina bosanskih muslimana, i dalje nastavlja živjeti u tuđim predstavama o sebi, u nametanoj im krivici i iz nje izvedenom poricanju prava da budu svoji, a tako i slobodni, jer su pristali na trpnju otete i uskraćene im istine i njenog govorenja. Dok je tako, poriču nalog vjesnika Hvala: "Vjerujući nije ujeden dva puta iz iste rupe."[84] Za shvatanje pojma *vjerujući čovjek* važno je podsjetiti da vjerovanje, a to znači priznanje da je svako znanje uvjetno te zato ograničeno, može biti veza s Neuvjetnim, apsolutnom srijedom sveg postojanja, Voljenim. Nema voljenja bez znanja. Njime je voleći čovjek privlačen Voljenom, pa neprestano uzlazi od sebe nižeg sebi višem. Tako narasta u znanju i zahvaljivanju za postignuto u dobru i za vazda višu mogućnost od tog.

Kada bosanski pjevači priča kazuju da su sve njihove pjesme u knjizi Blidolike Ajke, to znači da je potpuno znanje u maternice ili milosnice kojom su svi ljudi povezani s Bogom, Milosnim, u onom prvom primateljstvu od kojeg se spušta sve postojeće i kojem se neprestano vraća. To također znači da se postojanje bilo koje rupe, iz koje u neznanju o njoj i neodgovornosti za nju izlaze patnja i stradanja, pokazuje kao nepravda prema sebi onog koji to ne poriče.

Može se činiti nejasnim ovo govorenje o rupi kao bitnom određenju čovjekovog odnosa prema sebi, svijetu i Bogu. Zato je važno još jednom podsjetiti na razlučenost čovjekovog jastva uzduž okomice bića. Osjećano i osvješćivano čovjekovo pravo da bude sretan i da preživi znači okrenutost svojoj vazda višoj mogućnosti, sebi u blaženosti ili vezi s punom milošću. Nasuprot tome je mračna dubina jastva, neznanje koje se jastvu nameće kao presuđujuće te posljedično i kao izvor nasilja prema svemu postojećem. Između te dvije krajnosti, rupe ili mraka te svijesti i blaženosti, ratište je na kojem se odlučuje o usmjerenju jastva prema jednoj ili drugoj strani. Nema stanja ljudskosti u kojima mrak i neznanje o rupi, nužnoj strani uvjetnog znanja, ne prijete opasnošću da čovjek misli i radi protiv sebe.

[84] Bukhari, 8:97.

Priznanje da je postojanje rupe potvrda uvjetnosti i čovjeka i svijeta, a tako i znanja i vjerovanja, čini čovjeka odgovornim za sve o čemu sudi. Kada se u tome usredsredi na svoju mogućnost da razlučuje laži od istine te zla od dobra, čovjek neće nikada suditi na osnovi onog što ne zna, na osnovi neodgovornosti prema tmini rupe neznanja. To je pravda. Istina joj je temelj. A šta je istina bez milosti, tog iskaza ljubavi?

Rupa koja skriva prijetnju neznanja sebe tiče se obznanjenja istine i milosti. Ako se prijetnja ozbilji, onaj koji strada kriv je za neznanje o njoj. U ideologijskim vidicima bosanskog muslimanskog svijeta nametano je, ali i prihvatano njegovo povezivanje sa sekularnim shvatanjem pojma islam. Iako je izvorno odnos svega postojećeg, a tako i čovjeka s Bogom, u modernim vidicima taj pojam je opredmećen tako da mu je moguće učitavati gotovo sva značenja potrebna ideologijskim slikama svijeta. On je plastičan i ne povezuje s Bogom.[85] Zato je i pojam pravde i u muslimanskim i u antimuslimanskim vidicima nerijetko izvan etičko-religijskih koncepata koji izvorno pripadaju naslijeđu vjesnika Hvala.[86]

Oslobađanje iz zapriječenosti jasnih etičko-religijskih uvida vlastitog naslijeđa i njegove temeljne saglasnosti s općom etičkom slikom svijeta pretpostavka je objektivizacije genocidne ideologije antibosanstva, a tako i antimuslimanstva. Bosanski narod i dalje je pod terorom osporavanja njegovih prava, uz stalno pokazivanje na ideologijski tumačeno i izobličavano muslimanstvo, otuđeno od ljubavi kao odnosa s Bogom a tako i sa svijetom.

Henry Bayman podsjeća na ljubav kao suštinu muslimanskog osvješćenja prava, pa kaže: “Zato što je Pravo osnovano na svjesnosti i naposljetku na ljubavi, to što je zakonito u islamu jest to što je uobličeno u ljubavi.”[87] U uzajamnosti pravde i prava te istine i milosti suprotstavljena je rupa kao

---

[85] Vidjeti: Mahmutćehajić, Rusmir, “Fundamentalism versus Traditional Intellectuality”, u: Sophia: *The Journal of Traditional Studies*, 12/1 (2006): 33-54.

[86] O mogućnostima otkrivanja tih koncepata korištenjem postupaka koji nudi semantika vidjeti: Izutsu, *Ethico-Religious Concepts in the Qur’an*; Isti, *God and Men in the Koran*, North Stantford, NH: Ayer, 2006.

[87] Bayman, Henry, *The Secret of Islam: Revealing the Compassionate Koran*, North Atlantic Books, Berkeley CA, 2004, 81.

simbol neznanja, a tako i kao izvor straha. Laž je pokrivanje istine. Svako djelovanje bez znanja o njegovom razlogu i svrsi temeljeno je na neznanju, na onome što je u rupi ili strahu. Zato su neznanje i posljedični strah uzrok nasilju i nepravdi. Gdje god nema odnosa s istinom, nema i ne može biti ni milosti ni ljubavi.

Kada Henry Bayman ističe povezanost prava, svjesnosti i ljubavi u islamu, ne bi valjalo previdjeti da ta tri navedena pojma – pravo, svjesnost i ljubav – i njihova uključenost u islam pretpostavljaju neodvojivost od uzajamnosti bića, svijesti i blaženosti. Pravo i pravda su veza s Bogom, apsolutno Pravednim. Tako je i sa sviješću i ljubavlju, oni su veza svjesnog i volećeg čovjeka sa svjesnim i volećim Bogom. U protivnom, i pravda i svjesnost i voljenje moraju naći boga mimo Boga te mu se i potčiniti. Nema ideologija, u punom značenju tog pojma, u kojima se to ne događa.

Čovjekova neotuđiva sposobnost da razlučuje istinu od laži, sposobnost neovisna o bilo čemu izvan jastva, te mogućnost da voljno pristane uz istinu a protiv laži, usmjeravaju njegovo biće prema svjesnosti koja nadlazi svako njegovo stanje te ga tako veže za apsolutno transcendentnu i apsolutno imanentnu Jednost.

Tu uzajamnost čovjek ne može otkriti u nagađanju u kojem i kojim uvjetnosti svog jastva pripisuje neuvjetnost. Nema stanja jastva koje ne osjeća potrebu da bude mireće te mirenjem povezano s apsolutnim Mirom. Ali samo taj Mir može dati, u savršenom primjeru ljudskosti, put na kojem uvjetno jastvo nadlaziti sebe uzlaženjem u svijesti sve snažnije privlačeno blaženošću i voljenjem Tog Koji Se objavljuje u granicama ali ostaje i iza njih.

Iskustvo genocida nije objašnjivo bez uzimanja u obzir ideologije kojom su anestezirani i podsticani i njegovi izvršitelji i njegove žrtve. I jednim i drugim nuđene i nametane su historije koje ih otuđuju od osjećanja odgovornosti i za zlo i za dobro koje čine. Tako su ponavljanja zločina pravdana služenjem slobodi, bivanju svojim a ne tuđim, i pravdi, pokazivanju i govorenju istine a ne laži. A uvijek su bila i zamjena jedne neslobode drugom i jedne laži drugom. Stradanja koja su iz tog slijedila

ostajala su u odnosu privida moći i nemoći, bez znanja i nerješivog straha te tako i zgusnute mržnje. I zločinci i žrtve su ostajali nemoćni pred rupom jastva koja ih drži u strahu. Zamračeno im je znanje da nema i ne može biti opravdivih progonjenja, ubijanja i poniženja ljudi samo zato što pripadaju ili ne pripadaju ideologijski konstruiranom kolektivu poistovjećenim s njegovim političkim telosom.

Valja ponavljati – pravda je pokazivanje istine i suđenje njome. Ti kojima je učinjena nepravda imaju neosporivo pravo na osudu onih koji su je činili i pravednu naknadu. Imaju pravo o tome govoriti, ma kako to izgledalo drugim. Bog ih u Učenju upozorava na dužnost da zahtjev za pravdom ne temelje na mržnji: "Vi, vjerujući, budite postojani svjedoci za Boga u pravdi, pa neka vas mržnja protiv bilo koga ne odvrati od pravednog postupanja."[88]

Srbija i Hrvatska

Genocid o kojem je ovdje riječ nije shvatljiv izvan moderne ideje nacijske države. Poistovjećenje države s homogenim narodom s posljedičnim poricanjem neizbježne pluralnosti stalna je prijetnja nacionalizmom, obuzetosti politički osviješćenog naroda sobom, kada država kao nacijski telos postaje vrijednost veća i presudnija od svakog pojedinca.

Uspostavljanjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine ideologijski i administracijski isključena su postojanja albanskog, bosanskog, crnogorskog i makedonskog naroda. Porečene su, i kao zbilja i kao mogućnost, suverenosti Bosne i Crne Gore. Na toj osnovi obnavljano je pitanje o odnosima svih Srba i svih Hrvata u zajedničkoj državi. To prije svega znači pitanje "srpskih" i "hrvatskih" teritorija i njihovog razgraničenja s ciljem uspostavljanja dvaju državnih suvereniteta koja bi mogla odlučivati o međusobnim povezivanjima i odvajanjima. Pretpostavka za ozbiljenje tih dviju teleologija jest oštro razdvajanje svih Srba i svih Hrvata.

---

[88] Kur'an, 5:8.

Svim napetostima u političkim odnosima između srpskih i hrvatskih nacijskih elita od 1918. godine pa nadalje tražena su rješenja za to razgraničenje. Komunisti su ga u federaciji šest jugoslavenskih republika ponudili kao takvo rješenje. Ali u njemu nije bilo potpunog razgraničenja svih Srba i svih Hrvata. Nije ga ni moglo biti, jer muslimanski dio bosanskog naroda – i pored primjene svih raspoloživih postupaka s ciljem njegovog onemogućenja u političkom osvješćenju – nije svediv ni na vjersku zajednicu niti na prolaznu pojavu prema posrbljenju i/ili pohrvaćenju. Uz taj dio bosanskog naroda postojao je i značajan dio drugih – i pravoslavnih i katoličkih – dijelova bosanskog društva koji nisu pristajali na nametano odvajanje. U tome valja poznati razlog za gorljivo promicanje i snaženje ideologije antibosanstva, sadržaja bez kojeg genocid nije bio i neće biti izvediv.

Kada su iz raspada jugoslavenske federacije suvereniteti vraćeni državama koje su u nju bile povezane, državna vodstva Srbije i Hrvatske, izabrana u skladu s demokratskim postupcima u svojim državama – prvo činiteljima jugoslavenske federacije, a potom nezavisnim subjektima internacionalnih odnosa – predstavljala su sebe kao vodstva svih Srba i svih Hrvata. Tako su bosansku državnu suverenost osporavale dvije susjedne države, Srbija i Hrvatska, očekujući da će njenim nestajanjem biti omogućeno njihovo teritorijsko proširenje i novo razgraničenje.

To je osnova rata protiv Bosne u kojem su, uz uključenosti tih vodstava, izvršeni zločini najgorih vrsta. Odnosi Srbije i Hrvatske prema bosanskoj državi i nakon rata i spomenutih zločina ostaju suštinski isti, iako su im oblici promijenjeni. U njima su odredivi ideologijski sadržaji koji su pretpostavka za izvršenje genocida.

I pored nastojanja da ideologija antibosanstva bude skrivena, *Povelja o srpskom kulturnom prostoru*, koju su 4. ožujka 2019. godine u Sremskim Karlovcima donijeli Ministarstvo kulture i informisanja Republike Srbije i Ministarstvo prosvjete i kulture Republike srpske, u cijelosti odražava one ideologijske sadržaje koji su omogućili izvršenje genocida. Prvo, porečeno je postojanje bosanskog pluralnog društva na cijeloj teritoriji suverene bosanskohercegovačke države. Drugo, srpska kultura na

toj teritoriji suštinski je odvojena od svega bosanskog a tako i od nepovredivosti prava svih dijelova bosanskog društva, što znači svih njegovih članova na svakoj stopi suverene bosanskohercegovačke države. I treće, na osnovi tako istaknutog kulturnog rasizma porečena su prava svih drugih dijelova bosanskohercegovačke nacije, odnosno internacionalno priznate države. Tako je jedan njen organizacijski dio podvrgnut vlasti susjedne suverene države. U članu 4. spomenute Povelje stoji:

> *Srbija, kao matična država srpskog naroda, razvija institucionalne okvire i ostvaruje respektivnu podršku očuvanju kulturnih prava etničkih manjina prema najvišim merilima međunarodne prakse. Stoga se ne može načelno dovoditi u pitanje ni potreba da i kultura srpskog naroda, u Srbiji i Srpskoj, u regionu i dijaspori ili rasejanju, od Trebinja do Herceg-Novog do Subotice i Vršca, od Vranja i Gračanice do Banja Luke, budu razvijana u svojim vrednostima i tradicijama, u oblasti savremenog stvaralaštva i u oblasti očuvanja, proučavanja i prezentacije kulturnog nasleđa.*

Tako ocrtani prostor srpske kulture obuhvata četiri suverene države. Nijedna od njih nije spomenuta. Republika Srbija, suverena država, postavljena je u odnosu s Republikom srpskom, administrativnom jedinicom bosanskohercegovačke države, kao njoj ravnopravnoj sudionici u internacionalnim odnosima. Iskidanje srpske kulture u Bosni "u svojim vrednostima i tradicijama" iz bosanske pluralne cjeline moguće je jedino ideologijski uz poricanje bosanskohercegovačkog naroda i njegove države, s nužnim potčinjavanjem drugoj suverenoj državi. To je bitan sadržaj ideologije antibosanstva, pretpostavke izvršenih zločina, ali i prijetnje njihovim ponavljanjima.

Odnos Republike Hrvatske prema bosanskohercegovačkoj državi komplementaran je srbijanskom. Ideologija antibosanstva je njegov bitan sadržaj. Brojni su biljezi trajanja tog odnosa, manje ili više uspješno skrivani, ali neosporivo prisutni u gotovo svim stavovima i ponašanjima vodstva Republike Hrvatske prema bosanskohercegovačkoj državi. Zoran Milanović, predsjednik Republike Hrvatske, ističući pozvanost i

odgovornost Republike Hrvatske za političko arbitriranje u Bosni i Hercegovini, 1. listopada 2020 godine kaže:

> *To je neiskreno, ali neće to dobro završiti. Ovo naravno ne znači da će biti bilo kakvih sukoba, ali neće dobro završiti. Naprosto, Hrvatska ima načina da se na miran, ali, uporan način, ako hoćete i bezobrazan, izbori za ono što jednom narodu u BiH naprosto pripada. Dosta je bilo džeparenja.*[89]

Taj stav Zorana Milanovića usporediv je *verbatim* s onim koji su glasno izgovarani u nacističkoj Njemačkoj i ustaškoj Hrvatskoj o Jevrejima. Džeparenje je odnos onih koji džepare – što znači kriomice kradu iz tuđih džepova – s džeparenim. Jasno je da ovdje nije riječ o Jevrejima. Ti koji džepare su muslimanski dio bosanskog naroda. Upravo zato prema njima ne vrijedi odnos s obrazom. Od tog "nas Hrvate", može se zaključiti iz ideologijskog silogizma Zorana Milanovića, štite i Aleksandar Vučić i njegov Milorad Dodik, pa smo im zato mi, i ja i moj Dragan Čović, saveznici u skladu s trajno vrijedećom matricom dogovora Dragiše Cvetkovića – Vlatka Mačeka i Slobodana Miloševića – Franje Tuđmana.

Naša, a to znači saradnička i nadopunjujuća srbijanska i hrvatska, uplitanja u bosansko pitanje, uz njegovo pogoršavanje i svođenje na karikaturne prikaze bosanskih muslimana, postaje okvir ruske uključenosti u dokazivanje nemogućnosti evropskog političkog poretka. Ali iza te matrice su neosporivi zločini, a to znači zločinačka ideologija!

Slučaj Dodika, 1

Postavka da nema bosanskog naroda te posljedično ni njegove države kao cilja ključna je za genocidnu ideologiju antibosanstva. Ma koliko bilo osporavano, očito je postojanje i bosanskog naroda i bosanske države. Razdvajanje tog naroda u dijelove, koji su srpski, hrvatski i bošnjački, te njihovo svođenje na zasebne dijelove bosanske teritorije, pri čemu

[89] *Milanović o BiH: Neće to dobro završiti*, 1. 10. 2020. Dostupno na: https://www.index.hr/vijesti/clanak/milanovic-napao-i-izetbegovica/2218407.aspx?index_ref=read_more_d.

o tom odlučuje ustrajavanje na spomenutom poricanju, čini bosanske Srbe i Hrvate vršiteljima političkih volja njihovih "matičnih" država te tako obveznim da se potvrđuju zagovaranjem i provođenjem ideologije antibosanstva.

Ta ideologija i njeno pretvaranje u političko djelovanje uvijek je dihotomijska. Ali razlamanjem u dva sadržaja ona je i hipokrizijska. Dvije zasebne nacijske elite, srbijanska i hrvatska, nadređene su svim sadržajima političkog organiziranja srpskog i hrvatskog naroda u Bosni. Dihotomiju određuju presudne važnosti nacijskih vlasti u Beogradu i Zagrebu.

U političkom i kulturnom organiziranju dijelova srpskog i hrvatskog naroda u Bosni simbolička nezavisnost dodjeljivana je nekome koji zagovara i provodi ideologiju antibosanstva, uvijek uz suštinsku podršku iz Beograda i Zagreba. Temelj te ideologije je poricanje mogućnosti da pravoslavni Srbi i katolički Hrvati mogu živjeti u jedinstvenom političkom poretku zajedno s onim dijelom bosanskog naroda koji odbija tu ideologijsku imaginaciju i ukazuje na neosporivu zbilju: Bosansko pluralno društvo osporivo je jedino u ideologijskoj imaginaciji i političkom nasilju. To je bit genocidne ideologije antibosanstva. Sve dok ta bit traje, sve dok njeni zagovornici imaju društvenu moć, zločin genocida je moguć.

Spomenuto prelamanje velikosrpske antibosanske politike od beogradskog središta na bosanske ispostave, s pratećim uzvratom u velikohrvatskoj antibosanskoj politici, posvjedočeno je u odnosima Slobodana Miloševića s Radovanom Karadžićem, Momčilom Krajišnikom i Ratkom Mladićem te Franje Tuđmana s Matom Bobanom, Jadrankom Prlićem i Slobodanom Praljkom.

Taj drugi zglob koji djeluje u Bosni, nemoguć bez njegove veze s neosporivošću autoriteta u Beogradu i Zagrebu, koristi sve što mu je raspoloživo za osporavanje države i njene mogućnosti, potvrđujući tako lojalnost općem srpstvu i općem hrvatstvu. Takve ispostave vanjskih političkih volja predstavljaju se neovisnim, iako to nisu. Njihovi prvaci glasno i odlučno zagovaraju antibosanstvo, a njihovi beogradski i/ili zagrebački vladari, koristeći ih, odvraćaju pažnju od njihovih zbiljnih političkih, kulturnih i ekonomskih stanja u Srbiji i Hrvatskoj. Tako ideologija antibosanstva održava svoju suštinu, uvijek u hijerarhijskom

odnosu velikosrpskih antibosanskih zahtijeva koje podržavaju zagovornici i čuvari velikohrvatskih.

Tokom dvadeset i pet godina nakon okončanja rata protiv Bosne, u kojem su izvršeni te potom i presuđeni zločini genocida, čuvana i promicana je ista genocidna ideologija. Milorad Dodik je njen najodlučniji i najglasniji zagovornik i promicatelj. Za sebe kaže da je "čovjek Republike Srpske i Srbije i nikoga više". Dalje ističe: "Mnogo ljudi iz RS ima državljanstvo Srbije. I ja ga imam i ponosan sam. Mi pripadamo srpskom narodu i to se potvrđuje kroz dvojno državljanstvo. Mi smo Srbi, mi nismo bosanski Srbi."[90]

Ukupna povijest bosanskih Srba, jednako kao i ostalih u bosanskoj cjelini, nije odvojiva od sinhronijskih i dijahronijskih veza s drugim sudionicima bosanske društvene pluralnosti. Odvojiva je jedino u ideologijskoj imaginaciji i političkom nasilju. To nužno vodi u kulturni rasizam i zatvaranje u genocidno antibosanstvo. Izdvajajući dijelove iz bosanske društvene cjeline, zamišljajući ih homogenim tijelima koje sublimiraju njihove vođe, Milorad Dodik presuđuje: "Ako nema konsenzusa triju naroda, pa o čemu mi pričamo." Upravo taj konsenzus, ozbiljiv u prihvatanju ljudskih pojedinačnosti kao temelja političkog poretka, razaran je ideologijskim antibosanstvom.

Prvi ratni cilj genocidne elite, čiju ideologiju zagovara i promiče Milorad Dodik, jest razdvajanje naroda i njihovo zatvaranje u zločinima ocrtane teritorije. Zagovaranje političkog poretka, temeljenog na nepovredivosti prava pojedinca, otklanjanje posljedica kulturnog rasizma i izvršenog genocida, učvršćivanje prava na religijske razlike te snaženje društvenog dijaloga, Milorad Dodik smatra ludilom.

Za odustajanje od genocidne ideologije antibosanstva kaže: "Ako neko misli da smo mi ludaci i da ćemo to prihvatiti, grdno se vara." Riječ je o prihvatanju bosanske države, te koja postoji i koja jedino može jamčiti opstanak njenih ljudi. Kada osporava tu postavku, Milorad Dodik

[90] Svi navodi u ovom i narednom poglavlju su iz intervjua Milorada Dodika danog Srđanu Mišljenoviću 16. listopada 2020. godine. Dostupno na: https://www.novosti.rs/republika-srpska/vesti/926235/srpska-drzava-bez-stolice-dodik-ili-nas-sarajevo-konacno-uvaziti-ili-idemo-bosne-hercegovine (pristupljeno: 14. siječnja 2021).

samo potvrđuje ustrajavanje na bezljuđivanju onog dijela bosanskog naroda koji u svom pravu da preživi i bude sretan ne može pristati na nametani mu kulturni rasizam i politiku aparthejda. On kaže: “Ne znam zašto se patimo u B[osni] i H[ercegovini], kada vidite da nema potencijala da se dogovorimo, pre svega sa Bošnjacima. Neko voli Bosnu. Meni ona ne znači ništa. Od sutra mogu i da ne idem u Sarajevo.”

Jasan je stav tog nastavljača posla na ozbiljenju ciljeva Slobodana Miloševića i Franje Tuđmana i njihovih bosanskih namjesnika, Radovana Karadžića i Mate Bobana. Suština mu je genocidna ideologija antibosanstva. Prvo, nemogućnost Bosne je ideologijska postavka uzdizana iznad realnosti. Drugo, Bošnjacima, dijelu bosanskog naroda, nametana je njihova ideologijska svedivost na pleme, u čije ime se njegov poglavica treba dogovarati s nametnutim nacijskim autoritetima mimo sistema državne vlasti. Treće, to bošnjačko pleme koje bi, kako smatra Milorad Dodik, trebalo biti jedan od tri “epicentra odlučivanja”, čine ljudi kojima, kako on kaže, “niko ne vjeruje”. I četvrto, bosanska država je nemoguća, jer to zahtijevaju nositelji velikosrpske teleologije. Za to svugdje traže saveznike. Svim sredstvima nastoje zapriječiti državu, u očekivanju da će u njenoj željenoj propasti biti ozbiljeni ciljevi antibosanstva.

Nije li onda neizbježno služenje tih pojedinaca i njihovih hijerarhijski nadređenih vanjskim političkim voljama u geopolitičkim obračunavanjima? A to uključuje unaprijed nužnu etičku odgovornost za ljude u čije ime govore.

Slučaj Dodika, 2.

Prema Miloradu Dodiku bosansko društvo ne postoji. U njemu je, kako on vjeruje, postignut prvi cilj posljednjeg velikog ratnog pohoda protiv svega bosanskog: razdvajanje naroda u religijske/etničke dijelove i vezivanja tih “čistih” dijelova za dijelove bosanske teritorije, zločinima očišćene od nesrpske drugosti. Iako je to temeljni sadržaj genocidne ideologije antibosanstva, iako su njeni zagovornici i provoditelji osuđeni kao krivci za izvršeni genocid, Milorad Dodik sebe smatra čuvarem i

braniteljem njihovih postignuća. Kaže: “Toliko sam se iškolovao da je prosto nemoguće da se povučem. Sad sam najjači.” Takvu iškolovanost i snagu potvrđuje isticanjem: “Poverenje Srba i Hrvata u B[osnu] i H[ercegovinu] nikada nije bilo manje. U tom pogledu i vodimo razgovore o statusu Srba i Hrvata, kao i statusu B[osne] i H[ercegovine].”

Nepostojanje povjerenja između Srba i Hrvata značilo bi, prema Miloradu Dodiku, da su oni posve razdvojeni. Ali nisu. Kakvo god da je povjerenje među njima, nije moguće posrbiti dijelove bosanske povijesti, a tako i bosanske teritorije a da time ne bude potvrđivana ideologija genocida. Iz te razdvojenosti, ratnog cilja i posljedičnog genocida slijedi dihotomija teleologija srpstva i hrvatstva, u kojoj su bosanski narod, bosanska društvena pluralnost te bosanska država neprihvativi i neotrpivi sadržaji zbilje koju elite spomenute dihotomije, kako za sebe misle, moraju osporavati i razarati. Iako je proistekao iz rata protiv Bosne, u kojem je izvršen zločin genocida, entitet Republika srpska ne može biti sredstvo poništenja bosanske povijesti i bosanskog naroda, a da to ne znači štićenje i zagovaranje ideologije genocida i osporavanje da je genocid izvršen.

Nije moguće taj bosanski entitet uvesti u imaginaciju “srpskog svijeta”, a da time bosanski Srbi ne budu izdvojeni iz svoje bosanske otadžbine. Nije moguće bosansku političku povijest poistovjetiti sa srpskom. Takva ideologijska nastojanja nameću srpskome narodu teret krivice za razaranje povjerenja u neizbježnost pluralnosti svake političke zajednice i mogućnosti da tolerancija među njenim različitim sadržajima bude počelno utemeljena u različitim intelektualnim naslijeđima. Kada je ta nemogućnost poricana, kada je bosanskom entitetu Republika srpska nametana “čista” srpskost, poricana je zbilja izvršenog genocida. Ali to nije ništa drugo do njegovo čuvanje kao temelja političke ideologije antibosanstva.

Nastojanje Milorada Dodika da na osnovi umišljene iškolovanosti i bivanja “sada najjačim” dokaže nemogućnost bosanskog društva i njegove države zagovor je protiv svakog političkog poretka u svijetu. Kada bi to bilo prihvaćeno u bilo kojoj državi svijeta, uključujući tu i najrazvijenije demokracije, to bi značilo prihvatanje neizbježnosti genocida,

a posljedično i prihvatanje dogme o nemogućnosti svijeta s njegovim različitostima. Obuzet sobom prožetim etnonacionalizmom, u kojem nema i ne može biti povjerenja u odnosu sa susjedima, on kaže: “Ukoliko bi Srpska izašla iz B[osne] i H[ercegovine], Federacija bi se odmah raspala na dva dijela, a pitanje je i kako bi kantoni funkcionisali.”

U takvome fikcijskom scenariju, osnovanom na genocidnoj ideologiji antibosanstva, Republici srpskoj, jednom od triju bosanskih državnih entiteta, dodijeljeni su esencijska srpskost, apsolutna odvojivost od svega bosanskog, i nadmoć nad državnom suverenošću. Milorad Dodik prijeti poistovjećivanjem sebe s osporavanjem bosanske državne suverenosti i ucjenjivanjem drugih da ga u tome priznaju. Ako to oni hoće, potvrđuju njegovo osporavanje bosanske države. Ako neće, preuzimaju krivicu za isto.

U svome “mi”, kojim označava sve srpsko, i odvojenosti tog od svega bosanskog Milorad Dodik uzdiže svoj ego iznad političkog poretka te sebi dodjeljuje ulogu rasističkog despota čiji cilj je osporiti i razoriti sve oblike zajedničkog života u bosanskoj društvenoj pluralnosti. Ističući da i pored nemogućnosti iskidanja bilo kojeg sadržaja narodnih zasebnosti iz bosanske cjeline, da nikada ne mora otići u Sarajevo, potvrđuje da za njega taj bosanski ideal političkog poretka, uz harmoničan odnos različitih religijskih tradicija, sublimiran i sačuvan u središnjem značaju Sarajeva, nije ništa do, kako je to postulirao osuđeni zločinac Momčilo Krajišnik, “najveća tragedija”. To je simboličko značenje Sarajeva koje odražava neopozivu volju muslimana da žive u religijski pluralnome društvu. Takva volja nije ideologijska konstrukcija. Njeno utemeljenje je u svetome naslijeđu i Tore i Evanđelja i Kur’ana.

Kada tu volju – u odnosu na bosansku pluralnu zbilju, volju koja je temelj svakog političkog poretka, a tako i bosanskih ljudi koji su osviješćeni u svojoj političkoj teleologiji – zločinac Momčilo Krajišnik i njegova apologeta Milorad Dodik svode na muslimansku, smatraju je tragedijom. A riječ je zapravo o najuzvišenijem ljudskom idealu, ostvarivom u gradnji, održavanju i snaženju povjerenja među ljudima. Uzrok svih oblika širenja pokvarenosti u svijetu je upravo u poricanju, zaprečavanju i razaranju društvene pluralnosti, čemu je klimaks nacionalizma nužno neodvojiv od rasizma i genocida.

Nikada neće biti naroda – a tako ni srpskog ni hrvatskog ni bošnjačkog – svedivog na istovjetnost s egom vođe, bez pojedinaca koji zagovaraju i brane život u različitosti, a protiv genocidnog postulata: Ili će biti kako mi hoćemo, pri čemu je to "mi" istovjetno s "ja" despotskog vođe, ili "mi idemo" iz Bosne! A kamo i kako iz tisuću godina bosanske povijesti, iz žive zbilje bosanskog naroda, iz dokazane neuništivosti bosanskog ideala, i pored korištenja svih moći protiv njega, neko može otići?!

Pretpostavka da ta mogućnost odlaska iz Bosne postoji, da je cilj ideologijski izdvojenog dijela bosanskog naroda, da se ne tiče drugih u toj cjelini, imaginacija je, čija primjena u politici ne proizvodi ništa do ideologiju genocida u kojoj su susjedi obezljuđeni, suprotno evanđeoskom idealu: "I voljet ćeš Gospoda svoga, Boga cijelim svojim srce, i cijelom svojom dušom, i cijelom svojom pameću, i svom snagom svojom. To je prva zapovijed. A druga je slična, naime ova: Voljet ćeš svoga susjeda kao sebe. Nema nikakve zapovijedi veće od tih."[91]

Nikad i nigdje bez pravednih

Osuđeni zločinac Momčilo Krajišnik uznemireno kliče 1994. godine: "Vjerujte da bi najveća tragedija bila kada bi Muslimani prihvatili sada da žive s nama skupa!" Kome bi se ta najveća tragedija dogodila? Jasno je da autor te tvrdnje misli na "nas", to jest na sve bosanske Srbe koji su u genocidnoj ideologiji antibosanstva poistovjećeni s njegovim "ja". U njegovome "mi" nema razlučenja. Cijeli srpski narod, svi bosanski Srbi, svediv je, u takvome gledanju, na jedinstveno političko tijelo istovjetno s "ja" i voljom vođe. Razdvajanje tog homogenog "mi" istovjetnog s "ja" vođe u odnosu je na muslimane, smatrane političkim i teološkim neprijateljima.

Kada ljudi iz muslimanskog dijela bosanskog naroda – uzvraćajući na izvršene zločine genocida i od njih neodvojivu ideologiju – prihvate odnos prema navedenom zahtjevu u vezi sa zajedničkim životom, pa njihova nacionalistička elita udovolji očekivanja nositelja genocidne ideologije te

[91] Marko, 12: 30-31.

sve Srbe poistovjeti s njima, tad se sami uključuju i u štićenje zločinačkog pothvata protiv Bosne i njenog naroda. Ako prihvate, nametano im je pitanje: Je li nakon genocida moguće živjeti sa Srbima? Ako odgovore da nije, to za njih znači da nije moguće živjeti, jer sa Srbima neotklonjivo žive. Zato je pravo pitanje: Kako živjeti sa Srbima, a tako i sa svim drugim? Zahtjev svjedočenja za pravdu nameće jednaku obavezu prema svakom njenom iznevjerenju. Ni jedan narod nije svediv na njegove zločince, ma kakve bile razmjere pretrpljenih stradanja.

Kada god muslimanska/bošnjačka elita pristane uz ideologijsku joj nametanu tvrdnju o nemogućnosti života s drugim, iznevjerava svoje muslimanstvo kojem je temelj religijska pluralnost. Time štiti nositelje genocidne ideologije antibosanstva od njihove “najveće tragedije”. Postoje i pojedinci i skupine koji pristaju uz poziv Momčila Krajišnika. Tako svjesno ili nesvjesno izdaju bosanski ideal kojem je temelj pravo Jevreja, kršćanina i muslimana na različite puteve prema Jednome Bogu.

Ali nikada Bosna nije bila bez svojih ljudi, odanih njenom idealu, koji su, braneći njenu religijsku pluralnost, svjedočili da upravo tako štite svoju mogućnost bivanja Srbima ili Hrvatima, odgovornim za svoje susjede u svojoj zemlji. Bez tih podvižnika u gradnji i svjedočenju prijateljstva i pravednosti ne bi postojali razlozi za onu uznemirenost vojovnika ideologije antibosanstva i onih njihovih osjećanja da su im sva postignuća nužno pred “najvećom tragedijom”.

Nema ni pojedinca ni naroda, nije ih nikada bilo i ne može ih ni biti, učvrstivih u nekoj nepromjenjivosti. To što u njima nije promjenjivo transcendira svakog pojedinca, a tako i sve imanentno, čineći očitim da je svakome čovjeku, oduvijek i zauvijek, upravo time što transcendira i prostor i vrijeme zajamčena nepovredivost osobnog dostojanstva i prava na bivanje sretnim.

Podignuta desnica s otvorenim dlanom, uklesana na brojno nadgrebno kamenje u Bosni, označava tu nepovredivost pojedinca. Toj njegovoj središnjosti odgovara srednji prst. Kažiprstom su ljudi podsjećani na sva vanjska obzorja kao objavu razloga i svrhe čovjekovog bivanja u svijetu i odgovornosti za poredak u njemu. Palac pokazuje prema srcu, srijedi ljudskosti, neodvojivoj od ukupnosti postojanja. U toj uzajamnosti

vanjskih obzorja i srijede ljudskosti osvještavana je razlučivost uvjetnog od Neuvjetnog, a tako vremenitog od Vječnog. Prst do srednjeg prema malom označava čovjekovu prisegu Neuvjetnome i Vječnome, a tako i Istini koju obznanjuju sve pojave u obzorjima i jastvu. Ta četiri počela usmjerena su i svedena na peto označeno malim prstom. To je odgovornost za bivanje uz slabe, sirote, progonjene i ponižene. Samo tako čovjek potvrđuje put prema svojoj savršenoj mogućnosti i vezu s njome.

Nijedno pripadanje srpstvu, hrvatstvu, bošnjaštvu ili bilo čemu drugome, kršćanstvu, pravoslavnom ili katoličkom, muslimanstvu ili bilo čemu drugom, ne jamči *a priori* ozbiljenje ljudskosti. Ali nijedno od njih ga i ne zaprečava. U bosanskoj kulturnoj i političkoj povijesti brojni su dokazi za to. I branjenja i iznevjeravanja ideala pluralnog društva zbivaju se među bosanskim ljudima različitih pripadanja. S pravednicima u svakoj od narodnih zajednica opstaje bosanski ideal. U njemu nepovredivost pojedinca znači i odgovornost za sve u čemu i čime je oblikovano njegovo jastvo, iz čega i čime je održavan i snažen njegov etički odnos prema drugome.

Može se činiti da je ponekad malo srpskih, hrvatskih, bošnjačkih i drugih te hrišćanskih (i pravoslavnih i katoličkih), muslimanskih i drugih pravednika u Bosni, a da je mnogo onih obuzetih ideologijom antibosanstva. Ali, ne govori li o nadmoći dobra nad zlom, pravdi nad nepravdom te nesvedivosti ljudskosti nad pripadanjem koje isključuje dostojanstvo pojedinca, upravo to neuništivo postojanje bosanskih pravednika koji su moćniji, iako se čine slabim, od protivbosanskih sila i njihove neustegnutosti da najgorim zločinima razore bosansko pluralno društvo?!

Nije li dokaz protiv tih razaratelja bosanstva, opijenih brojnošću i snagom, njihovo pozivanje na svete pologe u naslijeđu Abrahama i Mojsija te Isusa i Muhammeda, uz činjenje ili branjenje zločinaca i zločina kojima je porečena nepovredivost ljudskosti a tako i svijeta?! Ta pozivanja su im potrebna da sakriju svoju laž i opravdaju nasilje. A zapravo tako sami presuđuju sebi.

Danas i sjutra

Francuski filozof Edgar Miren piše u pariškom Le Mondu, 20. siječnja 1993. godine, obraćajući se Dobrici Ćosiću, tadašnjem predsjedniku Savezne Republike Jugoslavije, a zapravo Srbije i Crne Gore: "Ta Evropa koja se želi izgraditi jeste Evropa koja otvara granice između nacija, koja omogućava pripadnicima svake nacije da rade i žive u drugim evropskim zemljama. To je Evropa koja bi se izgradila na primjeru Bosna-Hercegovine koju ste razorili."[92] Jesu vojovnici antibosanstva željeli uništiti Bosnu, ali to nisu uspjeli, iako i sada misle da im do tog cilja ostalo samo malo. Je li moguće uništiti taj najuzvišeniji ljudski ideal?!

Svijet nikada nije bio, a neće ni biti, bez zaštitnika pravde i svjedoka njenog transcendentnog utemeljenja. Na pojedincu je da u slobodi volje ustrajava na svom ozbiljenju u pravdi, prije svega radi sebe. Koliko se ozbilji u tome, toliko doprinosi otkrivanju sveg postojanja i sebe u njemu u punoj svrsi. Može za to tražiti podršku u podvižništvu drugih kojih ima u svim narodima, ali niko drugi ne može preuzeti njegovu odgovornost za štićenje pravde i bivanja svjedokom za Istinu.

Uz obilježavanje pedesete godišnjice ustanka u Varšavskom getu Marek Edelmann, tada posljednji živi zapovjednik tog ustanka, nakon što je bio u Bosni i vidio njenu tragediju, kaže u Buchenwaldu da "u Bosni svjedočimo masovni pokolj a Evropa se ponaša onako kako je to činila prema otporu u Getu."[93] Pravo je bosanskog naroda, a tako i njegovog tim pokoljem pogođenog muslimanskog/bošnjačkog dijela, da traži i očekuje pomoć i zaštitu od svih ljudi svijeta. Ali od tog važnog prava još je važniji dug tog naroda prema sebi – dug da se oslobodi političke i kulturne anesteziranosti, da se obrani od nametnutog mu otuđivanja od sebe i svoje povijesti, da bez ikakvog ustezanja zapriječi sve mogućnosti

[92] Miren, Edgar, "Debats ex-Yougoslavie Le temps de la mort et du mal", *Le Mondu*, 20. januar 1993. Dostupno na: https://www.lemonde.fr/archives/article/1993/01/20/debats-ex-yougoslavie-le-temps-de-la-mort-et-du-mal_3932690_1819218.html (pristupljeno: 12. 1. 2021).

[93] U: Schneider, Peter, "Serbian Barbarism – and Ours", *New York Times*, 30. maj 1993, 11.

ponavljanja genocidnih erupcija protiv njega, da svoju sudbinu ne prepušta nikome mimo granica svojih mogućnosti, a da u tome nikada i nigdje ne zapadne u mržnju, nerazrješivu ustrašenost i presuđivanja i drugim i sebi iz nje i njome.

Bosanski narod, razbijan u trima ideologijskim konstrukcijama politike, u *de iure* suverenoj bosanskohercegovačkoj državi, jest nacija. Osporavaju je tri sobom obuzete političke elite – srpska, u ideologijski usmjeravanoj antibosanskoj volji i otuđenosti od naroda u čije ime propovijedaju i djeluju; hrvatska, u povezanosti sa srpskom antibosanskom teleologijom; i bošnjačka, u pometenom uzvraćanju na osporavanje i uništenje bosanskog naroda od kojeg je ideologijskom anestezijom posve udaljena te tako od svojih neprijatelja pridobivena i uključena za djelovanje protiv sebe i u svjesna i nesvjesna moralna pravdanja ideologije antibosanstva i njenih učinaka.

U teorijskim vidicima, genocid i etničko čišćenje poistovjetivi su zločini, kako to obrazlaže Norman F. Cigar[94], ili razlučivi, kako ističe Norman M. Naimark[95]. To što je za promatrača bilo vidljivo u ratu protiv Bosne, za Normana F. Cigara je genocid. On kaže da je muslimanski dio bosanskog naroda "žrtva tog što može biti nazvano u svakoj priznatoj, pravnoj i moralnoj mjeri, genocidom […] taj genocid – ili etničko čišćenje, kako je to obično znano – koji je pogodio bosanskohercegovačke Muslimane nije samo nehotična i nesretna uzgredna posljedica sukoba ili građanskog rata".[96] On dalje ističe:

> *Zapravo, to je racionalna politika, direktna i planirana posljedica svjesnih političkih odluka srpske vladajuće elite u Srbiji i Bosni i Hercegovini. Ta politika je primijenjena u promišljenom i sistematičnom pothvatu kao dio šire strategije usmjerene dosezanju jasno određenog konkretnog političkog cilja, naime stvaranja proširene etnički čiste veće Srbije.*[97]

---

[94] Cigar, Norman, *Genocide in Bosnia: The Policy of 'Ethnic Cleansing'*, Texas A&M University Press, College Station (TX), 1995.

[95] Naimark, Norman M., *Fires of Haterd: Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe*, Harvard University Press, Cambridge (MA), 2001.

[96] Cigar, 1995, 3, 4.

[97] Isto, 4.

Spomenuti cilj stvaranja veće Srbije nemoguće je dosegnuti bez poricanja postojanja bosanskog naroda, koji svoju političku filozofiju temelji na dugoj povijesti religijske pluralnosti i postignuća u raskošnoj bosanskoj kulturi. Svođenje tog naroda na njegov muslimanski dio te odvajanje od pravoslavnog/srpskog i katoličkog/hrvatskog nužni je sadržaj tog osporavanja. Zločin genocida, prepoznatljiv i neosporiv, javlja se u izvanrednim okolnostima kao razumski teško shvatljiva pojava. Berel Lang ističe najvažniju pouku u vezi s genocidom, njegovu nevjerovatnost, da je to što se zbilo "nemoguće – da se to jednostavno nije moglo događati… Te oči koje su vidjele i shvatile u uobičajenim prilikama, nisu u tim prilikama ni vidjele ni shvatile, pa čak ni to što se nesporedno događalo pred njima ili njima".[98]

Genocidni udar u iskustvu žrtve, a tako i njenih preživjelih, čini sve prethodeće političke poretke i one koji slijede neizmjerno manje lošim. U tome i time preživjeli su anestezirani te u ranjenosti i strahu gotovo posve onesposobljeni da tragaju za odgovorom na pitanje: Je li moguć novi genocidni udar i ako jest, šta mu je temelj i kako ga spriječiti? Njima se, najčešće u lošoj namjeri, savjetuje da gledaju unaprijed a ne unatrag. Kao da se čovjek može osloboditi bilo koje razine svoga jastva?!

U osporavanju i razaranju bosanske države prva pretpostavka je ozbiljivost uništenja bosanskog naroda s njegovom političkom teleologijom, čemu služe ideologija antibosanstva i njeno provođenje na različite načine, što uključuje etničko čišćenje i genocid. Osporavanje te države iznutra potreban je uvjet za postizanje cilja antibosanstva, ali nije i dovoljan. Za razumijevanje tog važno je shvatiti da su i genocid i etničko čišćenje u svim svojim inačicama onakvi kakvi se javljaju u dvadesetom stoljeću – moderna pojava, te da je "podsticaj homogeniziranju svojstven za državu dvadesetog stoljeća… Nagon prema etničkom čišćenju dolazi djelomično od prisiljenosti moderne države da dopunjava politike i otklanja poteškoće, ali uz to i djelomično i od njene tehnološke sposobnosti da tako čini".[99]

[98] Lang, Berel, *The Future of the Holocaust: Between History and Memory*, Cornell University Press, Ithaca (NY), 1999, 178.
[99] Naimark, 2001, 8-9.

S obzirom na srpsko-hrvatsku dihotomiju antibosanstva, a zapravo u tome povezane dvije etnonacijske države, Srbiju i Hrvatsku, slabost bosanske države i njena unutarnja razdijeljenost na silom etnicizirane teritorije, uz štićenje i snaženje ideologije antibosanstva, stalni su uzrok razaranja bosanske društvene pluralnosti i prijetnja mogućom novom erupcijom genocida. Etničko čišćenje koje je, prema Normanu M. Naimarku, razlučivo od genocida, u punom značenju tog pojma, uzrokuje iste posljedice kao i genocid, ali s drukčijom prostor-vremenskom dinamikom. On piše: "Namjera u etničkom čišćenju je odstranjivanje ljudi, a često i svih njihovih tragova s neke određenje teritorije. Drukčije rečeno, cilj je riješiti se 'tuđe' nacionalnosti, etničke ili religijske skupine te preuzeti vlast nad teritorijom koju su oni ranije nastanjivali."[100]

Sve dok je ideologija antibosanstva prihvaćena i uključena u nacijske teleologije općeg srpstva i općeg hrvatstva, s njenim manje-više vidljivim sadržajima u javnim politikama, traje i etničko čišćenje ili razdvajanje dijelova bosanskog naroda. Prisutnost etničkog čišćenja, teško vidljiva te zato ideologijski jednostavno osporiva, ustrajno prijeti mogućom novom erupcijom genocida. Njeni iskazi u javnim politikama su opasni, ali njena manje ili više suptilna uključenost u obrazovne programe jamči spomenutu mogućnost nove erupcije u budućnosti.

[100] Isto, 3.

Akademik, prof. dr. Arne Johan Vetlesen

„NEKAD SMO BILI KOMŠIJE”: DINAMIKA ODNOSA POČINILAC–ŽRTVA U BOSNI

Genocid se definira kao zločin *par excellence*, najgore što čovjek može uraditi drugom čovjeku u smislu prava i morala. I opet, od Aušvica do Kambodže i od Ruande do Srebrenice, od jedne epohe i kulture do druge, počinilac genocida insistira da je njegov cilj pobjeda dobrog nad zlim te da je stoga moral na njegovoj strani. Ono što vanjski svijet može osuditi kao pogrešno i zlo oslikano je kao suprotno, jer radnje koje se moraju poduzeti da bi se osiguralo ono što je istinski vrijedno nadjačat će sve ono što mu prijeti. Ubijanje je predstavljeno kao legitimna samoodbrana, te želja da se u tome ne učestvuje kao moralni pad, izdaja grupe kojoj pripada i čija je budućnost u pitanju.

Pitanje da li se voljno može počiniti zlo vraća nas do Sokrata, te se veže za neznanje, nedostatak uvida u moral kod počinitelja.[1] U svjetlu niza genocida počinjenih u dvadesetom stoljeću, Sokratov pogled mogao bi biti problematičan – previše optimističan moralno govoreći i previše usmjeren na ulogu znanja. Miltonovo “zlo budi moje dobro” kao da ukazuje na psihološku složenost stvari, ukazujući na to da je dobro podložno korupciji, koja se, što je važno, dešava kod počinitelja u skladu sa Sokratovom perspektivom.

Ako napravimo korak unazad od samorazumijevanja kod počinioca, pitanje je kako se ubistvo može razumjeti kao bilo šta drugo osim pogrešno. Zar ovdje nema objektivnosti, samo relativnost, to predikatno “zlo” koje se poklapa s “dobro”, u zavisnosti od toga kako to neko posmatra – počinilac, žrtva ili posmatrač. Drugim riječima, da li vjerovati počiniocima poput ogromne većine onih koji su učestvovali u genocidu u Srebrenici kada insistiraju na uvjerenju da su uradili dobro, umjesto pogrešno? Da li pogrešno vjeruju? Zašto samo mali broj osuđenih za genocid priznaje krivicu i pokazuje pokajanje?

[1] Vidi: Doubt, Keith, *Understanding Evil. Lessons from* Bosnia, Fordham University Press, New York, 2006.

I

U svojoj značajnoj knjizi *Modernity and the Holocaust* /*Modernost i holokaust*, sociolog Zygmunt Bauman[2] naglašava mehanizam distanciranja i izolacije blizine kao neophodnih uvjeta za izvršenje masovnih ubistava. Što su nacisti manje vidjeli, čuli, bili u fizičkom dodiru sa žrtvama, računajući i djecu, to je žrtve bilo lakše ubijati. Dehumanizacija žrtve ideologijom i propagandom znači da se Jevrej pojedinac mora transformirati u bezličnog, stereotipnog pripadnika mase, gdje su svi Jevreji "isti" i uskraćeni za ličnu osobenost pojedinca. Nametanjem takve transformacije među žrtvama, svaka žrtva pomaže počiniocu da se u potpunosti emotivno odmakne tako da postaje ravnodušan na bol koju uzrokuje. Ako bi bili emotivno uključeni, odnosno ako bi reagirali bijesom zbog neke naročite žrtve, ako bi počeli razlikovati žrtve prema stepenu pretrpljenog, stepena okrutnosti – to bi samo ometalo aparat ubijanja, kako je to tražio SS komandant Heinrich Himmler ili komandant Aušvica Rudolf Höss.

I ja imam neke rezerve da li je Baumanovo naglašavanje dehumanizacije kao dvosmjernog procesa nastalo iz našeg razumijevanja kako je izvršen holokaust u logorima kao što je Aušvic ili izvan njega.[3] Za mene je daleko bitniji kontrast između načina izvršenja genocida onako kako to opisuje Bauman i "etničkog čišćenja" u Bosni. Ovdje su izvršavana ubijanja tako što su stvarani i aktivno *održavani* uvjeti blizine između počinioca i žrtve. Osim toga, raznovrsni tipovi posmatrača uvučeni su u nasilje, čime je ojačana transformacija od pukog gledaoca u učesnika. Činjenica je da počinioci često stvaraju uvjete gledanja i osjećaja patnje, čak i ako nisu prisutni, te tako produžavaju njihovo djelovanje kad god im se čini da oni blijede.

U Bosni je ovo rezultiralo namjernim izrazito personaliziranim nasiljem, gdje su cijele porodice bile prisiljene da posmatraju mučenje, silovanja i ubijanja; gdje su pripadnici srpskih formacija često postizali

[2] Vidi: Bauman, Zygmunt, *Modernity and the Holocaust*, Polity Press, Oxford, 1989.

[3] Vetlesen, Arne Johan, *Evil and Human Agency. Understanding Collective,* Evildoing, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

cilj odabirom osoba koje su znali odranije, s kojima će naročito okrutno postupati (školski drugovi, kolege, osobe s kojima su nekad bili u vezi, prijatelji ili samo komšije).[4] Ovdje je krajnji oblik poniženja bio prisiliti članove rodbine da siluju, ranjavaju ili ubijaju jedni druge, dok velika grupa posmatrača uživa u činjenici da ih povezuju bliski odnosi s viktimiziranim. Tako izraženo *unutarporodično* – dakle nasilje između žrtava – bila je specijalnost Srba ekstremista, što je preraslo u redovan ritual u koncentracionim logorima Omarska, Manjača, Trnopolje i Keraterm.[5] Koliko je meni poznato, ovdje nema paralele s nacističkim genocidom. Sistematska karakteristika ovog drugog birokratskog modela koji se provodi od vrha ka dnu upravo je bilo razdvajanje članova porodice (bračnih drugova, roditelja od djece) čim stignu u logore smrti. Dok je tajnost bila ključni element holokausta – tajnovitost između počinilaca prema žrtvama i prema vanjskom svijetu; prednost formiranja najgoreg logora u Poljskoj umjesto u Njemačkoj, itd. – "etničko čišćenje" u Bosni odvijalo se tako da žrtve i njihove komšije moraju iskusiti mučenje, silovanje i ubijanje što je otvorenije moguće, čime se nasilje u najvećoj mogućoj mjeri izlaže javnosti, kako bi ta javnost bila duboko uronjena u nasilje i da ne može biti ravnodušna ili neutralna ili da ostane izvan dodira nasilja.

Da bi konkretno razumjeli ovakav pristup, razmislite o sljedećoj izjavi iz knjige Edwarda Weisbanda *Makabreska*:

> *Počinioci u logoru Omarska imali su naziv za svaku od tri zgrade ili prostora u logoru prema stepenu patnje koju trpe žrtve. Na taj način, višak surovosti utapao se u auru estetike makabreske. Dvorište Omarske poznato je kao 'pista', mjesto masovnih ubijanja. Pretrpani hangar poznat je kao 'bijela kuća' i tu dominira mučenje. Druga zgrada prozvana je 'crvena kuća' jer je ona postala mjesto trenutnog ubijanja. Jedan drugi prostor poznat je kao 'garaža' jer je služio kao pritvor prepun zatvorenika. Žrtve smještene u garažu Omarske gušile su se, padale u nesvijest zbog vreline vlastitog*

---

[4] Vidi: Rieff, David, *Slaughterhouse. Bosnia and the Failure of the West*, Virago, London, 1995, 110. i dalje.

[5] Vidi: Stiglmayer, Alexandra (ed.), *Mass Rape. The War Against women in Bosnia-Herzegovina*, University of Nebraska Press, Lincoln, 1994; Beverly, Allen, *Rape Warfare. The Hidden Genocide in Bosnia-Herzegovina and Croatia*, Minnesota University Press, Minneapolis, 1996.

znoja, te umirale zbog dehidriranosti i gušenja zbog prenatrpanosti. U zgradi poznatoj kao 'bijela kuća' sobe su bile pretrpane sa po 45 osoba u prostoru ne većem od 25 kvadratnih metara. Lica pritvorenika bila su izobličena, puna modrica, a zidovi su bili prekriveni krvlju. Nije više bilo površine kože jer su tijela bila zbijena, nabijena jedna uz druge. Pritvorenike su mlatili šakama, kundacima, drvenim i metalnim šipkama. Stražari su udarali uglavnom u predjelu srca i bubrega, ako bi odlučili da nekoga pretuku na smrt. U 'garaži', između 150 i 160 ljudi bili bi 'zgurani poput sardina' dok je vrelina bila nepodnošljiva. [...] Estetika makabreske kod transformativne transgresije obično označava poigravanje, želju za teatralnošću. [...] Kada smrt nastupi kod zatvorenika, ona treba da bude praćena velikim brojem, ne umire se sam, već zajedno, u grupi. Zbog toga su žrtve osjećale, gledale i slušale smrtne uzdahe drugih dok su i sami umirali. Ubijanja u Omarskoj obično su bila strijeljanjem, premlaćivanjem ili klanjem, mada su jedne noći tokom pomahnitalog ubijanja zatvorenici zapaljeni automobilskim gumama. Makabreska se teatralno nadvija nad ushićenjem perverzne želje koja se ostvaruje putem performativne transgresije koja uključuje blisku smrt u vlastitim kolektivnim grobnicama. [...] Prijatelji bi tovarili mrtve na kamione, ili bi to radili buldožerima. Ponekad su zatvorenici kopali grobnice; nisu se vraćali.[6]

Weisband rezimira:

Mučenje i agonija nanose se direktno, osoba osobi, te tako počinioci žrtvama u neposrednoj blizini; ruke, pesnice, kundaci, palice počinilaca uranjaju u tijela i mozak žrtava; žrtve su premlaćene, izbatinane, osakaćene i spaljene; isljeđivanja su mjesta neprestanog mučenja. Žrtve dijele nasilje kroz trpljenje nasilja nad sobom.[7]

---

[6] Weisband, Edward, *The Macabresque. Human Violation and Hate in Genocide, Mass Atrocity, and Enemy-Making*, Oxford University Press, Oxford, 2018, 332.

[7] Isto, 333.

Nema razloga da se ide dalje u detalje. Dovoljno je rečeno o uvjetima blizine između počinilaca i žrtava gdje se dešava nasilje, a pitanje koje se nameće kristalno je jasno: Da li su kvalitet i količina ličnog nasilja u logoru poput Omarske dovoljni za ostvarenje političkih ciljeva "etničkog čišćenja"? Da li je potrebno umanjiti, poniziti i omalovažiti ljudskost žrtve za potrebe identitetskog "čišćenja" prostora? A šta je dublje značenje "čišćenja"?

Weisband to objašnjava na sljedeći način:

> *Masovna zlodjela rijetko su pitanje političkog, strateškog ili čak taktičkog cilja. Dodatna okrutnost ne dolazi od racionalnog razmišljanja. Ne radi se o inteligenciji ili razlogu ili čak primarno o razumnom razmišljanju, da ne govorimo o racionalnom cilju, koliko god promišljenom. Ne dolazi ni od nedostatka razmišljanja. Korijeni leže u psihi i emocionalnom karakteru ličnosti sa svojstvom poremećene volje koji uzimaju danak kada se sram i ponižavanje pojačaju mimičkim rivalstvom, zavišću, krađom užitka, te konačno psihodinamičkim društvenim antagonizmom. Tako se vijek genocida i masovnih zlodjela završio onako kako je počeo, mimičkom borbom voljnih boraca, navodno za religiju, a u stvari za vlastitu demistifikaciju Srba pravoslavaca protiv Bošnjaka muslimana, što je sve na kraju uzaludno i sve ukupno poražavajuće.*[8]

Zaista, kako se pokazalo u Bosni i Ruandi, činjenje zla može jačati u kontekstu blizine počinilaca i žrtava, umjesto da se izbjegava. Da bi se ovo prihvatilo, potrebno je postaviti pitanje sadizma i njegove uloge. Bauman ne raspravlja o sadizmu; očito je da se o njemu ne raspravlja u djelima socijalnih psihologa kao što su Philip Zimbardo (2007) i Harald Welzer (2005), na čiji je rad utjecao Stanley Milgram.[9]

Po mom sudu, sadizam je nastojanje da se čovjek oslobodi od neizbježnih egzistencijalnih uvjeta kao što su ranjivost, ovisnost, usamljenost i smrtnost;[10] to je pokušaj da se pobjegne od izlaganja nametnutoj

---

[8] Isto, 334.

[9] Vidi: Vetlesen, Johan Arne, „Social Science and the Study of Perpetrators", in: *Brudholm & Lang*, 2018.

[10] Vidi: Vetlesen, Johan Arne, *A Philosophy of Pain*, Reaktion Books, London, 2010.

patnji, gubitku, nemiru, strahu, prebacivanjem tih osjećaja na druge, njihovom kontrolom i manipulacijom, kao da se radi o nečemu što se može prebaciti – skloniti – s jedne osobe na drugu, s tim da se očuva vitalnost i subjekat izvršioca, a osnaži pasivnost i status objekta kod žrtve. Sadizam je daleko više od samooslobađanja od tereta i nemira uzrokovanog datim uvjetima; to je više užitak osjećaja da se izbjegava osjećaj žrtve, zadovoljstvo povređivanja drugih i svjedočenje kako to povređivanje djeluje, čime se dokazuje da jedna osoba ima apsolutnu i neograničenu kontrolu nad drugim ljudskim bićem; ovo bi bilo parafraziranje Eriha Froma.[11]

Užitak u preuzimanju kontrole nad iskustvom ranjivosti generalno, a naročito nad osjećajem žrtve, tako da se osjećaji prebacuju na druge, zahtijeva da se život žrtve raspadne i svede na suho fizičko preživljavanje. „Mučenje je obrnuti animizam", piše C. Fred Alford, „smanjuje svijet na ljudsko tijelo." Raspad tako utječe na stav u odnosu na cijeli život simbolizma: „Tijelo simbolizira svijet sveden na svoju esenciju, bol i moć." Ovo je navelo Alforda da ospori da je „zlo neatraktivno jer odustaje od portage za prevodom straha u apstraktan oblik, te umjesto toga prevodi strah u tijelo i um drugih. Zlo je neuspjeh kreativnosti, a banalnost mu je slogan".[12]

Zato je jasno na osnovu ovog opisa nasilja u logorima u Bosni da ne stoji Baumanova teza, motivirana Levinasovom tvrdnjom o korelaciji između distanciranja i besmrtnosti, ili da to kažemo u pozitivnim duhu, između blizine i smrtnosti. Apstraktnost – shvaćena kao fizička udaljenost između počinioca i žrtve, gdje je žrtva bezlična i van domašaja osjećanja i identifikacije – nije bila preduvjet niti esencijalna karakteristika nasilja u okviru "etničkog čišćenja". Upravno suprotno, to nasilje bilo je uvjetovano jačanjem, ne suzbijanjem zajedničkog fizičkog prisustva mučitelja i mučenog, što ih je primoravalo da proživljavaju jedni druge u neograničenoj individualnosti, urezanom sjećanju lica obje strane, kako bi bilo nemoguće da zaborave KO ali i KAKO, glas, gestikulaciju koja je pratila nanošenje maksimalne patnje. Žrtva će se zauvijek sjećati te

[11] Vidi: Weisband, *The Macabresque. Human Violation and Hate in Genocide, Mass Atrocity, and Enemy-Making*, 345.

[12] Alford, C. Fred, *What Evil Means to Us*, Cornell University Press, Ithaca, 1997, 104.

patnje i nikada je neće moći prevazići ili ostaviti u prošlosti, kao nešto što prolazi vremenom, zbog traumatskog utjecaja s višestrukim reperkusijama i podsjetnicima, jer će se pojavljivati epizode viđanja lica u masi koja će potaknuti to sjećanje, gdje zvuk pojačava broj otkucaja srca, dok miris, dodir ili pogled dovode do tog uznemirujućeg djelovanja i koje nikada ne prestaje. Ono što se desilo tada, tamo, s njim, objektivno pripada prošlosti, prije tako mnogo godina, ali subjektivno zadire u sadašnjost i ukazuje na budućnost, što je poruka da će žrtva biti viktimizirana do kraja svog života – a to je upravo ono čemu počinilac teži.[13]

Ali, zar se se ovo ne odnosi i na slučajeve gdje mučitelj – odnosno silovatelj – nije toliko izložen očima javnosti, što je bilo pravilo, a ne izuzetak u logorima u Bosni? Naravno, trauma je jednako realna i dugotrajna u slučajevima gdje je identitet onoga ko to sve čini manje od potpuno poznatog, manje od poznatog u vrijeme činjenja nasilja; gdje je recimo žrtva isto tako nepoznata – neprepoznatljiva, bezimena; samo jedan u masi – za počinioca, kao što je počinilac za žrtvu ("Izgubio sam pojam o tome ko je šta učinio, svi su ličili jedni na druge").

Mogao bih pomisliti da je, u logoru Aušvic, interakcija (ako je to prava riječ) između nacista i žrtava bila uglavnom "bezlična" prema motu "jedan za sve, svi za jednog", što znači nema prikaza ličnih osobina čime se garantira predvidivost procedura na kojima su insistirali SS komandant Himmler i komandant logora Höss, jer je to zaista bio potreban uvjet da ubijanje bude maksimalno djelotvorno, poput mašine. "Bez odstupanja" od pravila, izuzetak nije dozvoljen – ovakav kodeks ponašanja nije ništa manje uključivao logorsko osoblje od žrtve kako bi se osiguralo da se interakcija odvija prema planu od vrha ka dnu; da ona nikada ne bude predvidiva ili svojstvena, da na nju nikada ne utječe poznavanje ili nepoznavanje (ili prepoznavanje) osoba s kojima dolaze u kontakt. Ništa individualno, ništa lično omogućavalo je tu razliku. Naprimjer, pozvati nekoga imenom, iznenada, u masi novopridošlih zatvorenika, da ne spominjemo nekome se obratiti kao osobi – samo *jedna osoba* prisutna

[13] Beverly, Allen, 1996; Arcel, Libby Tata (ed.), *War Violence, Trauma and the Coping Process*, International Rehabilitation Council for Torture Victims, Copenhagen, 1998; Vranić, Seada, *Breaking the Walls of Silence*, Aktant, Zagreb, 1996.

– koja bi mogla pomoći, jer je prepoznata kao nekadašnji školski drug, komšija ili ljubav – takav poziv zasnovan na poznavanju, moralno opterećuje i mora biti odbačen za sva vremena i u odnosu na sve. Ako bi se dozvolilo odstupanje, čak samo jednom, i ako bi to primijetili drugi, počinioci ili žrtve, ta cijela operacija – Aušvic kao mašina za ubijanje – bila bi ugrožena i potkopana. Zašto? Jer ovo ubijanje, od vrha ka dnu teži, počiva na ideji potpune zamjenljivosti počinilaca, ali ništa manje ni žrtava (aluzija na poznatu diskusiju Hannah Arendt u *Porijeklo totalitarizma*). Nemojte ni pomisliti da ste izuzetak, ili čak da djelujete kao jedinka, te da vjerujete da to drugi tako vide. Ono što nije dozvoljeno drugima, nije ni vama. Grupni identitet – svi su bukvalno isti – iznad svega je. Vaša grupa vaš je identitet. Grupni identitet određuje vaše mjesto, vrijednosti, odnosno nedostatak vaše sudbine.

Ostavit ću za sada po strani pitanje da li stvarnost u logoru kao što je Aušvic potvrđuje ovaj pojam potpune zamjenljivosti na osnovu grupnog (kolektivnog) identiteta koji pokriva sve bitno, individualno – razliku unutar grupe – ili potpuno nestajanje koje ne predstavlja ništa (preživjeli poput Prima Levija i Jeana Ameryja neće se složiti[14]). Za potrebe moje analize, programski pojam ove vrste važniji je od obima u kojem se empirijski dešava. Ono što želim naglasiti je kontrast koji vidim između nacističkog poimanja s jedne strane i poimanja srpskog načina izvršenja genocida u Bosni.

Da bi bilo jasno, ova dva poimanja ne predstavljaju savršen kontrast. Ideja je da je vaša grupa vaša sudbina, taj kolektivni identitet nadjačava pojedinačni identitet i da niko ne može ni pomisliti o sebi kao o "drugom", a kamoli boljem od drugog člana grupe (naciste, ili Srbina, ili Jevreja, ili Bošnjaka), što se može naći u ideologijama i propagandnom materijalu. Marker svevažnog određenja identiteta život ili smrt smatra se *datim*, dakle neizbježan je u oba slučaja, mada neki mogu tvrditi da esencijalizam (rođen kao Jevrej, uvijek Jevrej) zadire dublje u nacističko poimanje, zbog proklamirane (pseudonaučne) biologije, dok kulturno-historijska komponenta, kakva se vidi u trajektoriju grupa kroz stoljeća (recimo, od izgubljene bitke na Kosovu polju od Turaka 1389), ima daleko veću

[14] Vidi: Clendinnen, Inga, *Reading the Holocaust*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.

ulogu u srpskoj ideologiji i kao takva poziva na pravo na osvetu i pravo na ispravljanje historijske greške, bez obzira koliko stoljeća prošlo od tada.[15] Suština obje ideologije jeste da nije na uvjerenjima ili djelima nekog pojedinca da odlučuje o "pravom" grupnom identitetu, odnosno pripadnosti, gdje neko pripada po osjećaju pripadnosti koja isključuje mogućnost izbora i zadire dublje od bilo kog pokušaja izbora. Istina, u slučaju Bosne dešavalo se da recimo Srbi odbace politike "etničkog čišćenja", kakvo su predvodili Milošević, Karadžić i Mladić, te bi govorili svojim srodnicima da "ne računaju na njih, jer se ne slažu s tim zato što je rat, na podjelu mi protiv njih [bosanski Muslimani i bosanski Hrvati]". Ali, čak i ako bi neki pojedinac insistirao na slobodi izbora, jer bi se recimo stavio na stranu proklamiranog neprijatelja, taj bi se čin smatrao izdajom najgore vrste i sankcionirali bi ga članovi grupe koji na sebe preuzimaju moralnu obavezu da kazne takav pokušaj prelaska (vjersko-etničke) granice grupe, granice o kojoj nema pregovora kada to poželi neki pojedinac. Kao što znamo da se više puta dešavalo u Bosni, to su one situacije gdje bi Srbin oženjen Bošnjakinjom dobio naredbu od srpskih paravojnih jedinica kao što su Arkanovi *Tigrovi* ili *Bijeli orlovi* Vojislava Šešelja da uzme nož koji mu je dat i zakolje svoju suprugu. Ovakav čin pokazao bi svima gdje leži stvarni "identitet" muškarca i dokaz lojalnosti, tako da nijedna žrtva nije prevelika. Alternativno, odbiti da ubije svoju suprugu znači da mijenja stranu u trenutku kada ga "njegova" grupa najviše treba, čime rizikuje dobrobit i opstanak vlastite grupe samo zato što to čini iz "vlastitih" – čitaj sebičnih interesa. U ovom kontekstu, ubijanje vlastite supruge predstavlja moralno obavezan čin, dok je odbijanje nemoralno. Tamo gdje je vaša grupa vaša sudbina, pokušaj oslobađanja od te sudbine predstavlja sebičnost najgore vrste, dok se djelovanje u svrhu očuvanja te grupe slavi kao priznanje njenog primata nad "problemima" pojedinca. Nema potrebe govoriti da u društvima gdje su etničke i vjerske grupe pomiješane ženidbom između grupa, kao što je bio slučaj s Bosnom (ili u Titovoj Jugoslaviji), gdje je sve što postoji multikulturno, multireligijsko društvo, a ne homogeno, "izbor" kome biti lojalan za opisanog muškarca

[15] Vidi: Anzulović, Branimir, *Heavenly Serbia. From Myth to Genocide*, Hurt, London, 1999; Sells, Michael, *The Bridge Betrayed. Religion and Genocide in Bosnia*, University of California Press, Berkeley, 1996.

nepostojeći je i neljudski. To slijedi iz kolektivističke logike da ideologija "etničkog čišćenja" predstavlja lojalnost koja se može izraziti samo kroz binarno ili/ili, mi i oni, u odnosu na lojalnost koja zagovara pluralizam, pa time *razliku unutar jedinstva*, "jedinstvo u različitosti", kako to kaže Rusmir Mahmutćehajić.[16] Ovo se nikada ne može u dovoljnoj mjeri opisati: "U Bosni", kaže sociolog Keith Doubt, koji nikada ne prestaje podsjećati nas da "nije bilo više kultura koje su postojale u neposrednoj blizini; niti je bilo velikog broja kultura koje su živjele odvojeno. Postoji jedna bosanska kultura koja okuplja sve etničke grupe i više uvjerenja".[17] Ova historijska činjenica nudi lažnu podlogu čestim tvrdnjama (tokom, ali i nakon rata) političarima bosanskih Srba, kao što je Milorad Dodik da se "ljudi u Bosni osjećaju sigurnim samo među svojima"[18] – kao da je "sa svojima" uvijek bilo, i mora biti, ekskluzivistička verzija etničke homogenosti u odnosu na izrazito raznoliku, kakva je opisana.

II

Zašto je to relevantno za pitanje odnosa između počinioca i žrtve, te stav počinioca (uvijek muško) prema onome što je počinio?

Za početak, da razmislimo o suđenjima nekim od glavnih figura za planiranje i izvršenje najgorih zlodjela pod krinkom "etničkog čišćenja", gdje su genocid u Srebrenici u julu 1995. godine, te mučenje, silovanje i ubijanje u logorima poput Omarske, Manjače i Luke najizrazitiji, a da ne zaboravimo bezbrojna ubistava civila u manje poznatim mjestima između 1991. i 1995. godine. Historijska je činjenica da su 83 procenta civilnih žrtava rata Bošnjaci.[19] Za svrhu analize dvadeset pet godina suđenja, potrebno je da se suočimo s činjenicom da su se, uz nekoliko izuzetaka, optuženi izjašnjavali da nisu krivi; ovo se odnosi na najviše

[16] Mahmutćehajić, Rusmir, *The Denial of Bosnia*, Pennsylvania State University Press, University Park, PA, 2000, 21.

[17] Doubt, 2006, 129.

[18] Toal, Gerard, Dahlman, Carl T., *Bosnia Remade. Ethnic Cleansing and Its Reversal*, Oxford Universitry Press, Oxford, 2011, 250.

[19] Nettelfield, Lara J., Wagner, Sarah E., *Srebrenica in the Aftermath of Genocide*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014, 119.

rangirane koji su ponekad osuđeni i na doživotnu kaznu zatvora, kao i na one niže rangirane u lancu komande. Gotovo bez izuzetka, bez obzira da li se radi o sudnicama MKSJ u Hagu, gdje je suđeno „najvećim ribama“ poput Karadžića i Mladića, ili u sudovima u Bosni, počinioci uvijek odbijaju i najčvršće dokaze kao lažne – tvrde da se oni ne odnose na njihov predmet i djela; nadalje, traumatični iskazi preživjelih ismijavali bi se, čime su dodatno dolijevali so na ranu. To je pokušaj sistematskog prikaza arogancije i superiornosti, u kombinaciji s otvorenom indiferentnošću prema boli žrtve koja je pred njim. Teško je oteti se utisku da nijedna laž nije prevelika, nikakva pokvarenost previše nepristojna, kako bi se spriječili ovi muškarci (da, tu je i jedna dominantna ženska figura – Biljana Plavšić) da čak pomisle da preuzmu odgovornost za patnje koje su nanijeli, odnosno za njihove posljedice. Umjesto da suđenja budu mjesto moralnog suočavanja, mogućeg vida pomirenja, većina optuženih koristila je iskaze preživjelih za ponižavanje, kao da ništa grešno nije učinjeno, bar ne da pozove na njihovu krivnju ili pokajanje. Prkosan stav ovih osoba jača opseg u kojem je prihvaćen naročit diskurs nacionalnog (srpskog) diskursa žrtve u vrijeme počinjenja krivičnih djela za koja su optuženi, te se on drži i nakon više od dvadeset godina, tako da nije bilo mogućnosti da počinilac suosjeća s patnjom drugih – čak i ako se radi o direktnim žrtvama.[20]

Ovo me tjera na pomisao da je ovaj prkosan stav samo ponavljanje – ponavljanje stava prema žrtvama u vrijeme činjenja zlodjela. Da li u logoru ili u sudnici nakon deset ili dvadeset godina počinilac insistira da je njegova žrtva “dobila ono što zaslužuje”? Moralno govoreći, žrtve nemaju valjan slučaj. Za one koji su se nadali da će suđenja i lični susreti biti prvi korak ka pomirenju, konačan ishod krajnje je deprimirajući (i opet uz neke izuzetke). Tražiti znak pokajanja, pretpostavke prihvatanja krivice, gledanje je uprazno – ništa se od toga ne vidi.

Zašto?

Pitanje je neizbježno, a odgovor se traži ne samo u analitičkom smislu, u obliku objašnjenja. Ovo ZAŠTO izraz je ogromnog očaja, emotivno vezanog. To je tako jer pretpostavljamo da će osoba o kojoj ovdje

[20] Toal, Dahlman, 2011, 44.

govorimo *osjećati* krivicu, pokazati znake pokajanja zbog onoga što je uradila žrtvi; to je pretpostavka, da to kažemo riječima Judith Butler, da se ubijeni moraju smatrati "neprežaljenim životima" te se kao takvi moraju smatrati ljudskim gubitkom.[21] Ako ovo izostane, taj izostanak poziva na objašnjenje, a to se dešava u miljeu koje je u velikoj mjeri normativno: tu je nešto moralno pogrešno jer nema krivice i kajanja; situacija moralno pogrešnog koja potvrđuje, čak jača, izvorno pogrešno umjesto da pomogne da se ono nekako "ispravi", nadoknadi, ponudi reparaciju kako bi se umanjila patnja i teret koji žrtva i dalje osjeća. Ovo je isto kao i pretpostavka i sve to slijedi iz onoga što je tako kontradiktorno, potkopano i u najvećoj mjeri dostupno optuženom. Umjesto da nastupi proces pomirenja, oni rade sve da to sabotiraju, da produže bol umjesto da je liječe.

Priznajem da sam možda prenaglasio ovu tvrdnju, znajući jako dobro da će se veliki broj optuženih radije odlučiti za manje otvoreno provokativan i prkosan kurs od onoga koji su koristili Mladić ili Milan Lukić. Ipak, ostaje utisak: široko rasprostranjen nedostatak čak i najmanjeg priznanja da je učinio nešto pogrešno i da su žrtve, na neki način, vrijedne priznanja da su pretrpjele nešto zlo.

Ostaje pitanje: zašto?

Predlažem da se vratimo na specifičan način izvršenja zlodjela u Bosni. Kako smo ranije vidjeli, često je bio uključen "lični" odnos između počinioca i žrtve, jer su se znali odranije iz predratne Bosne. Anonimnost obje strane, kako to vidi naučnik Bauman kao ključnu karakteristiku nacističkog genocida, gdje je bilo bolje da je najveći broj odabranih da umre smatran "masom" pojedinačnih karakteristika vrste, nedostaje u logorima u Bosni. Samo kao primjer, veliki broj silovanih žena znao je ko ih je silovao i često su spontano pitale kada bi prepoznale silovatelja: „Jesi li to stvarno ti, Herak? Otkud ti ovdje?" I čim se postavi to pitanje, čuje se naredno pitanje, koje je neizbježno: „Ti si to, i prepoznaješ me, ja sam Amira. Kako mi to možeš činiti, da me siluješ i mučiš?"

Ovdje normativnim ishodom smatram da u pozivu da *određeni* počinilac prepozna *određenu* osobu ova žena očito očekuje određenu vrstu

[21] Butler, Judith, *The Force of Nonviolence*, Verso, London, 2020.

odgovora – da bude prepoznata a ne da nije niko kako bi počinilac bio primoran da razmisli o svom stavu i svojim djelima: obostrano prepoznavanje vodi moralnoj težini, moralnoj razlici. Razlika bi bila takva da bi poznavanje druge osobe zabranilo nanošenje boli. Bilo bi to "ne" za činjenje krivičnog djela, nanošenje boli. Za ovu ženu – žrtvu – to bi značilo da će biti pošteđena zla koje bi joj nanio ovaj počinilac. Ovo je od velike važnosti, bez obzira što bi se u ovom slučaju moglo desiti da takva žrtva, pošteđena zbog poznavanja, može biti prebačena *nekom drugom* počiniocu, tako da ne bi izbjegla svoju sudbinu.

Iako postoji dovoljno dokaza kako je gore opisana razmjena, i vjerovatno će ostati, donekle subjektivna, smatram da ovdje postoji nešto što se ističe, što je poznato iz brojnih suđenja: kada se počinilac suoči sa, za razliku od drugih počinilaca, žrtvom koju poznaje, gdje direktno obraćanje predstavlja neopozivo očekivanje – poziv – za poštedom, odnosno da se očekuje dostojanstveno postupanje, te da činjenica *poznavanja* pretpostavlja da bi počinilac reagirao na sljedeći način:

„Da, vidim da si to ti, Amira. Shvatam tvoje iznenađenje što me vidiš ovdje, sada kada je sve puno nasilja. Ali, nemoj misliti da zato što se znamo da ti neću uraditi ono što se od mene očekuje. Ne mogu dozvoliti da budeš izuzetak, čemu se nadaš. Zašto? Ne zato što to ne želim. Već zato što ti, ja, oboje moramo shvatiti, bez obzira da li nam se to dopada ili ne, da pravila na koja se pozivaš više ne vrijede. Nažalost, ovo može pogoditi tebe isto kao i mene, jer je ovo vanredna situacija, nešto što nismo izabrali ni ti ni ja. Činjenica je da smo mi pripadnici dviju grupa koje su trenutno u ratu. U takvoj situaciji, ti si muslimanka, a ne Amira, moja školska drugarica i prijatelj, a to je važno; isto tako, ja sam Srbin, a ne tvoj stari školski drug Herak, to je ono što je bitno. Mi predstavljamo ovdje naše grupe, ne pojedince koji se znaju odranije, od prije rata. A ovo je pitanje života i smrti, tako da se moramo odnositi jedno prema drugom kao prema neprijatelju. To diktira naša pripadnost grupi, voljela ti to ili ne: to je pitanje preživljavanja, pitanje grupe, nešto o čemu odlučuje grupa, ne pojedinac. Nema drugog razloga, nekog drugačijeg odnosa za nas dvoje. Sada ću ti uraditi ono što moram, kao što bi uradio neki drugi Srbin u ovoj situaciji. Moraš shvatiti: ovo što ti radim nije lično."

Naravno, ovaj razgovor – i ja znam: to je monolog – koji poziva na zlu sudbinu, samozavaravanje, koje je pod utjecajem izmišljenog ideološkog velikog narativa, na što se aludira u "vanrednim okolnostima rata" između dviju grupa. Da li će zaista ova vrsta kolektivizacije agencije, usmjerene na grupu i njeno preživljavanje, poziv žrtve da bude prepoznata u nadi da će biti pošteđena, te predstavljati izuzetak, prevagnuti u onome što je opisano ovdje? Koliko je lako – ili teško – prihvatiti da se "kolektivni" razlikuje od individualnog identiteta u primjeru Heraka, te da se na tome insistira i dovede do činjenja zlodjela sa svojim istomišljenicima, te ništa manje važno, u smislu *ko* je sljedeća žrtva? Da li se može prekinuti individualna odgovornost tako lako kako to vjeruje Herak? Ili on možda nudi objašnjenje – ne samo Amiri već svima nama – koje ne možemo prihvatiti, u slučaju da se uruše temelji moralnosti?

Moglo bi se s pravom reći da se ukorijenila zla sudbina i pogrešno uvjerenje, te oblikovala pojedinca mnogo prije nastajanja odnosa počinilac–žrtva. To nije da zla sudbina – *uvjerenje* da u trenutnim okolnostima grupni identitet predstavlja sve, opravdava sve, uključujući mučenje, silovanje i ubijanje – nastaje u momentu tog susreta, spontano kao da se radi o improvizaciji. Umjesto toga, ovakvo uvjerenje i prihvatanje onoga što ono predstavlja u smislu činjenja zlodjela, uvijek predvođeno ideologijom, tako da je mnogo toga što se tumači kao "opravdana samoodbrana" od smrtnog neprijatelja, prisutno, psihološki i moralno, neko vrijeme, te prati svaki potez počinioca kao samosvjesnog pripadnika grupe koji se bori za historijsku bitku na život i smrt protiv nekoga koga je poznavao, možda nekada volio. Ako bi toj osobi dozvolio da napravi razliku, što nije obaveza, nešto vrijedno divljenja, to bi se doživjelo kao suprotno: izdaja mogućnosti grupe da preživi, čime se prijeti da će se poništiti sve žrtve saboraca, što je nešto daleko vrednije, s mnogo jačim historijskim djelovanjem od onoga što predstavljaju životi i obaveze pojedinca, kao što je impuls da se udovolji molbi bivšeg školskog druga, možda ljubavi, da bude izuzetak.

III

Gornja analiza ne iscrpljuje ovo pitanje, ali i nije jedino moguće tumačenje. Zašto?

Moramo uzeti u obzir da Amirina molba prilikom suočavanja s Herakom nosi rizik da bude izobličena, ako se protumači kao protest s ciljem nagovaranja da on promijeni mišljenje i ne napadne je, samo nju. Moralni značaj Amirine molbe nosi poruku koja prevazilazi ličnu molbu – molbu treba shvatiti kao očajno: „Kako *nam* to možeš raditi?", umjesto: „Kamo *mi* to možeš raditi?", čime izražava molbu svih žena odabranih da prežive isto zlodjelo. Moralno govoreći, Amirina molba nije pitanje lične brige, već zahtjev za pravdom, da se zaustavi zlo koje se čini protiv svih pripadnika njene grupe, u ovom slučaju Bošnjakinja. Neko bi mogao odvesti ovu logiku korak dalje i parafrazirati Amirin poziv da zvuči: „Kad si već ozbiljno naumio da mi naneseš bol, meni koju poznaješ iz mirnih vremena, kakvu si patnju spreman nanijeti žrtvama koje nikada nisi vidio, onima koji su 'niko' za tebe, bez imena?" Daleko od toga da traži da bude izuzetak, Amirin protest je pokušaj da bude *ona koja nije izuzetak*, predstavnik svoje grupe, poruka Heraku da nije moralno bitno niti je u pitanju da li poznaje ili ne poznaje neku ženu; već njihova ljudskost, vrijednost bez obzira na poznavanje, to je suština koju Herak treba razumjeti.

Zasigurno, pravilno tumačenje molbe jedne žrtve poput Amire razlikuje se od slučaja do slučaja, kao i motivacija za molbu. S tim na umu, mislim da prebacivanje s prvog na drugo tumačenje – od toga da ste izuzetni do toga da ste obični – ne mijenja puno stvar kod Heraka. Za njega je važno da ne smije sebi dozvoliti da se bavi molbom, u smislu da ne razmišlja o razlozima – kako god oni bili shvaćeni – koji bi ga natjerali da drugačije doživi situaciju sa žrtvama, od kojih je Amira samo jedan pripadnik grupe koju zna odranije.

Ali zašto je prisutno toliko nespremnosti da se bavi molbom? Da čak na trenutak pomisli o prirodi onoga što namjerava uraditi tim ženama, upravo kako su to učinili i drugi prije njega, za Heraka bi značilo da se

mentalno udaljava od kolektivističke logičke karakteristike svoje ideologije, koja je postala svojstvena njegovoj grupi, te je tako postala prihvatljiva vodilja za djelovanje i odredila njegovu ulogu i odgovornost; sve ovo u kontekstu gaženja do cilja preko mrtvih „ili mi ili oni", što je sastavni dio rata u kojem nema neutralnih, nevinih, jer to zabranjuje binarnost mi protiv njih. Dovoljno je da nije jedan od nas da bude jedan od njih, *dakle neprijatelj*, da nije vrijedan uvažavanja, odnosno života. Iz ugla ovakve ideologije, Amirina molba sadrži snažan element *ponosa*; ona postupa kao da je moguće da se jedinka bori protiv kolektivizacije agencije, identiteta, sudbine sadržane u samom temelju "logike" za koju Herak smatra da je neupitna, princip realiteta omogućen svim osobama, bez obzira na njihova "lična" uvjerenja. Amira se pita šta za Heraka prevazilazi tu ljudsku moć, taj okvir u kojem grupa uživa i bori se za dominaciju nad individualnim, bilo da se radi o Srbima ili muslimanima.

Da bismo bili sigurni, prihvatanje ove kolektivne ideologije jednostavno je za silovatelja poput Heraka. Oslobađa ga lične odgovornosti za njegova djela, da shvati da je kriv za svoja djela, da bi trebao žaliti za učinjenim, da uputi izvinjenje svojim žrtvama, u slučaju, recimo, da ponovno sretne Amiru negdje u sudnici kada će morati odgovoriti na njen iskaz. Dok bi nacista u stilu Eichmanna rekao da je "samo izvršavao naređenja, da nije mogao odbiti naredbu ili izvući se iz te situacije, jer je morao izvršiti zadatak"[22], u suđenjima za „etničko čišćenje" u Bosni počinilac bi najčešće okretao glavu kada bi se sreo sa žrtvom; nastojali su izgledati da ih to ne dotiče, kao da su ravnodušni, negirali bi svoje učešće, čak tvrdili da ih je žrtva zamijenila za nekoga drugog, odnosno, sve bi negirali ili bi negirali detalje naročitog događaja i onoga što se tiče naročite žrtve.

Da li Herak zaista vjeruje da je nevin? Da nije odgovoran za silovanje velikog broja žena? Da ga opravdava to što prstom upire u lanac komande ili, alternativno, da krivi okolnosti? Ako on zaista insistira na tome da nije bilo druge realne mogućnosti da "poštedi" Amiru na osnovu činjenice da su se znali odranije – da ne spominjemo njenu molbu kada kaže:

[22] Vidi: Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, Harcourt, New York, 1951; Arendt, Hannah, *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*, Viking, New York, 1964.

„To što radiš ne samo meni već i drugima pogrešno je" – da li on laže? Da li govori istinu onako kako je vidi, iskreno i najbolje što zna? Da se vratimo na mjesto izvršenja zlodjela. Da li bi bilo kakvu molbu Amire da s njom postupa drugačije ("da je pusti, ima toliko mnogo drugih") sustigla tvrdnja njegovih supočinilaca "ako poznavanje (prepoznavanje) neke žrtve od prije rata može biti razlog za puštanje, onda će naš etnopolitički projekat propasti". Drugim riječima, slijediti lični (ljudski, Bauman inspiriran Levinasom rekao bi protomoralan) faktor u situaciji izvan rata između različitih grupa dokaz je apsolutne samodestruktivnosti. To bi bio početak kraja. Popustiti ličnim osjećajima – saosjećanju zbog prepoznavanja pojedinačne žrtve, poput Amire, ili recimo neke djevojke iz komšiluka – dovelo bi samo do poraza ili propasti grupe. Bio bi to neki oblik sebičnosti, pokazivanja slabosti i sentimentalnosti, dokazane nedoraslosti situaciji, njega kao i svih ostalih, time nedoraslog moralnom činu koji bi drugi vidjeli potpuno suprotno, spremnosti da žrtvuje veće dobro grupe zarad ličnih kvazimoralnih sumnji zasnovanih na pukoj vjerovatnoći – kao da slučajni susret s poznatom osobom ima moć da promijeni ili poništi kolektivnu snagu onoga što se dešava u ratu.

Kako istraživači masovnih zlodjela i genocida dobro znaju, veoma je teško odrediti prirodu mentalnog sklopa konkretnog pojedinačnog počinioca. Nema nikakve sumnje da među osobama kao što je Herak postoji *potreba* da vjeruju da su nevini, da nemaju za čim žaliti, da ne trebaju tražiti oproštaj od žrtve. Nikako se ne može pretjerati u opisu sposobnosti ljudi da se bave zavaravanjem šta bi mogao, ili trebao, biti uzrok nemira.

Ostaje pitanje: Kako objasniti tendenciju počinilaca da predstave ubijanje u kojem su učestvovali kao da je opravdano te da nije pogrešno?

Preživjeli iz Aušvica, Primo Levi, postavio je pitanje u svojoj knjizi *Utopljeni i spašeni*, u izuzetno važnom prvom poglavlju „Sjećanje na zločin". Kaže:

> *Tačno je da su tu oni koji svjesno lažu, hladnokrvno krivotvore samu realnost, ali daleko brojniji su oni koji dižu sidro, udaljavaju se, trenutno ili zauvijek, od stvarnih sjećanja, te izmišljaju pogodniju stvarnost. Za njih je prošlost opterećenje; osjećaju odvratnost prema onome što su učinili ili pretrpjeli, te nastoje sve to zamijeniti*

nečim drugim. Zamjena počinje potpuno svjesno, sa zamišljenim scenarijem, varljivim, prerađenim, ali manje bolnim od stvarnog; ponavljanjem tog opisa drugima ali i sebi samima, razlika između istine i laži gubi svoje obrise, a čovjek počinje zaista vjerovati u priču koju je ispričao tako mnogo puta, i nastavlja da je priča, sa ubacivanjem i preradom detalja, tu i tamo, koji nisu dovoljno uvjerljivi ili su nepodudarni ili nespojivi sa prihvaćenom slikom historijskog događaja; početna zla sudbina konačno postaje dobra namjera. Tihi prelaz iz laži u samozavaravanje je od koristi: onaj koji laže u dobroj namjeri bolje prođe, bolje priča svoj dio, sudija mu više vjeruje, historičari, supruga i djeca.[23]

Da je sjećanje nepouzdano, vjerovatno je tačno kada nastojanje da se sjetite nečega izaziva nemir i predstavlja prijetnju onome kako neko želi vidjeti sebe i kako želi da ga drugi vide. Dodavanjem dubina i nijansi ovoj napomeni, Levi pravi razliku između činjenica (da li se to desilo ili ne?) i motivacije prisutne u vrijeme činjenja. Levi kaže da je „generalno teško negirati počinjenje, ili da je nešto urađeno; s druge strane lako je mijenjati motivaciju za činjenje, te strast koja nas je vodila ka činjenju. Ovo je izrazito fluidna stvar, predmet izvrtanja čak i ako je samo mali pritisak prisutan”. Levi zaključuje: „Na pitanja ‘Zašto si to uradio’ ili ‘O čemu si razmišljao dok si to činio’, nema pouzdanog odgovora, jer je stanje uma po svojoj prirodi labilno, a još je labilnije njihovo sjećanje.”[24]

Levijeve opaske odnose se na ono što je on preživio u Aušvicu, ali pak teže da dobiju veću validnost. Ipak, možda se neke karakteristike izdvajaju u logorima u Bosni gdje su masovna silovanja činili ljudi poput Heraka, ili u gradovima poput Višegrada, gdje su ljude, za razliku od Aušvica, mjesecima terorizirali pripadnici paravojnih jedinica, poput Milana Lukića. Ponovno se osvrćem na činjenicu da je bliski susret između počinioca i žrtve, koji se međusobno prepoznaju, razgovaraju o tom prepoznavanju, daleko češća pojava u Bosni (da ne govorim o Ruandi; vidi Hakfeld, 2005) od onoga što se dešavalo tokom holokausta. Zlodjela u

[23] Levi, Primo, *The Drowned and the Saved*, Abacus, London, 1989, 14.
[24] Isto, 17.

Bosni, o kojima govorimo, dešavala su se u zemlji gdje su živjeli svi akteri; tipično mjesto počinjenja zlodjela bilo je blizina domova i počinioca i žrtve – zato i govore: "Bili smo komšije."

Vjerujem da upravo ovo otežava proces pomirenja. „*Bez obzira* što me zna, što me je prepoznao, učinio mi je to." „*Bez obzira* što me kćerka dozivala imenom, silovao ju je preda mnom i ostatkom porodice." I tako dalje. To "on" odnosi se na naročitu osobu – Heraka, mog bivšeg školskog druga; Milana, najboljeg prijatelja mog brata, itd. – u odnosu na bezimene, nepoznate, tako "anonimne" počinioce. Kontrast je između, s jedne strane, osobe, lica, tijela, glasa, kojeg ću se uvijek sjećati, uvijek ga prepoznati ako se sretnemo na ulici, dok slobodno šeta gradom bez obzira šta mi je učinio, uživajući u nekažnjivosti (mora se to reći) velikog broja počinilaca o kojima govorimo – mogućnost susreta s mučiteljem ogromna je, tako česta u Bosni nakon rata; i s druge strane, "jednog od njih", nepoznatog, s kojim žrtva nije razgovarala, nije smatrala naročitom osobom, dakle nikada doživljenim u prvom licu, ni za vrijeme činjenja zlodjela, a ni kasnije. U sudnici, taj kontrast između žrtvinog "to je on, nema sumnje" i "nisam sigurna da je to ta osoba, toliko liče i nikada nisam zapazila neke specifične crte, pretpostavljam da je to bio moj odbrambeni mehanizam da sve to blokiram", gdje bi žrtva koristila one fraze koje obično čujemo od njihovih mučitelja. Čini se da je jednako vjerovatno za počinioca: ako ste silovali pedeset žena u logoru u periodu od dva mjeseca, od kojih je jedna bila vaša školska drugarica ili komšinica, sjećali biste je se do kraja života, a zaboravili biste sve ostale.

Dodatna težina na važnosti ove lične dimenzije jeste uloga koju je sadizam imao prilikom nanošenja patnje, o kojoj govorimo, u Bosni. Obim njegove uloge, koji je drugačiji u holokaustu, nije ovdje bitan; jasno je da su Bauman i drugi istraživači ublažili sadizam kao faktor holokausta.[25] Kada je nasilje toliko nesputano, izrazito – kao što je bio slučaj s logorima Omarska, Manjača, Keraterm i Luka, gdje počinioci imaju potpunu slobodu da se iživljavaju nad svojim žrtvama, da budu "teatralni" (sjetite se Weisbandovog opisa), da budu veći sadisti od drugih, da se takmiče u

[25] Vidi: Sofsky, Wolfgang, *Die Ordnung des Terrors. Das Konzentrationslager*, Fischer, Frankfurt Am Main, 1993; Alford, 1997; Vetlesen, 2005;

sadizmu, kada im raste položaj u grupi zbog nepostojanja granica – bit će daleko teže za žrtvu da "prodre" do počinioca u periodu nakon rata, recimo u sudnici, ako im se pruži ta prilika. Herak savršeno dobro zna šta je uradio i kome je uradio; isto je i s Lukićem koji je većinu toga sam uradio, kao i Goran Jelisić u logoru Luka u Brčkom (nazivajući sebe "srpskim Adolfom"). Veoma je teško govoriti o ovim osobama i njihovim djelima, a da se ne spominju pojmovi poput psihopata ili sadizam. U mjeri u kojoj ova tvrdnja stoji, postavlja se pitanje da li ovakve osobe ostaju izvan domašaja oprosta i pomirenja: djelimično zbog težine patnje koju su tako precizno nanijeli žrtvi, djelimično jer možda uživaju u činjenju zla, tako da isključuju onaj lični faktor *u odnosu na* naročitu (poznatu, prepoznatu) žrtvu, umjesto da ona bude razlog da se zaustavi, ograniči njihova patnja.

Ono što se vidi je da način djelovanja samog "etničkog čišćenja" potkopava mogućnost za pomirenje. Ako vas je komšija izvukao iz kuće, a neki od njih potrudili se da je "prostor zajedničkog življenja" mjesto najgorih zločina, tako da sjećanja na bol i patnju, animozitet i nepovjerenje dominantno vežu za to mjesto (grad, gradić ili selo) i bit će neodvojivi dio sjećanja – kako biste se onda htjeli vratiti, ponovno živjeti tamo, obrnuti posljedice "etničkog čišćenja", te uskratiti agresoru užitak postizanja političkog cilja zasnovanog na nasilju, odnosno da ljudi koji su nekada tu zajedno živjeli neće više to činiti?

Dozvolite mi da završim s nečim manje teškim i možda, barem se nadam, boljom opaskom. U knjizi *The Key to my Neighbour's House / Ključ od komšijine kuće*, novinarka Elizabeth Neuffer govori o sljedećim situacijama koje su se događale tokom suđenja generalnu bosanskih Srba Radislavu Krstiću, Mladićevom zamjeniku tokom genocida u Srebrenici, koji je osuđen na kaznu zatvora od trideset i pet godina:

> *Tog dana svjedočio je Svjedok I, jedan od dva preživjela egzekucije u Pilici, gdje je [počinilac Marko] Boškić izvijestio da je izvršio zadatak. Svjedok I govorio je kako su meci letjeli oko njega i pogodili ga samo u lakat. Pao je na tlo, kao da je mrtav i čekao priliku da pobjegne. Kako je trčao preko mrtvih tijela. Kako se iznuren i gladan, okružen velikim brojem ljudi, predao bosanskoj policiji i*

nadao se najboljem. Govorio je kako se policija zaustavila u nekom kafiću, dok je on bio u njihovim rukama. Konobar se sažalio na njega i ponudio njemu i još jednom muslimanskom zatvoreniku da nešto pojedu, prvi put nakon mnogo dana. „Uzmi cigaretu", konobar, bosanski Srbin, ponudio ga je, „uzmi soka." „To nam je tako prijalo", sjećao se Svjedok I. „To nas je spasilo. Nikada neću zaboraviti šta je taj čovjek uradio za nas." Rekao je: „Meni su svi isti. Radio sam u Njemačkoj, sve cijenim, sve poštujem. Volio bih znati kako se zove. Bio mi je poput dobrog prijatelja. Ponašao se kao čovjek." Tokom svjedočenja tog dana, Krstić je gledao u sto ispred sebe, nikada nije pogledao Svjedoka I. S vremena na vrijeme, desnom rukom protrljao bi svoju lijevu, veliki zlatni prsten koji je blještao na svjetlosti, jedini znak emocija bio je grč na njegovom licu, kada bi pokušao pomjeriti povrijeđenu nogu. Kada je čuo ovaj iskaz, reagirao je, ispuhao je u svom odijelu kao da je probušeni balon. Pojavila se sramota na njegovom licu i oborio je glavu. Tako bih voljela da su Anonciata, Svjedok JJ, Hamdo, Petko i Hasan – ustvari svi iz Bosne i Ruande – imali priliku vidjeti lice generala kad je čuo priču o tome kako se jedan čovjek s dostojanstvom bori protiv kampanje zla.[26]

Literatura

1. Alford, C. Fred, *What Evil Means to Us*, Cornell University Press, Ithaca, 1997.
2. Allen, Beverly, *Rape Warfare. The Hidden Genocide in Bosnia-Herzegovina and Croatia*, Minnesota University Press, Minneapolis, 1996.
3. Anzulovic, Branimir, *Heavenly Serbia. From Myth to Genocide*, Hurt, London, 1999.
4. Arcel, Libby Tata (ed.), *War Violence, Trauma and the Coping Process*, International Rehabilitation Council for Torture Victims, Copenhagen, 1998.
5. Arendt, Hannah, *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*, Viking, New York, 1964.

[26] Neuffer, Elizabeth, *The Key to my Neighbour's House. Seeking Justice in Bosnia and Rwanda*, Bloomsbury, London, 2000, 389.

6. Arendt, Hannah, *The Origins of Totalitarianism*, Harcourt, New York, 1951.
7. Bauman, Zygmunt, *Modernity and the Holocaust*, Polity Press, Oxford, 1989.
8. Bringa, Tone, *Being Muslim the Bosnian* Way, Princeton University Press, Princeton, 1995.
9. Brudholm, Thomas & Johannes Lang (eds.), *Emotions and Mass* Atrocity, Cambridge University Press, Cambridge, 2018.
10. Butler, Judith, *The Force of Nonviolence*, Verso, London, 2020.
11. Clendinnen, Inga, *Reading the Holocaust*, Cambridge University Press, Cambridge, 1989.
12. Doubt, Keith, *Understanding Evil. Lessons from* Bosnia, Fordham University Press, New York, 2006.
13. Hatzfeld, Jean, *Machete Season. The Killers in Rwanda Speak*, Picador, New York, 2005.
14. Levi, Primo, *The Drowned and the Saved*, Abacus, London, 1989.
15. Mahmutćehajić, Rusmir, *Learning from Bosnia. Approaching Tradition*, Fordham University Press, New York, 2005.
16. Mahmutćehajić, Rusmir, *The Denial of Bosnia*, Pennsylvania State University Press, University Park, PA, 2000.
17. Nettelfield, Lara J. & Sarah E. Wagner, *Srebrenica in the Aftermath of Genocide*, Cambridge University Press, Cambridge, 2014.
18. Neuffer, Elizabeth, *The Key to my Neighbour's House. Seeking Justice in Bosnia and Rwanda*, Bloomsbury, London, 2000.
19. Rieff, David, *Slaughterhouse. Bosnia and the Failure of the West*, Virago, London, 1995.
20. Sells, Michael, *The Bridge Betrayed. Religion and Genocide in Bosnia*, University of California Press, Berkeley, 1996.
21. Sofsky, Wolfgang, *Die Ordnung des Terrors. Das Konzentrationslager*, Fischer, Frankfurt Am Main, 1993.
22. Stiglmayer, Alexandra (ed.), *Mass Rape. The War Against women in Bosnia- Herzegovina*, University of Nebraska Press, Lincoln, 1994.
23. Toal, Gerard, Carl T. Dahlman, *Bosnia Remade. Ethnic Cleansing and Its Reversal*, Oxford Universitry Press, Oxford, 2011.
24. Vetlesen, Johan Arne, *A Philosophy of Pain*, Reaktion Books, London, 2010.
25. Vetlesen, Arne Johan, *Evil and Human Agency. Understanding Collective* Evildoing, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

26. Vetlesen, Johan Arne, “Social Science and the Study of Perpetrators”, in: Brudholm & Lang, 2018.
27. Vranic, Seada, *Breaking the Walls of Silence*, Aktant, Zagreb, 1996.
28. Vulliamy, Ed, *The War is Dead, Long Live the War*, Virago, London, 2013.
29. Weisband, Edward, *The Macabresque. Human Violation and Hate in Genocide, Mass Atrocity, and Enemy-Making*, Oxford University Press, Oxford, 2018.
30. Welzer, Harald, *Täter. Wie aus ganz normalen Männer Massenmörder wurden*, Frankfurt am Main, 2005.
31. Zimbardo, Philip, *The Lucifer Effect. Understanding How Good People Turn* Evil, Random House, New York, 2007.

Prof. dr. Dželal Ibraković

GENOCID U SREBRENICI: ZAVRŠNI PEČAT 20. STOLJEĆU

Sažetak: Zločinom u Srebrenici zaokružuje se i dovršava barbarski pohod dva ekspanzionistička režima koji su ognjem i mačem pravili Veliku Srbiju i Veliku Hrvatsku. Srebrenica je čvorno mjesto mape i mreže zločina nad Bošnjacima i samo je jedna od drastičnih varijacija odnosa prema Bošnjacima kao „drugim“ i nad kojima je srednjovjekovna anatema, a njihov životni prostor dogovoreno podijeljen na relaciji Srbija – Hrvatska. Osnovicu pravne legalizacije tih dogovora čini sporazum Cvetković – Maček, nastao u vrijeme otvorenih simpatija za fašizam i već formiranih i ustaških i četničkih organizacija. Drugi svjetski rat upravo je preko ova dva fašistička izdanka donio i procentualno najveći broj stradalih u Jugoslaviji, u odnosu na broj stanovnika, među muslimanima, a ti zločini nisu procesuirani. Komunistička je ideologija dugo vremena Bošnjake tretirala kao vjersku skupinu, a ne naciju, a „priznavanje“ nacije dogodilo se pod vjerskim nazivom Musliman, pri čemu je jedino Bosna i Hercegovina ostala bez naroda koji svojim etnonimom ima vezu s matičnom teritorijom. To je ostavilo mogućnost da se „legalizira“ zločin jer je 1993. godine Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini donijela zaključak: „da su Muslimani komunistička tvorevina i predstavljaju vjersku skupinu turske orijentacije (...) Mi ne prihvatamo tu vještačku naciju. Smatramo da su muslimani sekta, grupacija, turske orijentacije (...).“ Obrazac „oslobodilaca“, „pobjednika“, „antifašista“ uspostavljen je i ušao u priručnike koji su primjenjivani u praksi u Bosni i Hercegovini 1992–1995. godine, a odnose se na klasnog, religijskog, ideološkog i svakog drugog protivnika kojeg je „neko“ zvanično tako označio. Po „revolucionarnom“ principu prema takvom neprijatelju, koji zvanično i ne postoji, dozvoljena su sva sredstva iz arsenala Lenjinovog „revolucionarnog terora“ ili Staljinovih gulaga, Hitlerovih gasnih komora i koncentracionih logora, Manjača, Prijedor, Heliodrom, Srebrenica, kako god to nazvali.

Ključne riječi: genocid, ideologija, Bošnjaci, Srebrenica, paradigma, poricanje i negacija

Abstract: The crime in Srebrenica completes and completes the barbaric campaign of the two expansionist regimes that created Greater Serbia and Greater Croatia with fire and sword. Srebrenica is a hub of the map and network of crimes against Bosniaks and is only one of the drastic variations of the attitude towards Bosniaks as “others” and over which the medieval anathema and their living space is divided on the Serbia-Croatia route. The basis of the legal legalization of these agreements is the Cvetković Maček

agreement, created at the time of open sympathies for fascism and already formed Ustasha and Chetnik organizations. It was through these two fascist offshoots that the Second World War brought the largest percentage of casualties in Yugoslavia, in relation to the number of inhabitants, among Muslims, and these crimes were not prosecuted. For a long time, communist ideology treated Bosniaks as a religious group, not a nation, and the "recognition" of the nation took place under the religious name of Muslim, leaving only Bosnia and Herzegovina without a people whose ethnonym has ties to their homeland. This left the possibility to "legalize" the crime because in 1993 the Assembly of the Serbian people in Bosnia and Herzegovina passed a conclusion: "that Muslims are a communist creation and represent a religious group of Turkish orientation... We do not accept this artificial nation." We believe that Muslims are a sect, a group, of Turkish orientation... "The pattern of "liberators", "winners", "anti-fascists" was established and included in the manuals that were applied in practice in Bosnia and Herzegovina in years 1992–1995. and they refer to the class, religious, ideological and any other opponent, which "someone" officially marked as such. According to the "revolutionary" principle towards such an enemy, which officially does not exist, all means from the arsenal of Lenin's "revolutionary terror" or Stalin's gulags, Hitler's gas chambers and concentration camps, Manjaca, Prijedor, Heliodrom, Srebrenica, whatever they call it, are allowed.

Keywords: Genocide, ideology, Bosniaks, Srebrenica, paradigm, denial and negation.

Govoriti laži predstavlja sitnu slabost, ali je prava propast lažno živjeti.
Škotski pisac Alexander Sutherland Neill (1883–1973)

Uvod

Spominjanje Srebrenice simboličko je markiranje otužne lahkoće ubijanja samo pet godina pred završetkom ubilačkog 20. stoljeća. Tako da je Srebrenica, ustvari, završni pečat stoljeća, u kojem je ljudsko stradanje postalo dio svakodnevnice ratova, manjeg ili većeg obima, ispoljenih nezamislivih oblika nasilja i u odnosima među ljudima, ali i čovjekovog odnosa prema drugoj prirodi. Koji je to kutak ljudskog uma koji može opravdati bezumlje? Objašnjenja, u realnom i mirnodopskom vremenu, u naučnim krugovima nalaze se u mitologiji, velikodržavnim projektima,

ideologiji, utjecaju narodne religije, kolektivnom pamćenju, osveti sklonog ljudskog bića itd. Ta neobuzdanost i raspojasanost u „industrijalizaciji zločina“[1] tim razlozima pridodaje i još uvijek nedovoljno istraženu ljudsku prirodu i „sklonost“ ka eliminaciji „drugog i drugačijeg“. Tu se ne smije zaboraviti i moćni utjecaj ideologija i propagande masovnih medija koji su uspijevali stereotipe i predrasude prenijeti do najudaljenijih kutaka i prostora, ali i kutaka svijesti pojedinca. Nacija je zamijenila u sekularnom društvu religiju i sama postala modernom religijom čije pohode i posljedice ne možemo tek jednostavno tumačiti samo djelovanjem „zamišljenih“ zajednica.[2] Čak se, i naizgled, poželjni i „bezopasni“ povratak i očuvanje tradicija „svoje nacije“ tumače, umjesto poruke čovječanstvu, u poruku „izabranom narodu“ i najčešće su „upućene“ preko mesijanskih vođa. A to se uobličava u odnos prema Drugom i drugačijem, preko kojeg se jedino može jačati ekspanzionistički duh (vlastite) Nacije. I do sada evidentirani „razlozi“ samo djelomično otkrivaju pune istine i svaki od ovih elemenata treba uzeti u obzir kao važne varijable koje su proizvele indikatore koji se mjere statističkim brojem ubijenih, silovanih, sve usavršenijim metodama pogubljenja i sakaćanja, brutalnosti zločina, bezosjećajnosti kod ubijanja, dehumanizacije žrtve, čišćenja teritorije, osvajanja i proširenja životnog prostora samo za jedan narod... Mogli bismo naravno nabrajati još mnogo toga, što se već u analizama našlo i kod domaćih i stranih autora, ali i kod „druge poricateljske strane“, koja, u skladu s oprobanim zakonitostima negiranja, koristi upravo sve poznate metode da prikrije, sakrije, premjesti, izjednači, sve do onog krajnjeg cinizma s kojim smo suočeni, a to je da se žrtva optuži da je kriva što se branila, jer je njihova odbrana života, časti, porodice, domovine opstanka na svojoj zemlji i u svojoj kući proizvela bijes i „osvete presvete“.[3] Zato bi trebalo za svako

[1] Izraz koji u analizi holokausta koristi Z. Bauman u: Bauman, Zygmunt *Modernost i holokaust*, TIM press, Zagreb, 2017, 26.

[2] Anderson, Benedict, *Nacija- zamišljena zajednica*, Školska knjiga, Zagreb, 16-18.

[3] Aleksandar Vulin (tadašnji ministar odbrane Srbije) koji upravo u vrijeme obilježavanja 25 godina od Srebrenice kaže da su oni (Srbija) najjači na Balkanu i kao takvi se nemaju kome ni zašto izvinjavati. Ta izjava polazi od pozicije sile i intenzivnog naoružavanja Srbije nakon zastoja i kontrole koje su uslijedile nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma (1995), ali intervencije na Kosovu (1999).

https://www.novosti.rs/vesti/politika/921128/vulin-srbija-najsnaznija-balkanu-prestane-izvinjava (posjeta 12.12. 2020).

razumijevanje onoga što se desilo u Srebrenici nazvati samo vrhom „genocidnog obrasca“ i to nazvati i Prijedor, Foča, Višegrad, Sarajevo, Doboj ili bilo koji grad pod opsadom ili „osvojeni“ grad i naseljeno mjesto, odnosno tretirati mnogo suptilnije i slojevitije. S obzirom na obimnu dokumentaciju i presudu za genocid, to je i najbolja polazna tačka za sagledavanje kontinuiteta genocidnog obrasca koji se primjenjuje prema Bošnjacima sa ciljem osvajanja teritorije Bosne i Hercegovine. Rusmir Mahmutćehajić primjećuje da je „genocid u Srebrenici postao žiža i simbol svega što se u Bosni dogodilo u posljednjem ratu protiv nje. U lukavstvu moralne i svake druge odgovornosti želi se ta cijela pojava svesti na slučaj Srebrenice“.[4] Jedan od razloga, koji on ističe, jeste da bi možda na taj način (kao pojedinačni čin) mogla lakše biti poricana i isključena iz ljudskih vidika. Naravno, samo spominjanje Srebrenice u historijskom kontinuitetu genocida nad Bošnjacima, gdje je locirano samo jedno mjesto i samo određeni datum u historiji, poništavu opću sliku obrasca uništavanja biološkog potencijala Bošnjaka u kontinuitetu i na mnogo širem prostoru. Sama činjenica da su isti metodi, skoro šablonski, bili i na svakom drugom mjestu koje je „očišćeno“ („spakovano“, kako kaže predstavnik prijedorskog kriznog štaba SDS-a), ukazuje da se događalo koordinirano, usmjeravajuće, direktivno, kao svojevrsno uputstvo iz centra, pod prijetnjom strogog provođenja. Ekspedicije i eskadroni za čišćenje dovodili su te akcije do rutine čime su se približili definiciji već rečenoj odrednici Z. Baumana o „industrijalizaciji zločina“, odnosno njegove birokratizacije u efikasnom provođenju. U razdoblju 1992–1995. godine i na području Bosne i Hercegovine, ali i Crne Gore i Srbije, ispravljene su sve feudalne i plemenske anarhičnosti, pa i ideološke (to znači i moralni obziri, prije svega) ograničenosti i prišlo se „konačnom rješenju“ bosanskog (a time i bošnjačkog) pitanja.[5]

[4] Mahmutćehajić, Rusmir, „Genocid u Srebrenici, genocid u Bosni 11. srpnja 1995-11. srpnja 2015“, u: *Godišnjak BZK Preporoda za 2018*, Sarajevo, 2018, 242.

[5] „Konačno rješenje“ židovskog pitanja (*die Endlösung der Judenfrage*) bio je nacistički plan uništenja Jevreja u Drugom svjetskom ratu. Sam izraz „konačno rješenje“ u ovom kontekstu navodi se imajući u vidu da i holokaust, kako to ističe Z. Bauman, iako je tragedija Jevreja prije svega, svakako ne pripada samo naslijeđu tog naroda. Pouke da je obim zločina mogao biti ostvaren samo uz primjenu visoke organizacije koju donosi moderno društvo, holokaust je upravo i nastao iz istinski racionalne brige

Masovni zločini poput holokausta ili genocida isključivo su državni zločini

U istraživačkom smislu veoma je bitno da se posmatra cjelina, jer parcijalno posmatranje zločina razbija osnovnu sliku da je zločin pažljivo isplaniran i da je njegova realizacija praćena vrlo suptilno kao cjelina, a ne neki „slučajno“ događeni „incidentni“ slučajevi. Naravno da je u negiranju genocida jedan od glavnih argumenata parcijaliziranje „slučajeva“ i njihovo svođenje na „nesretni incident“ „neodgovornih pojedinaca“. Cjeloviti pristup, samo u širokoj analizi događenog zločina, može i mora prepoznavati državu koja je u direktnoj vezi s odnosom prema posezanju za ratom kao najmasivnijom upotrebom nasilja. Iza holokausta ili genocida (masovnog zločina) može stajati samo država koja je od svog pojavljivanja do savremenog doba još uvijek i danas najznačajniji vlasnik i kontrolor institucionalnog i organiziranog nasilja. „Vojna moć je društvena organizacija koncentriranog smrtonomnog nasilja.“ Njeno oličenje je država. Njoj su na raspolaganju svi instrumenti sile. U udruživanju političke i vojne moći i u uvjetima historijskih promjena i kriza to se pretvara u smrtonosnu mašineriju.[6] Upravo zbog činjenice da su masivne upotrebe sile uz vojne i policijske formacije, ali i naoružanje, te ideološko-politički podsticaj formiranju takozvanih paravojnih i „dobrovoljačkih jedinica“ opet mogući uz opremanje i logisticiranje od strane države, dolazimo do glavnog egzekutora – u liku dojučerašnje **zajedničke države**. Odnosno, da budemo precizniji – vojne i ekonomske infrastrukture koja je stavljena na raspolaganje Srbiji i Crnoj Gori kao navodnim nastavljačima SFRJ. Ali, i prije nego što je formirana

---

(i masovnog „objašnjenja“) i stvorila ga je birokracija vjerna svojoj formi i svrsi. Baumam, 2017, 33. Upravo u tom razlogu neopravdano se zaobilazi odgovornost institucionalnog birokratskog aparata SFRJ u kojem je nezamjenjivu ulogu imala JNA kao glomazni aparat bespogovorne efikasnosti: „Izvrši, pa se žali!“ Ako smeta izraz „konačno rješenje“ u kontekstu genocida nad Bošnjacima, može se koristiti i izraz ratni plan „RAM“; šire: Čekić, Smail, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu - planiranje, priprema, izvođenje*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo i KULT/B, Sarajevo, 2004, 325-449.

[6] Malešević, Siniša, Sociologija rata i nasilja, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2011, 85-86.

ta kratkoročna zajednica, sav kapacitet aparata za nasilje stavljen je na raspolaganje ne jednoj socijalističkoj republici iz sastava SFRJ (Srbiji), nego samo jednom narodu (Srbima). Kada je došlo do disolucije bivše zajedničke države, posljednje ostatke potencijalne obnove branili su svojom inicijativom predsjednici dviju republika (Bosne i Hercegovine i Makedonije), koje su se za bilo šta najmanje pitale (inicijativa Izetbegović – Gligorov), pa čak i za to žele li ući u sastav države SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije.

Pokušajmo hipotetički zamisliti situaciju da je u disoluciji SFRJ došlo i do sukcesije oružja i vojnog potencijala JNA, kasarni, vojnih jedinica, opreme i naoružanja policije, ministarstva vanjskih poslova, moćnih medijskih kuća JRT (Jugoslovenske radio-televizije, agencije Tanjug itd.), kapaciteta banaka, a posebno Narodne banke SFRJ, zgrada, hotela, odmarališta, diplomatsko-konzularnih kapaciteta u svijetu itd. Da je došlo do mirnog i sporazumnog razlaza, ne bi bilo šansi da se dogodi genocid. Apsurd cijele situacije jeste da je sve to ostalo u posjedu Beograda i da je stavljeno u funkciju prisilnog discipliniranja i formiranja projektirane jednonacionalne velike države Srbije i djelomično i zaokruživanja Hrvatske, a Slovenija se također namirila kao jedan od „trojednog" naroda koji su formirali prvu Jugoslaviju i koji su je jedini mogli i rasformirati.

Rasformiranje SFRJ, ako se skinu opsjenarske zavjese i proizvedene vještačke verzije, desilo se 1991. godine intenzivnim djelovanjem rukovodstava **ova tri naroda** (Srbi, Hrvati i Slovenci) i uz povoljne međunarodne okolnosti (rušenje Berlinskog zida, ujedinjavanje Njemačke, rušenje SSSR-a i ČSSR, prestanak hladnog rata). U takvoj situaciji Bosni i Hercegovini namijenjena je podjela i nestanak, a bošnjačkom narodu svođenje na manjinu kroz već oprobane „recepte". Država-nacija kroz historiju pokazala se kao moćan ratni stroj i pokazuje svoju svojevrsnu svemoć koja je u moderno doba „izvedena iz njezine vojne snage, ekonomske kontrole materijalnih resursa i ideološke legimitimacije. No, većina njene institucionalne prevlasti ukorijenjena je u njenoj teritorijalnoj organizacijskoj moći".[7] Novoformirane nacije-države, uspostavljene nakon disolucije SFRJ, tim činom suočene su s novim funkcijama države

[7] Isto, 86.

na manjem teritoriju i s prestankom ideološke matrice koja je objedinjavala bivšu zajedničku teritoriju. U toj situaciji, za razliku od svih drugih, Srbija i Crna Gora suočile su s „viškom“ vojne moći i to je rezultiralo pokušajem ostvarenja ekonomske, institucionalne i organizacijske moći na širem teritoriju od „avnojevskih granica“. Za takav cilj bile su stečene skoro sve pretpostavke, a etnički princip pojavio se kao osnovni kriterij. Svi oni koji su bili smetnja tom ratnom stroju nove-stare države na razne načine trebali su biti eliminirani.

To je u agresiji na Bosnu i Hercegovinu upravo urađeno uz materijalnu, vojnu, policijsku, institucionalnu, finansijsku i svaku drugu podršku, uključujući i ideologizirano ljudstvo i narative koji su stimulirali zločine u njihovoj pripremi koja se realizirala na konspirativan način još u zajedničkoj državi. To se dešavalo kroz forme propagande, veličanja i reafirmacije četničkog pokreta u Srbiji, a ustaškog u Hrvatskoj, što se s najviše reperkusija sručilo na Bosnu i Hercegovinu. Ali, najviše kroz opremanje države Srbije s vojnom moći nekadašnje Jugoslavenske narodne armije. Ne slučajno, ona se s većinom naoružanja i ljudstva koncentrirala u Bosni i Hercegovini. Tu armiju i sve institucije zajedničke države najprilježnije je finansirala upravo država kojoj je ta ista armija „isporučila“ i najviše eksplozija granata i municije po glavi stanovnika i u njoj ostvarila najveće žrtve kroz svoje djelovanje. Dobrovoljci i razne paravojne jedinice, uglavnom četničke jedinice iz Srbije, direktno su se uključile u postojeći razmještaj jedinica JNA. Niko od odgovornih pojedinaca iz institucionalnih ostataka ili nastavljača zajedničke države nije odgovarao za zločine u Bosni i Hercegovini. Ako više formalno nisu postojale državne forme i institucije, postojali su ljudi i njihova odgovornost. Zločin koji se dogodio u periodu 1992–1995. godine nije se dogodio „spontano“, nego je vrlo sistematično razrađen i pripremljen znatno ranije u krilu političke ideologije i vojske i policije, prije svega. Žestina udara i njegova planska dimenzija i ideološka matrica dogodili su se u zajedničkoj državi! Zar je moguće da je samo činom promjene imena vojske nestalo hiljade i hiljade oficira, podoficira koji se, što je vrlo zanimljivo, pojavljuju upravo kao JNA pripadnici kada ostvaruju neku od privilegija kao što je otkup vojnih stanova. Po tome ispada da su oni bili nekakva proizvodna, a ne budžetski najznačajnija stavka za koje

su rudari, Energoinvestovi, RMK Zenica i ini radnici, lojalni građani, odvajali od svog standarda ogroman doprinos upravo za JNA i saveznu administraciju. To je bio veći mjesečni iznos nego što su bile plaće zaposlenih. Nizak standard u cijeloj SFRJ, a posebno u njenim nerazvijenim dijelovima, bio je i zbog ogromnih izdvajanja za institucije savezne države, a posebno JNA.

> *Od 1965. do 1989. godine tehnička modernizacija JNA koštala je približno 15,826 milijarda USD, opremanje sredstvima NVO-a 11,058 milijarda USD, a proširenje kapaciteta namjenske industrije 1,258 milijarda USD. Ukupno je u tome razdoblju za JNA iz državnog budžeta izdvojeno 40,068 milijarda USD. U 1989. g. troškovi financiranja iznosili su 2,119 milijarda USD, tj. 2,8% BDP-a Jugoslavije.*[8]

Jedna megalomanska armija koja je imala i svoje tajne baze, posebne podzemne aerodrome (Željava), adaptirane pećine (Konjic, Han-Pijesak) itd., što je koštalo preko 30 milijardi USD (tadašnjih), sve svoje kapacitete dala je uglavnom na agresiju na Bosnu i Hercegovinu. Da samo napomenemo da je zbog inostranog duga od dvadeset milijardi USD države SFRJ, maltene, došlo do ogromne inflacije i sloma države. Zbog toga su mnogi smatrali, još za vrijeme postojanja SFRJ, da je JNA svojevrsna „država u državi" čiji se oficirski sastav (većinski) stavio na stranu velikodržavnog projekta i tako direktno ne samo pomogao nego i planirao i realizirao genocidne radnje. Time je postala izuzetno upitna i antifašistička tradicija kojom su se zaklinjali rukovodstvo i pripadnici JNA! Jer na čelu jedinica koje su izvršile genocid u Srebrenici stajao je visoko pozicionirani oficir nastao u JNA! A bio je pod direktnom komandom Generalštaba u Beogradu.

---

[8] Kovačev, Simeon - Matijašević, Zdenko - Petrović, Josip, „Vojnoindustrijski kompleks SFRJ", časopis *Polemos*, vol 9, broj 1, Zagreb, 2006, 127-203.

Za žrtvu je najneprijatnije iznenađenje da zločin izvodi država kojoj se plaća porez, dakle žrtve finansiraju vlastito stradanje

Puno je različitih varijabli koje su imale svog utjecaja na ostvarenje obima zločina koji je nastao kao proizvod agresije na Bosnu i Hercegovinu, a koje nisu dovoljno osvijetljene u istraživanjima u proteklih 30 godina. Nedovoljno je osvijetljena uloga propagandista rata, uloga inteligencije, dijaspore, sredstava informiranja, istaknutih umjetnika itd. Ali jedan faktor čini se posebno važnim kao nedovoljno osvijetljen. Radi se o onim službama i rukovodstvu donedavno zajedničke države koji su se stavili u funkciju samo jednog naroda i samo jedne politike. Bosna i Hercegovina je, zbog svog specifičnog multietničkog sastava, ali i politike rukovodećih garnitura koje su i na taj način iskazivale često i pretjerano servilnu lojalnost prema centralnoj vlasti u Beogradu, nesumnjivo bila, i pored svog statusa nerazvijane republike, veoma izdašan platiša u finansiranju visokih poreza na vojsku i ostale institucije. A to je najveći zločin koji se nigdje ne ističe. Naime, prema mišljenju mnogih teoretičara zločine koje su JNA, MUP SFRJ, SDB učinili spram Bosne i Hercegovine zločini su najstrašnijeg karaktera jer su to učinili oni koji su bili i ustavno i po zakletvama, a i formiranom ideološkom kodeksu, koji su trebali biti nesumnjiva profesionalna garancija sigurnosti svojih građana (onih koji izdvajaju sredstva za njih). Oni u koje je većina lojalnih građana imala najveći stepen povjerenja napali su taj narod, odnosno stavili se u funkciju samo jednog naroda, još preciznije – postali su plaćenici zločinačkog rukovodstva Srbije u njegovoj namjeri da formiraju etničku državu zasnovanu na temeljima projekcija koje su negirale postojanje Bosne i Hercegovine i Bošnjaka kao naroda. To su uradile i druge institucije od kojih su posebnu negativnu ulogu odigrale one medijske koje su na razne načine podsticale, propagandistički usmjeravale i radile prilježno na dehumanizaciji žrtve, a u Bosni i Hercegovini to su bili Bošnjaci u najvećem procentu, odnosno svi oni kojima je to bila bezrezervna domovina.

Ta vrsta dehumanizacije najbrojnijeg naroda u Bosni i Hercegovini dešavala se s istom rasističkom retorikom koja se čuje i 25 godina poslije genocida u Srebrenici. Retorika kojom se u savremenim uvjetima služe

nastavljači i poricatelji samo se usaglašava s trendovima u svijetu u datom vremenu. Zato se od promišljanja genocida kao stravičnog zločina mora okrenuti u pravcu njegovog tretiranja kao političke ideologije i programa. Republika srpska pokazuje se kao svojevrsna nagrada ostvarenog programskog genocida kojim se pripremalo stvaranje još jedne „srpske države“ i to na tlu države Bosne i Hercegovine i to se jasno i glasno govori sve češće. Nažalost, i jedno i drugo (ideologija i program realizacije genocida) traju i dalje. Srebrenica se sve više s geografskog pojma i prostora koji ima pravno, urbanističko, ali i svako drugo značenje kao i sva druga mjesta, pretvara u simboliku. I to ne samo simboliku počinjenog genocida, nego sve više i u simboliku države u kojoj se nalazi.

Činjenica da se vrlo malo bavilo preispitivanjem odgovornosti za ratne zločine počinjene na tlu bivše SFRJ zaposlenih u informiranju, nauci, te vjerskim zajednicama, pokazuje da je i međunarodni tribunal ovaj sukob tretirao više kao vojni i posmatrao ga u svjetlu kršenja međunarodnog prava ratovanja. Zločin iz sredine 19. stoljeća u Srbiji (protjerivanje Bošnjaka i uništavanje tragova i simbola njihovog postojanja) nikada nije tretiran kao zločin, a državne zajednice s centrom u Beogradu to nisu dozvolile ni za zločine koji su se desili nakon Prvog svjetskog rata i u samom tom ratu, ali i u Drugom svjetskom ratu. Ti zločini iz Drugog svjetskog rata u reviziji historije tretiraju se kao „oslobodilački“ i čak im se daje i epitet antifašizma. Dakle, prava katarza i suočavanje sa zločinima i ustaškim i četničkim, ali partizanskim, nije nastupila u SFRJ i stvari su prepuštene alternativnim historijama, usmenim kazivanjima, a zvanične ideologizirane historije nestale su iz opticaja i realno stanje na početku treće decenije 21. stoljeća teže je nego 1945. godine. I dok je jedan period trajalo zatišje u kojem se nije smjelo veličati četništvo ni njegovi ciljevi, danas se to dešava najjačim intenzitetom jer je oslobođeno potrebe da se sakriva i kao takav ovaj pokret s dodatnim desnim orijentacijama i na talasu narodnog populizma i u Evropi, ali i u Rusiji, pa i Americi, buja i u Srbiji, Crnoj Gori i u bosanskohercegovačkom entitetu Republici srpskoj. Ideje i ličnosti iz Drugog svjetskog rata, ali i posljednjeg, postaju obrazac načina života, sadržaj obrazovanja od najnižih stepena školovanja kroz razne predmete, što predstavlja sveobuhvatan program

socijalizacije mladih, a to uključuje i njihovu vojnu obuku. To ide uz podržavanje svega što je antibosansko – od promjene imena gradova, ulica, preko negiranja bosanskog jezika, bosanske historije, dehumanizacije Bošnjaka, uz izraze koji se mogu čuti i u Srbiji i Republici srpskoj koji se više nimalo diplomatski ne vagaju. Rusmir Mahmutćehajić nas podsjeća, pozivajući se na riječi preminulog predsjednika Skupštine RS Momčila Krajišnika iz rata, da je Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini 1993. godine jednoglasno, na prijedlog Krajišnika, donijela zaključak da su *muslimani komunistička tvorevina* i predstavljaju vjersku skupinu turske orjentacije. „Mi ne prihvatamo tu vještačku naciju. Smatramo da su muslimani sekta, grupacija ili skupina, turske orijentacije...“ Zar to nije na djelu i 25 godina poslije? Zato i kod promišljanja genocida moramo izaći iz stanja začuđenosti i nevjerice pred tim činovima bestijalnog nasilja i ubijanja i početi promišljati genocid kao ideologiju, kao političko vođstvo i kao državu koja je savremeni nosilac i ovlašteni aparat za nasilje. Dehumanizacija Bošnjaka događa se i 25 godina poslije, kroz nepriznavanje bosanskog jezika, propagandističko ponavljanje o „islamskim teroristima“, nepriznavanje zvaničnog imena naroda, opstrukcije u funkcioniranju države i na brojne druge načine.

Muslimani iz Bosne imaju ulogu „konjovoca Amerike“, kako je to u jednom od svojih posljednjih intervjua „pojasnio“ jedan od ideologa zločina historičar Milorad Ekmečić.[9] On tu ističe „zablude muslimanskih intelektualaca“ za koje smatra da su *pozadina provincije u pozadini* kada govore o historiji Bosne, o porijeklu, pa i svom nacionalnom određenju. Poenta njegovog izlaganja jeste da su se svi ratovi, uključujući i onaj u Bosni i Hercegovini na kraju 20. stoljeća vodili zbog *historijskog razgraničenja Srba i Hrvata*, ali ne zbog njihove programske aktivnosti, pri

[9] Neće biti muslimanske države - istorijske i strateške osnove Republike srpske tekst je koji je izgovorio Ekmečić na okruglom stolu u Banjoj Luci i koji je objavljen u *Novoj srpskoj političkoj misli* 2007. godine. Povodom smrti Milorada Ekmečića (1928–2015) objavljen i širi intervju Slobodana Durmanovića s Ekmečićem povodom ovog njegovog nastupa u Banjoj Luci. I tekst izlaganja i intervju može se u cjelini pogledati na http://www.nspm.rs/sudbina-dejtonske-bih-i-republika-srpska/nece-biti-muslimanske-drzave-u-bih-istorijske-i-strateske-osnove-republike-srpske.html?alphabet=l (posjeta 10.11.2020). Inače Milorad Ekmečić je od 1958. sve do 1992. godine bio asistent i profesor na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu.

čemu apostrofira i interese velikih sila. Po njemu je osnovni cilj svjetski važnih aktera ostvaren, a to je da se spriječi formiranje muslimanske države. I on u realizaciji tog cilja, za kojeg će se velike sile po njemu i dalje zalagati, vidi svojevrsnu garanciju opstanka Republike srpske. U skladu s takvim stavovima, on i zločin u Srebrenici smatra kao „dogovoreni", iniciran od strane Amerike da bi se mogla izvršiti zračna intervencija NATO- saveza i pristupiti okončanju rata jer su osnovni ciljevi ostvareni. U tim konstrukcijama namjerno ističe teze da je za to znalo i u tome učestvovalo najviše bošnjačko rukovodstvo.

Naravno, on u maniru ideologa Memoranduma SANU ističe „prirodno" pravo Srba na etničku državu i elaborira konstrukciju historijskih osnova tih težnji, a formulaciju da je Republika srpska nastala na genocidu preokreće govoreći da je to istina, samo što je to bio višestruki i kontinuirani genocid nad srpskim narodom i kao takva je svojevrsna nagrada za velike žrtve tog naroda. Muslimani (najčešće ih tako naziva ili čak u pojedinim historijskim fazama ignorira čak i njihovo postojanje na teritoriji Bosne i Hercegovine) trebaju prestati sanjati o državi jer su oni „konjovoci" Amerike (dakle „sluge" strane sile, što je jedan od osnovnih elemenata dehumanizacije Bošnjaka i njihove marginalizacije) koja, kao i Evropa, ne želi muslimansku državu na Balkanu. Animozitet prema bošnjačkim intelektualcima koji su se uopće drznuli polemizirati s njegovim stavovima odraz je opće izraženog egocentrizma, jednog nadmenog imperijalnog stava, a konkretno kod njega psihološki i podsvjesno „pranje savjesti" i traženje „visokonaučnih" razloga za stradanje Sarajeva i Bosne i Bošnjaka, koji su mu omogućili izuzetno brzo napredovanje u karijeri. Kao i svi ljudi iz Bosne i Hercegovine i on se pokušava u Beogradu dokazati kao „Srbin najviše kategorije". Inače i svi drugi visokopozicionirani i politički i intelektualni predstavnici iz reda srpskog naroda najčešći izraz koji koriste za Bošnjake jest muslimani s malim slovom „m" (u pisanim tekstovima) kako bi jasno razgraničili da se radi o vjerskoj skupini. Kao takvi muslimani u Bosni i Hercegovini i za srpski i hrvatski velikodržavni projekt namjerno su tako obilježeni kao dvostruki neprijatelji: religijski i politički.

Kako u svakoj propagandi ima i djelomične istine, pokazuje i ovaj intervju: zbog suprotstavljenih interesa velikih sila može se vezati tolerancija i na dužinu agresije i patnje bosanskohercegovačkog naroda, embarga na oružje koje je vrijedilo samo za Bošnjake, kao i namjerno prikrivanje istine o obimu zločina. To se odnosi i na otvoreno koketiranje s Miloševićem, francuski i britanski stav, sprečavanje vojne intervencije, ali i na vezu s tradicionalnim antiislamskim stavom Evrope pri čemu je prešutno prihvaćena srbijanska i hrvatska retorika o „predziđu kršćanstva" i, kako to Ekmečić i naglašava, sprečavanje formiranja „islamske države Bosne i Hercegovine". I ovaj stav govori o lukavstvu kojim se na razne načine prikrivaju pravi ciljevi agresije. U tom tekstu koji je testamentno zaveštanje skoro sve vrijeme ponavlja se da se ne treba puno ni truditi jer će događaji raditi za RS s obzirom na to da velike sile koje kroje sudbinu Balkana neće dozvoliti islamsku državu ni u kakvom obliku.[10]

Muslimani kao metaforični neprijatelj - (ni)su Slaveni?

Ono što je zanimljivo za tretiranje i Srebrenice jeste negativni stav Rusije koja je svojim vetom spriječila rezoluciju o genocidu u Vijeću sigurnosti, ali i kasnije ponašanje i ambasadora cijele vanjske politike Rusije koja sprečava i efikasniji rad Kontakt-grupe, Vijeća za provedbu mira, ali i obavljanje dužnosti Visokog predstavnika EU za Bosnu i Hercegovinu. Često se odnos Rusije tumači kao izraz solidarnosti sa Srbijom kroz pripadnost slavenskoj grupi naroda, da bi u novije vrijeme evoluiralo kao formiranje tzv. pravoslavne transferzale. Srbiji imponira takav stav, nema sumnje, mada je jasno da su interesi Rusije na Balkanu vezani za mnogo prozaičnije stvari, prije svega vraćanje na veliku političku i geostratešku scenu. Uz sva „poništavanja" Bošnjaka pojavljuje se i segment i negiranje slavenskog porijekla Bošnjaka. Prema postojećoj podjeli na svjetske grupe naroda, Bošnjaci pripadaju Južnim Slavenima.

[10] Pažnji čitalaca preporučujemo i u posljednje vrijeme i novije teoretičare iz Srbije koji se bave pitanjem poricanja i zaborava kao: Todorović, Zoran, „Poricanje i zaborav: stara „etika" srpskog nacionalizma"; tekst je objavljen u časopisu „Pregled" Univerziteta u Sarajevu (2019), a upravo pred predaju ovog rada za Zbornik tu i drugi tekst ovog autora: „Moralnost republike", objavljen 2020. u trećem broju „Pregleda" u kojem on nastavlja tretirati pitanja odnosa Srbije prema zločinu.

Tomaž Mastnak ističe:

> *Musliman je simbolički neprijatelj Europe, i ja ne vjerujem da je slučajnost što je euro-srpska politika Bosance učinila Muslimanima. Bila to slučajnost ili ne, ovo zasigurno nije nedosljedno (...), i najnovija sablast, ona 'islamskog fundamentalizma' uznemirava zapadne političare i intelektualce. Kada su jednom bili nazvani 'Muslimanima', Bosanci koji su se odbili pridružiti ili predati, bilo srpskim ili hrvatskim etno-fundamentalističkim formacijama, postali su totalni stranci za Europu. Da su, kao Muslimani, bili isključeni iz Europe, religijski, kulturno i politički, to je bilo za očekivati. Više iznenađuje forma njihove rasne isključivosti. Zato što su Bosanci - Slaveni, najčešće korišen argument protiv pružanja efektivne pomoći bosanskoj vladi - da bi ovo moglo ražalostiti Ruse koji duboko suosjećaju sa svojim 'prijateljskim Slavenima', Srbima - je zapravo nonsense. Čak izvan takvog predmeta, europska politika je 'komponirana i napravljena'. Slaveni su, to je točno, samo druga klasa, ili potencijalni Europljani, ali Muslimani jednostavno ne pripadaju Europi. Zato je prihvaćeno da Bosanci nisu Slaveni.*[11]

Ovaj stav treba posmatrati u svjetlu eskalacije političke krize u Bosni i Hercegovini koja intenzivnije traje od sredine prve decenije 21. stoljeća i stalno se usložnjava bez adekvatnih reakcija i Evropske unije. Rusko suprotstavljanje mjerama međunarodne zajednice i u Ujedinjenim nacijama samo potvrđuje da, u izokrenutoj vizuri, ni Hrvati, a ni Bošnjaci nisu Slaveni!

[11] Mastnak, Tomaž, *Dnevnik kužnih godina (Bilješke o evropskom antinacionalizmu),* https://pescanik.net/dnevnik-kuznih-godina// web čaospis Peščanik 2010. (posjeta 7.11.2018).

Postoji dovoljno informacija, ali o njima se ne priča jer u konspiraciji učestvuju mnogi

Zavaravanje da nema dovoljno informacija, da ljudi u Bosni i Hercegovini i Srbiji nisu upoznati s obimom zločina i da ga nisu podržavali velika je zabluda. Jona Goldhagen u analizi holokausta nastoji objasniti zašto se i kako dogodio holokaust. Uspjeh tog poduhvata zavisi od niza pomoćnih zadataka koji se sastoje u temeljnom promišljanju o trima temama: počinioci holokausta, njemački antisemitizam i priroda njemačkog društva u nacističkom razdoblju. I zločine holokausta u velikom broju dobrovoljno izvode takozvani obični ljudi.[12] Da li smo i mi spremni promišljati o ovim trima temama u kontekstu Srebrenice i umjesto holokausta govoriti o genocidu u Srebrenici, ali i o svim drugim zločinima koji samo zvanično nisu dobili naziv genocid? Naime, istraživanja koja se vode i kod nas i u svijetu jasno pokazuju da su obrasci isti – postoji plan i njegovo izvršenje. Ako su počinioci **obični ljudi,** čak i izvan društvenih struktura i pripadnosti političkoj partiji, onda bismo vidjeli da je i tu isti obrazac. Ako neko misli da su *Crvene beretke*, koje hladno i skoro industrijski ubijaju bošnjačke mladiće i još snimaju i puše cigaretu dok to rade, bili pripadnici nekih političkih stranaka, vara se. Ali i oni i veliki broj ljudi, takozvanih običnih, imaju u tradiciji, kroz narodne običaje, okupljanja raznih vrsta, alternativne izvore obrazovanja, razvijenu vaninstitucionalnu mrežu prenošenja sjećanja, crkvene procesije i obilježavanje ponajprije Bošnjaka kao konvertita, kao Turaka koji nisu „oni“ Turci iz Turske, nego loši ostatak balija čija vjera nikada nije prihvaćena. Zanimljivo je da su anateme hrišćanskih crkvi iz vremena bogumilskog pokreta u Bosni još uvijek na snazi!

Zato „osveta protiv dahija“ traje, što se može nazvati jednim oblikom antihumanizma, antiislamizma, ali prije svega *antibosancizma*, jer se u liku i djelu odraslih ljudi svih zanimanja to razvija i širi. Taj *antibosancizam* ima iste pogubne posljedice kao i antisemitizam upravo zato što historijski traje i dobiva stalno nove oblike i aktuelizira se u povoljnim

[12] Goldhagen, Jonah, Daniel, *Hitlerovi dobrovoljni dželati, obični Nemci i holokaust*, Radio B92, Beograd, 1998.

geopolitičkim okolnostima. Ne može se nazvati samo nepovoljnim spletom okolnosti činjenica da i 28 godina nakon međunarodnog priznanja Bosna i Hercegovina nema potpisanih sporazuma o granicama i s Hrvatskom i sa Srbijom. Da li se to čekaju povoljni geopolitički procesi u svijetu i krize da se, ako se može diplomatskim putem i uništavanjem pojma države Bosne i Hercegovine, ostvari podjela? Država Bosna i Hercegovina pojavljuje se i kao vrlo bitan element koji čuva sjećanje, između ostalog, i na zločin genocida u Srebrenici. Dokle god ima države Bosne i Hercegovine, kao nosioca suvereniteta i subjekta međunarodnih odnosa, ima ko i štititi i sjećanje na Srebrenicu. U protivnom, nestanak države institucionalizirao bi za sada prisutnu, ali ipak neformalnu, politiku veličanja zločina.

Vjerovatno bi na ovom mjestu mnogo bolju argumentaciju za ono što želimo reći na dvadeset petu godišnjicu obilježavanja genocida u Srebrenici dao Nenad Dimitrijević. On ističe da se s masovnim zločinom moraju suočiti svi članovi određene grupe iz koje su počinioci, odnosno da niko nije amnestiran. Najčešće je objašnjenje da je zločin počinjen *u ime svih pripadnika grupe koja ima kolektivni identitet*. Zločin je počinjen u ime određene ideološke matrice na kojoj je u određenom trenutku formirano konkretno društvo, pa i kolektivni identitet i njegov odgovor na određene društvene promjene. Ondje gdje su pripadnici konkretnog kolektiviteta iskazivali oblik neslaganja, pa i odlaska izvan okrilja zajednice, počinjeni zločin (i u njihovo ime) moralno ih obilježava, a njegovo poricanje unakazuje i buduće generacije koje to dobivaju kao naslijeđe i svojevrsnu etiketu nepristojnosti i moralnog sunovrata. Zato se on tiče i svakog člana zajednice.

> *Mrtve ne možemo vratiti. Ne možemo pomoći da rane zacele, niti da se ljudska patnja ublaži. Ali mi – svi mi koji smo Srbi, i svako od nas ponaosob – moramo da shvatimo da su naši životi moralno oštećeni, i da će tako ostati. Ubice su ubijale u naše ime. Ideološka laž – odbrana srpskog nacionalnog interesa – rezultirala je masovnom nasilnom smrću. Ljudi su pobijeni zbog jednog jedinog razloga, na koji nikako nisu mogli da utiču – zato što nisu bili*

rođeni kao Srbi. S druge strane, oni koji su ih goloruke poubijali, izabrali su da to urade kao Srbi. Nevini ljudi su pobijeni, i zločinci su učinili sve da pogaze njihovo dostojanstvo, vređajući ih i mrtve, sve zarad nas“, ističe Dimitrijević.[13]

Zašto su Bošnjaci „izdajnici“, konvertiti ili nepoželjni u svojoj zemlji Bosni (i Hercegovini)

U kontekstu razumijevanja nepriznavanja zločina vrlo je važno pitanje: Zbog čega je velikom broju Srba i Hrvata, a posebno onih iz takozvane inteligencije i političke elite, stalo da se ne priznaje različitost, pa time i osobenost i identitet konkretno Bošnjaka? Pri tome se podrazumijeva srbijanski, odnosno hrvatski nacionalni (teritorijalni) identitet, uz stalno isticanje prava Srba i Hrvata na teritoriju Bosne i Hercegovine (i to ne samo onih koji se u Bosni i Hercegovini nazivaju Srbi i Hrvati, nego i Srbije i Hrvatske na Bosnu i Hercegovinu). Ono što se za Srbe i Hrvate podrazumijeva, i jedni i drugi to – kada je o teritorijalnom identitetu i vezanosti za prostor – najčešće negiraju Bošnjacima, jer u nedostatku argumenata slijede optužbe za unitarizam, svojatanje Bosne i Hercegovine. Prijedlozi da se Bosna i Hercegovina tretira kao jedna „obična“ građanska država opet doživljavaju odgovor u stilu teorije urote da se tu, ustvari, krije pokušaj stvaranja islamske države. I tako to ide ukrug. Ako nema argumentacije, onda se prizivaju savremene svjetske opasnosti kojima se, nažalost, pravdaju i najteži zločini počinjeni u Bosni i Hercegovini

[13] Dimitrijević, Nenad, „Moralne osnove izgradnje mira“, u: časopis *Reč*, no. 87/33, Beograd, 2017, 3-12. Inače Nenad Dimitrijević spada u ne tako malu, ali nedovoljno glasnu, upravo zbog režimskih sredstava informiranja, grupu srpskih intelektualaca koji se prilježno bavi pitanjem zločina, krivice, pomirenja, izgradnje mira. To je za cijeli region jugoistočne Evrope od suštinskog značaja. U popisu literature navedeni su neki tekstovi Nenada Dimitrijevića, ali svakako treba spomenuti i ustrajnu borbu Latinke Perović, Olivere Milosavljević, Sonje Biserko, Nebojše Popova, Radomira Konstantinovića, Bogdana Bogdanovića, Zagorke Pešić Golubović, kao brojnih drugih teoretičara, novinara, glumaca, javnih ličnosti, ali i nevladinih organizacija poput „Žena u crnom“, ali i velikog broja običnih ljudi, među kojima su i mladi, što otvara mogućnosti za neki trajniji dijalog zasnovan na povjerenju jer postoji sudbinska povezanost ljudi s ovog prostora, ona građanska, ljudska, svakodnevna.

i koji su zvanično međunarodno presuđeni jedni kao genocid (Srebrenica), a drugi kao udruženi zločinački poduhvat (Hercegovina). Druga dva naroda (nesumnjiva i podrazumijevajuća), u likovima neprikosnovenih vođa u posttitovskom periodu – Slobodan Milošević i Franjo Tuđman, također su trebali ostvariti visoki ulog stvaranjem Velike Hrvatske i Velike Srbije. Ono što je evidentno nakon 25 godina od prestanka sukoba jesu ostavljeni problemi – odložena je podjela Bosne i Hercegovine.

To je bio ratni cilj 1992–1995. godine i nije se ni krio, a dio je podrazumijevajućih stvari koje se ne govore javno, ali o kojima se, ipak, nedvojbeno slažu beogradska i zagrebačka strana, ma ko da od političkih opcija ili pojedinaca bude na čelu ovih država.

Upravo je i biologistički koncept nacije, ali i prihvatanje prevaziđene podjele na civilizirane i primitivne narode, doprinio određenju na „vječne“ i „novokomponovane“ narode, a ovi drugi nemaju pravo ni na narodno ime, ni na jezik, ni na svoju historiju, a samim time ni na državu. Taj stav prisutan je i u javnim, i naučnim, i političkim, i crkvenim obraćanjima. Ili kao krajnji rezultat, ti narodi nemaju pravo ni biti na teritoriji koju „mi smatramo“ našim životnim prostorom, jer **nama**, kao „najjačim i najstarijim“, pripada „pravo“ na mnogo širi prostor i njegove pogodnosti i prirodne prednosti (kao što je hidropotencijal, šume, pristup moru itd.). Iz socijalizma nam je ostala i ta morganovska podjela historijskog razvoja na divljaštvo, barbarstvo i civilizaciju. Svrstavajući konkretno Bošnjake – a ništa bolje tu ne prolaze ni Albanci ni Crnogorci i Makedonci – u te niže faze, u percepciji izokrenute svijesti formira se slika o *nadljudima* kojima je sve dozvoljeno. Postoji opravdano zgražavanje javnosti kada se na portalima objelodani podatak o ubistvima, silovanjima, porodičnom nasilju u Srbiji, brutalnosti ubijanja, itd. Ne ulazi se u detalje onoga što se dešavalo u kontinuitetu i kao masovnost od strane „heroja“ koji su se vratili kućama kao dobrovoljci iz „bosanskog rata“, ne postavlja se pitanje opljačkane imovine, o „dokazima“ i „artefaktima“ s ratišta, itd. Praksa čišćenja svega „turskog“ nastavljena je od prisilnog iseljavanja Bošnjaka iz Srbije u Bosnu i uništavanja svih simbola postojanja u Beogradu, Užicama, Šapcu, Nišu, Smederevu... Iz tog se perioda semantički riječ „Turčin“ u rječniku srpskog jezika izjednačava s religioznom

pripadnošću, a ne etničkim porijeklom.[14] Upravo iz takvog tradicijskog odnosa spram „mrsko tursko“ pojavljuje se i rečenica Ratka Mladića o tome da se Srebrenica oslobođena („od Turaka“) „poklanja srpskom narodu kao osveta za bunu protiv dahija“. Tu se suštinski ništa nije promijenilo i na početku treće decenije 21. stoljeća. Uz progone i protjerivanja Bošnjaka iz Srbije sredinom 19. stoljeća, odnos prema Sandžaku, tu su agrarne reforme Austro-Ugarske, prve i druge Jugoslavije koje su bile su najrestriktivnije prema Bošnjacima i nad njima su dosljedno provedene, što je uništavalo i biološku i ekonomsku, a posebno političku stabilizaciju Bošnjaka. U trećoj deceniji 21. stoljeća na djelu je poricanje zločina, udruživanje za realizaciju ratnih ciljeva, te ovladavanje važnim institucijama uz pokušaje parcijaliziranja bošnjačke politike i njenog kriminaliziranja, za što, nažalost, dosta realnih povoda i podrške daju i Bošnjaci u tim geopolitičkim i kriminalističko-zločinačkim igrama.

Uporno svođenje svih identiteta bosanskih Srba i Hrvata isključivo samo na nacionalni identitet - Srbe i Hrvate, kao ako ne jedino a ono najvažnije identitetsko određenje, sasvim normalno će po ovoj formuli proizvoditi samo neprijatelje u Drugom. S obzirom na to da se radi o naprijed spomenutim planiranim aktivnostima (podjela Bosne i Hercegovine), to su odnosi Srba i Hrvata unutar Bosne i Hercegovine vrlo kontrolirani i ne ovise o odnosima Srbije i Hrvatske. Dakle, pošto se radi o usmjerenim procesima, koje, strogo kontrolirano, vode vladajuće političke elite iz Srbije i Hrvatske i njihovi izvršioci unutar Bosne i Hercegovine, onda se neprijatelj nalazi i prepoznaje isključivo u Bošnjacima, u njihovim identitetskim oznakama, sataniziranju njihovih političkih elita bez obzira koje su oni ideološke provenijencije, uz izjednačavanje krivice i otupljivanje oštrice, uz permanentno sijanje besperspektivnosti. Dakle, svi oni koji se suprotstavljaju ovoj isključivosti u tretiranju identiteta prozivaju se, minimiziraju, a oni koji ih podržavaju ulaze u sistem urote protiv „nas“, a oni koji „nas“ podržavaju postaju nesumnjivi saveznici pri čemu se u ovim uvjetima na prostoru Bosne i Hercegovine uz ovaj identitet (biti Srbin ili biti Hrvat) znači biti i vjerski usmjeren

[14] Bandžović, Safet, „Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz kneževine Srbije u Bosanski vilajet (1862-1867)“, u: *Znakovi vremena*, br. 12, Sarajevo, 2001, 149-171.

kao pravoslavac, odnosno katolik. Treća karakteristika ovog svođenja jeste koordinirana politika Srbije i Hrvatske, koje se o bosanskim Srbima i bosanskim Hrvatima brinu kao „svojim“ sunarodnjacima koji su se zatekli u geografsko-političkom aranžmanu zvanom Dayton, koji je samo na trenutak prekinuo već dogovorene načine podjele Bosne i Hercegovine. To se prije svega odnosi na dogovore kao što su sporazum Cvetković – Maček u predvečerje Drugog svjetskog rata, dogovori najznačajnijih nacionalnih vojnih formacija četnika Srbije i ustaša Hrvatske i njihovih političkih mentora o podjeli u toku Drugog svjetskog rata, jakih lobiranja unutar komunističkog pokreta da se Bosni i Hercegovini ne prizna državnopravni status kao ostalim republikama DFJ, odnosno FNRJ, uz jako protivljenje priznavanja nacije većinskom narodu u Bosni i Hercegovini, da bi to rezultiralo s „priznavanjem“ u jednom tipično ateističkom društvu da se narod zove vjerskim imenom Muslimani. To je za bližu i dalju budućnost ostavljalo mogućnost da Bosna i Hercegovina nema narodnog titulara (etnonim naroda) koji je nosilac državotvornosti. Nažalost, i mnogobrojni, čak i dobronamjerni, ljudi u Bosni i Hercegovini to i dalje ne shvataju.

Evidentno, već treću deceniju nakon okončanja rata prisutne su razne bolesti i društva i države Bosne i Hercegovine, ali i bolesti pojedinačnih stanovnika koji ili su doživjeli ratnu traumu ili su je prenijeli na generacije rođene nakon rata. Radi se o traumi žrtava (neposrednoj ili posrednoj), ali se ne smije zanemarati i trauma izvršilaca. Vjerovatno bi ovakva konstatacija izazvala široke rasprave i neslaganja, jer je fokus „potrebno“ dati, uglavnom, na traumu žrtve, pri čemu se uloga žrtva rasprostire na sve učesnike u događajima agresije na Bosnu i Hercegovinu. Ova je agresija nesumnjiva i ona je bila usmjerena, ma iz kakvog se ugla ciljeva izvršilaca posmatrala, na rušenje i koncepta i ideje bosanskohercegovačkog društva, ali i bosanskohercegovačke države. I jedno i drugo trebalo je poništiti. Nakon što se nije uspjelo u toj čudovišnoj namjeri, u koju je upletena i saradnička funkcija dva susjeda Bosne i Hercegovine, kao i najblaže rečeno nečinjenje međunarodne zajednice (ali i direktnim uplivom nešto većeg broja nacionalnih država koje čine nedefinirani termin „međunarodna zajednica“), onda se konfrontira uloga žrtve i počinioca. To nije samo psihološko stanje dosta neistraženog terena, mada imamo

iskustva s holokaustom i istraživanjima koja su vezi s tim vođena. Prvo oko traume žrtve koja „osjeća gnjev, užasnutost, frustraciju spram laži, izopačenja, pretumačenja ili uljepšavanja njihove bolno doživljene prošlosti“.[15] S obzirom na povoljnosti i poželjnosti moralne i krivične osude izvršilaca, može se primijetiti proces pretvaranja „svih strana“ u – žrtve (to podrazumijeva i svih u zločince). Ondje gdje nema dovoljno adekvatnog materijala iz posljednjeg rata 1992–1995. godine, onda se u tu priču o izvršiocu i žrtvi unose i elementi iz povratka u prošlost, pri čemu se najznačajniji potežu iz dva historijska perioda (Drugi svjetski rat i okupacija Turaka). Na taj se način relativizirao i pojam snaga koje bi se vezivale za fašističku ideologiju i njenu realizaciji na prostoru Kraljevine Jugoslavije, što je ostavilo brojne dileme. Relativizacija je ove vojne kolaboracionističke formacije ostavila u takvom stanju da su u nekoj daljoj, a ispostavilo se vrlo bliskoj budućnosti mogle biti bez problema pretvorene u nacionalističke (patriotske) snage „svoga“ naroda. U borbi za ostvarenje samostalnih država (po principu država - nacija) bilo je potrebno i dosta historijskog eksplozivnog materijala patriotski i otadžbinski obojenog iz dalje i bliže prošlosti kako bi se dobila adekvatna nacionalna scenografija i kostimografija, te obnova sjećanja na bliže i dalje heroje „naše borbe“. Uz bune, hajdučije i uskoke (realne kriminalističko-pljačkaške grupe iz prošlosti), te nedostatak realnog spektakularnog junaštva, nađene su mitološke podloge, rekonstrukcije i izmišljanje historije. Taj historijski revizionizam naišao je na pogodno tlo jer su ocrnjivanje i „ukidanje“ socijalizma u svijetu, pa i njegov teški poraz u SFRJ, automatski mogli donijeti revizionističke slike historije, jer su i historija, kao i sva ideologija, ekonomija, političke ideologije, sve je označeno protiv „naše“ nacije. U istoj reviziji pojavili su se čak i personalno isti historičari, književnici, pa i političari i kulturni djelatnici svih vrsta, koji su svoj novi stav pravdali da su u socijalizmu bili nadglasavani, proganjani, zabranjeni itd., itd. Tako je svaka nacija dobila svoju alternativnu elitu u kojoj su kao relativno nove ličnosti na sceni samo mogle biti za široke narodne mase nepoznate ličnosti iz dijaspore svake nacije (ratna, ideološka, ekonomska i politička migracija).

[15] Asman, Alaida, *Duga senka prošlosti*, XX vek, Beograd, 2011, 112. i dalje u argumentaciji traume žrtve i izvršilaca (113-120).

U takvoj zbirci vrijednosti zaista se Srebrenica pojavljuje kao simbolika bivše države i žrtva institucionalnog vojnog, policijskog, ali i preostalog političkog aparata te iste države kojoj je nacionalna država (Srbija i Hrvatska) bila tijesna. I nakon izvršenog genocida, Srebrenica je zbog vremena dešavanja postala dio najtragičnijeg sjećanja na tek minulu agresiju i zločin koji je počinjen. Istovremeno je paradoksalno da je bukvalno očišćena od strane države i na kraju Mirovnog sporazuma za Bosnu i Hercegovinu ona ostala u onom administrativnom aranžmanu koji je putem „industrije zločina" izvršio genocid. Na primjeru holokausta Z. Bauman daje približno odogovor na ove „dileme". On to tumači specifičnim „duhom vremena" moderne u kojem je proces „civiliziranja" proces u kojem se upotreba i primjena nasilja oslobađa moralnih računica. Odnosno, njime se „priželjkivane ciljeve racionalnosti emancipira od uplitanja etičkih normi i moralnih inhibicija".[16] S obzirom da je administrativno pripala, kao bukvalni krvavi ratni plijen, Republici srpskoj, jasno je da će ta administrativna jedinica sve učiniti da smanjuje nadležnosti države u kojoj se nalazi, a svako odricanje državnosti Bosne i Hercegovine poništavanje je i realne slike o Srebrenici. Takav pristup konceptu Mirovnog sporazuma za Bosnu i Hercegovinu (1995) od strane najmoćnijih država svijeta potvrđuje tezu Z. Baumana da savremenost i moderne i postmoderne proizvodi moralnu indiferentnost, nevidljivost zločina, potiskivanje moralne odgovornosti koja se pomiješala s pravnom odgovornošću. Zar nas, onda, treba čuditi da se o moralnoj dimenziji zločina kao općečovječanske sramote više i ne govori? Bauman to naziva razvoj morala od znanosti i korisnosti. Upravo je agresija na Bosnu i Hercegovinu i genocid nad Bošnjacima pokazala bešćutnost prethodne zajedničke države koja se klela da je „socijalizam sa ljudskim likom". Ta država nije pobjegla ni od staljinističkog duha logora i gulaga, ali ni od povampirenog fašizma kojem je omogućila da ne bude sankcioniran i da se izvrši katarza za ono što se učinilo u Drugom svjetskom ratu. Jasno je da su najveće zločine u Drugom svjetskom ratu napravile kolaboracionističke domaće snage prema pripadnicima drugih naroda. Revolucionarni teror otvorio je mogućnosti da se u ime „viših ciljeva" mogu primjenjivati svi metodi „eliminacije" obilježenog neprijatelja. Za poslijeratnu

[16] Bauman, 2017, 51.

Njemačku je Karl Jaspers utvrdio četiri stepena odgovornosti: krivična, politička, moralna i metafizička.[17] U Bosni i Hercegovini je to, uglavnom, svedeno na krivičnu (simboličku) odgovornost.

Nedostatak osnovnog polazišta i u Srebrenici, a to je (ne)priznanje da je genocid uopće i počinjen, stvara nategnute i „pod moranje“ stanje tolerancije koje se nameće sve više kao preispitivanje i otvoreno negiranje počinjenih zločina. U situaciji kada umire veliki broj direktnih učesnika ili odlazi iz Srebrenice kao zainteresirana strana, onda borba za cjelokupnu simboliku Srebrenice sve više postaje dio rituala, i domaćeg i međunarodnog, u malo promijenjenim geopolitičkim okolnostima. Ako ostane ovakvo stanje, vremenom će se spominjati sve manje, kao npr. veliki zločin iz Drugog svjetskog rata počinjen u Višegradu nad Bošnjacima, koji se uzgred spominje, a čak se mijenja i prostorni okvir, a o demografskoj slici da se ne govori. Razlozi zašto su marginalizirani zločini nad Bošnjacima u Srbiji kod stjecanja njene autonomije od Osmanlija, pa preko balkanskih ratova, zločina u Crnoj Gori, osiromašivanja Bošnjaka, ekocid i elitocid, pa i memoricid nad njima, te genocid o kojem govore Dedijer i Žerajvić u Drugom svjetskom ratu, leži isključivo u činjenici da su zločini počinjeni u jednom prostoru koji nije bio država. Država, i stara i nova Jugoslavija, te je zločine minimizirala ili potpuno marginalizirala pod izlikom pomirenja naroda i ostvarivanja parole bratstva i jedinstva. Ona prva Jugoslavija s kraljem Srbije na čelu to je smatrala herojskim podvigom.

Ako se ne govori o kulturi sjećanja cjelokupnog mjesta počinjenog zločina, onda izostaje i katarza, a stanovnici drugih mjesta u Republici srpskoj idu politikom negiranja i kao takvo mjesto Srebrenica im neće biti nikakav povod za posjetu ili razvijanje kulture suočavanja sa zločinom. Naprotiv, u vladajućem ideološkom i administrativno-institucionalnom okruženju to će biti strateški zaobilaženo. I da se ne zavaravamo: i u najvećem dijelu Federacije, pa i u bosanskohercegovačkoj dijaspori to traje kao određeni dnevni događaj, jednom u godini – marš, datum dženaze, Dan žalosti u samo jednom dijelu Federacije. Egzistencijalna

[17] Jaspers, Karl, *Pitanje krivnje*, AGM d.o.o. Zagreb, 2006.

ugroženost, neizvjesnost života u državi Bosni i Hercegovini potiskuju ova pitanja i bila bi zanimljiva realna anketa na samo jedno pitanje: Šta meni znači Srebrenica? Tu se otvara i vrlo bitno pitanje da se i u onim dijelovima Federacije s bosanskohercegovačkim obrazovnim programom još uvijek nerado tema genocid postavlja u nastavne planove i programe.[18]

Katarza u ovom trenutku nije moguća iz više razloga, prije svega što je i dalje na djelu ideologija koja ima institucionalnu podršku i koja igra i na kartu izjednačavanja krivica, ali i stvaranja prepostavki za sljedeći korak da se u potpunosti legaliziraju efekti dobijeni kroz zločin i agresiju. Ukoliko se to ne desi mirnim putem, iscrpljivanjem žrtve i pažnje međunarodne javnosti, onda nisu isključena ni druga sredstva između kojih su i razni institucionalni pritisci, traganje za saveznicima i sličnim primjerima, globaliziranje zločina i podvođenjem pod „sukob civilizacija", ali i negiranjem institucionalne zaštite žrtve u takvim administrativnim aranžmanima, koje kontroliraju možda ne oni koji su izvršavali zločin, nego oni koji su ga planirali, osmišljavali, davali mu propagandnu dimenziju i naučno i religijski ga opravdavali. Ti postupci u ekonomskoj i političkoj areni Republike srpske, da nabrojimo samo neke, jesu: držanje tenzija sa sporadičnim naivnim ispoljavanjima agresivnosti za šta služe mladi, pijani ili formacije zapamćene po zlu i njihovo postrojavanje, zatim nerasvijetljena ubistva, premlaćivanja, kažnjavanja onih koji su uputili tužbe za štete izazvane ratnim djelovanjima agresora (a žrtvama je presuđeno da plate sudske troškove jer je najveći dio tužbi odbijen), nemogućnost pristupa šumama, uskraćivanje popravke puteva, prelazak magistralnih pravaca preko imovine Bošnjaka ili kroz njihova naseljena mjesta, nedostatak električne energije u mjestima povratka, nepristupačnost zdravstvu, ograničenja u školstvu, zapošljavanju, uskraćivanje stimulativnih mjera u oblasti poljoprivrede, male privrede... To bi se mogla nazvati

[18] Đozić, Adib – Alibegović, Abdel, „Obrazovanje i genocid. Ko, kako i zašto kriptoizira i „zabranjuje" institucionalno obrazovanje o genocidu nad Bošnjacima 1992–1995.", u: *Zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije ("SREBRENICA 1995-2015: EVALUACIJA NASLIJEĐA I DUGOROČNIH POSLJEDICA GENOCIDA") održane 9-11. jula 2015*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2016, 247-293.

uvjetno tinjajuća agresija, a cilj ovih ograničenja je da se **ogadi** ljudima i porodicama život u ovom entitetu. Stvaranjem nemogućih uvjeta funkcioniranja države i stalnim kočenjem puta u integracije podstiče se podjela i loša situacija i u Federaciji i u borbi političkih stranaka, usaglašenim djelovanjem s HDZ-om u formiranju trećeg entiteta, usmjeravanjem talasa migranata u Federaciju, itd.

„Nož, žica, Srebrenica“ horsko je priznanje genocida

Suočeni smo sa svijetom u kojem je odavno potisnuto ono što je sveto, a to je da se poštuje Život i da se dadne šansa svakom biću da dosanja svoje snove i svijetu daruje ljubavi i da ljubav prima. Srebrenica i negiranje onog što je bilo kao najužasnije ikone zla suočena je s nepristojnim i nemoralnim negiranjem u kojem su interesi velikih sila, ali i indiferentnost Evrope, doprinijeli da se oni koji negiraju genocid i zločin, pa i neki od izvršilaca i nalagodavaca, pojavljuju u medijskim prostorima u cijelom svijetu. Negatorima genocida dodjeljuju se Nobelove i druge nagrade, razni međunarodni „eksperti“ i desničarske snage iz Evrope, i s istoka i sa zapada, učestvuju u raznim „naučnim međunarodnim ekspertskim grupama“ koje negiraju i bivaju obilato nagrađene preko lobističkih akcija u koje režim i u Beogradu i Banjoj Luci ulaže ogromna sredstva. Jean Paul Sartr smatra da osoba koja nije iskrena (practicing bad faith) krije neprijatnu istinu na svjesnom nivou: „Dešava se da su (…) onaj kojem je laž rečena i onaj koji laže, jedna te ista osoba, što znači da ja u ulozi obmanjivača moram znati istinu koja je u ulozi obmanjenog od mene sakrivena. Još gore, ja moram znati vrlo preciznu istinu da bih je pažljivije prikrio.“[19] I u slučaju genocida u Bosni i Hercegovini niko ne zna bolju istinu od planera, nalogodavaca i izvršilaca (i žrtve ako je preživjela). Ovi prvi ustrajno zidaju zidove šutnje, konspirativnosti, potenciraju visok „nacionalni interes“ upravo zato što znaju sve detalje kako se to izvodilo i kako je moguće da se jedan leš ubijenog muškarca nađe na više desetina sekundarnih grobnica, što je dodatni barbarski čin koji se ne

[19] Citirano prema: Bećirević, Edina, *Na Drini genocid: istraživanje organiziranog zločina u istočnoj Bosni*, Baybook, Sarajevo, 2009.

čini ni u najzaostalijim ljudskim zajednicama kojima je svetost umrlog zagarantirana. I negiranje zločina zločin je sam po sebi i ne može se tek tako iz pamćenja i kolektivne svijesti i (pa i savjesti) „vlastitog" naroda. Zanimljivo je da niko od izvikanih „neprijatelja srpstva" ne stavlja teret zločina na cijeli narod, nego upravo to rade oni koji taj zločin prikrivaju pretvarajući ga u „mržnju prema cijelom srpskom narodu". Suočavanje pojedinaca s vlastitom savješću je proces koji ima svoje različite forme, a nemušti jezik ima svoje forme ispoljavanja koje su i indirektno priznavanje onog što se „ni po koju cijenu" ne želi priznati.

Tako i uvredljive parole poput: „Nož, žica, Srebrenica" ili "Oj, Sjenice, nova Srebrenice, oj, Pazaru, novi Vukovaru…", "Srebrenice, tako si mi mila, dabogda se tri put ponovila", koliko god da i nakon svega izazivaju opravdanu ozlojeđenost pa i zaprepaštenost, govore o stanju duha poricanja koji će koristiti sve oblike da, prije svega prema srpskom narodu, spriječi bilo koji pokušaj trezvenijeg sagledavanja.[20] Sagladavajući sadržaje i ovih gnusnih parola, ali i djelovanje i javne izjave političara jasno je da se u njima mogu naći i **svojevrsna priznanja zločina**. Ako to posmatramo u tom svjetlu i javno to i često iznosimo da je to upravo PRIZNANJE GENOCIDA, vjerovatno bi se propagandisti dobro zamislili o simbolima (a riječi su osnovni simboli). I prosta logička analiza navedenih prijetećih parola jeste da se horski govori (i kada se pjeva - i pjesma je govor) da je nesumnjivo **bio zločin** i da se prijeti **istim** ili još **većim zločinima**. Nesankcioniranje, pa čak i prikriveno javno podsticanje na te uzvike, ali i štampanje na majicama u javnoj prodaji i putem interneta radi „nacionaliziranja" mladih generacija od strane zvanične vlasti, također je čin priznavanja genocida i vlastitog učešća u njemu i njegovog prikazivanja kao „herojskog" čina koji treba ostati u kolektivnom sjećanju. Dakle, i opravdanje ali i zločin kroz ovu propagandnu vizuru prikrivanja pokazuju se kao **kolektivna stvar**. To, svakako, nije tačno, ali takav pristup nameće krivicu cijelom kolektivitetu (naciji - narodu). I sve one iz tog istog naroda koji pokušavaju realnije postaviti i na

[20] Sadržaje tih genocidnih uzvika pogledati i na https://balkans.aljazeera.net/opinions/2020/1/3/lesinarsko-kolo-srebrenice-tako-si-mi-mila-dabogda-se-ponovila (posjeta 10.12.2020).

osnovu činjenica idu ka toliko potrebnoj katarzi unaprijed proglašavaju za izdajnike, koji ili ne razumiju „svetu tajnu“, ne znaju konspiraciju **Velikog plana (**„dostavljenog“ tarabićima i šifriranim porukama one druge Srbije – „nebeske“) u kojem se povezuju i miješaju historijska razdoblja, a nosioci i čuvari nacionalne ideje „putuju“ kroz vrijeme.

Te nove mesije, poput svetih ljudi, za savjete mogu pitati samo slavnu i mudru prošlost koja s njima zbori poput „Zaveštanja Stefana Nemanje“, brošurice prosvjetnog radnika Mile Medića koja pretpostavlja šta bi, da ga pitaju, rekao Stefan Nemanja savremenim Srbima. Kontroverzni osnivač „srpske državnosti“ kroz pero ovog samoprozvanog književnika „objavio“ je zaveštanja. Već se izvode pozorišne predstave, knjižica je postala i dio „Hilandarske povelje“, a izašla je na početku 2000. godine i već se citira kao zvanično zaveštanje, što govori o svojevrsnoj konstrukciji i zamišljanju i izmišljanju tradicije.[21] Ovo se dešava dvadesetak godina prije podizanja monumentalnog spomenika Stefanu Nemanji u Beogradu.

Umjesto zaključka

Dvadeset pet godina od genocida u Srebrenici blijede sjećanja, ali se čine i veliki napori da se u kolektivnom sjećanju ovaj slučaj presuđenog genocida nad Bošnjacima tretira kao jedna nepravda. Kroz ovaj tekst pokazali smo i jedan od prozora nasilja koji proizvodi racionalni duh moderne. Srebrenica je samo jedan od tih strašnih prozora u Bosni i Hercegovini, ali, nažalost, i u cijelom svijetu. Bešćutnost i snaga države i njenih institucija i kapaciteta, u kojima značajnu ulogu imaju i vojni potencijali, u kriznim situacijama (ekonomskih kriza, previranja i preslagivanja geopolitičke slike svijeta) mogu biti podsticaj ispoljavanja nasilja koje u masivnom obliku može biti samo u organizaciji države. Ni holokausta ni masovnog genocida ne može u savremenim uvjetima biti bez države i njenih kapaciteta.

---

[21] Čolović, Ivan, *Kultura, nacija, teritorija*, Republika br. 288-289. Beograd, 2002. dostupno na: http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/2002/288-289/288-289_20.html (posjeta 20.5.2014).

Agresija na Bosnu i Hercegovinu i genocidne radnje imale su planski jedinstven obrazac s osnovnim ciljem da se uništi državnost Bosne i Hercegovine i da se etnički „očisti“ većinski narod i svi oni koji su u situaciji disolucije SFRJ (za koju je najmanje zaslužna Bosna i Hercegovina) smatrali tu novu državu svojom domovinom, bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost. Taj zločin ogromnih razmjera u uništavanju populacije i devastacije cijele teritorije sistematski je učinila država koja je bila u disoluciji, ali su svi kapaciteti bivše socijalističke federacije, uključujući i ogromne vojne potencijale, ali i diplomatiju, ekonomske potencijale i sve druge državne institucije, stavljeni na raspolaganje državnoj zajednici Srbiji i Crnoj Gori, odnosno najbrojnijem narodu u SFRJ – srpskom narodu, odnosno političkom vođstvu u Beogradu. „Industrija smrti“ SFRJ u raspadanju (u punom kapacitetu) izvršilac je agresije i genocida. Čak su zadržane i formacije teritorijalne odbrane, mobilizacije, pozivi, zaglavlja, a taj se izvršilac nigdje ne spominje kao da su formiranjem novih država od bivših republika federacije nestali i ljudi, organizacija i birokratski aparat i „država u državi“, a to je JNA. Tom birokratskom (državnom) dinosauru bio je mali prostor Srbije, a kapaciteta za borbu i mobilizaciju domaćeg stanovništva jedne nacije bilo je dovoljno. Naoružavali su i pripremali dobrovoljačke jedinice. Postupanje s markiranim neprijateljem također je bilo određeno priručnicima i ratnim planovima (RAM) i očito već ranije pripremljeno i kada je krenula realizacija, ona je izvršena.

Srebrenica se sve više s geografskog pojma i prostora koji ima pravno, urbanističko, ali i svako drugo značenje kao i sva druga mjesta, pretvara u simboliku. Ne samo simboliku počinjenog genocida nego sve više i u simboliku države u kojoj se nalazi. Administrativna pripadnost Republici srpskoj vjerovatno je jedan od glavnih problema što se Srebrenica ne shvata kao svako drugo naseljeno ljudsko mjesto s bogatom poviješću i značajnim prirodnim resursima koji omogućavaju sretan život ljudi na jednom prostoru u kontinuitetu. Kada bi se odbacile ideološke, političke i politikantske konotacije, to bi zaista bilo prosperitetno mjesto pogodno i za turizam ne samo onaj memorijalnog karaktera, nego i kulturni turizam, ali i banjsko klimatsko liječenje,

dakle i zdravstveni, s brojnim pogodnostima potencijalnog ekoturizma, seoskog turizma, s realnim ekonomskim potencijalima u podneblju u kojem su postojali oduvijek uvjeti za ugodan život čovjeka.

Dok se ne otvore svi nivoi odgovornosti (krivične, političke, moralne i metafizičke), teško je očekivati katarzu u svijetu koji je otvorio brojne prozore nasilja i u kojem, kao i u holokaustu, većina sudionika (genocida) nije pucala iz pušaka u nejač, nego je „sastavljala dopise, izrađivala nacrte, vodila telefonske razgovore i sudjelovala u sastancima. Mogli su uništiti cijeli narod sjedeći za pisaćim stolom". Baumanovo promišljanje holokausta kao testa modernog društva ističe jednu zabrinjavajuću tendenciju da „ako se to moglo drugdje dogoditi u tako golemim razmjerama, može se dogoditi bilo gdje". I to je ono što je tragična pouka i Srebrenice: ako se to moglo dogoditi (ponovno) u Evropi i nakon Aušvica, očito je da moderno društvo nije pronašlo način da „suverena teritorijalna država pretendira, kao integralni dio svoje suverenosti, na pravo da počini genocid ili genocidne pokolje među ljudima pod njenom vlašću, a UN... u osnovi brani to pravo". To je dimenzija, nedovoljno osvijetljena, koja je bila i osnovni predmet ovog izlaganja, država u raspadu (SFRJ) napravila je genocid, odnosno genocidne pokolje nad stanovništvom koje je bilo pod njenom vlašću. A tom je stanovništvu upravo djelovanjem te države onemogućeno pravo da se brani kroz embargo na uvoz naoružanja, a Srebrenica je slika kako je Organizacija ujedinjenih nacija branila to „pravo" pred očima njihovih lijepo obučenih trupa iz mirovnih misija. Bosna i Hercegovina, nažalost, nije ni prvi ni posljednji primjer kada se jedan narod ne uklapa u slike koje moderna nacija-država crta i koje se silom trebaju „korigirati". I to čine – kako i Bauman ističe, a potvrđuje i iskustvo i u Bosni i Hercegovini i u Srebrenici – „ljudi koji nisu moralno iskvareni, niti pate od predrasuda, a ipak mogu energično i posvećeno sudjelovati u uništavanju ciljanih kategorija ljudskih bića, i da njihovo sudjelovanje nipošto ne traži mobiliziranje njihovih moralnih ili bilo kojih drugih uvjerenja, nego, nasuprot tome, zahtijeva da ih se suspendira, zataška i tretira kao irelevantna".[22] Ta činjenica može objasniti i zašto se zaista veliki broj učesnika u realizaciji genocidnih radnji, na razne načine, opire

[22] Citati u zaključcima iz: Bauman, 2017, 46, 30, 329.

suočiti s tim naređenjem ili radnim zadatkom kao zločinom. Oni koji su sve to planirali, učestvovali i izvodili „radove“ genocida najbolje znaju istinu i zato joj se uporno opiru, pa svoja priznanja radije pjevaju i crtaju kao grafite.

Literatura

1. Asman, Alaida, *Duga senka prošlosti*, *Kultura sećanja i politika povijesti*, XX vek, Beograd, 2011.
2. Asman, Alaida, *Oblici zaborava*, XX vek, Beograd, 2018.
3. Bašić, Ivana, *Laž kao komunikacioni model i koncepti laži u srpskom jeziku i kulturi,* Etnoantropološki problemi, n. s. god. 13 sv. 1, Beograd, 2018, 237-258.
4. Bauman, Zygmunt, *Modernost i holokaust*, TIM press, Zagreb, 2017.
5. Bandžović, Safet, „Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz kneževine Srbije u Bosanski vilajet (1862-1867)“*, Znakovi vremena*, br. 12, Sarajevo, 2001.
6. Bećirević, Edina, *Na Drini genocid: istraživanje organiziranog zločina u istočnoj Bosni*, Baybook, Sarajevo, 2009.
7. Bibanović, Zoran, *Šta je ta Srebrenica*, kolumna „Upoznajte svijet oko nas“ https://upoznajtesvijetokonas.com/2018/09/02/sta-je-ta-srebrenica/ (posjeta 15.4.2020).
8. Čekić, Smail, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu - planiranje, priprema, izvođenje,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo i KULT/B, Sarajevo, 2004.
9. Čolović, Ivan, *Kultura, nacija, teritorija*, Republika br. 288-289. Beograd, 2002. http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/2002/288-289/288-289_20.html (posjeta 20.5.2014).
10. Dedijer, Vladimir i Miletić, Antun, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945. Zbornik dokumenata i svedočenja*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.
11. Dimitrijević, Nenad, „Kolektivna moralna odgovornost s onu stranu uzročnosti i krivice“, u: *Reč* no. 80/26, Beograd, 2010.
12. Dimitrijević, Nenad, „Moralne osnove izgradnje mira“, u: *Reč*, no. 87/33, Beograd, 2017.
13. Đozić, Adib – Alibegović, Abdel, „Obrazovanje i genocid. Ko, kako i zašto kriptoizira i „zabranjuje“ institucionalno obrazovanje o genocidu nad Bošnjacima 1992–1995.“, u: *Zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije (“SREBRENICA 1995–2015: EVALUACIJA NASLIJEĐA I DUGOROČNIH POSLJEDICA GENOCIDA”) održane*

9-11. jula 2015, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2016.

14. Ekmečić, Milorad, *Sudbina dejtonske BiH i Republika Srpska*, Nova srpska politička tekst izlaganja i ntervju sa Miloradom Ekmečićem pod nazivom *„Neće biti muslimanske države na Balkanu- istorijske i strateške osnove Republike Srpske“* objavljeni 2.9.2015. na stranici http://www.nspm.rs/sudbina-dejtonske-bih-i-republika-srpska/nece-biti-muslimanske-drzave-u-bih-istorijske-i-strateske-osnove-republike-srpske.html?alphabet=l (posjeta 11.9.2020).
15. Goldhagen, Jonah, Daniel, *Hitlerovi dobrovoljni dželati, obični Nemci i holokaust*, Radio B92, Beograd, 1998.
16. Jaspers, Karl, *Pitanje krivnje*, AGM d.o.o. Zagreb, 2006.
17. Koen, Stenli, „Stanje poricanja“, u: *Reč* br. 69/15, Beograd, 2003.
18. Kovačev, Simeon - Matijašević, Zdenko - Petrović, Josip, „Vojnoindustrijski kompleks SFRJ“, u: *Polemos*, vol, 9 broj 1, Zagreb, 2006.
19. Mahmutćehajić, Rusmir, „Genocid u Srebrenici, genocid u Bosni 11. srpnja 1995–11.srpnja 2015.“, u: *Godišnjak BZK Preporoda za 2018*, Sarajevo, 2018.
20. Malešević, Siniša, *Sociologija rata i nasilja*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2011.
21. Mastnak, Tomaž, *Dnevnik kužnih godina (Bilješke o evropskom antinacionalizmu)*, https://pescanik.net/dnevnik-kuznih-godina// web-časopis *Peščanik* 2010. (posjeta 7.11.2018).
22. Mušović, Ejup, „Muslimansko stanovništvo Srbije“, u: *Has*, br. 12, Novi Pazar, 1995.
23. Todorović, Zoran, „Poricanje i zaborav: stara ‘etika’ srpskog nacionalizma“, u: *Pregled*, br. 1, Sarajevo, 2019.

2. MEĐUNARODNOPRAVNE ANALIZE

Doc. dr. Enis Omerović

KONVENCIJA O SPREČAVANJU I KAŽNJAVANJU ZLOČINA GENOCIDA: IZVOR MEĐUNARODNIH OBAVEZA

Sažetak: U radu se raspravljaju međunarodne obaveze država, ali i međunarodnih organizacija koje deriviraju iz Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948. Konvencija danas predstavlja mnogostrani međunarodni ugovor koji sadrži kogentne norme općeg međunarodnog prava. Jednako tako, Konvencija je međunarodni instrument koji predstavlja izraz općeg običajnog međunarodnog prava. Stoga ona obavezuje ne samo države ugovornice već i neugovornice, odnosno one glavne međunarodnopravne subjekte koji nisu stranke predmetnog ugovora. U radu se analiziraju obaveze zabrane izravnoga vršenja zločina genocida, nesaučestvovanja u njegovom izvršenju, sprečavanja i kažnjavanja počinitelja ovoga međunarodnoga zločina. Kao posebno poglavlje u članku se obrađuje pitanje posebnih posljedica koje se stvaraju po države (i međunarodne organizacije) nakon kršenja obaveza iz Konvencije. Kako se radi o ozbiljnim povredama obaveza koje proistječu iz peremptornih normi općega međunarodnoga prava, otuda se stvara zaseban međunarodnopravni režim odgovornosti za države (i međunarodne organizacije) koji upućuje na primjenu, pored tri oblika reparacija: restitucija, kompenzacija i satisfakcija, i nekih drugih sankcija (mjera), odnosno iziskuje neke druge pravne posljedice.

Ključne riječi: genocid, Konvencija o genocidu, međunarodne obaveze, nečinjenje, nesaučestvovanje, sprečavanje, kažnjavanje

Abstract: The paper discusses the international obligations of states and international organizations, which derive from the 1948 Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. Likewise, the Convention is an international instrument that is an expression of general customary international law. Therefore, it binds the contracting state parties and the non-contracting state parties. The paper analyzes the obligations to prohibit the direct commission of the crime of genocide, non-participation in its commission, prevention and punishment of the perpetrators of this international crime. As a separate chapter, the article deals with particular consequences created for states (and international organizations) following the violation of obligations under the Convention. As these are serious breaches of the obligations arising from the peremptory norms of general international law, a separate and aggravated legal regime of responsibility for

states (and international organizations) is therefore provided in international law. In addition to three forms of reparations: restitution, compensation and satisfaction, it refers to the application of other sanctions (measures).

Keywords: genocide, Genocide Convention, international obligations, non-commission, non-participation, prevention, punishment

Uvodne postavke

Međunarodnom obavezom upućuje se neki zahtjev ili se ima neko očekivanje ponašanja od subjekta međunarodnoga prava. Ukoliko država ili međunarodna organizacija, kao međunarodnopravni subjekti, ne udovolje takvome zahtjevu, čine njezinu povredu. Država i međunarodna organizacija, ali i pojedinci, tako krše međunarodnu obavezu kada njihovo djelo nije u suglasnosti s onim što se od njih zahtijeva.[1] Kada će doći do kršenja međunarodne obaveze, ocjenjuje se prema međunarodnome, a ne prema nacionalnome pravu.[2] Ovo je stoga primjer norme da se o ponašanju u međunarodnome pravu sudi po pravilima toga prava.[3] Nadalje, da bi se utvrdilo da li država ili međunarodna organizacija:

> *savjesno izvršava ili krši međunarodnu obavezu, potrebno je tačno utvrditi šta se tačno traži tom obavezom, da li je to tačno određeno ponašanje pojedinih organa države [ili međunarodne organizacije] ili je to neki rezultat koji država [ili međunarodna organizacija] treba da postigne izborom sredstava i načina koji će sama učiniti ili kombinacija više različitih zahtjeva*.[4]

Međunarodne zločine *u užem smislu* (genocid, zločine protiv čovječnosti, ratne zločine i agresiju), odnosno međunarodna protupravna djela

---

[1] Etinski, R., *Međunarodno javno pravo*, Službeni glasnik & Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Beograd, 2010, 250.

[2] Usp. Obradović, K., *Odgovornost država za međunarodne protivpravne čine – opšta načela*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2000, 104.

[3] Dixon, M., *Textbook on International Law*, 3. izd, Blackstone Press Limited, London, 1996, 220.

[4] Etinski, R., 2010, 250.

(u pravu o odgovornosti država i međunarodnih organizacija) percipiramo kao primarne međunarodne obaveze država i međunarodnih organizacija. No, kako zabranu vršenja međunarodnoga zločina *u užem smislu*, tj. činjenja međunarodnih protupravnih djela ove vrste, istodobno shvatiti kao međunarodnu obavezu, te na koji način i s kakvim domašajem razumjeti *izvršenje* odnosnih međunarodnih zločina u smislu *povrede* navedene međunarodne obaveze?

Ponajprije bi valjalo odrediti da svi međunarodni ugovori, dakako oni iz oblasti međunarodnoga krivičnoga prava, koji pravno određuju odnosne međunarodne zločine,[5] sadrže jednu opću zabranu za sve učesnike u međunarodnome pravu, a to je *zabrana vršenja (činjenja)*[6] ovakvih akata ili čina. *Argumentum a contrario*, da nema ove opće zabrane, radnje izvršenja odnosnih međunarodnih zločina po međunarodnome pravu bile bi dozvoljene. Stoga, prva i osnovna međunarodna obaveza iz cijeloga međunarodnoga instrumentarija glede ove materije jeste *opća zabrana* činjenja međunarodnih zločina *u užem smislu*, na kojoj ćemo se u radu više zadržati.

U pogledu međunarodnih obaveza, a u smislu „jačine obavezivanja" nekoga subjekta, nema ih koje bi bile „obaveznije" ili „manje obavezne" od drugih, niti se države i međunarodne organizacije mogu pozivati na korijene neke obaveze ili način na koji je ona nastala da bi po tome osnovu svoju odgovornost potencijalno umanjili, odnosno odbacili.[7] Jednako tako, nailazimo i na stanovište da način na koji je određena međunarodna obaveza nastala ne utječe na režim pravne odgovornosti – u literaturi također nailazimo na promišljanje da posljedice protupravnoga čina neće biti teže, niti lakše, *i to na planu zadovoljenja koje se duguje*, samo zato

[5] Tako, Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida (Konvencija o genocidu) iz 1948. (United Nations, *Treaty Series*, vol. 78, p. 277). Ovaj ugovor usvojen je 9. decembra 1948. u Parizu. Odobren je i predložen za potpisivanje i ratifikaciju ili akcesiju Rezolucijom Generalne skupštine Ujedinjenih nacija (UN) br. 260 A (III). Stupio je na snagu 12. januara 1951. Bosna i Hercegovina (od 1992. do 1995. službeno Republika Bosna i Hercegovina) postala je strankom Konvencije notifikacijom o sukcesiji od 29. decembra 1992. Ovaj instrument danas broji 152 države stranke.

[6] Predstavlja to običajno pravno pravilo općeg međunarodnog prava.

[7] Obradović, 2000, 191-192.

što je riječ o kogentnoj pravnoj normi koja je povrijeđena ili, pak, odredaba kakvoga dvostranoga ugovora.[8]

Međutim, držimo da bi prvenstveno pravna narav i karakter povrijeđene međunarodne obaveze kao i sadržina i domašaj protupravnih posljedica njezine povrede trebali diktirati način, kvalitet i kvantitet zadovoljenja. U protivnome, međunarodnopravni poredak ostao bi u ovome dijelu tek na rudimentarnoj ravni. Vjerovatno jedina razlika koja može postojati na planu režima odgovornosti jeste ona između povrede „obične" međunarodne obaveze i kogentne (imperativne) norme *erga omnes* (ona koja djeluje prema svima):

> *ali se ona ne povlači s obzirom na izvor i korijen nastanka prekršenoga pravila, već imajući u vidu objekt, sadržinu samoga pravila, koja se tiče dobra koje je njime zaštićeno, a čiji je značaj za međunarodnu zajednicu u cjelini tako veliki da je kod te vrste prekršaja režim odgovornosti strožiji.*[9]

Tako čl. 40. Nacrta pravila o odgovornosti država za međunarodne protupravne čine iz 2001.[10] i čl. 41. Nacrta pravila o odgovornosti međunarodnih organizacija iz 2011.[11] razlikuje „teške povrede obaveza

---

[8] Isto, 192.

[9] Isto.

[10] Akronim na engleskome od skraćenoga naziva je ASR: *Articles on State Responsibility*. Tekst Nacrta pravila o odgovornosti država za međunarodna protupravna djela usvojila je Rezolucijom, br. 56/83 od 12. decembra 2001, Generalna skupština UN-a, gdje se kao Dodatak ovoj Rezoluciji nalazi i cjeloviti, konačni odnosni tekst. Prvi dio Nacrta pravila (Međunarodno protupravno djelo države, čl. 1-27) podijeljen je na pet poglavlja (Opća načela, čl. 1-3; Pripisivost djela državi, čl. 4-11; Povreda međunarodne obaveze, čl. 12-15; Odgovornost države u vezi s aktom druge države, čl. 16-19; Okolnosti koje isključuju protupravnost, čl. 20-27). Dio drugi (Sadržaj međunarodne odgovornosti države, čl. 28-41) podijeljen je u tri poglavlja (Opća načela, čl. 28-33; Zadovoljenje za povrede, čl. 34-39; Ozbiljne povrede obaveza koje proizlaze iz peremptornih normi općega međunarodnoga prava, čl. 40-41). Dio treći (Implementacija međunarodne odgovornosti države, čl. 42-54) sastoji se iz dva poglavlja (Invokacija odgovornosti države, čl. 42-48; Protumjere, čl. 49-54). I dio četvrti (čl. 55-59) sadrži posljednjih pet Općih odredaba teksta.

[11] Akronim na engleskome za puni naziv ovoga dokumenta je DARIO: *Draft Articles on Responsibility of International Organizations.* Ovaj Nacrt pravila usvojila

koje proizilaze iz imperativnih normi općega međunarodnoga prava“ od ostalih povreda.[12] Iz ovoga zaključujemo da suprotno teškim povredama međunarodne obaveze koja derivira iz kogentne norme, postoji tzv. obično kršenje međunarodne obaveze koja ne derivira iz kogentne norme. Iz naprijed navedenoga, a temeljem analize Nacrta pravila o odgovornosti država/međunarodnih organizacija i komentara Nacrta pravila o odgovornosti država[13] te komentara Nacrta pravila o

je Komisija UN-a za međunarodno pravo (*International Law Commission; ILC*) na svome 63. zasjedanju, 2011. i podnijela ga je Generalnoj skupštini UN-a kao dio Izvještaja Komisije o radu toga zasjedanja (A/66/10, par. 87). Izvještaj je objavljen u Godišnjaku Komisije (*Yearbook of the International Law Commission, 2011*, vol. II, Dio drugi). Nacrt pravila o odgovornosti međunarodnih organizacija iz 2011. sastoji se iz šest dijelova. Prvi dio – Uvod (čl. 1-2), Drugi dio – Međunarodno protupravno djelo međunarodne organizacije (čl. 3-27), koji je podijeljen na pet poglavlja: poglavlje I (Opća načela – čl. 3-5), poglavlje II (Pripisivost ponašanja međunarodnoj organizaciji – čl. 6-9), poglavlje III (Povreda međunarodne obaveze – čl. 10-13), poglavlje IV (Odgovornost međunarodne organizacije u vezi s aktom države ili druge međunarodne organizacije – čl. 14-19), poglavlje V (Okolnosti koje isključuju protupravnost – čl. 20-27). Treći dio – Sadržaj međunarodne odgovornosti međunarodne organizacije (čl. 28-42), podijeljen na tri poglavlja: poglavlje I (Opća načela – čl. 28-33), poglavlje II (Zadovoljenje povrede – čl. 34-40), poglavlje III (Ozbiljne povrede obaveza koje proizlaze iz peremptornih normi općega međunarodnoga prava – čl. 41-42). Četvrti dio – Implementacija međunarodne odgovornosti međunarodne organizacije (čl. 43-57), podijeljen na dva poglavlja: poglavlje I (Invokacija odgovornosti međunarodne organizacije – čl. 43-50), poglavlje II (Protumjere – čl. 51-57). Peti dio – Odgovornost države u vezi s ponašanjem međunarodne organizacije (čl. 58-63), i Šesti dio – Opće odredbe (čl. 64-67).

[12] U čl. 40. Nacrta pravila iz 2001. stoji: (1) „Ovo poglavlje primjenjuje se na međunarodnu odgovornost koja uključuje ozbiljnu povredu od države obaveze koja proistječe iz peremptorne norme općeg međunarodnog prava. (2) Povreda takve obaveze je ozbiljna ukoliko uključuje teški ili sistematski neuspjeh odgovorne države da ispuni obavezu.“ Čl. 41. Nacrta pravila iz 2011. je identičan. O primjeni koncepta o odgovornosti država na Konvenciju o genocidu, v. A. Seibert-Fohr, State Responsibility for Genocide under the Genocide Convention, u: P. Gaeta (ed.) *The UN Genocide Convention. A Commentary*, Oxford University Press, Oxford, 2009, 353-361.

[13] V. u: J. Crawford, *The International Law Commission's Articles on State Responsibility: Introduction, Text and Commentaries*, Cambridge University Press, New York, 2002, 242-248; J. Crawford, *State Responsibility: The General Part*, Cambridge University Press, Cambrige, 2013; Jednako tako, v. J. Crawford, A. Pellet, S. Olleson (ed.) *The Law of International Responsibility*, Oxford University Press, Oxford, 2010.

odgovornosti međunarodnih organizacija,[14] i pored toga što čl. 40/41. ne sadrže ilustrativne primjere imperativnih normi,[15] nalazimo da se teška kršenja međunarodne obaveze koja nastaju iz kogentne norme odnose, u velikoj mjeri, na teška kršenja ljudskih prava i osnovnih sloboda, na teška kršenja međunarodnoga humanitarnoga prava, odnosno na činjenje međunarodnih zločina *u užem smislu*, pa tako i genocida.[16]

Radi se, u konačnici, o teškome kršenju međunarodnih načela i pravila kojima se osigurava zaštita vrijednosti od suštinskoga značaja za cijelu međunarodnu zajednicu država i međunarodnih organizacija, među kojima su mir i sigurnost čovječanstva svakako primarni.

U našem istraživanju polazimo od naučne pretpostavke da Konvencija o genocidu predstavlja izvor za međunarodne obaveze, ne samo za pojedinca već i za države stranke ovoga ugovora, ali i za one koje to nisu. Jednako tako, Konvencija stvara obaveze i za međunarodne međuvladine organizacije. U pogledu obaveza, polazimo od naučne hipoteze da države i međunarodne organizacije mogu izravno počiniti zločin genocida, mogu uzeti učešće u njegovom izvršenju, mogu spriječiti genocid, ali i na koncu, kazniti pojedince, njegove počinitelje. Otuda Konvencija o genocidu sadrži, *inter alia*, obaveze zabrane izravnoga počinjenja ovoga zločina, zabranu saizvršenja, te obaveze sprečavanja i kažnjavanja[17]. Štaviše, ovo nisu jedine obaveze koje deriviraju iz Konvencije. Sadrži ona i druge obaveze po države i međunarodne organizacije kojima se u ovoj znanstvenoj obradi nećemo baviti.

U dolasku do određenih naučnih spoznaja, u radu se koristimo pravnodogmatskom metodom, odnosno metodama analize i sinteze, ali i elementima induktivne i deduktivne metode. Rad je postavljen na način

[14] *Draft Articles on the Responsibility of International Organizations, with Commentaries*, United Nations, New York, 2011, 66.

[15] Valja također imati na umu da primjeri *jus cogens* uopće nisu iscrpni. Tako, J. Crawford, 2002, 247.

[16] Pravna norma koja zabranjuje izvršavanje zločina genocida jeste pravna norma imperativne prirode. Usp. *Armed Activities on the Territory of the Congo (New Application: 2002) (Democratic Republic of the Congo v. Rwanda), Jurisdiction and Admissibility, Judgment, I.C.J. Reports 2006*, p. 6.

[17] Usp. O. Ben-Naftali, The Obligations to Prevent and to Punish Genocide, u: P. Gaeta (ed.) *The UN Genocide Convention. A Commentary*, Oxford University Press, Oxford, 2009, 27-57.

da nam predočava i teoretski i praktični presjek stanja u jednoj oblasti s kritičkim osvrtom na temeljni predmet istraživanja, postojeće međunarodnopravno uređenje, a sve s ciljem propitivanja i adekvatne naučne obrade vrlo važnoga segmenta u pravu o odgovornosti država i međunarodnih organizacija za povredu različitih obaveza koje deriviraju iz jednog mnogostranog međunarodnog ugovora.

1. Zabrana vršenja genocida: Šta kada država čini zločin

Međunarodne obaveze s učinkom *erga omnes* su takve pravne naravi i karaktera, što je priznato od velikoga dijela međunarodne zajednice, da se ujedno radi o *općim* i *univerzalnim*[18] međunarodnim obavezama, kojima nesumnjivo pripada *zabrana vršenja zločina genocida*. No, suštinsko pitanje ovdje glasi: da li su krajnji adresati naznačene međunarodne obaveze zapravo *pojedinci*, slijedeći stav iznesen u Nirnberškoj presudi 1946. da „zločine protiv međunarodnoga prava vrše ljudi, a ne apstraktna bića“[19] ili i države i međunarodne organizacije mogu biti nositelji ove međunarodne obaveze, pa samim time i njezini prekršitelji i tako počinitelji međunarodnoga protupravnoga djela (tj. međunarodnoga zločina genocida), koji dovodi do nastanka i eventualnoga utvrđivanja

[18] Naprimjer, „komplementarnost pravila humanitarnoga prava i pravila ljudskih prava, stvara uvjete u kojima dolazi do izražaja univerzalno zalaganje da prava čovjeka budu što više inkorporirana u *corpus* pravila međunarodnog humanitarnog prava [...]. Geneza formiranja suvremenoga međunarodnoga humanitarnoga prava pokazuje da je taj proces imao svoja razdoblja. Od pojave i razvoja ideje o humanizaciji rata, zatim osuvremenjavanja međunarodnoga prava oružanih sukoba, do formiranja suvremenoga međunarodnoga humanitarnoga prava. U toj suvremenoj fazi, prava čovjeka su predmet posebne pažnje međunarodne legislacije. Univerzalizam [tako] postaje fenomen međunarodnoga humanitarnoga prava.“ (Čok, V., *Spone međunarodnog i uporednog prava – Primeri iz oblasti ljudskih prava,* Službeni glasnik, Beograd, 2010, 344). Više o univerzalizmu u humanitarnome pravu v. Čok, 2010, 343-357.

[19] Presuda Međunarodnoga vojnoga tribunala u Nirnbergu od 1. oktobra 1946. Nav. prema: Petrović, B. – Bisić, M. –Perić, V., *Međunarodno kazneno sudovanje: (pregled sudske prakse i relevantnih dokumenata)*, Privredna štampa, Sarajevo, 2011, 523. V. i: Tomić, Z., *Nirnberška presuda*, Magistrat, Sarajevo, 2001; pobliže o nirnberškim procesima v. Horvitz, L. A. – Catherwood, C., *Encyclopedia of War Crimes and Genocide*, izm. izd., vol. II, Facts On File, New York, 2011, 396-400.

odgovornosti? Drugim riječima, da li istovremeno postoji međunarodna obaveza za države i međunarodne organizacije da one same, kao takve, *ne čine* zločin genocida, tj. da se uzdrže od njegova činjenja i svih onih akata pobrojanih u čl. III odnosne Konvencije?

Osim što postoje shvatanja da *država može izvršiti zločin,*[20] postoje stavovi da država ne može izravno učiniti zločin genocida, odnosno da se ne može pojaviti kao neposredni ili direktni učinitelj ovoga djela te da se, sukladno tome, čl. II i III UN-ove Konvencije o genocidu isključivo odnose na djelovanje pojedinaca, tj. da date odredbe predviđaju obaveze samo za pojedince.[21] Zapravo, A. Cassese se pita je li opravdano proširivati odgovornost država i koliko je dobro uvoditi institute krivičnoga prava u međunarodnopravni režim odgovornosti država?[22] Da li Konvenciju o genocidu shvatiti kao višestrani međunarodni ugovor o pravosudnoj suradnji u krivičnim stvarima[23] ili ju shvatiti u smislu kako ju je tumačila većina sudija Međunarodnoga suda u Presudi iz 2007.[24] – da države stranke ove Konvencije imaju obavezu ne samo da se uzdrže od sudjelovanja u genocidu, sprečavanja i kažnjavanja genocida i djela sličnih genocidu već i da

---

[20] Navest ćemo samo primjera radi: Pellet, A., Can a State Commit a Crime? Definitely, Yes!, *European Journal of International Law*, vol. 10, 1999, 425-434. Usp. W. A. Schabas, *Genocide in International Law. The Crimes of Crimes*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, 434, 440-442. R. L. Johnstone tumači da države prema Konvenciji o genocidu imaju negativnu obavezu: suzdržati se od činjenja ovoga zločina. (Johnstone, R. L., State Responsibility: A Concerto For Court, Council and Committee, *Denver Journal of International Law and Policy*, vol. 37:1, 2009, 112).

[21] Usp. Sriram, C. L. – Martin-Ortega, O. – Herman, J., *War, Conflict and Human Rights. Theory and Practice*, Routledge, London/New York, 2010, 51, 53; „Odredbe Konvencije ostavljaju nesigurnost da li država ima primarnu obavezu da ne počini genocid." (Asuncion, A. C., Pulling the Stops on Genocide: The State or the Individual?, *European Journal of International Law*, vol. 20, br. 4, 2010, 1203).

[22] Cassese, A., On the Use of Criminal Law Notions in Determining State Responsibility for Genocide, *Journal of International Criminal Justice 5*, 2007.

[23] Isto, 876.

[24] *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgment, I.C.J. Reports 2007*, p. 43. (Prijevod Presude na bosanski jezik: R. Karić, M. Lapenda, E. Omerović, S. Subašić-Galijatović, M. Mešić, B. Vidaković-Drinić. U izdanju Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnoga prava Univerziteta u Sarajevu, 2008).

se uzdrže od zavjere za činjenje genocida, pokušaja njegova počinjenja, kao i od *aiding i abetting* (pomaganja i podržavanja) te podstrekavanja na genocid.[25]

Ovakva gledišta ponajviše se obrazlažu tvrdnjom da neka država (i međunarodna organizacija) ne može biti krivično odgovorna. Stoga, pošto nema krivične odgovornosti država, nema ni izravnoga počinjenja zločina genocida od države. Japanski sudija S. Oda pitao se u ovome predmetu da li Međunarodni sud predstavlja adekvatan forum za raspravljanje o pitanjima u odnosu na genocid ili radnje genocida, dodajući da sumnja da će međunarodno pravo imati ikakve koristi od toga što se pitanja ove naravi raspravljaju pred ovim Sudom.[26] Srbijanski *ad hoc* sudija M. Kreća po ovome pitanju citirao je članak M. Hudsona, u kojem potonji pisac navodi da čitajući kao cjelinu, Konvencija upućuje samo na kažnjavanje pojedinaca i da odgovornost država, na koju se referira u čl. IX Konvencije, nije krivične naravi.[27] Naposljetku, tu je i Zajednička izjava sudija Shia i Korome, u kojoj oni konstatiraju da se Konvencijom o genocidu predviđa krivično gonjenje i kažnjavanje pojedinaca, a ne država.[28]

---

[25] Cassese, 2007, 878.

[26] *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Preliminary Objections, Judgment, I.C.J. Reports 1996*, p. 595, Declaration of Judge Oda, par. 9.

[27] Hudson, M. O., The Twenty-Ninth Year of the World Court, 45 *American Journal of International Law*, p. 1, 1951, 33-34. Nav. prema: *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Preliminary Objections, Judgment, I.C.J. Reports 1996*, p. 595, Dissenting Opinion of Judge *ad hoc* Kreća, 180.

[28] *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgment, I.C.J. Reports 2007*, p. 43, Joint Declaration of Judges Shi and Koroma, par. 3. U to doba, postojala su i sljedeća, ovome vrlo slična promišljanja o tome pitanju: ne postoji odredba u Konvenciji uključujući njezin čl. I, koja bi bila u stanju stvoriti obavezu države da ne vrši zločin genocida u odsustvu izričite odredbe u tome smislu. Obaveza postoji prema općem međunarodnom pravu, ali ne i na osnovu Konvencije. (Isto, Izdvojeno mišljenje sudije Owada); Konvencija je prvenstveno instrument međunarodnoga krivičnoga prava kojom se države primoravaju da poduzmu mjere da spriječe genocid i kazne njegove počinitelje. Historija izrade Konvencije ne potkrepljuje stav da države mogu biti krivično odgovorne za genocid. Nadležnost Suda na temelju čl. IX obuhvata utvrđivanje da li je neka država prekršila svoje obaveze prema Konvenciji,

S druge strane, kako tvrdi A. Mahiou, ideja o odgovornosti države više ne predstavlja sumnju u nacionalnim i međunarodnim pravnim okvirima, međutim, ideju krivične odgovornosti države ne dijele svi, jer svojstvo „krivična“, dodato na odgovornost države, nekima izgleda pretjerano, jer čak i kada se neko djelo države okvalificira kao zločin – ono ne povlači iste pravne posljedice kao i krivična djela pojedinaca.[29]

> ***Bilo bi sigurno jasnije da se kaže da je riječ o građanskoj odgovornosti jer je glavni ishod koji se traži reparacija; moguće je da postoji jedan vid kažnjavanja u ideji reparacije, ali, u aktuelnome stanju međunarodnoga prava, aspekt sankcioniranja države ostaje politička odluka koja pripada Vijeću sigurnosti, koji djeluje na osnovu odgovarajućih odredaba Povelje Ujedinjenih nacija.***[30]

Zapravo, tvrditi da država ne može izravno, preko svojih organa, počiniti ne samo zločin genocida već i druge međunarodne zločine, značilo bi zanijekati odredbe općeg običajnog međunarodnog prava koje su utjelovljene u Nacrtu pravila o odgovornosti država iz 2001, ali i negirati prirodu zločina genocida, zločina koji posjeduje sve odlike planskoga, organiziranoga i sistematskoga zločina prema pripadnicima četiri zaštićene skupine osoba.[31]

---

kao i međunarodnu odgovornost koju to podrazumijeva, ali ne i utvrđivanje da li je izvršen zločin genocida (Isto, Izdvojeno mišljenje sudije Tomka). Ne podrazumijeva se, na osnovu Konvencije o genocidu, obaveza država da ne vrše genocid. Nepotrebno je izricati takvu obavezu da bi se podrazumijevala odgovornost države za genocid. O odgovornosti države radi se kada neki pojedinac, čija se djela mogu pripisati državi, izvrši krivično djelo genocida (Isto, Izjava sudije Skotnikova).

[29] Isto, Dissenting Opinion of Judge *ad hoc* Mahiou, par. 46.

[30] Isto, par. 47, ft. 55. Istakao autor. Odgovornost država (i međunarodnih organizacija) za međunarodne zločine je nadasve *međunarodnopravna* po svojoj prirodi, odlikama i karakteristikama. Koncept krivične odgovornosti država danas je napušten. To se i formalno zbilo isključenjem odredbe iz čl. 19. u konačnome Nacrtu Pravila o odgovornosti država 2001. Za šire u: Omerović, E., „Krivična odgovornost država u međunarodnome pravu: *rethinking* ili trajno napuštanje koncepta?“, *Društvene i humanističke studije: Journal of the Faculty of Humanities and Social Sciences University of Tuzla*, vol. 6, br. 1(14), 2021, 143-168. Usp. Seibert-Fohr, A., 2009, 351-353.

[31] Usp. Pellet, 1999; Pellet, Introduction – Responsibility and International Law, The Definition of Responsibility in International Law, u: J. Crawford *et al* (ed.) *The Law of International Responsibility*, Oxford University Press, Oxford, 2010.

Podnositelj zahtjeva navodi da je Konvencijom o genocidu „stvoren univerzalan i ugovorno utemeljen koncept državne odgovornosti“ i da se upravo u ovome postupku radi o „državnoj odgovornosti za genocid“.[32] Predmet Međunarodnoga suda *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)* ilustrativno potvrđuje da pozitivno međunarodno pravo priznaje, tj. ostavlja mogućnost povrijeđenoj državi, podnositeljici zahtjeva da na temelju čl. IX Konvencije pokrene postupak koji se tiče učinjenja zločina genocida od države, odnosno njezina saučesništva u vršenju takvoga zločina, što ujedno predstavlja i povredu odredaba Konvencije o genocidu, čl. II i III.[33]

Potvrđuju to još neki predmeti. U svome Zahtjevu (Tužbi) od 2. jula 1999. Republika Hrvatska je tvrdila da je Savezna Republika Jugoslavija (SRJ) počinila ponavljajuća i mnogobrojna kršenja Konvencije o genocidu.[34] Hrvatska je u svome Zahtjevu za pokretanje postupka istaknula da je:

> *Savezna Republika Jugoslavija, njezini zvaničnici, agenti i predstavnici prekršili čl. II (a)-(d) i čl. III (a)-(e) Konvencije o genocidu u odnosu na Republiku Hrvatsku i njezin narod. Republika Hrvatska će naročito demonstrirati da je Savezna Republika Jugoslavija prekršila Konvenciju o genocidu na način da je preuzela kontrolu kninske regije i istočne Slavonije od 1991. do 1995., da je granatirala i napadala dijelove Dalmacije i da je protjerala hrvatske (i druge*

---

[32] *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgment, I.C.J. Reports 2007*, p. 43, par. 155.

[33] Više o ovome predmetu pred ICJ, v. Hodge, C., *The Balkans on Trial. Justice vs. Realpolitik*, Routledge, London, New York, 2019, 181 *et seq*. Usp. Čekić, S., „Praksa Međunarodnog suda pravde – pravna ili politička? Predmet: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore“, u: *Genocid u Bosni i Hercegovini: Posljedice presude Međunarodnog suda pravde: zbornik radova Međunarodne naučne konferencije održane 10. i 11. jula 2009. godine u Potočarima (Srebrenica)*, Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2011, 55 *et seq*.

[34] ICJ, Application Instituting Proceedings, filed in the Registry of the Court on 2 July 1999, *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Yugoslavia)*, par. 31.

nesrpske) građane s ovih područja s namjerom da „etnički očisti" ove regije i da ih ujedini sa Saveznom Republikom Jugoslavijom u cilju formiranja „veliko"srpske države.[35]

SRJ je 1. decembra 2009. uložila Protuzahtjev u kojem je tvrdila da je Hrvatska, između ostaloga, počinila radnje genocida iz tč. (a), (b) i (c) definicije ovoga zločina.[36] Naime, SRJ je zastupala tezu da su „tokom operacije Oluja zvanični organi hrvatske vojske počinili genocid nad Srbima u Krajini, koji su dio zaštićene skupine Srba u Hrvatskoj, tako što su počinili radnje iz čl. II Konvencije o genocidu".[37] Međunarodni sud u presudi od 3. februara 2015. s petnaest glasova prema dva odbio je Zahtjev Hrvatske, dok je Protuzahtjev Srbije jednoglasno odbio.[38] Naime, Sud je zaključio da su u regijama istočne Slavonije, zapadne Slavonije, Banovine/Banije, Korduna, Like i Dalmacije Jugoslavenska narodna armija (JNA)[39] i srpske snage počinile akte koji potpadaju pod tačke (a) i (b) čl. II. Međutim, Podnositelj zahtjeva nije dokazao da su ove radnje počinjene s genocidnom namjerom, tako da je Sud našao da Hrvatska nije dokazala da su genocid i druge povrede Konvencije izvršeni. U pogledu srbijanskoga Protuzahtjeva, Sud je zaključio da su tokom i nakon operacije „Oluja" hrvatske snage počinile radnje koje potpadaju pod tč. (a) i (b) čl. II. Kako je to učinjeno bez genocidne namjere, Sud je našao da ni genocid ni druga kršenja Konvencije nisu dokazana.[40]

---

[35] Isto, par. 32.

[36] ICJ, Counter-Memorial, submitted by the Republic of Serbia, *Case Concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia)*, par. 1391-1411.

[37] Isto, par. 1391.

[38] *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia) Judgment, I.C.J. Reports 2015*, p. 3, par. 524.

[39] Nastankom nove države – SRJ – JNA je 20. maja 1992. „preimenovana" u Vojsku Jugoslavije i djelovala je pod ovim nazivom sve do 4. februara 2003. Neposredno nakon zvaničnoga proglašenja Državne zajednice Srbija i Crna Gora, Vojska Jugoslavije mijenja svoj naziv u Vojsku Srbije i Crne Gore, koja će raspadom Državne zajednice Srbija i Crna Gora biti zvanično podijeljena na dvije vojske: Vojska Republike Srbije i Vojska Republike Crne Gore.

[40] *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia) Judgment, I.C.J. Reports 2015*, p. 3.

Iako se u literaturi nerijetko određuje da je parnica koju je pokrenula Republika Bosna i Hercegovina 1993. prvi međunarodni spor u vezi sa zločinom genocida koji je neka država, na temelju čl. IX UN-ove Konvencije o genocidu iz 1948, iznijela pred svjetski sudski forum, to se ipak ne može *sasvim* uzeti kao istinita tvrdnja.[41] Naglasak je na izrazu *sasvim*, jer je međunarodni pravni postupak pred Međunarodnim sudom, u vezi sa spomenutom odredbom UN-ove Konvencije o genocidu, pokrenula 11. maja 1973. Islamska Republika Pakistan protiv Republike Indije, i koji je 15. decembra 1973. Nalogom Suda o skidanju s liste predmeta, okončan, i to nakon što je Pakistan obavijestio Sud o namjeri razrješenja odnosnoga međunarodnoga spora s Indijom diplomatskim sredstvom pregovaranja. Naime, Pakistan je u svome Zahtjevu tvrdio da on ima ekskluzivno pravo da uspostavi nadležnost nad 195 pakistanskih državljana koji se nalaze pod vlašću Indije nakon završetka međunarodnoga oružanoga sukoba između dviju država; da ne postoji uporište u međunarodnome pravu da Indija izruči, radi suđenja za zločin genocida i zločine protiv čovječnosti, navedeni broj osoba novoobrazovanoj državi Bangladeš (sada Narodna Republika Bangladeš), jer jedino Pakistan, na osnovu čl. VI UN-ove Konvencije o genocidu, može zasnovati krivičnu nadležnost nad ovim osobama, imajući u vidu da je navodni zločin genocida počinjen od strane njezinih državljana na, tada, njezinome dijelu državnoga područja Istočnoga Pakistana, koji je predstavljao sastavni dio države Pakistan. Nadalje, kako je istaknuto u Zahtjevu, kompetentni tribunal ne može se u smislu Konvencije osnovati u Bangladešu, jer bi se u tome slučaju postavilo pitanje zakonitosti *ex post facto* prava, ali i sudskoga foruma, odnosno, to bi značilo dolazak na skliski teren retroaktivnosti – u ovom slučaju – primjenom nacionalnoga krivičnoga prava Bangladeša.[42]

[41] Posljednji spor za genocid pred Međunarodnim sudom je onaj između Gambije i Myanmara, koji je pokrenula Gambija, jednako se pozivajući na čl. IX Konvencije o genocidu, 2019. V. *Application instituting proceedings and Request for the indication of provisional measures, 11 November 2019, Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (The Gambia v. Myanmar)*. V. i Nalog o izricanju privremenih mjera, *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (The Gambia v. Myanmar), Provisional Measures, Order of 23 January 2020, I.C.J. Reports 2020*, p. 3.

[42] *Case Concerning Trial of Pakistani Prisoners of War (Pakistan v. India), I.C.J. Pleadings, Trial of Pakistani Prisoners of War,* par. 12.

Štaviše, tadašnja SRJ je protiv Kraljevine Belgije *et al.*[43] 29. aprila 1999. pred Međunarodnim sudom pokrenula parnicu[44] za povredu međunarodne obaveze u vezi sa zabranom upotrebe sile protiv druge države, povredu obaveze neinterveniranja u unutarnje poslove druge države, obaveze nekršenja suvereniteta druge države (potpuno identične međunarodnopravne obaveze kao u predmetu *Nikaragva v. Sjedinjenih Američkih Država* iz 1986), povredu obaveze zaštite civilnoga stanovništva i civilnih objekata u vrijeme rata, obaveze da se zaštiti životna sredina, obaveze u vezi sa slobodnom navigacijom na međunarodnim rijekama, obaveze u odnosu na osnovna ljudska prava i slobode, obaveze da se ne koristi zabranjeno oružje, te *obaveze zabrane namjernoga nametanja uvjeta života sračunatih da prouzroče fizičko uništenje nacionalne grupe* (radnja genocida), te je u svome Zahtjevu tražila od Suda da oglasi Kraljevinu Belgiju obaveznom osigurati kompenzaciju za štetu učinjenu ovoj državi i njezinim građanima i pravnim osobama.[45] Zapravo, SRJ je *summa summarum*, a prema pojmovnome određenju međunarodnih zločina u užem smislu, odnosno razlučivanju njihovih radnji izvršenja, pokrenula parnicu pred ovim Sudom, između ostaloga, za zločin agresije (protupravnu upotrebu sile u međunarodnome pravu), zločin genocida,

[43] *Srbija i Crna Gora v. Kraljevina Belgija, Republika Francuska, Kanada, Savezna Republika Njemačka, Republika Italija, Kraljevina Holandija, Republika Portugal, Kraljevina Španija, Ujedinjeno Kraljevstvo i Sjedinjene Američke Države*. Kao posljedica neprijateljstava koja su kulminirala 1998. između Oslobodilačke vojske Kosovo (OVK) i jugoslavenskih snaga sigurnosti, te činjenja međunarodnih zločina na području Kosova (u tome smislu v. ICTY, *Tužitelj v. Nikole Šainovića et al*, IT-05-87-A, Žalbeno vijeće, Presuda, 23. januar 2014; ICTY, *Tužitelj v. Vlastimir Đorđević*, IT-05-87/1, Žalbeno vijeće, Presuda, 27. januar 2014; C. L. Sriram, O. Martin-Ortega, J. Herman, 2010, 76; D. Vukadin (2010) Pravo naroda na samoodređenje i odcjepljenje (secesiju) s posebnim osvrtom na primjer Kosova, *Pravna misao*, br. 9-10/2010, 7-27), Organizacija Sjevernoatlantskoga sporazuma (eng. *North Atlantic Treaty Organization*, NATO) 24. marta 1999. otpočela je zračne vojne napade (operacija Saveznička sila, eng. *Operation Allied Force*), koji su trajali 78 dana, do 10. juna 1999. (kada je Generalni sekretar NATO-a suspendirao zračne udare, da bi 20. juna 1999. generalni sekretar NATO-a donio odluku o njihovome završetku) na ciljeve na području Kosova i ostatka područja tadašnje SRJ, a koji su izvodili vojni zrakoplovi iz deset država članica ove međunarodne organizacije.

[44] ICJ, Application Instituting Proceedings filed in the Registry of the Court on 29 April 1999, *Legality of Use of Force (Yugoslavia v. Belgium).*

[45] Isto.

te za teška kršenja međunarodnoga humanitarnoga i ratnoga prava. Vrlo je bitno, iz više aspekata, pravno rasuđivanje zastupnika Podnositelja zahtjeva u smislu da oštećenje životne sredine te primjena osiromašenoga uranija predstavlja radnju izvršenja zločina genocida, i to onu iz čl. II (1) (c) Konvencije o genocidu. Međunarodni sud Presudom o preliminarnim primjedbama od 15. decembra 2004. oglasio se nenadležnim u odnosu na Podnositelja zahtjeva[46], jer, kako je navedeno, tadašnja SRJ u vrijeme podnošenja zahtjeva nije bila članica UN-a – postala je to tek 1. novembra 2000 – pri čemu je Sud utvrdio da ovoj državi nedostaje pravo pristupa ovome Sudu.[47]

Raspravom o krivičnoj odgovornosti države otvorili bismo nova pitanja, prvenstveno bismo zašli u područje *pravne prirode odgovornosti* države i međunarodnih organizacija. Ustvrdit ćemo samo da je odgovornost država i međunarodnih organizacija za zločin genocida *međunarodnopravne,*[48] a ne *krivičnopravne naravi.*[49] „Individualizacija kaznene

---

[46] *Legality of Use of Force (Serbia and Montenegro v. Belgium), Preliminary Objections, Judgment, I.C.J. Reports 2004*, p. 279, par. 129.

[47] *Legality of Use of Force (Serbia and Montenegro v. United Kingdom), Preliminary Objections, Judgment, I.C.J. Reports 2004*, p. 1307, na str. 1351-1352, par. 113. i 115; *Legality of Use of Force (Serbia and Montenegro v. Belgium), Preliminary Objections, Judgment, I.C.J. Reports 2004*, p. 279, par. 125-126. Usp. C. Greenwood (2012) Some Challenges of International Litigation, *Cambridge Journal of International and Comparative Law* 1 (1), str. 7-22.

[48] V. Đ. Degan primjećuje da odgovornost države nije kaznene naravi – ona se kao takva može vezivati jedino za odgovornost pojedinca (V. Đ. Degan, Zločin genocida pred međunarodnim sudištima, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 58 (1-2), 2008, 80). Usp. Seršić, M., „Međunarodnopravna odgovornost država: pitanje krivnje i dužne pažnje“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, br. 1, Zagreb, 1999, 5-22.

[49] Postoje pravni pisci koji uče da je odgovornost države za međunarodne zločine krivične prirode. Tako, Vučinić, Z., *Krivična odgovornost države u međunarodnome pravu*, Službeni list SRJ, Beograd, 1999; Bartoš, M., *Međunarodno javno pravo. I knjiga. Opšti deo. Izvori. Subjekti,* Kultura, Beograd, 1954, 304-305. Usp. K. Marek (1978-79) Criminalizing State Responsibility, *Revue Belge de Droit International* 14. N. H. B. Jørgensen u raspravi o krivičnoj odgovornosti države pruža devet argumenata koji opravdavaju krivičnu odgovornost države u međunarodnome pravu (N. H. B. Jørgensen, *The Responsibility of States for International Crimes*, Oxford University Press, New York, 2000, 279-283). Usp. A. B. Loewenstein, S. A. Kostas, Divergent Approaches to Determining Responsibility for Genocide: The Darfur Commission of Inquiry and the ICJ's Judgment in the Genocide Case, *Journal of International Criminal Justice*, vol. 5 (4), 2007, 839-857, 846.

odgovornosti u međunarodnome poretku“[50] odvijala se simultano i imala je za svoju posljedicu „dekriminalizaciju odgovornosti države“.[51] Tako se Međunarodni sud u Den Haagu naposljetku složio s tvrdnjama stranaka u sporu (*Bosna i Hercegovina v. Srbija i Crna Gora*) i zapazio da obaveze koje proizlaze iz odredaba Konvencije o genocidu, kao i odgovornost država koja bi nastala povredom takvih obaveza, „predstavljaju obaveze i odgovornost koje proizlaze iz međunarodnoga prava i nisu krivičnoga karaktera“.[52] Dakle, Sud je pojasnio da odgovornost države prema Konvenciji nije krivične naravi.[53] Međutim, to ne znači da država ne može izvršiti genocid.

> *Po mišljenju Suda, imajući u vidu ustanovljeni cilj Konvencije, svrha čl. I[54] je zabrana državama da izvrše genocid. Takva zabrana proizlazi, prvo, iz činjenice da ovaj član svrstava genocid u „zločin po međunarodnome pravu“: prihvatanjem takve kvalifikacije, države članice logično se obavezuju da neće izvršiti tako kvalificirano djelo. Drugo, ovo slijedi i iz jasno date obaveze sprečavanja izvršenja djela genocida. [...] Bilo bi paradoksalno da državama, koje su bile u obavezi spriječiti izvršenje genocida od osoba nad kojima imaju određeni utjecaj, u mjeri u kojoj je to u njihovoj moći, ne bude zabranjeno da one same izvrše takva djela preko svojih organa ili osoba nad kojima imaju takvu blisku kontrolu da se njihovo ponašanje može pripisati toj državi u skladu s međunarodnim*

[50] P. M. Dupuy, International Criminal Responsibility of the Individual and International Responsibility of the State, u: A. Cassese, P. Gaeta, J. R. W. D. Jones (ed.), *The Rome Statute of the International Criminal Court: A Commentary*, Oxford: Oxford University Press, vol. II, pog. 26, 2002, 1098.

[51] J. Crawford, 2002, 36.

[52] *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgment, I.C.J. Reports 2007*, p. 43, par. 170; O raspravi o čl. IX Konvencije o genocidu pred Međunarodnim sudom v. npr. S. Mohamed (2009) Neglected Option: The Contributions of State Responsibility for Genocide to Transitional Justice, A, *80 University of Colorado Law Review 327*, 340-350.

[53] A. C. Asuncion, 2010, 1204.

[54] „Strane ugovornice potvrđuju da je genocid, bez obzira da li je izvršen za vrijeme mira ili rata, zločin po međunarodnome pravu i da preuzimaju obavezu da ga spriječe i kazne.“

pravom. [...] Sud, dakle, zaključuje da su države ugovornice Konvencije dužne da ne izvrše genocid putem postupaka svojih organa ili osoba ili grupa čiji se postupci mogu njima pripisati. Takav se zaključak, također, mora odnositi na druga djela taksativno navedena u članu III.[55]

Jednako tako, zaključak da Konvencija obavezuje države kao strane ugovornice da ne izvrše genocid i druga djela taksativno navedena u čl. III ((a) genocid; (b) planiranje izvršenja genocida; (c) neposredno i javno podsticanje na vršenje genocida; (d) pokušaj genocida; i (e) saučesništvo u genocidu), „potvrđen je jednom neuobičajenom formulacijom čl. IX"[56] Konvencije koji smo već citirali. Ovakvo stajalište svjetskoga suda zasigurno će poslužiti kao rješenje međunarodnim sporovima o ovome pitanju u budućnosti.[57]

No, još uvijek ne postoji presuda u kojoj bi neka međunarodna međuvladina organizacija, npr. UN, bila oglašena odgovornom za činjenje međunarodnoga zločina.[58] Poglavito iz razloga pozivanja na njihov

[55] *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgment, I.C.J. Reports 2007*, p. 43, par. 166-167.

[56] Isto, par. 168.

[57] W. A. Schabas, Genocide and the International Court of Justice: Finally, a Duty to Prevent the Crime of Crimes, *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*, vol. 2, br. 2, 2007, 101-122; 107.

[58] Da li međunarodna organizacija kao takva, kao subjekt međunarodnoga prava, može učiniti genocid i da li uopće međunarodna organizacija može posjedovati posebnu namjeru za takvo uništenje možemo jedino tražiti u učenju pravnih pisaca, s obzirom na to da još uvijek nemamo jurisprudenciju koja će nam valjano protumačiti pravila međunarodnoga prava u odnosu na međunarodnu organizaciju. No, s ovim u vezi, i na ovome mjestu, možemo ustvrditi sljedeće: ako Konvencija o genocidu sadrži *jus cogens* norme, koje pružaju svoje djelovanje *erga omnes*, čini nam se otuda ispravnim tvrditi da obaveza *erga omnes* djeluje na sve učesnike u međunarodnome pravu – ne samo na pojedince, kada je u pitanju činjenje međunarodnih zločina, nego i na države i međunarodne organizacije; drugo, ako prema Konvenciji o genocidu države mogu biti smatrane izravnim učiniteljima prema čl. II Konvencije, odnosno saučesnicima prema čl. III Konvencije, a imajući u vidu nespornu činjenicu da su države članice neke međunarodne organizacije, te da se u pravu o odgovornosti, prema Nacrtu pravila o odgovornosti međunarodnih organizacija iz 2011. predviđa

imunitet koji uživaju na području svojih država članica. Potvrda ovoga je i predmet *Mothers of Srebrenica et al v. State of The Netherlands and the United Nations* u kojem je Vrhovni sud Kraljevine Holandije 2012. u odnosu na ovu međunarodnu organizaciju podržao ranije odluke nižih sudova Okružnoga[59] i Žalbenoga suda u Den Haagu,[60] potvrđujući da ova organizacija uživa potpuni imunitet od procesuiranja, čak i u odnosu na težinu povreda svojih međunarodnih obaveza.[61] Holandski su se domaći sudovi stoga oglasili nenadležnima u odnosu na UN u ovome postupku.[62] Bila su postavljena dva suštinska pitanja glede organizacije – da li je

---

tzv. dualitet odgovornosti – postoji mogućnost istovremene odgovornosti i države i međunarodne organizacije za isto međunarodno protupravno djelo (čl. 48 (1) Nacrta pravila o odgovornosti međunarodnih organizacija iz 2011) – tada nećemo biti spriječeni izvući zaključak da i međunarodna organizacija može samostalno i izravno počiniti zločin genocida, za koji je, prema pravilima o pripisivosti, odgovorna, te da, sljedstveno tome, može biti posjednik genocidne, posebne namjere. S druge strane, iako se pravila međunarodnoga prava o agresiji, kao i Konvencija o genocidu odnose, između ostaloga, i na države, slijedi pitanje odnose li se navedene norme međunarodnoga prava, posebno ona iz čl. II i III Konvencije o genocidu, i na međunarodne međuvladine organizacije. Ako je predmetna Konvencija o genocidu mnogostrani međunarodni ugovor i ako se izvori međunarodnih obaveza, pored ugovorâ, nalaze i u pravilima običajnoga prava – otuda se javlja dilema razvija li se *opinio juris* u smjeru da se i međunarodne organizacije mogu pojaviti kao izravni učinitelji međunarodnih zločina, osobito kod zločina genocida? Držimo da nema teoretske ni praktične zapreke da se međunarodne međuvladine organizacije pojave kao izravni učinitelji, doduše preko svojih organa i agenata, zločina genocida, toga međunarodnoga protupravnoga djela za potrebe primjene pravila o odgovornosti međunarodnih organizacija.

[59] District Court of The Hague, *Mothers of Srebrenica et al v. State of the Netherlands and the United Nations*, Case No. 295247/HA ZA 07-2973, Judgment in the Incidental Proceedings, 10 July 2008.

[60] Court of Appeal of The Hague, *Mothers of Srebrenica et al v. State of the Netherlands and the United Nations*, Case No. 200.022.151/01, Judgment in the First Civil Law Section, 30 March 2010.

[61] Usp. s predmetom: Supreme Court of the Netherlands, First Chamber, *The State of the Netherlands v. Hasan Nuhanović*, Judgment, No. 12/03324, 6 September 2013. Također v. C. Bakker (2014) Dual Attribution of Acts Committed by a UN Peacekeeping Force: An Emerging Norm of Customary International Law? The Dutch Supreme Court's Judgments in Nuhanović and Mustafić, *The Italian Yearbook of International Law Online*, vol. 23, izd. 1, 287-297.

[62] Ali se nastavio voditi parnični postupak za naknadu štete u kojoj je Tužena strana bila Kraljevina Holandija.

imunitet međunarodne organizacije kao međunarodnopravne osobe apsolutan, dakle djeluje bez ikakva ograničenja i da li će se takav imunitet ipak održati u situacijama međunarodnih zločina, odnosno teških povreda fundamentalnih ljudskih prava. U odnosu na ova pitanja, Vrhovni sud Kraljevine Holandije, uzimajući posebno u obzir čl. 103. i 105. Povelje UN-a iz 1945, čl. II (2) Konvencije o privilegijama i imunitetima UN-a iz 1946, kao i tumačenje vijeća u predmetu Evropskoga suda za ljudska prava *Behrami and Behrami v. France and Saramati v. France, Germany and Norway*[63] u smislu da međunarodne obaveze koje proizlaze iz Povelje UN-a imaju prednost u odnosu na suprotne obaveze iz nekoga drugoga međunarodnoga ugovora, neovisno je li se on sklopio prije ili za vrijeme važenja Povelje,[64] zaključuje da je UN ovlašten posjedovati apsolutni imunitet[65] te da ima pravo na njega unatoč ekstremnoj ozbiljnosti optužbi na kojima Asocijacija majke Srebrenice bazira svoje zahtjeve.[66]

Vrhovni sud Kraljevine Holandije poseban je značaj pridao raspravi o tome da li pravo pristupa sudu nosi prevagu nad imunitetom UN-a, budući da se ova organizacija optužuje za uključenost u zločin genocida i druge ozbiljne povrede fundamentalnih ljudskih prava. Iako je tužitelj u ovoj pravnoj stvari isticao da:

> *nema više norme u međunarodnome pravu nego one o prohibiciji genocida. [...] Izvršenje ove norme jedan je od glavnih razloga postojanja međunarodnoga prava i najvažnije međunarodne organizacije, Ujedinjenih nacija. Ovo znači da u slučaju propusta da se spriječi genocid, međunarodne organizacije nemaju pravo na imunitet i u svakom slučaju prohibicija bi trebalo da nosi prevagu u odnosu na imunitet. Gledište da je imunitet UN-a jači u ovome primjeru značilo bi de facto da UN ima apsolutnu moć. Takva moć ne bi bila predmetom restrikcija i to bi značilo da UN ne bi bio*

[63] ECtHR, *Behrami and Behrami v. France and Saramati v. France, Germany and Norway*, 2 May 2007, No. 71412/01 i 78166/01.

[64] Supreme Court of the Netherlands, *Mothers of Srebrenica et al v. State of The Netherlands and the United Nations*, Judgment, br. predmeta: 10/04437, 13. april 2012, par. 4.3.4., 4.3.6.

[65] Isto, par. 4.3.6.

[66] Isto, par. 4.3.14.

odgovoran nikome budući da se ne bi smatrao subjektom vladavine prava: načelo da niko nije iznad zakona i da je moć obuzdana i regulirana zakonom. Imunitet [...] potkopava kredibilitet UN-a kao šampiona ljudskih prava.[67]

Ovaj se Sud oslonio na odluku Međunarodnoga suda u *Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening)*[68] te slijedom toga određuje da – mada bi imunitet UN-a trebalo razlikovati od imuniteta države – u konačnici se ne bi mogao zauzeti stav koji je suprotan prethodnim primjerima u kojima se raspravljalo o imunitetu države i njihova pristupa sudovima.[69] Stoga je UN ovlašten da se pozove na imunitet neovisno o težini njegova međunarodnoga protupravnoga čina.[70] No, povrh svega, čini se da se pravni rezon i logiciranje Međunarodnoga suda, s više ili manje sličnosti, može primijeniti i na međunarodne organizacije.

[67] Isto, par. 4.3.7.

[68] U ovome predmetu razvilo se pitanje da li bi uopće talijanski sudovi trebali poštivati imunitet Savezne Republike Njemačke u predmetima u kojima je tražena kompenzacija od ove države za kršenja međunarodnoga humanitarnoga prava koje su počinile njemačke snage tokom Drugoga svjetskoga rata. ICJ je zaključio da bi trebali. Stoga se Sud nije složio s talijanskom tvrdnjom da bi bilo opravdano da se Njemačkoj niječe njezin imunitet zbog težine djela na kojima se temelje odnosni zahtjevi. Sud je zaključio da prema običajnome međunarodnome pravu državi se ne može osporiti njezin imunitet na osnovu razloga optužbe za ozbiljna kršenja međunarodnoga prava ljudskih prava ili međunarodnoga prava oružanih sukoba, a niti je Sud prihvatio argument da pošto su njemačke snage povrijedile pravila *jus cogens* karaktera ova država ne bi trebala imati imunitet. Međunarodni sud u konačnici je zauzeo stajalište da su pravila o imunitetu države zapravo pravila proceduralne naravi i uperena su na određenje da li sudovi neke države mogu zasnovati nadležnost u odnosu na drugu državu. Oni tako nemaju za cilj odgovoriti na pitanje da li su čini na temelju kojih se vodi postupak bili zakoniti ili ne (*Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening), Judgment, I.C.J. Reports 2012*, p. 99; Supreme Court of the Netherlands, *Mothers of Srebrenica et al v. State of The Netherlands and the United Nations*, Judgment, br. predmeta: 10/04437, 13. april 2012, par. 4.3.10 – 4.3.12).

[69] Supreme Court of the Netherlands, *Mothers of Srebrenica et al v. State of The Netherlands and the United Nations*, Judgment, br. predmeta: 10/04437, 13. april 2012, par. 4.3.14.

[70] Usp. J. K. Cogan, Stichting Mothers of Srebrenica v. Netherlands, *American Journal of International Law*, vol. 107, izd. 4, 2013, 884-890; M. I. Papa, The *Mothers of Srebrenica* Case before the European Court of Human Rights: United Nations Immunity versus Right of Access to a Court, *Journal of International Criminal Justice*, vol. 14, izd. 4, 2016, 893–907.

Sud podsjeća na osnovnu razliku između postojećih obaveza s prinudnom snagom koje proistječu iz međunarodnoga prava i samoga postojanja jednoga suda ili jednoga tribunala koji ima nadležnost da rješava sporove u vezi s poštivanjem tih obaveza. Činjenica da takav sud ili tribunal ne postoji, ne znači da ni obaveza ne postoji. Takve obaveze zadržavaju svoju vrijednost i pravnu snagu. Države su dužne ispunjavati svoje obaveze koje proistječu iz međunarodnoga prava, naročito međunarodnoga humanitarnoga prava i one ostaju odgovorne za činjenja koja im se mogu pripisati a koja su suprotna međunarodnome pravu.[71]

2. Nesaučestvovanje u genocidu

Sljedeća međunarodna obaveza na strani država i međunarodnih organizacija jeste obaveza *nesaučestvovanja* u izvršenju genocida, koja proizlazi iz sadržine i domašaja čl. III UN-ove Konvencije o genocidu, kojim se, između ostaloga, zabranjuje naznačeno djelo.[72] Čini se da je „mnogo delikatnije pitanje da li se može prihvatiti da se djela koja se mogu okvalificirati kao „saučesništvo u genocidu“,[73] u okviru značenja čl. III tč. (e), mogu pripisati organima [države] ili osobama koje djeluju po njezinim nalozima ili pod njezinom efektivnom kontrolom“.[74]

---

[71] *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)*, *Presuda, I.C.J. Reports 2007*, p. 43, par. 148.

[72] Također postoje stavovi da država ne može biti saučesnik u izvršenju genocida, s obzirom na to da Konvencija predviđa individualnu krivičnu odgovornost za genocid ili neko drugo djelo iz čl. III toga međunarodnoga akta.

[73] O saučesništvu u genocidu iz ugla individualne krivične odgovornosti pobliže u: J. D. v. d. Vyver, Prosecution and Punishment of the Crime of Genocide, *Fordham International Law Journal*, vol. 23, izd. 2, 1999, 312-315; usp. raspravu: D. M. Greenfield, The Crime of Complicity in Genocide: How the International Criminal Tribunals for Rwanda and Yugoslavia Got It Wrong, and Why It Matters, *Journal of Criminal Law and Criminology*, vol. 98, br. 3, 2008, 921-952. Jednako tako, usp. E. van Sliedregt, Complicity to Commit Genocide, u: P. Gaeta (ed.) *The UN Genocide Convention. A Commentary*, Oxford University Press, Oxford, 2009, 162-192.

[74] *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)*, *Presuda, I.C.J. Reports 2007*, p. 43, par. 418.

Nema sumnje da „saučesništvo“ u smislu čl. III tč. (e) Konvencije, uključuje i osiguravanje sredstava da bi se omogućilo ili olakšalo izvršenje zločina [...]. U tom smislu, [...] iako „saučesništvo“, kao takvo, ne predstavlja pojam koji se nalazi u postojećoj pravnoj terminologiji Nacrta pravila o međunarodnoj odgovornosti, ono je slično kategoriji koja se nalazi u običajnim pravilima koja su sastavni dio prava o državnoj odgovornosti, a to je „pružanje pomoći ili podrške“ koju neka država osigurava za izvršenje protupravnoga djela od druge države.[75]

U vezi s tim trebalo bi se pozvati na čl. 16. [pružanje pomoći ili podrške u vršenju nekog međunarodnog protupravnog djela] Nacrta pravila o odgovornosti država, koji odražava običajno pravilo i glasi: „država koja pruža pomoć ili daje podršku drugoj državi u izvršenju međunarodnog protupravnog djela međunarodno je odgovorna za takav postupak ukoliko: (a) ta država to čini svjesna da se radi o međunarodnom protupravnom djelu; i (b) ukoliko bi to djelo bilo međunarodno protupravno ako bi ga izvršila ta država.“ Sud ne vidi nikakav razlog da pravi suštinsku razliku između „saučesništva u genocidu“, u okviru značenja čl. III tč. (e) Konvencije, i „pružanja pomoći i podrške“ države u činjenju protupravnih djela koja vrši druga država u okviru značenja gorepomenutoga čl. 16 [...]. Drugim riječima, da bi se utvrdilo da li je [država] odgovorna za „saučesništvo u genocidu“ [...] [Sud] mora ispitati da li su organi države Tužene strane, ili osobe koje su postupale po njezinim nalozima ili po njezinome navođenju ili pod njezinom efektivnom kontrolom, dali „pomoć ili podršku“ u izvršenju genocida [...].[76]

[75] Isto, par. 419.
[76] Isto, par. 420.

Postavlja se pitanje da li saučesništvo pretpostavlja da saučesnik dijeli specifičnu namjeru (dolus specialis) glavnoga počinitelja. [...] nema sumnje da se ponašanje nekoga organa ili osobe, koji pomažu ili pružaju pomoć izvršitelju zločina genocida, ne može tretirati kao saučesništvo u genocidu, osim ukoliko je taj organ ili osoba postupala svjesno, odnosno, poznavala specifičnu namjeru (dolus specialis) glavnoga počinitelja. Ukoliko taj uvjet nije ispunjen, to je dovoljno da se kvalifikacija o saučesništvu isključi.[77]

Dakle, u praksi opseg odgovornosti država za saučesništvo u genocidu ograničeno je zahtjevom da država mora u potpunosti znati da druga država koristi njezinu pomoć ili podršku u činjenju genocida.[78] Nastavno na izneseno, valjalo bi ustvrditi da se države mogu pojaviti u svojstvu saučesnika genocida,[79] iako Međunarodni sud ni u drugome predmetu nije pronašao odgovornost Republike Srbije za saučesništvo u činjenju genocida, ovoga puta na području Republike Hrvatske.[80]

Glede međunarodnih organizacija, spomenut ćemo čl. 14. Nacrta pravila iz 2011, koji je u velikoj mjeri identičan i s istoznačnim naslovom s navedenim čl. 16. Nacrta pravila iz 2001:

Međunarodna organizacija koja pruža pomoć ili daje podršku državi ili drugoj međunarodnoj organizaciji u izvršenju međunarodnoga protupravnoga djela od te države ili potonje organizacije međunarodno je odgovorna za takav postupak ukoliko: (a) ta organizacija to čini svjesna da se radi o međunarodnom protupravnom djelu; i (b) ukoliko bi to djelo bilo međunarodno protupravno ako bi ga izvršila ta organizacija.

---

[77] Isto*,* par. 421.

[78] P. Palchetti, State Responsibility for Complicity in Genocide, u: P. Gaeta (ed.) *The UN Genocide Convention. A Commentary*, Oxford University Press, Oxford, 2009, 393.

[79] Nametanje državama obaveze da ne budu saučesnici (pomagači ili podržavatelji) u genocidu je iznimno važno sredstvo za odvraćanje od počinjenja radnji genocida. Tako, P. Palchetti, 2009, 393.

[80] *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia) Judgment, I.C.J. Reports 2015*, p. 3, na str. 120, par. 441.

S druge strane, čini se interesantnim da je međunarodna organizacija „odgovorna prema međunarodnome pravu i za pomaganje državi ili čak drugoj međunarodnoj organizaciji u poduzimanju međunarodnoga protupravnoga čina, no samo ako je pritom imala saznanje o okolnostima protupravnosti takva čina“.[81] Time je UN-ova Komisija za međunarodno pravo na neki način tražila subjektivni element na strani organizacije.[82]

3. Sprečavanje genocida

Temeljem ovoga slijeda, treća međunarodna obaveza koja derivira iz Konvencije o genocidu odnosi se na *sprečavanje (činjenja)* genocida[83] na području koje se nalazi pod teritorijalnim suverenitetom i jurisdikcijom odgovorne države, ali i izvan njezina područja. Za potrebe odgovornosti države za nesprečavanje činjenja zločina genocida ne traži se uvijek sveukupna (ICTY)[84] ili efektivna (ICJ)[85] kontrola jedne države nad snagama na teritoriji druge.

Međutim, ponekada se ova obaveza ima shvatiti u kontekstu svojevrsnoga produžetka teritorijalne nadležnosti države, posebno kroz institute izvan(eks)teritorijalne jurisdikcije i efektivne i/ili sveukupne kontrole drugoga područja (područja neke druge države). Primjeri agresije i djelimične ili potpune okupacije mogu poslužiti kao vodilje za bolje razu-

[81] Lapaš, *Pravo međunarodnih organizacija*, Narodne novine, Zagreb, 2008, 111. Usp. s čl. 48. Nacrta pravila o odgovornosti međunarodnih organizacija iz 2011.

[82] Za šire v. ILC, *Report on the work of its fifty-ninth session*, 2007, UNGA Official Records, Sixty-second Session; Supplement No. 10 (A/62/10). Zanimljivo je stajalište da će međunarodna organizacija „biti odgovorna i ako je upravljala ili pak nadzirala državu ili drugu međunarodnu organizaciju u izvršenju protupravnoga čina, no opet pod uvjetom da je to činila imajući saznanje o okolnostima protupravnoga čina“. (D. Lapaš, 2008, 111-112; ILC, *Report on the work of its fifty-ninth session*, 2007, UNGA Official Records, Sixty-second Session; Supplement No. 10 (A/62/10).

[83] Usp. W. A. Schabas, Genocide and the International Court of Justice: Finally, a Duty to Prevent the Crime of Crimes, 2007, 101-122.

[84] Međunarodni tribunal za kažnjavanje osoba odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinjena na području bivše Jugoslavije (Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju).

[85] Međunarodni sud u Den Haagu.

mijevanje ovoga koncepta. Evropski sud za ljudska prava u Strasbourgu (ESLJP) prepoznao je izuzetak od regionalne primjene Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda iz 1950. (EKLJP), odnosno od toga da se Konvencija primjenjuje isključivo na područjima država, strana ugovornica Konvencije. U tome smislu, nužno je razmotriti odluku ESLJP u predmetu *Loizidou v. Turkey (preliminarne primjedbe)* iz 1995, u kojoj je Sud ustvrdio:

> *imajući u vidu objekt i svrhu Konvencije, odgovornost strane ugovornice može također proisteći kada kao posljedica vojne akcije – neovisno je li ona zakonita ili ne – država izvršava efektivnu kontrolu nad područjem izvan njezina nacionalnoga područja. Obaveza da se na tom području osiguraju prava i slobode predviđene Konvencijom derivira iz činjenice takve kontrole bez obzira je li se ona izvršava izravno, preko njezinih oružanih snaga, ili preko subordinirane lokalne administracije.*[86]

Shodno tome, Sud je donio zaključak da akti Republike Turske na području sjevernoga Kipra, područja koje se nalazilo pod kontrolom Republike Turske, imaju biti pokriveni odredbama EKLJP.[87] Presuda Evropskoga suda u slučaju *Banković et al v. Belgium et al.* iz 2001. znakovita je iz razloga određenja da države članice Organizacije Sjevernoatlantskoga ugovora (NATO) nisu efektivno kontrolirale područje tadašnje SRJ, te u tom slučaju ne postoji širenje teritorijalnoga polja primjene Konvencije.[88] Odluka ESLJP u predmetu *Al-Skeini et al. v. United Kingdom*, po pisanju C. Ryngaerta, vodeća je odluka u pogledu teritorijalnoga obima

[86] *Loizidou v. Turkey (Preliminary Objections)*, Judgment, br. 15318/89 [1995] ECHR 10, 23. mart 1995, par. 62; *Loizidou v. Turkey (Merits),* Judgment, br. 40/1993/435/514, 18. decembar 1996, par. 52.

[87] Za više glede teritorijalne primjene (lat. *ratione loci*) Konvencije, konsultirati, radi komparacije sudskih utvrđenja, i druge predmete ESLJP, poglavito *Issa et al. v. Turkey* iz 2004, Öcalan v. Turkey iz 2005, kao i *Al-Skeini et al. v. United Kingdom* iz 2011.

[88] Glede potonje sudske odluke v. C. Ryngaert (2012) Clarifying the Extraterritorial Application of the European Convention on Human Rights (Al-Skeini v. the United Kingdom), *Utrecht Journal of International and European Law 28 (74)*, 58-59; temeljitije o slučaju *Banković et al v. Belgium et al.* u nekim drugim raspravama.

Konvencije. Po njegovu gledištu, referiranje čl. 1. Konvencije na izraz „unutar njihove nadležnosti“ a ne „unutar njihove teritorije“ implicira da strane ugovornice Konvencije mogu imati međunarodnu obavezu da osiguraju poštivanje i primjenu konvencijskih prava i sloboda također izvan njihovih državnih područja, no tačni parametri eksteritorijalnoga dosega Konvencije i dalje ostaju nejasni, čak i nakon ove odluke ESLJP, u kojoj je Sud presudio da je (1) Ujedinjeno Kraljevstvo bilo u međunarodnoj obavezi primijeniti EKLJP i na područje izvan svojega, čak izvan područja svih država strana ugovornica Konvencije kao mnogostranoga međunarodnoga ugovora, u ovom slučaju na područje Iraka, te (2) da je Ujedinjeno Kraljevstvo povrijedilo svoje proceduralne obaveze iz čl. 2. Konvencije prema svih šest aplikanata.[89] No, također, u gornjem smislu valjalo bi usporediti sa zaključkom Međunarodnoga suda iz 1996. kada „Sud konstatira da obaveza svake države da sprečava i kažnjava zločin genocida nije teritorijalno ograničena Konvencijom [o genocidu]“.[90] Odnosno, „suštinske obaveze koje proistječu iz čl. I i III nisu, kako izgleda, teritorijalno ograničene. One se primjenjuju na državu bilo gdje da ona djeluje ili može djelovati da bi ispunila obaveze o kojima je riječ“.[91]

Prema UN-ovoj Konvenciji o genocidu,[92] sve države (i međunarodne organizacije?)[93] imaju obavezu – budući da se uistinu radi o općem

---

[89] Više u: Ryngaert, 2012, 58-60. Najzad, pogledati i tekst T. Abdel-Monema, The Long Arm of the European Convention on Human Rights and the Recent Development of *Issa v. Turkey*, dost. na: https://www.wcl.american.edu/hrbrief/12/2abdel.pdf (9. august 2016), kao i analizu iz američkoga ugla, odnosno dosege eksteritorijalne nadležnosti Sjedinjenih Američkih Država, u: A. J. Colangelo, What Is Extraterritorial Jurisdiction?, *Cornell Law Review, vol. 99, izd. 6, Article 2*, 2014, 1303-1352.

[90] ICJ, *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)*, *Preliminary Objections, Judgment, I.C.J. Reports 1996 (II),* p. 595, na str. 616, par. 31.

[91] ICJ, *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgment, I.C.J. Reports 2007,* p. 43, par. 183.

[92] Iako Konvencija o genocidu nikako nije jedini mnogostrani međunarodni ugovor, odnosno konvencija čije odredbe propisuju obavezu država da poduzimaju određene korake radi sprečavanja djela koja se njome zabranjuju, za svrhe predmeta i ciljeva našega istraživanja, uzet ćemo samo nju u razmatranje.

[93] Međunarodne obaveze koje su na snazi za neku međunarodnu organizaciju mogu biti povezane na različite načine s ponašanjem njezinih država članica ili, pak, nekih drugih međunarodnih organizacija. Naprimjer, možda će neka međunarodna orga-

interesu međunarodne zajednice u cjelini – *spriječiti* ovo međunarodno protupravno djelo. S ovim u vezi vrijedi podsjetiti da je Republika Bosna i Hercegovina 15. novembra 1993. usvojila Izjavu da pokrene sudski postupak protiv Ujedinjenoga Kraljevstva pred Međunarodnim sudom zbog povredâ UN-ove Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948, Međunarodne konvencije o eliminiranju svih oblika rasne diskriminacije iz 1965, kao i drugih izvora općega međunarodnoga prava, koji su uopćeno navedeni u čl. 38. Statuta Međunarodnoga suda. Intencija Republike Bosne i Hercegovine bila je tužiti Ujedinjeno Kraljevstvo za nesprečavanje zločina genocida „protiv ljudi i države Bosne i Hercegovine“,[94] što je protivno čl. I UN-ove Konvencije o genocidu. Nadalje, Bosna i Hercegovina je namjeravala tužiti Ujedinjeno Kraljevstvo jer je ova država, kao jedna od pet stalnih članica Vijeća sigurnosti UN-a, protupravno nametnula i održavala oružani embargo prema Republici Bosni i Hercegovini, što predstavlja povredu čl. 51. Povelje Organizacije, tako da je ovim aktom učestvovala kao saučesnik u zločinu genocida. Kako nije mogao biti pokrenut izravan sudski postupak protiv UN-a kao međunarodne organizacije, to se namjeravala u ovome smislu tužiti država, temeljem čl. IX UN-ove Konvencije o genocidu, koji pruža pravni osnov državama da se obrate ovome Sudu. Međutim, 3. januara 1994. pravni zastupnik Republike Bosne i Hercegovine pred Međunarodnim sudom F. Boyle obavještava Registrara Suda da „Republika Bosna i Hercegovina povlači tužbu protiv Ujedinjenoga Kraljevstva zbog sile, prisile i prijetnje britanske Vlade i vlada nekoliko drugih evropskih država upućenih prema najvišim

nizacija imati obavezu da spriječi svoje države članice da se ponašaju na određeni način, odnosno da imaju određeno ponašanje koje je protivno pravilima međunarodnoga prava. U ovom slučaju, valja znati da ponašanje države članice neće samo po sebi dovesti do toga da međunarodna organizacija krši svoju međunarodnu obavezu *sprečavanja*, već će do njezina kršenja doći ukoliko međunarodna organizacija propusti djelovati u smislu sprečavanja nastanka i daljega činjenja nekog međunarodnog protupravnog djela od strane država, njezinih punopravnih članica. Sasvim drugi primjer kombinacije ponašanja međunarodne organizacije i njezinih država članica je kada međunarodna organizacija ima obavezu postići neki rezultat i kada je određeno da se on ima ostvariti, bilo ponašanjem organizacije, bilo ponašanjem jedne ili više njezinih država članica (tako, *Draft Articles on the Responsibility of International Organizations, with Commentaries*, United Nations, New York, 2011, 33-34).

[94] Izjava Republike BiH o pokretanju sudskoga postupka protiv Ujedinjenoga Kraljevstva pred Međunarodnim sudom od 15. novembra 1993.

dužnosnicima bosanske Vlade u Ženevi, Londonu i Sarajevu".[95] Upravo zbog britanskoga pritiska, kao i pritiska drugih evropskih zemalja, koje su u tome trenutku dale podršku Ujedinjenome Kraljevstvu, a koje se u pismu F. Boyla uopće ne spominju, Republika Bosna i Hercegovina odlučila je odustati od podnošenja tužbe, odnosno tužbenoga zahtjeva protiv Ujedinjenoga Kraljevstva pred ovim međunarodnim sudištem.[96]

Iako su sve države i međunarodne organizacije[97] u međunarodnoj obavezi da spriječe genocid, budući da se radi o kogentnoj normi *erga omnes* i o izrazu općega običajnoga međunarodnoga prava, te da će, shodno tome, a prema sadašnjim postavkama, ukoliko genocid ipak bude izvršen, sve države i međunarodne organizacije (ove potonje ovisno o njihovim ovlastima i funkcijama) biti u povredi međunarodne obaveze sprečavanja, mišljenja smo da je, kada dođe do realizacije ili nerealizacije odnosne međunarodne obaveze, na praktičnoj ravni i u realnome pravnome odnosu, apsolutno neizvodivo ili, možda, nerealno očekivati proglašenje svih pravno odgovornim subjektima. Potvrda ovoga mišljenja počiva ponajviše u jurisprudenciji Međunarodnoga suda. Tako, odgovornost za nesprečavanje genocida nastaje:

> *ukoliko država očigledno nije poduzela sve mjere koje su bile u njezinoj moći da spriječi genocid, a koje bi mogle doprinijeti njegovome sprečavanju. U ovoj oblasti pojam „dužna pažnja", koji*

---

[95] Pismo F. Boyla pod naslovom: *World Court: Bosnia v. Britain for Genocide 15 November 1993* od 15. novembra 2009.

[96] O ulozi ove države u ratovima na području bivše Jugoslavije v. šire u: Hodge, Carol, *Velika Britanija i Balkan: od 1991. do danas*, Detecta, Zagreb, 2007.

[97] Zbog skučenosti prostora, u ovome radu nismo analizirali obavezu UN-a, posebno dva glavna organa ove univerzalne međunarodne organizacije, Generalne skupštine i Vijeća sigurnosti, u smislu djelovanja u kontekstu sprečavanja i suzbijanja genocida. No, šire o pravnoj važnosti čl. VIII Konvencije o genocidu, genocidu kao prijetnji miru prema značenju čl. 39. Povelje UN-a, razvoju prakse Vijeća sigurnosti UN-a u odnosu na radnje genocida i o utjecaju obaveza u odnosu na genocid koje se nameću državama članicama UN-a i UN-u kao međunarodnoj organizaciji, v. G. Gaja (2009) The Role of the United Nations in Preventing and Suppressing Genocide, u: P. Gaeta (ed.) *The UN Genocide Convention. A Commentary*, Oxford: Oxford University Press, 397-406. Također, v. nadležnost i funkcije UN-ova Ureda za sprečavanje genocida i odgovornost za zaštitu (*Office on Genocide Prevention and the Responsibility to Protect*). O Uredu na: https://www.un.org/en/genocideprevention/prevention.shtml (13. mart 2021).

zahtijeva ocjenu in concreto, od ključne je važnosti. Prilikom ocjenjivanja da li je neka država valjano izvršila datu obavezu primjenjuju se razni parametri. Prvi, koji se razlikuju od jedne države do druge, predstavlja nesumnjivo sposobnost da se efektivno utječe na postupke osoba za koje je vjerovatno da mogu izvršiti ili su u toku izvršenja genocida. Sama ova mogućnost ovisi, između ostaloga, o geografskoj udaljenosti date države od mjesta događaja, te od jačine političkih veza, kao i svih drugih veza [uključujući i pravnu poziciju države u odnosu na situacije, osobe i događaje] između vlasti te države i glavnih učesnika u događajima.[98]

Od značaja je navesti i nekoliko drugih sudskih opservacija. „Država se može smatrati odgovornom za nepoštivanje obaveze sprečavanja genocida samo ukoliko je genocid zaista i izvršen. Onda kada počne izvršenje zabranjenoga djela [...], tada dolazi do povrede obaveze sprečavanja.“[99] Međutim, imajući u vidu čl. 14. st. 3. Nacrta pravila o odgovornosti država iz 2001.[100] (do povrede međunarodne obaveze, kojom se zahtijeva od države da spriječi određeni događaj [eng. *event*], dolazi onda kada se on dogodi i proteže se na cijeli period tokom kojega se nastavlja i ostaje u koliziji s tom obavezom), Sud je našao:

da to ne znači da obaveza sprečavanja genocida nastaje samo onda kada se počne s izvršenjem genocida; to bi bilo apsurdno, jer je cijeli smisao obaveze da se spriječi ili da se pokuša spriječiti činjenje toga djela. Zapravo, obaveza države da spriječi i odgovarajuća obaveza da djeluje nastaje onoga trenutka kada država sazna, ili bi bilo potrebno da je znala, u normalnim okolnostima, o postojanju ozbiljne opasnosti od izvršenja genocida.[101]

---

[98] *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)*, *Presuda, I.C.J. Reports 2007*, p. 43, par. 430.

[99] Isto, par. 431.

[100] U pogledu međunarodnih organizacija, čl. 12. st. 3. Nacrta pravila iz 2011. u potpunosti je jednak citiranome čl. 14. st. 3. Nacrta pravila iz 2001.

[101] *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)*, *Presuda, I.C.J. Reports 2007*, p. 43, par. 431.

Izgleda da je obaveza sprečavanja genocida obaveza pravne naravi i ukoliko se ona prekrši, nastaje međunarodno protupravno djelo koje se ima pripisati državi/međunarodnoj organizaciji.[102] No, ima i drukčijih pogleda. Kreća drži, a u pogledu dvojnosti obaveza u Konvenciji, da:

> *stav većine u pogledu dometa ratione personae pretpostavljene pravne obaveze da se spriječi genocid čini se veoma problematičnim. Taj stav zasniva se na povlačenju kvalitativne razlike između efekata izraza „obavezuju se da spriječe" in fine čl. I, s jedne, i čl. VIII Konvencije,[103] s druge strane. Dok se izraz „obavezuju se da spriječe" shvata tako da nameće „distinktnu" i „neposrednu obavezu [Strana ugovornica] da spriječe genocid" (par. 165), efekti čl. VIII vide se u „upotpunjavanju sistema podržavanjem kako sprječavanja tako i suzbijanja,* ***u ovom slučaju prije na političkom nivou nego kao stvar pravne odgovornosti****" (par. 159; kurziv dodan). Jednom riječju, Konvencija nameće Stranama ugovornicama* ***pravnu obavezu*** *da spriječe genocid, a nadležnim organima Ujedinjenih nacija, koji se spominju u čl. VIII Konvencije, [****političku obavezu*** *sprečavanja ovoga zločina]. Takvu dvojnost obaveza teško je pomiriti s prirodom Konvencije o genocidu [... Stoga] nije jasno kako se Strane ugovornice i nadležni organi UN-a, jedini koji su izdvojeni u tom pogledu u čl. VIII Konvencije koji se konkretno bavi pitanjem sprečavanja, mogu staviti u fundamentalno različit pravni položaj kada je u pitanju sprečavanje genocida. A fortiori, imajući na umu da, kao pravilo jus cogens, treba imati prevashodan i apsolutno obavezujući karakter [...]. Nadalje, da li to podrazumijeva – imajući u vidu da, po mišljenju većine, obaveza sprečavanja uključuje „obavezu da se ne počini genocid i druga djela nabrojana u čl. III Konvencije" –* ***da organe Ujedinjenih***

[102] Pobliže v. čl. 4-11. te čl. 6-9. Nacrta pravila o odgovornosti država/međunarodnih organizacija za međunarodna protupravna djela iz 2001/2011, koji tretiraju pitanje pripisivosti ponašanja državi i međunarodnoj organizaciji.

[103] „Svaka strana ugovornica može zahtijevati od nadležnih organa Ujedinjenih nacija da poduzmu, suglasno Povelji Ujedinjenih nacija, mjere koje budu smatrali za pogodne u cilju sprečavanja i kažnjavanja djela genocida ili nekog od djela navedenih u članu III."

> ***nacija pravno ne obavezuje obaveza „da se ne počini genocid i druga kažnjiva djela iz Konvencije“?*** *[*Istakao autor.*] Ili, slijedeći logiku od koje polazi mišljenje većine, korak dalje ako bi, ex hypothesi, Ujedinjene nacije izvršile genocid, zar ne bi ta Organizacija, za razliku od države, bila neposredno odgovorna? Međutim, neovisno o gore spomenutim nedoumicama, čini se da je jasno da [je] sama konstatacija da čl. VIII upotpunjava „sistem podržavajući kako sprečavanje tako i suzbijanje, u ovom slučaju na političkome nivou...“ (par. 159) sama po sebi argument u prilog društvene i političke prirode obaveze da se spriječi genocid.*[104]

Podsjetimo, Međunarodni sud većinom glasova usvojio je pravni zaključak da „obaveza sprečavanja genocida nužno podrazumijeva i zabranu izvršenja genocida“.[105] Nadalje, postoje dvije osnovne razlike između međunarodne obaveze *nesaučestvovanja* i međunarodne obaveze *sprečavanja* genocida. Prva distinkcija reflektira stajalište da:

> ***Saučesništvo uvijek nužno pretpostavlja da je poduzeta neka pozitivna akcija u cilju pružanja pomoći i podrške počiniteljima genocida, dok kršenje obaveze sprečavanja nastaje na osnovu propusta da se usvoje i primjene adekvatne mjere u cilju sprečavanja izvršenja genocida. Drugim riječima, dok saučesništvo proistječe iz djelovanja, kršenje obaveze sprečavanja proizlazi iz propusta; to je samo odraz shvatanja da zabrana genocida i ostalih djela navedenih u čl. III, uključujući saučesništvo, stavlja države pred negativnu obavezu, odnosno obavezu nevršenja zabranjenih djela, dok dužnost sprečavanja stavlja države pred pozitivnu obavezu – da daju sve od sebe da bi se osiguralo da do takvih djela ne dođe.***[106]

---

[104] *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)*, Presuda, *I.C.J. Reports 2007*, p. 43, Izdvojeno mišljenje *ad hoc* sudije Kreća, par. 117.

[105] *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)*, Presuda, *I.C.J. Reports 2007*, p. 43, par. 166.

[106] Isto, par. 432. Istakao autor.

Druga distinkcija, kako Sud nadalje određuje, predstavljena je u nazoru da se jedna država:

> *ne može proglasiti odgovornom za saučesništvo, osim ako su barem njezini organi bili svjesni da će se genocid izvršiti ili da je u toku i ako je pomoć i podrška koja je, od trenutka kada su oni toga postali svjesni pa nadalje, počiniteljima krivičnih djela ili onima koji su se spremali izvršiti ih, omogućila ili olakšala izvršenje tih djela. [Dakle], saučesnik mora pružiti podršku izvršenju genocida uz puno saznanje o činjenicama. Za razliku od toga, može se [naći] da je država prekršila obavezu sprečavanja, iako ona, u vrijeme kada je trebala djelovati, ali je to propustila, nije imala sigurna saznanja da će se genocid izvršiti ili da je u toku; da bi na ovoj osnovi nastala njezina odgovornost, dovoljno je da je država bila svjesna ili da je trebala imati saznanja, pod normalnim okolnostima, o postojanju velike opasnosti da će biti izvršena djela genocida.*[107]

Valjalo bi odrediti da okviru obaveze *sprečavanja* pripada i obaveza države da poduzme sve potrebne zakonske mjere, shodno svojem ustavu, kako bi osigurala primjenu odredaba mnogostranoga međunarodnoga ugovora koji je izvor pojmovnoga određenja, odnosno pruža definiciju (u krivičnopravnome smislu: predviđa biće međunarodnoga krivičnoga djela) međunarodnoga zločina *u užem smislu* ili pobraja „teške povrede“ konvencijskih obaveza.[108] U ovome duhu, primjer je to UN-ove Konven-

[107] Isto.

[108] Tako, v. čl. 45. ŽK I (Ženevske konvencije za poboljšanje položaja ranjenika i bolesnika u oružanim snagama u ratu), čl. 46. ŽK II (Ženevske konvencije za poboljšanje položaja ranjenika, bolesnika i brodolomnika oružanih snaga na moru) od 12. augusta 1949, koji glasi: „Svaka strana u sukobu dužna je da, preko svojih vrhovnih komandanata, do pojedinosti osigura izvršenje prethodnih članova, kao i da se postara za reguliranje nepredviđenih slučajeva, shodno općim načelima ove Konvencije“, te čl. 80. DP I (Dopunskoga protokola uz Ženevske konvencije od 12. augusta 1949. o zaštiti žrtava međunarodnih oružanih sukoba od 12. januara 1977): „1) Visoke strane ugovornice i strane u sukobu će bez odlaganja poduzeti sve mjere potrebne za izvršenje svojih obaveza po Konvencijama i ovom protokolu. 2) Visoke strane ugovornice i strane u sukobu izdat će naređenja i uputstva da bi osigurale poštovanje

cije o genocidu, ali i Rimskoga statuta (za zločine protiv čovječnosti i ratne zločine, ali i za zločin agresije poslije 2010), kao mnogostrani međunarodni ugovor, kojim je, između ostaloga, obrazovan Međunarodni krivični sud 1998, a kojim je izvršena, uvjetno rečeno, svojevrsna kodifikacija[109] dijela međunarodnoga krivičnoga prava u materijalnopravnome i procesnopravnome smislu.

4. Kažnjavanje počinitelja genocida

Posljednju međunarodnu obavezu koju ćemo, slijedeći pravni niz, ovdje iznijeti jeste obaveza *kažnjavanja počinitelja* genocida. I ova je obaveza, prema sadašnjem stepenu institucionalne izgrađenosti međunarodnoga prava, rezervirana uglavnom za države u odnosu na pojedince. Član IV UN-ove Konvencije o genocidu normira da će „osobe koje su počinile genocid ili bilo koje drugo djelo pobrojano u čl. III biti kažnjene, bilo da su državni rukovodioci, javni službenici ili pojedinci". S ovim se u vezu može dovesti čl. VI Konvencije, posebno ukoliko se razumije da u okviru obaveze kažnjavanja stoji i obaveza države da počinitelje

Konvencija i ovog protokola i nadzirat će njihovo izvršenje." ŽK III, ŽK IV, odn. DP II ne sadrže normu ove sadržine. Također, od značaja je ustvrditi da se na ugovorne odredbe međunarodnoga humanitarnoga prava primjenjuju opća načela i pravila ugovornoga prava (M. Sassòli, A. A. Bouvier, *Kako pravo štiti u ratu?* Međunarodni komitet Crvenoga krsta, Beograd, 2002, 59). Međutim, ovdje je učinjen najznačajniji izuzetak od općih pravila međunarodnoga prava ugovora – kada ugovor međunarodnoga humanitarnoga prava postane obavezujući za državu, „suštinska povreda ugovornih obaveza druge države, uključujući i neprijateljsku državu u oružanome sukobu, ne predstavlja dopušteni osnov otkazivanja ili suspenzije dejstva ugovora po osnovu kršenja ugovornih obaveza." (M. Sassòli, A. A. Bouvier, 2002, 69). Jednako tako, v. čl. 60. st. 5. Bečke konvencije o pravu ugovora iz 1969.

[109] Pored toga, „ovisno o kojem se pitanju radi, čini se da Rimski statut ponavlja, odražava ili pojašnjava običajna pravila, ili ih kristalizira, dok u nekim oblastima on kreira novo pravo ili mijenja postojeće. U svakom slučaju, Rimski se statut može uvelike smatrati da konstituira autoritativno gledište o pravnim nazorima [i.e. *opinio juris*] velikoga broja država". (ICTY, *Tužitelj v. Anto Furundžija*, Pretresno vijeće, Presuda, IT-95-17/1-T, 10. decembar 1998, par. 227); W. A. Schabas, *An Introduction to the International Criminal Court*, Cambridge University Press, Cambridge, 2001, 20.

izvede „pred nadležne sudove one države na čijoj je teritoriji djelo izvršeno ili pred međunarodni krivični sud koji će biti nadležan za one ugovorne strane koje po tome budu priznale njegovu sudsku nadležnost".[110] Godine 2007. ICJ je dao svoje tumačenje odredbe čl. VI Konvencije. Naime, Tužena se strana:

> *ne može optužiti zato što nije pred svojim sudovima sudila onima koji su optuženi za učešće u genocidu, bilo kao glavni izvršitelji bilo kao saučesnici [...]. Čak iako bi domaće zakonodavstvo Srbije dalo nadležnost svojim krivičnim sudovima da sude takvim optuženim osobama [...] obaveza suđenja počiniteljima masakra u Srebrenici pred domaćim sudovima Srbije ne može se izvesti iz čl. VI [budući da ovaj član] ne obavezuje samo ugovorne strane da uspostave i vrše teritorijalnu krivičnu nadležnost; iako on zasigurno ne zabranjuje državama da, u vezi s genocidom, prenose nadležnost na svoje krivične sudove na osnovu drugih kriterija koji se ne tiču mjesta gdje je zločin izvršen, a koji su u skladu s međunarodnim pravom, posebno državljanstvom optuženih, Sud ih ne obavezuje da to i učine.*[111]

U nastavku svojega tumačenja čl. VI Konvencije, Sud je morao odgovoriti na dva pitanja, tj. razriješiti dvije dileme: 1) da li ICTY predstavlja „međunarodni krivični sud" te (2) da li je Tužena strana prihvatila nadležnost toga suda, oba pitanja u smislu značenja predmetnoga člana.[112]

---

110 Usp. S. Softić, *Revizija presude Međunarodnog suda pravde, mit ili stvarnost*, Štamparija Fojnica, Fojnica, 2015, 87.

111 *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Presuda, I.C.J. Reports 2007*, p. 43, par. 442. Usp. *Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa u postupku za ratne zločine Republike Srbije („Sl. glasnik RS", br. 67/2003, 135/2004, 61/2005, 101/2007, 104/2009, 101/2011 - dr. zakon i 6/2015), a posebno normiranje u čl. 3. Zakona:* „Državni organi Republike Srbije određeni ovim zakonom nadležni su za vođenje postupka za krivična djela iz čl. 2. ovoga zakona, koja su izvršena na teritoriji bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, bez obzira na državljanstvo učinitelja ili žrtve." No, da li Republika Srbija ovo svojevrsno univerzalno načelo u procesuiranju počinitelja primjenjuje na uvjetnoj ili bezuvjetnoj osnovi u smislu (ne)prisustva osoba na njezinom državnom području?

112 *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Presuda, I.C.J. Reports 2007*, p. 43, par. 444.

Glede prvoga pitanja, Sud je smatrao da izraz „međunarodni krivični sud" mora obuhvatiti:

> *barem sve međunarodne krivične sudove osnovane nakon usvajanja Konvencije (kada jedan takav sud nije postojao) [...] koji su nadležni da sude počiniteljima genocida [...]. Prilikom izrade Konvencije o genocidu, njezini su autori vjerovatno smatrali da će takav sud biti osnovan na bazi ugovora: jasan pokazatelj toga nalazi se u pozivanju na „one ugovorne strane koje su prihvatile nadležnost" međunarodnoga krivičnoga suda. Ipak, bilo bi suprotno suštini odredbe da se pojam „međunarodni krivični sud" tumači restriktivno da bi se iz njega isključio sud koji je, kao što je to slučaj s ICTY, osnovan u skladu s rezolucijom Vijeća sigurnosti UN-a na temelju glave VII Povelje. Sud nije otkrio nijedan element koji bi sugerirao da su autori Konvencije razmatrali takvu mogućnost, ali im se ne može pripisati ni namjera da ga isključe.*[113]

Najzad, Sud je na drugo pitanje odgovorio da je Tužena strana prihvatila nadležnost ICTY na način da je na takvo što bila obavezna, odnosno jednostavno se nalazila u međunarodnoj obavezi pune suradnje s ICTY-em.[114] Usporedbe radi, u najrecentnijemu predmetu ICJ u vezi s primjenom Konvencije o genocidu, Republika Srbija dodatno je zahtijevala da Sud odredi da je Republika Hrvatska prekršila svoju obavezu da kazni radnje genocida počinjenog protiv srpske etničke i nacionalne skupine koja je živjela u Republici Hrvatskoj, obavezi koju je ova imala temeljem čl. VI Konvencije, odnosno zahtijevala je od Suda da naredi Republici Hrvatskoj da ova odmah poduzme efektivne korake kako bi bila u suglasnosti sa svojom obavezom u smislu da kazni autore radnji genocida počinjenog na njezinoj teritoriji u području regije Krajina (UN-ove zaštićene zone Sjever i Jug) tokom i nakon operacije „Oluja".[115] I Republika Hrvatska je isticala da je suprotna strana propustila kazniti

[113] Isto, par. 445.
[114] Isto, par. 446, 447.
[115] *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia) Judgment, I.C.J. Reports 2015*, p. 3, na str. 143, 144, par. 518, 520.

zločin genocida.[116] Sud je u konačnici, a glede ove međunarodne obaveze, zaključio da se Republika Srbija ne može smatrati odgovornom za svoje propuste u kažnjavanju ovoga zločina[117], kao ni Republika Hrvatska.[118]

Država, jednako tako, ima obavezu da predvidi „efikasne krivične kazne za osobe krive za genocid ili bilo koje drugo djelo navedeno u čl. III".[119] Ovo praktički znači „da je država dužna izvršiti potrebne intervencije u vlastitome zakonodavstvu kako bi inkriminirala radnje genocida navedene u čl. II Konvencije, kao i druge kažnjive radnje navedene u čl. III Konvencije".[120] Dakle, tu je obaveza izmjene ili dopune nacionalnih pravnih propisa u skladu s preuzetim međunarodnim obavezama, tj. *usklađivanje* svoga krivičnoga zakonodavstva u smislu inkorporiranja krivičnoga djela i propisivanja odgovarajuće krivične sankcije.[121] Dakle, radi se o preuzimanju iz ugovora, kod međunarodnih zločina obično u krivični zakon/zakonik države, bića krivičnoga djela (dispozicije) te o propisivanju odgovarajuće vrste (i visine) krivične sankcije za to djelo. U ovome smislu navodimo čl. 171. Krivičnoga zakona BiH, koji predstavlja eklatantan primjer doslovno preuzete definicije zločina genocida iz čl. II UN-ove Konvencije o genocidu. Posljedično tome, a u vezi s navedenim, može se postaviti pitanje da li se povreda međunarodne obaveze države može načiniti donošenjem zakona od strane njezina zakonodavnoga organa, posebno u slučajevima kada je sadržina zakona *prima facie* u konfliktu s onim što se zahtijeva međunarodnom obavezom? Na ovu dilemu može se dati potvrdan odgovor, budući da se međunarodna obaveza države može zaista prekršiti prostim donošenjem nekompatibilne legislacije. U takvim slučajevima, ovakva radnja zakonodavnoga

116 Isto, 112, par. 408.
117 Isto, 120, par. 441.
118 Isto, par. 524.
119 Čl. V Konvencije o genocidu.
120 Softić, 2015, 87.
121 Valjalo bi navesti i obavezu da „genocid i druga djela navedena u čl. III neće biti smatrani kao politički zločin u odnosu na pitanja ekstradicije. Ugovorne strane obavezuju se da u takvim slučajevima odobre ekstradiciju shodno njihovim zakonima i ugovorima koji su na snazi" (prema čl. VII Konvencije).

tijela države, kao njezina *de jure* organa za svrhe pripisivosti, itekako dovodi do nastanka odgovornosti date države po međunarodnome pravu.[122]

Obaveza *kažnjavanja počinitelja* zločina genocida i drugih međunarodnih zločina u užem smislu predviđena je kako u doba mira tako i u doba rata (oružanoga sukoba).[123] Čak se i načela ili vrste jurisdikcije[124] spominju u kontekstu međunarodne krivične nadležnosti[125] ili kao načela pomoću kojih se uređuje prostorno važenje krivičnoga zakonodavstva svake *države*. Međutim, izvan domašaja pravnoga sistema jedne države i njezina krivičnoga zakonodavstva u ovome smislu mogu se navesti međunarodni sudski forumi sa strogo krivičnom nadležnošću da sude pojedincima za najteže međunarodne zločine, poput „regionalnih sudova specijalne nadležnosti"[126] – *ad hoc* međunarodnih krivičnih tribunala.[127] Na prvi pogled

[122] Tako, J. Crawford, 2002,130.

[123] U čl. 49. ŽK I, čl. 50. ŽK II, čl. 129. ŽK III i čl. 146. ŽK IV od 1949. stoji da se: „Visoke strane ugovornice obavezuju da će poduzeti svaku zakonodavnu mjeru potrebnu radi propisivanja odgovarajućih krivičnih sankcija protiv [osoba koje su izvršile - čl. 50. ŽK II ne poznaje ovaj dio] ili koje su izdale naređenja da se izvrši koja od teških povreda ove Konvencije […]. Svaka Strana ugovornica biće dužna da pronalazi osobe osumnjičene da su izvršile, ili da su naredile da se izvrši, koja od tih teških povreda, i ona će biti obavezna da ih izvede pred svoje sopstvene sudove, bez obzira na njihovo državljanstvo. Ona isto tako može, ako to izabere, a prema uslovima predviđenim u njezinom sopstvenom zakonodavstvu, da ih preda na suđenje kojoj drugoj Strani ugovornici zainteresiranoj u sudskom gonjenju, ukoliko ta Strana ugovornica protiv pomenutih osoba raspolaže dovoljnim dokazima [temeljem načela *aut dedere aut judicare* (ranije *punire*)]. Svaka Strana ugovornica poduzeće potrebne mjere u cilju suzbijanja djela protivnih odredbama ove Konvencije, a koja ne predstavljaju teške povrede […]." Dodatno, v. čl. 85. i 86. DP I. Usp. s V. Knežević-Predić, S. Avram, Ž. Ležaja (prir.) (2007) *Izvori međunarodnog humanitarnog prava*, 2. dop. i prer. izd., Fakultet političkih nauka, Crveni krst Srbije, Međunarodni komitet Crvenoga krsta, Beograd, 1-258; M. Sassòli, A. A. Bouvier, 2002, 198-203, u kojima autori raspravljaju o povredama humanitarnoga prava učinjenim od država.

[124] Usp. Pavišić, B., Bubalović, T., *Međunarodno kazneno pravo*, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2013, 67.

[125] S razvojem prakse i znanosti pojavio se određeni broj konačnih načela „na temelju kojih se može zasnovati nadležnost, s varirajućim stepenima podrške i s različitim historijskim legitimitetom". M. N. Shaw, 2003, *International Law*, 5th ed, Cambridge: Cambridge University Press, 579).

[126] Izraz prema: S. Đajić, *Međunarodno pravosuđe*, Službeni glasnik, Beograd, 2012, 211.

[127] „[...] tribunali imaju primat nad domaćim sudovima i mogu da u svakoj fazi postupka formalno zatraže da se nacionalni sudovi priklone njihovoj nadležnosti." (B. Krivokapić, *Aktuelni problemi međunarodnog prava*, Službeni glasnik, 2011, Beograd, 117-118). Također, kao primarni izvor, v. čl. 9. st. 2. Statuta ICTY.

može se činiti da se obaveza kažnjavanja pojedinaca nesumnjivo može pripisati *međunarodnoj organizaciji* i to onoj koja je osnovala ove tribunale – UN – ili čak međunarodnoj zajednici kao cjelini, odnosno većoj skupini država, kada je u pitanju Međunarodni krivični sud.[128] Ipak, ovakvo gledište ne bi bilo u potpunosti ispravno, budući da međunarodna sudska tijela posjeduju međunarodnopravnu osobnost,[129] s obzirom na to da imaju svoju posebnu organizaciju, strukturu, funkcije, ovlasti i nadležnosti, te da, kao takve, autonomno i neovisno istupaju u međunarodnome općenju. Jednako tako, što je s međunarodnom obavezom kažnjavanja *međunarodnih organizacija* u vezi s međunarodnim zločinima *u užem smislu*, pa tako i za zločin genocida? Najkraće napisano, može li iko i igdje pokrenuti postupak u ovome kontekstu protiv njih?

* * *

Kada izučavamo prostorno važenje krivičnoga zakonodavstva neke države, tada se nalazimo u domenu gonjenja i kažnjavanja pred nacionalnim sudištima. Ovdje najprije treba poznavati pravne osnove nadležnosti, a to su upravo sljedeća načela: 1) teritorijalno načelo, kao osnovno ili polazno načelo, koji se iskazuje latinskim izrazom *lex loci delicti commissi*, tj. „njegova sadržina svodi se na to da se krivično zakonodavstvo države primjenjuje na svakoga ko na njezinoj teritoriji učini krivično djelo propisano tim zakonodavstvom“.[130] Od ovakve sadržine postoje i izuzeci; 2)

---

[128] Za prikaz obrazovanja Suda, v. Schabas, 2001, 1-20.

[129] Za potvrdu ovom stavu, v. učenje B. Krivokapića. „Već iz same činjenice da se oni osnivaju ugovorima zaključenim između država (u nekim slučajevima – odlukama međunarodnih organizacija), da im države povjeravaju rješavanje svojih sporova i drugih važnih međunarodnih pravnih pitanja, da države unaprijed prihvataju da izvrše njihove presude, da u njima rade međunarodni kadrovi (sudije i službenici) i sl., slijedi da bi bilo krajnje nelogično da te iste države ne priznaju međunarodnopravni subjektivitet ovih tijela. Uostalom, takav subjektivitet zapravo je preduslov da bi međunarodni sudovi uopće mogli da vrše povjerenu im funkciju [...] Nema sumnje da čak i *ad hoc* međunarodni sudovi (npr. prigodna arbitraža, međunarodni krivični tribunali) imaju ovako shvaćen međunarodnopravni subjektivitet [...] [koji je], po logici stvari, još izraženiji kod stalnih, institucionaliziranih sudova, kojih je, uostalom, sve više (Krivokapić, 2011, 117-118).

[130] Simović, M. N., Blagojević, M., Simović, V. M., *Međunarodno krivično pravo*, 2. izm. i dop. izd., Pravni fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu, Istočno Sarajevo, 2013, 87.

načelo personaliteta, u okviru kojega se razlikuju aktivni i pasivni personalitet, „tiče se važenja nacionalnoga krivičnoga zakonodavstva prema *osobama* (fizičkim ili pravnim) i ima dva oblika, ovisno od toga da li je riječ o domaćim ili stranim državljanima. U prvom slučaju riječ je o aktivnome, a u drugome o pasivnome personalitetu. Personalno načelo obuhvata stanovište po kome država ima isključivu vlast nad sopstvenim osobama, ma gdje se one nalazile ([lat.] *jus avocandi*)".[131] Odraz je personalnoga suvereniteta države; 3) realno ili zaštitno načelo primjenjuje se „prema osobama koja su u inozemstvu učinila krivično djelo upereno protiv njezinih [državnih] vitalnih interesa"[132]; 4) univerzalno načelo (načelo univerzalnosti) ili univerzalna jurisdikcija – „u osnovi ovoga načela je pravilo o postojanju određenih krivičnih djela koja predstavljaju najteže međunarodne zločine, pa cijela međunarodna zajednica ima interes da njihovi učinitelji budu kažnjeni".[133] No, „činjenica da se određeno djelo može promatrati kao međunarodni zločin neće sama po sebi ustanoviti univerzalnu jurisdikciju i praksa država ne pokazuje da se otišlo dalje od ratnih zločina, zločina protiv mira i zločina protiv čovječnosti u vezi s dopuštanjem izvršenja takve jurisdikcije".[134] U suvremenome međunarodnome pravu čini se da je koncept apsolutne ili bezuvjetne univerzalne jurisdikcije (nadležnosti) za suđenje pojedincima problematičan. Uglavnom će se tražiti postojanje određene veze ili *nexusa* između države i osumnjičenoga pojedinca.[135] Najčešći je uvjet koji se ima ispuniti sadržan u teritorijalnoj vezi, tj. u činjenici da se osumnjičena osoba nalazi na području odnosne države koja ima intenciju obrazovati svoju nadležnost po ovome pravnome osnovu. Generalno, koncept univerzalne jurisdikcije i njezina primjena ostaje i danas jedno od ključnih pitanja međunarodnoga krivičnoga prava.[136] Jednako tako, tu su i države

[131] Isto, 89.
[132] Isto, 91.
[133] Isto, 93.
[134] M. N. Shaw, 2003, 597.
[135] Usp. *Arrest Warrant of 11 April 2000 (Democratic Republic of the Congo v. Belgium), Judgment, I.C.J. Reports 2002,* p. 3.
[136] Usp. L. Reydams, The rise and fall of universal jurisdiction, u: W. A. Schabas, N. Bernaz (ed.) *Routledge Handbook of International Criminal Law*, London, New York: Routledge, 2011, 337 *et seq*.

koje u svojim nacionalnim pravnim sistemima imaju propise koji osiguravaju primjenu ovoga načela (uglavnom za međunarodne zločine u užem smislu);[137] 5) i, naposljetku, načelo ustupanja krivičnoga gonjenja stranoj državi (načelo *lato sensu*).[138]

5. Posebne posljedice za države i međunarodne organizacije: Teži oblik odgovornosti

Naime, odredbe glave VII Povelje UN-a, prema strogo jezičkome tumačenju pravne norme, ne sadržavaju izraze poput: Vijeće sigurnosti je dužno, ima obavezu i sl., već se, namjerno ili ne, koristi uglavnom blaže određenje: „[...] Vijeće sigurnosti može [...]“ (čl. 40. Povelje); „Vijeće sigurnosti može odlučiti [...], a može i pozvati članove Ujedinjenih nacija [...]. Ove mjere mogu da sadrže [...]“ (čl. 41. Povelje); „[...] Vijeće

[137] Bassiouni, M. C., *The History of Universal Jurisdiction and Its Place in International Law*, u: S. Macedo (ed.) *Universal Jurisdiction. National Courts and the Prosecution of Serious Crimes under International Law*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2006, 44. Usp. Butler, A. H., *The Growing Support for Universal Jurisdiction in National Legislation*, 2006, u: S. Macedo (ed.) *op. cit*; A.-M. Slaughter (2006) *Defining the Limits: Universal Jurisdiction and National Courts*, u: S. Macedo (ed.), 168-192; D. F. Orentlicher, *The Future of Universal Jurisdiction in the New Architecture of Transnational Justice*, u: S. Macedo (ed.), 2006, 214-239; M. Kirby *Universal Jurisdiction and Judicial Reluctance: A New „Fourteen Points“*, u: S. Macedo (ed.) 2006, 240-259; P. Sands, *Lawless World. Making and Breaking Global Rules*, London: Penguin Books, 2006, 23-45; C. K. Hall, Universal Jurisdiction: Challenges to Implementation since Pinochet I, *Interights Bulletin*, vol. 14, br. 1, 2002, 3-6; S. W. Becker, The Princeton Principles on Universal Jurisdiction, *Interights Bulletin*, vol. 14, br. 1, 2002, 15; R. Rabinovitch, Universal Jurisdiction *In Absentia*, *Fordham International Law Journal*, vol. 28, izd. 2, 2004; M. Inazumi (2005) *Universal Jurisdiction in Modern International Law: Expansion of National Jurisdiction for Prosecuting Serious Crimes under International Law*, Antwerpen, Oxford: Intersentia; V. Crnić-Grotić, *Impunity and Universal Jurisdiction in Present International Law*, u: V. Crnić-Grotić, M. Matulović (ed.) *International Law and the Use of Force at the Turn of Centuries: Essays in Honour of V. Đ. Degan*, Rijeka: University of Rijeka, 2005, 299-320.

[138] Konsultirati i čuvenu presudu Stalnoga suda međunarodne pravde (PCIJ) u međunarodnome sporu između Francuske i Turske (*Lotus case*) iz 1927 (Publications of the Permanent Court of International Justice, Series A, No. 10, 7 September 1927, Collection of Judgments, The Case of the S.S. „Lotus“, 16).

može da poduzme akciju [...]“ (čl. 42. Povelje). S druge strane, u pravu o odgovornosti država i međunarodnih organizacija, u dijelu koji se tiče *ozbiljnih povreda obaveza iz imperativnih normi općega međunarodnoga prava*, odnosno u čl. 40. Nacrta pravila iz 2001:

> *ne spominje se nikakav postupak radi ustanovljenja „teškoga kršenja“. Ali se u komentaru navodi da će takve slučajeve razmatrati tijela nadležnih međunarodnih organizacija: Vijeće sigurnosti i Opća skupština UN, dok u slučaju agresije Vijeće sigurnosti ima u tome pogledu posebnu ulogu prema Povelji.*[139]
>
> *U jedinome preostalom čl. 41. propisuju se „posebne posljedice“ teškoga kršenja normi u pitanju. U tome pogledu taj Nacrt jednako je manjkav kao i onaj prethodni jer se odustalo od definiranja posebnih pravnih posljedica po državu počiniteljicu takvoga međunarodno protupravnoga djela. Predviđaju se samo dužnosti trećih država u odnosu na to djelo i na njegova počinitelja. S obzirom na to da se radi o kršenjima imperativnih normi erga omnes, i te su dužnosti erga omnes. Radi se o obavezama svih država (i) na suradnju i (ii) na uzdržavanje.*[140]

Ponajprije se čl. 41. st. 1. Nacrta pravila iz 2001. propisuje: „Države će dopuštenim sredstvima surađivati u svrhu okončanja svakog teškog kršenja u smislu čl. 40“, dok st. 2. dalje propisuje: „Nijedna država neće priznati kao zakonito stanje stvoreno teškim kršenjem u smislu čl. 40, niti će pružati pomoć ili podršku u održavanju toga stanja.“[141] Glede međunarodnih organizacija, valja ustvrditi da Nacrt pravila iz 2011. samo proširuje krug nositelja međunarodnih obaveza u ovome smislu. Konkretno, čl. 41. i 42. Nacrta iz 2011. sadrže potpuno identične norme kao gorenavedeni čl. 40. i 41. Nacrta pravila iz 2001, s tim što se u čl. 42, naprimjer, propisuje da će „države i međunarodne organizacije dopuštenim sredstvima surađivati“, odnosno da „nijedna država i međunarodna organizacija neće priznati kao zakonito stanje stvoreno teškim kršenjem

[139] Degan, V. Đ., *Međunarodno pravo*, Školska knjiga, Zagreb, 2011, 391.
[140] Isto, 392.
[141] Usp. Crawford, 2002, 242-253.

u smislu čl. 41, niti će pružati pomoć ili podršku u održavanju toga stanja“ (čl. 42. Nacrta pravila iz 2011).[142] Primjećujemo da čl. 42. Nacrta pravila iz 2011. u poređenju s čl. 41. Nacrta pravila iz 2001. zasigurno znači golemi odmak u pozitivnome pravcu, budući da ima veći obuhvat, pa samim tim i veći domašaj.

U tome smislu konsultirali smo i Nacrte pravila iz 2001/2011. koji sadrže *specifične posljedice* koje se vezuju za *ozbiljne povrede obaveze koja proistječe iz peremptornih normi općega međunarodnoga prava*. Organizacija za zabranu hemijskoga oružja[143] načinila je sljedeću opservaciju: „Države definitivno trebaju biti u obavezi da surađuju kako bi dovele do kraja povredu, jer u slučaju kada neka međunarodna organizacija čini povredu peremptorne norme općega međunarodnoga prava, njezina pozicija nije umnogome različita od pozicije neke države.“[144] Iako praksa nije obilata primjerima slučajeva kada su međunarodne obaveze koje proizlaze iz peremptornih normi općega međunarodnoga prava ozbiljno povrijeđene od neke međunarodne organizacije, nije nevažno da se navedene specifične posljedice primijene na bilo koju međunarodnu organizaciju kada ona vrijeđa takve obaveze.[145] Jednako tako, specifične obaveze iz čl. 42. Nacrta pravila iz 2011. itekako se imaju primijeniti na međunarodnu organizaciju i u situaciji kada neka država učini naznačenu povredu.[146] U ovome kontekstu može biti korisno prisjetiti se operativnoga dijela Savjetodavnoga mišljenja Međunarodnoga suda u predmetu *Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory* u kojem je određena obaveza za sve države „da ne priznaju nezakonitu situaciju koja je posljedica izgradnje zida i da

[142] Usp. *Draft Articles on the Responsibility of International Organizations, with Commentaries*, United Nations, New York, 2011, 66-68.

[143] *The Organization for the Prohibition of Chemical Weapons* međunarodna je organizacija sa sjedištem u Den Haagu. Više o Organizaciji na: https://www.opcw.org/about-opcw/ (19. mart 2021).

[144] Doc. No. A/CN.4/582, sect. II.U.2.

[145] Međutim, odmah se javlja pitanje procesne i izvršne naravi – ko bi i kakvom odlukom naložio primjenu specifičnih obaveza i posljedica u situaciji kada UN učini spomenutu povredu?

[146] *Draft Articles on the Responsibility of International Organizations, with Commentaries,* United Nations, New York, 2011, 67.

ne pruže pomoć ili podršku u održavanju takve situacije koja je stvorena takvom izgradnjom“.[147] Sud je dodao da „Ujedinjene nacije, naročito Generalna skupština i Vijeće sigurnosti, trebaju razmotriti koje se naredne akcije zahtijevaju kako bi se dovela do kraja nezakonita situacija koja je rezultirala izgradnjom zida i povezanim režimom, uzimajući u obzir ovo Savjetodavno mišljenje“.[148]

Neki primjeri iz prakse također ukazuju da ozbiljne povrede učinjene od država proizvode obaveze za međunarodne organizacije u smislu nepriznavanja za zakonite one situacije do kojih je došlo nekom ozbiljnom povredom. Tako je, u odnosu na iračku aneksiju Kuvajta, Vijeće sigurnosti UN-a svojom Rezolucijom 662 (1990) pozvalo „sve države, međunarodne organizacije i specijalizirane agencije da ne priznaju tu aneksiju i da se uzdrže od bilo koje akcije ili ponašanja koje bi se moglo protumačiti kao neizravno priznanje aneksije“.[149] Sličan primjer pronalazimo i u Deklaraciji Evropske zajednice o smjernicama za priznavanje novih država u istočnoj Evropi i Sovjetskome Savezu iz 1991, u kojoj se nalazi sljedeća rečenica: „Zajednica i njezine države članice neće priznati entitete koji su rezultat agresije.“[150] Obaveza zabrane pomaganja državama prekršiteljicama potvrđena je još Rezolucijom Vijeća sigurnosti UN-a 218 (1965) od 23. novembra 1965. u kojoj se od svih država „zahtijeva da se uzdrže od nuđenja portugalskoj vladi bilo koje pomoći koja bi omogućila Portugalu da nastavi represiju naroda teritorija koje se nalaze pod portugalskom administracijom [...]“.[151]

[147] *Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory, Advisory Opinion, I. C. J. Reports 2004*, na str. 136, par. 159. i operativni par. (3) B i D, na str. 200-202.

[148] Isto*,* operativni par. (3) E, na str. 202.

[149] Vijeće sigurnosti UN (UNSC), Rezolucija 662 (1990), par. 2.

[150] European Community, Declaration on Yugoslavia and on the Guidelines on the Recognition of New States, 16 December 1991, *International Legal Materials*, vol. 31 (1992), 1485, na str. 1487.

[151] Usp. rezolucije Vijeća sigurnosti UN 418 (1977) i 569 (1985) koje osuđuju zločin *apartheida* i rasnu diskriminaciju u Južnoj Africi. Jednako tako, v. Rezoluciju Vijeća sigurnosti UN 757 (1992) od 30. maja 1992. kojom su nametnute međunarodne sankcije SRJ zbog neuspjeha vlasti ove države, uključujući i JNA, da poduzmu efektivne mjere u svrhu ispunjavanja zahtjeva koji su postavljeni u Rezoluciji istoga organa 752 (1992) od 15. maja 1992.

Opravdava se ovakav pristup posebnošću sadržine odgovornosti države i međunarodne organizacije s ovim u vezi, specifičnošću protupravnih posljedica međunarodnih zločina koje se ogledaju u njihovoj ozbiljnosti i težini, povredi cijele međunarodnopravne zajednice, a ne samo određene države/grupe država i/ili međunarodne organizacije/grupe međunarodnih organizacija, što nužno dovodi do nastanka nove međunarodne obaveze koja djeluje *erga omnes*, te tako, u konačnici, dolazi do geneze jednog novog pravnog režima, koji, dodatno, predviđa neke nove međunarodne obaveze cijele međunarodnopravne zajednice prema onoj državi/međunarodnoj organizaciji, odgovornoj/im za teške povrede obaveza prema kogentnim normama općeg međunarodnog prava i, u okviru ove grupe, činjenja međunarodnih zločina u užem smislu. Nastanak zasebnoga pravnoga režima u ovom pogledu opravdavamo i teoretskim postavkama, praktičnim implikacijama i značajkama, kao i prostom pravnom logikom i cjelishodnošću postojanja jednoga takvoga pravnoga režima sa svim svojim osobenostima i distinktivnim sastavnicama.

Sljedstveno prednjemu, činjenje međunarodnih zločina predstavlja teške povrede obaveza koje proizlaze iz imperativnih normi općega međunarodnoga prava. Na temelju toga stvara se *zaseban pravni režim odgovornosti* (za države i/ili međunarodne organizacije) u međunarodnome pravu koji upućuje na primjenu, *pored tri oblika reparacija: restitucija, kompenzacija i satisfakcija*, i nekih drugih sankcija (mjera), odnosno iziskuje neke druge pravne posljedice.[152] Međutim, u praksi Međunarodnoga suda uglavnom se dosuđuju reparacije čak i u onim predmetima koji su u vezi s činjenjem međunarodnih zločina. Republika Bosna i Hercegovina u svojim završnim podnescima zatražila je od ovoga Suda da donese odluku da SRJ:

> *mora ispraviti posljedice svojih međunarodnih protupravnih djela i, kao rezultat međunarodne odgovornosti nastale zbog [...] kršenja Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida,*

[152] A. Cassese u tome smislu zastupa tezu o postojanju dva pravna režima odgovornosti – „*ordinary responsibility*“ i „*aggravated responsibility*“ – obična i teža odgovornost. Svaka od njih ima svoja posebna obilježja. (Cassese, A., *International Law*, Oxford University Press, Oxford, 2005, 245-262 (obična) i 262-277 (teža odgovornost)). O težem obliku odgovornosti država za genocid piše i A. Seibert-Fohr, 2009, 366-369.

mora platiti Bosni i Hercegovini, a ona ima pravo dobiti za sebe i parens patriae za svoje građane, punu naknadu za prouzrokovanu štetu i gubitke [...].[153]

U vezi s navedenim zahtjevom povrijeđene države, Sud je morao ispitati je li postoji dovoljna direktna i izvjesna uzročno-posljedična veza između međunarodnoga protupravnoga djela, povrede obaveza Republike Srbije da spriječi genocid i štete koju je pretrpjela Republika Bosna i Hercegovina:

koja obuhvata ukupnu štetu bilo koje vrste, materijalnu ili moralnu, nastalu kao rezultat djela genocida. [...] Međutim, Sud to očigledno ne može uraditi. [...] S obzirom da Sud ne može, prema tome, smatrati da je dokazana uzročno-posljedična veza između povrede obaveze Tužene strane o sprečavanju i štete proistekle iz genocida u Srebrenici, novčana naknada ne predstavlja adekvatan oblik zadovoljenja za povredu obaveze sprečavanja genocida. 463. Jasno je, međutim, da Podnositelj zahtjeva ima pravo na zadovoljenje u obliku adekvatne zadovoljštine, i to može, [...] biti izraženo u obliku koji je najprimjereniji, u obliku izjave u ovoj Presudi da se Tužena strana nije pridržavala obaveze sprečavanja zločina genocida koja je utvrđena Konvencijom.[154]

Sud je smatrao da izjava u dispozitivu odnosne Presude predstavlja adekvatnu zadovoljštinu:

da je Srbija povrijedila svoju obavezu prema Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, pošto nije izručila Ratka Mladića, optuženoga za genocid i saučesništvo u genocidu, radi suđenja pred Međunarodnim krivičnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju i pošto na taj način nije u cijelosti surađivala s tim Tribunalom; [odnosno] da je Srbija povrijedila svoju obavezu da

---

[153] *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgment, I.C.J. Reports 2007*, p. 43, na str. 232, par. 459.

[154] Isto, 234, par. 462-463.

se pridržava privremenih mjera koje je Sud naložio 8. aprila i 13. septembra 1993. u ovom sporu; budući da nije poduzela sve mjere koje su bile u njezinoj moći da spriječi genocid u Srebrenici u julu 1995.[155]

U konačnici, Međunarodni je sud, u obliku deklaratorne odluke, ustvrdio da Republika Srbija mora odmah poduzeti učinkovite korake u cilju kažnjavanja zločina genocida počinjenoga od pojedinaca na temelju načela individualne krivične odgovornosti.[156] Dakle, Sud je u ovome predmetu odredio da zaključci Suda u pogledu toga što je Srbija, kao Tužena strana, izvršila povredu određenih međunarodnih obaveza, predstavljaju adekvatnu satisfakciju.[157] Držimo da ovakvo određenje Suda nije baš najjasnije, posebno kada su u pitanju teške povrede međunarodnih obaveza koje proistječu iz *jus cogens*.

Najzad, ne možemo se oteti dojmu da prethodnonavedene odredbe Nacrta pravila o odgovornosti država/međunarodnih organizacija za međunarodne protupravne čine predstavljaju normiranje ovih odnosa, čini se, u suviše općoj ravni, s ne tako određenim pojmovima, što može sasvim realno dovesti do njihova širokoga polja primjene, izuzetno velike rastezljivosti, nekada i bez ograničenja, kada se vrlo lako može prijeći granica ovlaštenja i tako otići u dimenziju *ultra vires*. Zasigurno, ovakvo rješenje nije dobro. Ne može popuniti pravne praznine, već je jedino izgledno da dovede do težih oblika pravne nesigurnosti.

---

[155] Isto, 238, par. 471 (6) (7).

[156] Isto, 238-239, par. 471 (8). Podatka radi, u Savjetodavnome mišljenju Međunarodnoga suda o rezervama na Konvenciju o genocidu iz 1948. od 28. maja 1951, koji je Rezolucijom zatražila Generalna skupština UN-a 1950, Sud se nije bavio pitanjem reparacija za zločin genocida. (*Reservations to the Convention on Genocide, Advisory Opinion: I.C.J. Reports 1951, p. 15.*) No, *cf.* odluke holandskih sudova glede počinjenja zločina genocida na području Srebrenice, a u smislu zadovoljenja.

[157] *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgment, I.C.J. Reports 2007*, p. 43, par. 471.

Zaključak

Za svrhu ovoga istraživanja načinili smo eksploraciju sljedećih međunarodnih obaveza država (i međunarodnih organizacija): 1) zabrana izravnoga vršenja zločina genocida,[158] 2) zabrana saučesništva; 3) sprečavanje izravnoga vršenja i saučesništva (i drugih čina iz čl. III Konvencije); 4) kažnjavanje počinitelja zločina genocida, u kojem se, u prvome redu, misli na kažnjavanje pojedinaca za ovaj međunarodni zločin. Zabrane učinjenja i saučesništva jesu, samim time, negativne obaveze (obaveze suzdržavanja), dok su sprečavanje i kažnjavanje postavljene kao pozitivne obaveze za međunarodnopravne subjekte. „Presuda u slučaju BiH protiv Srbije, kao prva u povijesti međunarodne zajednice u kojoj se meritorno odlučilo o odgovornosti države za genocid, definira trodimenzionalnu odgovornost države za povredu odredaba Konvencije – države imaju obavezu zločin genocida spriječiti, kazniti i same ne počiniti."[159] Odgovornost je svakako višedimenzionalna.[160]

---

[158] Iz svih ovih objašnjenja, a posebno na temelju pripremnih radova (*travaux préparatoires*) Konvencije o genocidu, proizlazi da ova Konvencija „zaista uvodi direktnu odgovornost države za djela genocida". (*Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgment, I.C.J. Reports 2007*, p. 43, Izdvojeno mišljenje *ad hoc* sudije Mahiou, par. 45.)

[159] G. Jutriša, Odgovornost države na temelju Konvencije o sprečavaju i kažnjavanju zločina genocida, *Pravnik, 41, 1*, 2007, 140.

[160] Međutim, ima i drukčijega shvatanja: „(i) Svrha Konvencije bila je da bude instrument za sprečavanje i kažnjavanje zločina genocida. (ii) Genocid kao zločin prema međunarodnome pravu u Konvenciji se tumači kao krivično djelo čiji počinitelji snose individualnu krivičnu odgovornost i, kao takvi, kažnjavaju se, bez obzira na njihovu funkciju. (iii) Konvencija *nije* koncipirala genocid kao krivično djelo neke države. (iv) Konvencija utvrđuje niz obaveza državama ugovornicama. One obuhvataju sljedeće obaveze: (a) sprečavanje genocida (član I); (b) kažnjavanje počinitelja/počiniteljâ genocida (članovi I i IV); (c) donošenje neophodnoga zakonodavstva (član V); (d) vršenje nadležnosti kompetentnoga tribunala teritorijalne države (član VI); (e) ekstradicija počinitelja/počiniteljâ (član VII)." (*Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgment, I.C.J. Reports 2007*, p. 43. Izdvojeno mišljenje sudije Tomka, par. 61.)

Čini se da navedene međunarodne obaveze predstavljaju kogentne norme koje djeluju prema svima i izraz su općega običajnoga međunarodnoga prava.[161] Otuda, sljedstveno prednjemu, tvrditi da država ne može izravno, preko svojih organa (zbog njezine naravi), počiniti ne samo zločin genocida već i druge međunarodne zločine, značilo bi zanijekati odredbe općeg običajnog međunarodnog prava koje su utjelovljene u Nacrtu pravila o odgovornosti država iz 2001, ali i negirati prirodu zločina genocida, zločina koji posjeduje sve odlike planskoga, organiziranoga i sistematskoga zločina prema pripadnicima četiri zaštićene skupine osoba. Jednako tako, držimo da nema teoretske ni praktične zapreke da se i međunarodne međuvladine organizacije pojave kao izravni učinitelji, doduše preko svojih organa i agenata, zločina genocida, toga međunarodnoga protupravnoga djela za potrebe primjene pravila o odgovornosti međunarodnih organizacija, niti da one budu, istodobno s državama, međunarodnopravno odgovorne za isto međunarodno protupravno djelo. Nastavno na predmetnu međunarodnu obavezu koja derivira iz Konvencije o genocidu, izvodimo identične zaključke i za ostale tri, čije smo odlike i osobenosti u radu analizirali, u smislu nesaučestvovanja u njegovu izvršenju, te u odnosu na sprečavanje genocida i kažnjavanje njegovih počinitelja.

[161] U suprotnome, jedna bi država, sve dok ne postane strana ugovornica Konvencije o genocidu, mogla izvršavati ovaj zločin bez ikakve bojazni da će biti pozvana na međunarodnu odgovornost od, naprimjer, Vijeća sigurnosti UN-a, budući da bi mogla tvrditi da u trenutku eventualnoga počinjenja međunarodnoga protupravnoga djela nije bila strana ugovornica navedenoga međunarodnoga instrumenta. Prema tome, u ovakvoj bi se hipotetičkoj situaciji država mogla pozivati na argument da nema ni obavezu sprečavanja i kažnjavanja genocida, odnosno, da ga ne mora predvidjeti (zabraniti i sankcionirati) u svome krivičnome zakonodavstvu. Usp. odredbe Bečke konvencije o pravu ugovora iz 1969, posebno one o *jus cogens* (čl. 53. potonje Konvencije).

Izvori i literatura

a) Knjige

1. Bartoš, M., *Međunarodno javno pravo. I knjiga. Opšti deo. Izvori. Subjekti,* Kultura, Beograd, 1954.
2. Cassese, A., *International Law*, Oxford University Press, Oxford, 2005.
3. Crawford, J., *The International Law Commission's Articles on State Responsibility: Introduction, Text and Commentaries*, Cambridge University Press, New York, 2002.
4. Crawford, J. – Pellet, A. – Olleson, S. (ed.), *The Law of International Responsibility*, Oxford: Oxford University Press, Oxford, 2010.
5. Crawford, J., *State Responsibility: The General Part*, Cambridge University Press, Cambridge, 2013.
6. Crnić-Grotić, V. – Matulović, M. (ed.) *International Law and the Use of Force at the Turn of Centuries: Essays in Honour of V. Đ. Degan*, University of Rijeka, Rijeka, 2005.
7. Čok, V., *Spone međunarodnog i uporednog prava – Primeri iz oblasti ljudskih prava,* Službeni glasnik, Beograd, 2010.
8. Degan, V. Đ., *Međunarodno pravo*, Školska knjiga, Zagreb, 2011.
9. Dixon, M., *Textbook on International Law*, 3. izd., Blackstone Press Limited, London, 1996.
10. Draft Articles on the Responsibility of International Organizations, with Commentaries, United Nations, New York, 2011.
11. Đajić, S., *Međunarodno pravosuđe*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.
12. Etinski, R., *Međunarodno javno pravo*, Službeni glasnik & Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Beograd, 2010.
13. Gaeta, P. (ed.) *The UN Genocide Convention. A Commentary*, Oxford University Press, Oxford, 2009.
14. Hodge, C., *Velika Britanija i Balkan: Od 1991. do danas*, Detecta, Zagreb, 2007.
15. Hodge, C., *The Balkans on Trial. Justice vs. Realpolitik*, Routledge, London, New York, 2019.
16. Inazumi, M., *Universal Jurisdiction in Modern International Law: Expansion of National Jurisdiction for Prosecuting Serious Crimes under International Law*, Antwerpen, Intersentia, Oxford, 2005.
17. Jørgensen, N. H. B., *The Responsibility of States for International Crimes*, Oxford University Press, New York, 2000.

18. Knežević-Predić, V. – Avram, S. – Ležaja, Ž. (prir.), *Izvori međunarodnog humanitarnog prava*, 2. dop. i prer. izd., Fakultet političkih nauka, Crveni krst Srbije, Međunarodni komitet Crvenoga krsta, Beograd, 2007.
19. Krivokapić, B., *Aktuelni problemi međunarodnog prava*, Službeni glasnik, Beograd, 2011.
20. Lapaš, D., *Pravo međunarodnih organizacija*, Narodne novine, Zagreb, 2008.
21. Obradović, K., *Odgovornost država za međunarodne protivpravne čine – opšta načela*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd, 2000.
22. Orentlicher, D. F., *The Future of Universal Jurisdiction in the New Architecture of Transnational Justice,* u: S. Macedo (ed.) *Universal Jurisdiction. National Courts and the Prosecution of Serious Crimes under International Law*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2006.
23. Pavišić, B. – Bubalović, T., *Međunarodno kazneno pravo*, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2013.
24. Petrović, B. – Bisić, M. – Perić, V., *Međunarodno kazneno sudovanje: (pregled sudske prakse i relevantnih dokumenata)*, Privredna štampa, Sarajevo, 2011.
25. Sands, P., *Lawless World. Making and Breaking Global Rules*, Penguin Books, London, 2006.
26. Sassòli, M. –Bouvier, A. A., *Kako pravo štiti u ratu?*, Međunarodni komitet Crvenoga krsta, Beograd, 2002.
27. Schabas, W. A., *Genocide in International Law. The Crimes of Crimes*, Cambridge University Press, Cambrigde, 2000.
28. Schabas, W. A., *An Introduction to the International Criminal Court*, Cambridge: Cambridge University Press, Cambridge, 2001.
29. Shaw, M. N., *International Law*, 5th ed, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
30. Simović, M. N. – Blagojević, M., – Simović, V. M., *Međunarodno krivično pravo*, 2. izm. i dop. izd., Pravni fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu, Istočno Sarajevo, 2013.
31. Softić, S., *Revizija presude Međunarodnog suda pravde, mit ili stvarnost*, Štamparija Fojnica, Fojnica, 2015.
32. Sriram, C. L. – Martin-Ortega, O. – Herman, J., *War, Conflict and Human Rights. Theory and Practice*, Routledge, London, New York, 2010.
33. Tomić, Z., *Nirnberška presuda*, Magistrat, Sarajevo, 2001.
34. Vučinić, Z., *Krivična odgovornost države u međunarodnome pravu*, Službeni list SRJ, Beograd, 1999.

b) Članci

35. Asuncion, A. C., „Pulling the Stops on Genocide: The State or the Individual?“, *European Journal of International Law*, vol. 20, br. 4, 2010.
36. Bakker, C., Dual Attribution of Acts Committed by a UN Peacekeeping Force: An Emerging Norm of Customary International Law? The Dutch Supreme Court's Judgments in Nuhanović and Mustafić, *The Italian Yearbook of International Law Online*, vol. 23, izd. 1, 2014.
37. Bassiouni, M. C., *The History of Universal Jurisdiction and Its Place in International Law*, u: S. Macedo (ur.) *Universal Jurisdiction. National Courts and the Prosecution of Serious Crimes under International Law*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2006.
38. Becker, S. W., „The Princeton Principles on Universal Jurisdiction“, *Interights Bulletin*, vol. 14, br. 1, 2002.
39. Ben-Naftali, O., „The Obligations to Prevent and to Punish Genocide“, u: P. Gaeta (ed.) *The UN Genocide Convention. A Commentary*, Oxford University Press, Oxford, 2009.
40. Butler, A. H., *The Growing Support for Universal Jurisdiction in National Legislation, u:* S. Macedo (ed.) Universal Jurisdiction, National Courts and the Prosecution of Serious Crimes under International Law, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2006.
41. Cassese, A., „On the Use of Criminal Law Notions in Determining State Responsibility for Genocide“, *Journal of International Criminal Justice 5*, 2007.
42. Cogan, J. K., „Stichting Mothers of Srebrenica v. Netherlands“, *American Journal of International Law*, vol. 107, izd. 4, 2013.
43. Colangelo, A. J., „What Is Extraterritorial Jurisdiction?“, *Cornell Law Review,* vol. 99, izd. 6, Article 2, 2014.
44. Crnić-Grotić, V., „Impunity and Universal Jurisdiction in Present International Law“, u: V. Crnić-Grotić, M. Matulović (ur.) *International Law and the Use of Force at the Turn of Centuries: Essays in Honour of V. Đ. Degan*, University of Rijeka, Rijeka, 2005.
45. Čekić, S., „Praksa Međunarodnog suda pravde – pravna ili politička? Predmet: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore“, u: *Genocid u Bosni i Hercegovini: Posljedice presude Međunarodnog suda pravde: zbornik radova Međunarodne naučne konferencije održane 10. i 11. jula 2009. godine u Potočarima (Srebrenica)*, Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2011.
46. Degan, V. Đ., „Zločin genocida pred međunarodnim sudištima“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 58 (1-2), 2008.

47. Dupuy, P. M., „International Criminal Responsibility of the Individual and International Responsibility of the State“, u: A. Cassese, P. Gaeta, J. R. W. D. Jones (ed.), *The Rome Statute of the International Criminal Court: A Commentary*, Oxford University Press, vol. II, pog. 26, Oxford, 2002.
48. Gaja, G., „The Role of the United Nations in Preventing and Suppressing Genocide“, u: P. Gaeta (ed.), *The UN Genocide Convention. A Commentary*, Oxford University Press, Oxford, 2009.
49. Greenfield, D. M., „The Crime of Complicity in Genocide: How the International Criminal Tribunals for Rwanda and Yugoslavia Got It Wrong, and Why It Matters“, *Journal of Criminal Law and Criminology*, vol. 98, br. 3, 2008.
50. Greenwood, C., „Some Challenges of International Litigation“, *Cambridge Journal of International and Comparative Law* 1 (1), 2012.
51. Hall, C. K., „Universal Jurisdiction: Challenges to Implementation since Pinochet I“, *Interights Bulletin*, vol. 14, br. 1, 2002.
52. Horvitz, L. A. –Catherwood, C., *Encyclopedia of War Crimes and Genocide*, izm. izd., vol. II, Facts On File, New York, 2011.
53. Hudson, M. O., „The Twenty-Ninth Year of the World Court, 45“, *American Journal of International Law,* 1951.
54. Johnstone, R. L., „State Responsibility: A Concerto For Court, Council and Committee“, *Denver Journal of International Law and Policy*, vol. 37:1, 2009.
55. Jutriša, G., „Odgovornost države na temelju Konvencije o sprečavaju i kažnjavanju zločina genocida“, *Pravnik,* 41, 1, 2007.
56. Kirby, M., „Universal Jurisdiction and Judicial Reluctance: A New ‘Fourteen Points’“, u: S. Macedo (ed.), *Universal Jurisdiction. National Courts and the Prosecution of Serious Crimes under International Law*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2006.
57. Loewenstein, A. B. – Kostas, S. A., „Divergent Approaches to Determining Responsibility for Genocide: The Darfur Commission of Inquiry and the ICJ’s Judgment in the Genocide Case“, *Journal of International Criminal Justice*, vol. 5 (4), 2007.
58. Marek, K., „Criminalizing State Responsibility“, *Revue Belge de Droit International* 14, 1978-79.
59. Mohamed, S., „Neglected, Option: The Contributions of State Responsibility for Genocide to Transitional Justice“, A, *80 University of Colorado Law Review 327*, 2009.
60. Omerović, E., „Krivična odgovornost država u međunarodnome pravu: *rethinking* ili trajno napuštanje koncepta?“, *Društvene i humanističke studije: Journal of the Faculty of Humanities and Social Sciences University of Tuzla*, vol. 6, br. 1(14), 2021.

61. Palchetti, P., „State Responsibility for Complicity in Genocide“, u: P. Gaeta (ed.) *The UN Genocide Convention. A Commentary*, Oxford University Press, Oxford, 2009.
62. Papa, M. I., „The *Mothers of Srebrenica* Case before the European Court of Human Rights: United Nations Immunity versus Right of Access to a Court“, *Journal of International Criminal Justice*, vol. 14, izd. 4, 2016.
63. Pellet, A., "Introduction – Responsibility and International Law, The Definition of Responsibility in International Law", u: J. Crawford *et al* (ed.), *The Law of International Responsibility*, Oxford University Press, Oxford, 2010.
64. Pellet, A., „Can a State Commit a Crime? Definitely, Yes!“, *European Journal of International Law*, vol. 10, 1999.
65. Rabinovitch, R., Universal Jurisdiction *In Absentia*, *Fordham International Law Journal*, vol. 28, izd. 2, 2004.
66. Reydams, L., „The rise and fall of universal jurisdiction“, u: W. A. Schabas, N. Bernaz (ed.), *Routledge Handbook of International Criminal Law*, London, Routledge, New York, 2011.
67. Ryngaert, C., Clarifying the Extraterritorial Application of the European Convention on Human Rights (Al-Skeini v the United Kingdom), *Utrecht Journal of International and European Law 28 (74*), 2012.
68. Schabas, W. A., „Genocide and the International Court of Justice: Finally, a Duty to Prevent the Crime of Crimes“, *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*, vol. 2, br. 2, 2007.
69. Seibert-Fohr, A., „State Responsibility for Genocide under the Genocide Convention“, u: P. Gaeta (ed.) *The UN Genocide Convention. A Commentary*, Oxford University Press, Oxford, 2009.
70. Seršić, M., „Međunarodnopravna odgovornost država: pitanje krivnje i dužne pažnje“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, Zagreb, br. 1, 1999.
71. Slaughter, A.-M., "Defining the Limits: Universal Jurisdiction and National Courts“, u: S. Macedo (ed.), *Universal Jurisdiction. National Courts and the Prosecution of Serious Crimes under International Law*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2006.
72. Sliedregt, van E., „Complicity to Commit Genocide“, u: P. Gaeta (ed.) *The UN Genocide Convention. A Commentary*, Oxford University Press, Oxford, 2009.
73. T. Abdel-Monema, The Long Arm of the European Convention on Human Rights and the Recent Development of *Issa v. Turkey*, dost. na: https://www.wcl.american.edu/hrbrief/12/2abdel.pdf (9. august 2016).

74. Vukadin, D., „Pravo naroda na samoodređenje i odcjepljenje (secesiju) s posebnim osvrtom na primjer Kosova“, *Pravna misao*, br. 9-10/2010, 2010.
75. Vyver, J. D. v. d., „Prosecution and Punishment of the Crime of Genocide“, *Fordham International Law Journal*, vol. 23, izd. 2, 1999.

c) Pravni izvori

76. Bečka konvencija o pravu ugovora iz 1969.
77. European Community, Declaration on Yugoslavia and on the Guidelines on the Recognition of New States, 16 December 1991, *International Legal Materials*, vol. 31 (1992).
78. ILC, *Report on the work of its fifty-ninth session*, 2007, UNGA Official Records, Sixty-second Session; Supplement No. 10 (A/62/10).
79. Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948.
80. Nacrt Pravila o odgovornosti država za međunarodna protupravna djela iz 2001.
81. Nacrt Pravila o odgovornosti međunarodnih organizacija iz 2011.
82. Prvi dopunski protokol uz Ženevske konvencije od 12. augusta 1949. o zaštiti žrtava međunarodnih oružanih sukoba od 12. januara 1977.
83. Rezolucija Generalne skupštine UN, br. 56/83 od 12. decembra 2001.
84. Rezolucija Vijeća sigurnosti UN, br. 418 (1977).
85. Rezolucija Vijeća sigurnosti UN, br. 569 (1985).
86. Rezolucija Vijeća sigurnosti UN, br. 662 (1990).
87. Rezolucija Vijeća sigurnosti UN, br. 752 (1992).
88. Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa u postupku za ratne zločine Republike Srbije („Sl. glasnik RS”, br. 67/2003, 135/2004, 61/2005, 101/2007, 104/2009, 101/2011 - dr. zakon i 6/2015).
89. Ženevska konvencija za poboljšanje položaja ranjenika i bolesnika u oružanim snagama u ratu iz 1949.
90. Ženevska konvencija za poboljšanje položaja ranjenika, bolesnika i brodolomnika oružanih snaga na moru iz 1949.

d) Sudska praksa

91. *Application instituting proceedings and Request for the indication of provisional measures, 11 November 2019, Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (The Gambia v. Myanmar).*

92. *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgment, I.C.J. Reports 2007* (Prijevod Presude na bosanski jezik: R. Karić, M. Lapenda, E. Omerović, S. Subašić-Galijatović, M. Mešić, B. Vidaković-Drinić. U izdanju Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnoga prava Univerziteta u Sarajevu, 2008).
93. *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Preliminary Objections, Judgment, I.C.J. Reports 1996*, p. 595, Declaration of Judge Oda.
94. *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgment, I.C.J. Reports 2007*, p. 43.
95. *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Preliminary Objections, Judgment, I.C.J. Reports 1996*, p. 595, Dissenting Opinion of Judge *ad hoc* Kreća.
96. *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)*, *Presuda, I.C.J. Reports 2007*, p. 43, Izdvojeno mišljenje *ad hoc* sudije Kreća.
97. *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgment, I.C.J. Reports 2007*, p. 43, Izdvojeno mišljenje *ad hoc* sudije Mahiou.
98. *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro), Judgment, I.C.J. Reports 2007*, p. 43, Izdvojeno mišljenje sudije Tomka.
99. *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia) Judgment, I.C.J. Reports 2015*, p. 3.
100. *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (The Gambia v. Myanmar), Provisional Measures, Order of 23 January 2020, I.C.J. Reports 2020.*
101. *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro)*, *Preliminary Objections, Judgment, I.C.J. Reports 1996 (II)*, p. 595.
102. *Armed Activities on the Territory of the Congo (New Application: 2002) (Democratic Republic of the Congo v. Rwanda), Jurisdiction and Admissibility, Judgment, I.C.J. Reports 2006*, p. 6.

103. *Arrest Warrant of 11 April 2000 (Democratic Republic of the Congo v. Belgium), Judgment, I.C.J. Reports 2002,* p. 3.
104. *Case Concerning Trial of Pakistani Prisoners of War (Pakistan v. India), I.C.J. Pleadings, Trial of Pakistani Prisoners of War.*
105. Court of Appeal of The Hague, *Mothers of Srebrenica et al v. State of the Netherlands and the United Nations*, Case No. 200.022.151/01, Judgment in the First Civil Law Section, 30 March 2010.
106. District Court of The Hague, *Mothers of Srebrenica et al v. State of the Netherlands and the United Nations*, Case No. 295247/HA ZA 07-2973, Judgment in the Incidental Proceedings, 10 July 2008.
107. ECtHR, *Behrami and Behrami v. France and Saramati v. France, Germany and Norway*, 2 May 2007, No. 71412/01 i 78166/01.
108. ICJ, Application Instituting Proceedings filed in the Registry of the Court on 29 April 1999, *Legality of Use of Force (Yugoslavia v. Belgium).*
109. ICJ, Application Instituting Proceedings, filed in the Registry of the Court on 2 July 1999, *Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Yugoslavia).*
110. ICJ, Counter-Memorial, submitted by the Republic of Serbia, *Case Concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Croatia v. Serbia).*
111. ICTY, *Tužitelj v. Anto Furundžija*, Pretresno vijeće, Presuda, IT-95-17/1-T, 10. decembar 1998.
112. ICTY, *Tužitelj v. Nikola Šainović et al*, IT-05-87-A, Žalbeno vijeće, Presuda, 23. januar 2014.
113. ICTY, *Tužitelj v. Vlastimir Đorđević*, IT-05-87/1, Žalbeno vijeće, Presuda, 27. januar 2014.
114. *Jurisdictional Immunities of the State (Germany v. Italy: Greece intervening), Judgment, I.C.J. Reports 2012,* p. 99.
115. *Legal Consequences of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory, Advisory Opinion, I. C. J. Reports 2004,* p. 136.
116. *Legality of Use of Force (Serbia and Montenegro v. Belgium), Preliminary Objections, Judgment, I.C.J. Reports 2004*, p. 279.
117. *Loizidou v. Turkey (Merits),* Judgment, br. 40/1993/435/514, ECtHR, 18. decembar 1996.
118. *Loizidou v. Turkey (Preliminary Objections)*, Judgment, br. 15318/89 [1995] ECtHR 10, 23. mart 1995.
119. *Reservations to the Convention on Genocide, Advisory Opinion: I.C.J. Reports 1951.*

120. Supreme Court of the Netherlands, First Chamber, *The State of the Netherlands v. Hasan Nuhanović*, Judgment, No. 12/03324, 6 September 2013.

121. Supreme Court of the Netherlands, *Mothers of Srebrenica et al v. State of The Netherlands and the United Nations*, Judgment, br. predmeta: 10/04437, 13. april 2012.

122. *The Case of the S.S. „Lotus“*, Publications of the Permanent Court of International Justice, Series A, No. 10, 7 September 1927, Collection of Judgments.

Prof. dr. Sakib Softić

UZROCI I POSLJEDICE GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA U ISTOČNOJ BOSNI S NAGLASKOM NA ZAŠTIĆENU ZONU SREBRENICA[1]

Sažetak: Ovaj rad bavi se uzrocima i posljedicama genocida nad Bošnjacima u Srebrenici i oko nje u julu 1995. godine. Stav je autora da se tokom čitavog perioda agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992–1995. godine dešavao genocid nad Bošnjacima i to na teritoriji cijele države. Međunarodni sud pravde u Hagu u svojoj Presudi od 26. februara 2007. godine presudio je da su radnje genocida (*actus reus*) počinjene nad Bošnjacima na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine sve vrijeme trajanja međunarodnog oružanog sukoba (agresije). Međunarodni oružani sukob odvijao se na njenoj teritoriji između Vojske Jugoslavije s jedne i Armije Republike Bosne i Hercegovine s druge strane, ali je Bosna i Hercegovina uspjela dokazati postojanje genocidne namjere (*mens rea*) samo u Srebrenici i oko nje u julu 1995. godine. Autor je u ovom radu, u mjeri koju dopušta priroda i obim rada, ukratko istražio i analizirao historijski kontekst u kojem je genocid počinjen, geopolitičke razloge srbijanske agresije na Bosnu i Hercegovinu, ciljeve agresije na Bosnu i Hercegovinu i genocida nad Bošnjacima, stanje na ratištu 1995. godine, mirovne planove i bošnjačke enklave u istočnoj Bosni, moguću saglasnost ''međunarodne zajednice'' za zauzimanje enklava od strane Vojske Republike srpske radi pojednostavljenja mapa kao preduslova za zaključenje mirovnog sporazuma, historijsku mržnju bosanskih Srba prema Bošnjacima i njihovo historijsko iskustvo nekažnjivosti za počinjene zločine nad Bošnjacima, kao i uvjerenje da im se pružila neponovljiva historijska prilika da genocidom nad Bošnjacima realizuju svoje historijske težnje: uklanjanje nesrba i prisajedinjenje srpskoj državi dijelova Bosne i Hercegovine zapadno od rijeke Drine. Nakon ovog razmatranja ukratko su izložene i analizirane posljedice počinjenja genocida u Srebrenici i oko nje. Mišljenje autora je da je svaki od navedenih faktora predstavljao preduslov za počinjenje genocida i da svi oni zajedno u različitoj mjeri predstavljaju uzrok počinjenja genocida. Posljedica počinjenja genocida je demografski kolaps istočne Bosne i Podrinja i privremena promjena etničke strukture stanovništva na tom prostoru.

Ključne riječi: agresija, genocid, mirovni planovi, bošnjačke enklave, saglasnost međunarodne zajednice

[1] Na zahtjev autora rad je objavljen u izvornom obliku.

Abstract: This articl deals with the causes and outcomes of the genocide against Bosniaks in and around Srebrenica in July 1995. The autor's position is that during the entire period of aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina in the period from 1992 – 1995. genocide against Bosniaks took place on the territory of the entire State. In its Judgement of 26 February 2007, the International Court of Justice ruled that acts of genocide (*actus reus*) had been committed against Bosniaks throughout the duration of the international armed conflict. The international armed conflict took place on its territory between the Yugoslav People's Army on the one and the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina the other hand. But Bosnia and Herzegovina managed to prove the existence of genocidal intent (*mens rea*) only in and around Srebrenica in July 1995. In this paper, to the extent permitted by the nature and scope of the work, the author briefly explored and analyzed the historical context in which the genocide was committed, the geopolitical reasons for the Serbian aggression on Bosnia and Herzegovina, the goals of the aggression on Bosnia and Herzegovina and the genocide of Bosniaks, situation on the battlefield 1995, peace plans and Bosniak enclaves in Eastern Bosnia, possible consent of the "international community" for the occupation of the enclaves by the Army of the Republika Srpska in order to simplify the maps as a precondition for concluding a peace agreement, the Bosnian Serbs' historical hatred against Bosniaks and their historical experience of impunity for crimes committed against Bosniaks, as well as the belief that they were given a unique historical opportunity to realize their historical aspirations by genocide against Bosniaks: the elimination of non-Serbs and the annexation to the Serbian state of parts of Bosnia and Herzegovina territory vest of the Drina River. Following this discussion, the consequences of committing genocide in and around Srebrenica are briefly presented and analyzed. The opinion of the author is that each of the mentioned factors was a precondition for genocide to be commited and that all of them together, to a different extent, presented the cause of genocide. The consequence of committing genocide is the demographic collapse of Eastern Bosnia and Podrinje and a temporary change in the ethnic structure of the population in that area.

Keywords: aggression, genocide, peace plans, Bosniak enclaves, the consent of the international community.

Uvod

Historijska je i pravna činjenica da su Srbi počinili genocid nad Bošnjacima istočne Bosne tokom trajanja međunarodnog oružanog sukoba na teritoriji Bosne i Hercegovine (agresija) u periodu 1992–1995. godine. Ova činjenica potvrđena je pravosnažnim presudama protiv individualnih počinilaca zločina genocida od strane Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju[2], Suda Bosne i Hercegovine[3] i Saveznog Vrhovnog suda Njemačke[4]. Međunarodni sud pravde ovaj genocid definisao je kao genocid protiv muslimana (Bošnjaka) u Srebrenici i oko nje počinjen u julu 1995. godine od strane snaga (vojske i policije) bosanskih Srba[5]. Za genocid su osuđeni Srbi rođeni u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori[6], dok je Slobodan Milošević, rođen u Srbiji, umro u toku postupka i na taj način izbjegao izricanje presude za genocid.[7]

[2] Vidi, ICTY, *Prosecutor v. Slobodan Milošević*, IT- 02-54- T. Odluka po prijedlogu za donošenje oslobađajuće presude, 16. juni, 2004; ICTY; *Krstić* (IT-98-33) "Srebrenica-Drinski korpus"; IT-98-33, Presuda 19. april 2004. godine: Vujadin Popović obavještajni oficir Drinskog korpusa pravosnažno osuđen za genocid Srebrenici; Popović i drugi (IT-0 88) "Srebrenica"; *Ljubiša Beara*, pukovnik, pravosnažno je osuđen za genocid u Srebrenici; Popović i drugi (IT-05-88) "Srebrenica". *Drago Nikolić*, šef sigurnosti Zvorničke brigade, pravosnažno osuđen za genocid u Srebrenici; *Popović i drugi* (IT-05-88) "Srebrenica"; *Zdravko Tolimir*, pomoćnik komandanta za obavještajno-bezbjedonosne poslove Glavnog štaba Vojske Republike srpske (VRS), pravosnažno osuđen za genocid Srebrenici; Tolimir (IT-05-88/2) "Srebrenica"; *Ratko Mladić*, (IT-09-92), nepravosnažno osuđen za genocid. Case No. IT-09-92-T Date: 22 November 2017; *Radovan Karadžić*, predsjednik tzv. RS, pravosnažno osuđen za genocid u Srebrenici;Predmet br.: IT-95-5/18-T, 24. mart 2016.

[3] Pravosnažno osuđeni za genocid: Borislav Herak, Milorad Trbić, Milenko Trifunović, Branko Džinić, Aleksandar Radovanović, Branislav Medan, Slobodan Jakovljević, Petar Mitrović, Slavko Perić, Duško Jević, Mendeljev Đurić i Željko Ivanković.

[4] Presude potvrđene od Saveznog Vrhovnog suda Njemačke: Nikola Jorgić, osuđen na Vrhovnom sudu Dusseldorfa, 26.9.1997. na 4 godine zatvora; Novislav Džajić, osuđen na Bavarskom Vrhovnom sudu u Minhenu, 23.5.1997. na pet godina zatvora; Maksim Sokolović, osuđen na Vrhovnom sudu Dusseldorfa 29.11.1999. na 9 godina zatvora; Đurad Kušljić, osuđen na Bavarskom Vrhovnom sudu u Minhenu, 21.2.2001. na doživotni zatvor.

[5] Vidi: Presuda Međunarodnog suda pravde u Hagu od 26. februara 2007. godine u sporu Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore zbog kršenja Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida.

[6] Radovan Karadžić, rođen 1945. u opštini Šavnik, Crna Gora.

[7] Slobodan Milošević, IT-02-54) - Izmijenjena optuznica – BiH, Predsjednik Republike Srbije bio je optužen za genocid počinjen u više opština u Bosni i Hercegovini, između

Pošto je genocid zločin velikih razmjera počinjen s namjerom potpunog ili djelimičnog uništenja nacionalne, etničke, rasne ili vjerske skupine bosanskih muslimana mogli bismo postaviti pitanje: zbog čega je genocid počinjen? Srbi i Bošnjaci su dva veoma bliska i povezana naroda koji su vjekovima živjeli zajedno i dijelili istu sudbinu. Živjeli su međusobno izmiješani na istom teritoriju, govore istim jezikom bez obzira ko ga kako zvao, dijelili su istu kulturu u Bosni i Hercegovini bez obzira na nastojanja da se dokaže da se radi o odvojenim i različitim kulturama. Vjerske i nacionalne razlike nisu bile vidljive. Odnosi između ljudi, Srba i Bošnjaka, odnosno pripadnika pravoslavne i muslimanske religije, bili su tolerantni.

Odgovor na ovo pitanje kompleksan je i zahtijeva analizu i uzimanje u obzir većeg broja faktora. Autor će, imajući u vidu obim i svrhu ovog rada, dati svoj doprinos u rasvjetljavanju ovog fenomena.

1. Historijski kontekst u kojem je genocid počinjen

Genocid Srba nad Bošnjacima počinjen je kao posljedica međunarodnog oružanog sukoba i djelimične okupacije Bosne i Hercegovine (agresije) od strane susjednih država SR Jugoslavije i Republike Hrvatske. Sam čin genocida u Srebrenici i oko nje zbio se tokom agresije SR Jugoslavije (Srbije i Crne Gore) na Bosnu i Hercegovinu pošto je zaključenjem Vašingtonskog sporazuma 1994. godine agresija Republike Hrvatske na Bosnu i Hercegovinu okončana.

Korijene ovih zločina treba potražiti u periodu stvaranja nacionalnih država na Balkanu, u devetnaestom stoljeću, kada su novostvorene balkanske države nastojale proširiti vlastitu teritoriju uz istovremeno

ostalih i u Srebrenici, ali je postupak obustavljen zbog smrti optuženog. Međunarodni krivični tribunal je 16. jula 2004. godine donio Odluku (međupresudu) po prijedlogu za donošenje oslobađajuće presude kojom je odbijen zahtjev okrivljenog za donošenje oslobađajuće presude za zločin genocida. U Međupresudi Pretresnog vijeća navodi se da je "postojao udruženi zločinački poduhvat s ciljem da se počini genocid", kao i da su - prema do tada prezentiranim dokazima - učesnici tog poduhvata zaista počinili genocid u Brčkom, Prijedoru, Sanskom Mostu, Srebrenici, Bijeljini, Ključu i Bosanskom Novom.

zatiranje prisustva drugih naroda i kultura na tom teritoriju. To se pravdalo potrebom eliminacije potencijalno nelojalnog stanovništva i stvaranjem prostora za razvoj vlastite nacionalne kulture.

Srbija kao država nastala početkom devetnaestog vijeka nastojala je ostvariti teritorijalno širenje na prostorima Osmanskog Carstva i Austro-Ugarske Monarhije na kojima je živjelo srodno stanovništvo.

Idejnu podlogu za širenje srpske nacionalne države predstavljali su radovi srpskog jezikoslovca Vuka Karadžića koji je naučavao da su svi govornici štokavskog narječja Srbi bez obzira gdje živjeli i kojoj vjeroispovijesti pripadali. „Srbi svi i svuda." Također, srpski književnik i političar Ilija Garašanin sačinio je politički program za Veliku Srbiju (*Načertanije*, 1844)[8]. On zagovara prisajedinjenje Kneževini Srbiji svih „srpskih" naroda koji je okružuju i predlaže načine i sredstva kako to ostvariti.

Religija, znanost i kultura stavljene su u funkciju definisanja i opravdanja velikosrpskog projekta tokom trajanja devetnaestog i dvadesetog vijeka sve do najnovijih vremena. Pri tome se ideja pravdala historijskim, jezičkim[9], geografskim[10] ali i demografskim i drugim razlozima. Kako je gdje bolje odgovaralo.[11]

Ne treba smetnuti s uma da su se ove ideje začele u vrijeme stvaranja nacija širom Evrope i to od naroda koji su čak bili međusobno manje srodni od govornika južnoslavenskih jezika. Zbog toga im ne treba nužno pripisivati zlu namjeru. Naročito ako pogledamo činjenicu da su mnogi istaknuti južnoslavenski intelektualci nesrpskog porijekla prigrlili ovu ideju koja je bila skopčana s potrebom oslobađanja naroda od okupacije i dominacije.

---

[8] Vidi: Stranjaković, Dragoslav, *Kako je postalo Garašaninovo "Načertanije"*, Spomenik SKA, XCI, Beograd, 1939, 76-102.

[9] Npr. Aleksandar Belić, srpski lingvist, slavist.

[10] Npr. Jovan Cvijić, srpski geograf svjetskog glasa.

[11] Vidi: Klemenčić, Mladen, „Velikosrpska teritorijalna posezanja", Društvena istraživanja, Zagreb, 4-5/god. 2, br. 2-3, 1993, 285-304.

Ova ideja od samog početka bila je osuđena na neuspjeh. Prvo zbog neiskrenosti onih koji su je zastupali, a drugo zbog jakog osjećaja pripadnosti muslimana i katolika u Bosni bošnjačkom narodu i katolika u Hercegovini, Dalmaciji, Slavoniji i Hrvatskoj hrvatskom narodu.

Jačanjem srpske države, ekonomskim i demografskim, kao i s njenim teritorijalnim širenjem stvaralo se uvjerenje o samodovoljnosti srpskog pravoslavnog stanovništva uz istovremeno isključenje svih ostalih koji su živjeli pomiješani sa Srbima ili im gravitirali. Srpstvo je definirano putem srpskih tradicionalnih vrijednosti: svetosavlje i kosovski mit. „Nije Srbin ko nije srpske vjere."

Paralelno s idejom inkluzije rađale su se ideje o potrebi istrebljenja svih nesrba sa „srpskih teritorija".[12] Njih su realizovali srpski ustanici početkom devetnaestog stoljeća, u praksi rane srpske države ali i u ratovima u dvadesetom stoljeću. Zbog toga je ideja o srpskoj državi koja bi obuhvatala „sve Srbe" – pravoslavne, katolike i muslimane – od samog početka bila nevjerodostojna.

Ideja Velike Srbije prolazila je kroz različite etape što je zavisilo od historijskih okolnosti.[13] Njeni tvorci i najveći promotori bili su Srpska pravoslavna crkva[14] i Srpska akademija nauka i umjetnosti (SANU), koje su definisale i još uvijek definišu srpski identitet. Druge vjerske zajednice na ''južnoslavenskom'' prostoru na temelju pripadnosti određenoj religiji kreirale su vlastite nacije i definisale njihov nacionalni identitet. Aktualni srpski političari su samo izvršioci velikosrpskog projekta, ali ne i njegovi kreatori.

---

[12] Stevan Moljević, Pismo, 1941. Cilj homogene Srbije je Srbija očišćena od Hrvata i muslimana. Pismo Stevana Moljevića iz druge polovine decembra 1941. Dragiši Vasiću o granicama i društvenom uređenju poslijeratne »Velike Srbije«. Zbornik Dokumenata Vojnoistorijskog Instituta: Tom XIV - Dokumenti Četničkog pokreta Draže Mihailovića - Knjiga 1.

[13] Vidi: Klemenčić, Isto.

[14] Vidi: Kudelić, Zlatko, Srpska pravoslavna crkva prema ratu u Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini // *Marulić: Hrvatska književna revija,* 29 (1996), 3, 460-470; Tomanić, Milorad, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Medijska knjižara Krug, Beograd, 2001.

2. Raspad SFR Jugoslavije

Događanja koja su dovela do agresije susjednih država na Bosnu i Hercegovinu tijesno su povezana s propašću komunizma kao svjetskog procesa i raspadom višenacionalnih federacija u istočnoj Evropi: SSSR, Čehoslovačke i SFR Jugoslavije. Širi kontekst predstavljao je okvir unutar kojeg su pojedini narodi i države nastale nakon raspada SFRJ pokušali riješiti svoje nacionalno pitanje nauštrb nacionalnih interesa drugih naroda i drugih republika (država). Srbi su ovu situaciju vidjeli kao neponovljivu priliku za realizaciju velikosrpskog projekta.

Stvaranje prve Jugoslavije predstavljalo je realizaciju ideje o stvaranju proširene Velike Srbije. Dok je druga, avnojevska Jugoslavija predstavljala negaciju ove ideje. Stvaranje federativne Jugoslavije bilo je moguće, po Memorandumu SANU, samo zbog činjenice da na Drugom zasjedanju AVNOJ-a Srbija nije bila legitimno predstavljena.[15]

Raspad Jugoslavije započeo je nakon Titove smrti, a najavljen je spomenutim *Memorandumom* SANU, koji oživljava srpske predjugoslavenske političke ideje kojim se zagovara stvaranje Velike Srbije. Pod izgovorom ugroženosti Srba i srpstva u federativnoj Jugoslaviji, zagovara se novi politički koncept koji će se ultimativno staviti pred ostale jugoslavenske narode. Ukoliko se ne prihvati, Srbi će krenuti svojim putem s pozicija brzog i skorog nalaženja rješenja za sprečavanje ‘’propadanja Srbije i srpskog naroda’’, što se i desilo nakon neuspješnog okončanja XIV kongresa Saveza komunista Jugoslavije u Beogradu (14. Kongres SKJ 20-22. 1. 1990. godine).

„Teze sadržane u Memorandumu dobile su ‘potpuniji i politički ogoljeniji oblik u nacrtu Deklaracije o srpskom nacionalnom jedinstvu (1990). Autori Deklaracije pošli su od stava da jedino Srbi u Jugoslaviji nisu rešili svoje nacionalno pitanje, jer su navodno, nacionalnom politikom KPJ-u ostali razbijeni po republikama. Zato Srbi u Jugoslaviji kao jedinstven, suveren i državotvoran narod traže takve promene savezne države, koje

[15] Vidi: Memorandum SANU, Beograd, *Večernje novosti* 24. i 25. septembra 1986. godine.

bi mu omogućile da spomenuta svojstva ispoljava ‘bez ograničenja i bez obzira u kome delu države živi›.”[16]

“Petnaestog avgusta 1993. godine objavljen je u Večernjim novostima jedan drugi Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti koji je nosio tradicionalni naslov ‘Za jedinstveni srpski prostor’.”[17]

Trenutno (2020) je na sceni realizacija programa sadržanog u Memorandumu 2 SANU iz 2011. godine koji predstavlja ideološku podlogu za realizaciju velikosrpske ideje u postdejtonskim okolnostima.[18]

Nakon institucionalnog neuspjeha nametanja svoje vizije Srbija je odustala od Jugoslavije i donijela vlastiti Ustav[19] koji je po sadržaju ustav suverene i nezavisne države.[20] Taj ustav samo u članu 135 spominje SFRJ i to na način davanja prvenstva republičkom ustavu u odnosu na savezni.[21] Destrukcija SFRJ započela je ipak ranije. Amandmani na

---

[16] Marković, Mihajlo, *Srpsko pitanje između mita i stvarnosti,* Beograd, 1997, 21. Preuzeto iz Softić, Sakib, *Post festum – Pravna priroda rata u Bosni i Hercegovini*, FKKSS, Sarajevo, 2020, 94.

[17] Erdman, E., Pandžić, *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995. godina*, Sarajevo, 1997, 163. Preuzeto iz Softić, 2020, 93.

[18] Tekst ‘’Memoranduma 2” objavljen u ‘’Slobodnoj Bosni” u martu 2013.

[19] Ustav Republike Srbije („Službeni glasnik Republike Srbije“, broj 1/1990).

[20] IV Prava i dužnosti Republike Srbije

Član 72.

Republika Srbija uređuje i obezbeđuje:

a) suverenost, nezavisnost i teritorijalnu celokupnost Republike Srbije i njen međunarodni položaj i

odnose sa drugim državama i međunarodnim organizacijama;

c) ustavnost i zakonitost; odbranu i bezbednost Republike Srbije i njenih građana;

d) mere za slučaj vanrednog stanja, ...

Član 73.

Narodna skupština:

f) odlučuje o ratu i miru;

g) ratifikuje međunarodne ugovore;

[21] Član 135. Prava i dužnosti koje Republika Srbija, koja je u sastavu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, ima po ovom ustavu, a koji se prema saveznom ustavu ostvaruju u federaciji, ostvarivaće se u skladu sa saveznim ustavom. Kad se aktima organa federacije ili aktima organa druge republike, protivno pravima i dužnostima koje ona ima po Ustavu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, narušava ravnopravnost Republike Srbije ili se na drugi način ugrožavaju njeni interesi, a pri tome nije obezbeđena kompenzacija, republički organi donose akte radi zaštite interesa Republike Srbije.

Ustav Srbije od 28. marta 1989. godine, kojim je dokinuta autonomija autonomnih pokrajina Vojvodine i Kosova na način protivan Ustavu SFRJ iz 1974. godine,[22] predstavljali su poziv ostalim republikama da krenu istim putem. Izgradnjom ustavnog sistema neovisnog o Ustavu SFRJ.

Kršenje ustava SFRJ od strane Srbije dovelo je do lančane reakcije ostalih jugoslavenskih republika koje su također požurile s utvrđivanjem vlastite suverenosti i nezavisnosti, što je u konačnici rezultiralo raspadom SFRJ.

3. Ciljevi agresije na Bosnu i Hercegovinu i genocida nad Bošnjacima

SR Jugoslavija (Srbija i Crna Gora) kao ratni cilj postavila je uklanjanje nesrpskog stanovništva s određenih područja Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Ciljevi koji su se željeli postići agresijom opredijelili su metod agresije.[23]

Ratni ciljevi Srbije na području Bosne i Hercegovine sadržani su u ratnom planu od 28. februara 1992. godine, poznatom pod nazivom "Drina". Plan se sastojao u istrebljenju bošnjačkog stanovništva na području istočne Bosne i bošnjačkog i hrvatskog stanovništva u sjevernoj Bosni radi stvaranja i zaokruživanja etnički čistog srpskog prostora i njegovog pripajanja u budućnosti matičnoj srpskoj državi. U ostvarenju ovog cilja počinjen je genocid.[24]

---

[22] Odluka o proglašenju amandmana 23. marta 1989. (*Službeni glasnik SR Srbije*, broj: 11/89, od 28. marta 1989).

[23] Vidi: ICTY, Prosecutor v. Slobodan Milošević, IT-02-54-T. Odluka po prijedlogu za donošenje oslobađajuće presude, 16. juni, 2004; ICTY, Tužilac v. Radislav Krstić, IT-98-33, Presuda 19. april 2004. godine; ICTY, Tužilac protiv Biljane Plavšić, IT-00-39§40/1 S, Sporazum o krivici od 30. septembra 2002. godine.

[24] Vidi: ICTY, Tužilac v. Krstić (IT-98/3), Presuda 19. april 2004. godine i dr.

Srpski ratni ciljevi uobličeni su u dokumentu koji im je dao legalitet, usvojen od Skupštine tzv. Republike srpske 12. maja 1992. godine, pod nazivom *Odluka o strateškim ciljevima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini* koji glasi:

„Strateški ciljevi, odnosno prioriteti srpskog naroda u Bosni i Hercegovini su:

1. Državno razgraničenje od druge dve nacionalne zajednice,
2. Koridor između Semberije i Krajine,
3. Uspostavljanje koridora u dolini rijeke Drine, odnosno eliminisanje reke Drine kao granice između srpskih država,
4. Uspostavljanje granica na rekama Uni i Neretvi.
5. Podela grada Sarajeva na srpski i muslimanski deo i uspostavljanje u svakom od delova efektivne državne vlasti,
6. Izlaz Republike Srpske na more."[25]

Ciljevi ovdje postavljeni, a koje su dijelili Srbi s obje strane Drine, nisu se po mišljenju autora mogli ostvariti bez činjenja genocida. I genocid je počinjen radi realizacije ovih ciljeva.

4. Mirovni planovi i bošnjačke enklave u istočnoj Bosni

Genocid u istočnoj Bosni povezan je s mirovnim planovima koji su kreirani sa ciljem okončanja agresije i ponovne uspostave mira u Bosni i Hercegovini.[26] Kreiranje mirovnih planova započeto je još i prije otpočinjanja agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu uključivanjem Evropske unije u rješavanje jugoslavenske krize. U to vrijeme Evropa se pripremala za integraciju, tako da joj je jugoslavenska kriza dobro došla kao poligon za dokazivanje. Portugalski političar Cutileiro sačinio je u martu 1992. godine plan kantonizacije Bosne i Hercegovine na temelju rezultata popisa stanovništva iz 1991. godine. Po tom planu bošnjačkim

[25] *Službeni glasnik Republike srpske*, broj: 22/93, od 26. novembra 1993. godine.

[26] Vidi više: Begić, I. Kasim, *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1997. Vidi također: Softić, 2020, 181-187.

i srpskim kantonima pripadalo je po 44% teritorije Republike Bosne i Hercegovine, a hrvatskim kantonima 12%. U bošnjačkim kantonima ostvarivalo se oko 70% društvenog proizvoda Bosne i Hercegovine. Srbi a vjerovatno ni Hrvati nisu bili zadovoljni ovakvim teritorijalnim preoblikovanjem Bosne i Hercegovine, pa su tražili dopunu etničkog principa drugim principima što je i uvaženo. Za razliku od *Briselskog prijedloga* od 9. marta koji je predviđao da će se Bosna i Hercegovina sastojati od više konstitutivnih jedinica, *Izjava o principima* od 18. marta 1992. godine utvrđuje da će Bosna i Hercegovina biti sastavljena od tri konstitutivne jedinice zasnovane na nacionalnom principu uz uvažavanje dopunskih kriterija (ekonomskih, geografskih i drugih). Predviđeno je da „karta zasnovana na apsolutnoj ili relativnoj nacionalnoj većini u svakoj općini bit će osnova za rad radne grupe i bit će predmet modifikacije".[27]

U međuvremenu je srpska strana potpomognuta JNA i različitim vrstama vojnih i paravojnih formacija okupirala veći dio teritorije Bosne i Hercegovine tako da su dalji pregovori izgubili smisao. To je uzrokovalo povlačenje bošnjačke strane iz pregovora 27. maja 1992. godine, što je potvrđeno pismom predsjednika Predsjedništva Bosne i Hercegovine od 8. juna upućenom predsjedavajućem Konferencije o Jugoslaviji lordu Carringtonu.[28]

Nakon prvog prijedloga uslijedili su Vance-Owenov mirovni plan za Bosnu i Hercegovinu[29] koji je rezultirao bošnjačko-hrvatskim oružanim sukobom, zatim Owen-Stoltenbergov plan koji se rukovodio podjelom Bosne i Hercegovine na tri nacionalne konstitutivne jedinice, uvažavajući rezultate etničkog čišćenja i osvajanja teritorija silom. On je predvidio uniju triju teritorijalno definisanih republika s tim da je u konačnoj verziji davao Srbima 53%, Hrvatima 17%, a Bošnjacima 30% teritorije Bosne i Hercegovine.[30]

Krajem 1993. godine Francuska i Njemačka predložile su povećanje učešća bošnjačke republike u diobi teritorije Bosne i Hercegovine. Ovaj

---

[27] *Službeni glasnik Republike srpske*, broj: 22/93, od 26. novembra 1993. godine.
[28] Softić, 2020, 183.
[29] Vidi: Begić, 1997, 109-126.
[30] Vidi: Isto, 127-164.

francusko-njemački prijedlog poznat je kao Akcijski plan Evropske unije. On je predviđao srpsko učešće u teritoriji Bosne i Hercegovine sa 49%, hrvatsko sa 17,5% i bošnjačko sa 33,5%.[31]

U martu 1994. godine došlo je do stvaranja bošnjačko-hrvatske federacije Bosne i Hercegovine. Prema Ustavu Federacije ona je obuhvatala teritorije Bosne i Hercegovine s većinskim bošnjačkim i hrvatskim stanovništvom prema popisu stanovništva iz 1991. godine. Wašingtonskim sporazumom a zatim i sporazumom u Beču iz maja 1994. godine definisano je područje Federacije, koje prema popisu stanovništva iz 1991. godine obuhvata 55% teritorije Bosne i Hercegovine. Distrikt Sarajevo obuhvata 3% teritorije, dok teritorija s većinskim srpskim stanovništvom obuhvata 42% teritorije Bosne i Hercegovine.[32]

Na preliminarnim razgovorima o Bosni i Hercegovini u francuskom gradiću Taloiru 24. i 25. maja 1994. godine, Kontakt-grupa (formirana 1994, a činili su je SAD, Velika Britanija, Francuska, Njemačka i Rusija) po sistemu *uzmi ili ostavi* ponudila je teritorijalno razgraničenje između Federacije Bosne i Hercegovine i entiteta sa srpskom većinom u omjeru 51% Federaciji, 49% srpskom entitetu. Na ovaj način reducirana je teritorija Federacije sa 58% na 51% površine Bosne i Hercegovine, što je značilo stvarno odustajanje od principijelnog zalaganja za nepriznavanje rezultata etničkog čišćenja i preimućstava stvorenih silom. Kontakt-grupa nagradila je srbijansku agresiju na Bosnu i Hercegovinu. Karta razgraničenja definisana je na ministarskom sastanku zemalja članica Kontaktne skupine 5. juna 1994. godine u Ženevi. Prema ponuđenoj karti Federaciji je pripadalo 49% teritorije Bosne i Hercegovine, srpskom entitetu 48%, a na distrikt Sarajevo otpalo je 3% teritorije Bosne i Hercegovine.[33]

Iako nagrađena, srpska strana odbila je i ovaj prijedlog teritorijalnog rješenja koji je potvrdila i Rezolucija Vijeća sigurnosti broj 942 od 22. septembra 1994. godine.[34]

---

[31] Softić, 2020, 185.
[32] Isto.
[33] Isto, 186.
[34] Isto.

5. Zauzimanje enklava od strane Vojske Republike srpske radi pojednostavljenja mapa kao preduslova za zaključenje mirovnog sporazuma

Svijet se do 1995. godine umorio od Bosne i Hercegovine. Uzimanjem talaca srpske snage preuzele su inicijativu na terenu i pokazale svu nemoć tzv. međunarodne zajednice, odnosno UNPROFOR-a. Zemlje Evropske unije nastojale su se izvući iz sukoba povlačeći svoje vojnike iz mirovne operacije. Američki kongres donio je odluku o ukidanju embarga na oružje bosanskoj vladi. Dolazili su i američki predsjednički izbori, a situacija u Bosni i Hercegovini mogla je postati velika tema izborne kampanje. Sve je to predstavljalo dodatni pritisak na Clintonovu administraciju da se sukob konačno zaustavi.[35]

Sve je već bilo formulisano. Utvrđeni su teritorijalni omjeri između entiteta, a karta Kontakt-grupe o teritorijalnoj podjeli okvirno je definisana. Jedini problem rješenju sukoba predstavljale su tri bošnjačke enklave u istočnoj Bosni. Stoga se tražio način da ih srpske snage preuzmu i da se ukloni posljednja prepreka za zaključenje mirovnog sporazuma.[36]

---

[35] Prisiljena na promjenu strategije prema bosanskom konfliktu američka administracija izradila je takozvanu „Endgame strategy". Njezin tvorac, savjetnik predsjednika za nacionalnu sigurnost Anthony Lake imao je u vidu očuvanje bosanskohercegovačke države u granicama koje je predvidjela karta Kontakt-grupe uz njeno istovremeno revidiranje i pojednostavljivanje kako bi se izbjegle „neodržive enklave..., komplikovani koridori". Eiserman, Daniel, *Der lange Weg nach Dayton. Die westliche Politik und der Krieg im ehemaligen Jugoslawien 1991 bis 1995*, Nomos, Baden – Baden, 2000, 332. (Preuzeto iz: Turčalo, S., *Političko – ustavna rješenja za Bosnu i Hercegovinu od Lisabona do Dejtona, Geopolitičke naracije o mirovnim sporazumima za Bosnu i Hercegovinu 1992 – 1996,* Open Society Fondation – Media Centar Sarajevo, 2012, 29).

[36] "Nedugo po povratku u Washington 8. juna 1995. godine, nakon medenog mjeseca provedenog u Evropi, Richard Holbrooke (inače Frasureov nadređeni) dobija od Anthonyja Lakea instrukciju da "**žrtvuje Srebrenicu, Žepu i Goražde**". Richard Holbrooke, intervju Elvira Čamdžića, Hayat TV, Sarajevo, 21. novembar 2005. Holbrooke je u prvo vrijeme uvjeravao da je odbacio zahtjeve da bi kasnije priznao da se samo suprotstavio tome da primora bošnjačko rukovodstvo da napuste Goražde. Preuzeto iz: Hartman, Florence, *Krv realpolitike*, Baybook, Sarajevo, 2015, 60-61.

Do današnjeg dana ‘’procurili’’ su mnogi detalji zakulisnih sporazuma o ‘’predaji’’ enklava Srbima.[37] U tome su učestvovali prvi ljudi SAD-a, Engleske i Francuske. Srbima je ostavljen mjesec-dva za zauzimanje enklava.[38] Miloševiću su date garancije da srpske snage neće biti bombardovane za dogledno vrijeme.

Sedamnaestog juna 1995. godine francuski general Janvier rekao je Mladiću:

„Imate mjesec dana da preduzmete konkretne inicijative koje bi vodile miru.“[39]

„Uzimanje talaca se Miloševiću isplatilo; izvukao je od Kontakt grupe ono što mu je do tada bilo odbijano i dobio mjesec dana da na terenu ponovo iscrta konture budućeg srpskog entiteta u Bosni (...).“[40]

Svima inolviranim u zastavljanje sukoba bilo je jasno da srpske snage planiraju počiniti masakr najmanje nad vojnosposobnim muškarcima enklava jer su Mladićevi oficiri osoblju UNPROFORA-a otvoreno prijetili „da će ubiti kompletno stanovništvo“ ukoliko svi ne napuste enklavu prije njihovog dolaska.[41] I međunarodni faktor pristaje na to.[42] Onda su Srbi počinili genocid nad bošnjačkim stanovništvom enklave Srebrenica, kako su i najavili.

„CIA je posmatrala masakre ‘uživo’.“[43] U povezanoj akciji zauzeta je i enklava Žepa. Zbog počinjenih zločina u enklavi Srebrenica srpskim snagama nije dopušteno zauzimanje enklave Goražde. Od istih onih koji su im dopustili zauzimanje enklava Srebrenice i Žepa.

---

[37] «Već u junu 1995. godine, budućnost Srebrenice činila se prilično sumornom. Mi smo već tada smatrali da bi bilo mudro da se barem najmanje istočne enklave razmijene za druge teritorije.» Hartman, 2015, 60.

[38] Po ulasku u Srebrenici, u julu 1995. godine, i sam general Mladić hvalisao se da je “imao dozvolu od SAD-a da zauzme Srebrenicu”. Hartman, 2015, 71.

[39] Isto, 77.

[40] Isto, 78.

[41] Isto, 83.

[42] «(...) kako je priznao Alain Juppé, tadašnji francuski premijer, ‘svi smo znali da će muškarci biti uništeni ili, u najmanju ruku, da neće biti zarobljenika’.» Sylvie Matton, *Srebrenica, najavljeni genocid* (*Srebrenica, un génocide annoncé)*, Flammarion, Paris, 2006, 375. Preuzeto iz: Hartman, 2015, 119-120.

[43] Hartman, 2015, 123.

Predaja enklave Goražde pokušana je mirnim putem kako bi se izbjeglo ponavljanje pokolja.

„Sredinom augusta, američki izaslanici su se dali na posao da prisile bosansku vladu da preda Goražde, posljednje utočište bošnjačke zajednice, koja je do 1992. godine predstavljala većinu stanovništva Podrinja.“[44]

Konačno teritorijalno definisanje budućih entiteta ostavljeno je za narednu mirovnu konferenciju, koja je uslijedila početkom novembra 1995. godine u američkoj vojnoj bazi Wright-Patterson u Daytonu. To je rezultiralo zaključenjem mirovnog sporazuma između Republike Bosne i Hercegovine, SR Jugoslavije (Srbija i Crna Gora) i Republike Hrvatske.

Tako je *Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini* potvrdio teritorijalnu diobu Bosne i Hercegovine u omjeru 51% Federaciji i 49% Republici srpskoj prema karti razgraničenja prihvaćenoj u Daytonu kojom je nagrađen genocid i etničko čišćenje.

6. Historija genocida nad Bošnjacima

Počinjenje genocida nad Bošnjacima tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu u periodu 1992–1995. godine nije ništa novo. Radi se o kontinuiranom genocidu Srba nad Bošnjacima u istočnoj Bosni s ciljem promjene etničke strukture stanovništva. Istočna Bosna oduvijek je bila naseljena bošnjačkim stanovništvom i to do dolaska Turaka Bošnjanima pripadnicima Crkve bosanske, a nakon konverzije u šesnaestom stoljeću Bošnjacima muslimanske vjeroispovijesti. Dok je stanovništvo istočne Hercegovine, s današnje tačke gledišta, bilo pravoslavne vjeroispovijesti i pripadalo naizmjenično Srpskoj pravoslavnoj crkvi i Crkvi bosanskoj. S raspuštanjem Crkve bosanske pred propast bosanskog kraljevstva, te nakon okončanog procesa islamizacije u drugoj polovini šesnaestog stoljeća, uvažavajući povremene oscilacije, ustalio se odnos između vjeroispovijesti tako da su na ovom području živjele dvije trećine pravoslavnog i jedna trećina muslimanskog stanovništva.

[44] Isto, 160-161.

Miletski sistem na kojem je utemeljena uprava unutar Osmanskog Carstva omogućio je Srpskoj pravoslavnoj crkvi nacionalizaciju cjelokupnog pravoslavnog stanovništva Bosne i Hrvatske u etničke Srbe.

Razvojem ideje o obnavljanju srpske države koja bi obuhvatala sve Srbe pravoslavce pojavio se problem nepostojanja kompaktnog etničkog prostora. Istočna Bosna razdvajala je Srbe u Srbiji i većinske Srbe u istočnoj Hercegovini. Genocidni pristup rješavanju tog problema manifestovan je ponajprije u Sjenici 1809. godine, kada je vjerolomno ubijeno cjelokupno muslimansko stanovništvo.

Tokom Drugog svjetskog rata, u cilju realizacije projekta „Homogene Srbije" počinjen je genocid nad Bošnjacima istočne Bosne i to naročito Foče, Rogatice, Višegrada, Rudog i Čajniča kako bi se stvorio etnički kompaktan prostor između Srbije i istočne Hercegovine. U Drugom svjetskom ratu ubijeno je između 86.000[45] i 103.000 Bošnjaka,[46] što je u odnosu na broj Bošnjaka od oko 900.000 do 1.000.000[47] procentualno između 8% i 11% ubijenih Bošnjaka.

Zbog politike Saveza komunista Jugoslavije koja je bila usmjerena na pomirenje naroda i izgradnju bratstva i jedinstva u budućnosti rijetki su kažnjeni za ovaj genocid. To je kod pravoslavnih Srba stvorilo osjećaj nedodirljivosti i utjecalo na izgradnju kulture nekažnjivosti, što je predstavljalo preduslov za novi genocid.

Pošto Srbi u Drugom svjetskom ratu nisu u cijelosti realizirali projekt etničkog čišćenja Bošnjaka iz istočne Bosne, što je preduslov za etnički čistu srpsku državu, iskoristili su priliku koja im se pružila u procesu raspada SFRJ 1990-ih godina za dovršetak projekta. Kao rezultat genocidne kampanje ubijeno je preko 68.000 i protjerano je na stotine hiljada Bošnjaka, što je u odnosu na 2.350.000 Bošnjaka po popisu iz 1991. godine ipak procentualno manje nego procenat ubijenih Bošnjaka

---

[45] Kočović, Bogoljub, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London, 1985.

[46] Žerjavić, Vladimir, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugome svjetskom ratu*, Globus, Zagreb, 1992.

[47] Po popisu iz 1931. godine na prostoru Bosne i Hercegovine i Novopazarskog sandžaka živjelo je oko 850.000 muslimana. Vidi: *Popis stanovništva 1931. u Kraljevini Jugoslaviji*.

u Drugom svjetskom ratu. Ali je posljednji genocid bolje dokumentovan. Na taj su način Srbi[48] ostvarili svoje historijske ciljeve i stvorili etnički kompaktnu teritoriju: Srbija, istočna Bosna i istočna Hercegovina, naseljene gotovo isključivo pravoslavnim Srbima. U Bosni i Hercegovini je kao rezultat genocidne kampanje stvoren „srpski" entitet zvani Republika srpska.

Ostala je još samo jedna, posljednja i za Srpsku pravoslavnu crkvu i SANU najvažnija etapa – pripajanje ovih teritorija Srbiji.

7. Posljedica počinjenja genocida u Srebrenici i oko nje

Počinjenje genocida nad Bošnjacima u istočnoj Bosni u periodu 1992–1995. godine dovelo je do demografskog kolapsa istočne Bosne, što možemo vidjeti na primjeru sljedećih općina:

Popis 1991. godine		Popis 2013. godine	Procenat popisanih 2013. u odnosu na 1991.
Foča	35.389	18.288	51,67%
Rogatica	21.881	10.723	49,00%
Višegrad	21.199	10.668	50,03%
Bratunac	33.619	20.340	60,50%
Srebrenica	36.666	13.409	36,57%

Pošto je stanovništvo najvažniji faktor društvenoekonomskog razvoja nekog područja, eksterminacija većinskog od strane manjinskog stanovništva uzrokovat će dugoročno ekonomsko zaostajanje i kao posljedicu dodatno raseljavanje stanovništva, tako da se neće ostvariti očekivana korist od preuzimanja tuđe imovine i teritorije, a sam genocid pokazat će se besmislenim. U okolnostima demografskog sloma Bosne i Hercegovine i Balkana kao cjeline, te demografske eksplozije u dijelovima Azije i Afrike očekivati je kolonizaciju i zamjenu stanovništva ovog područja, što je dugoročna posljedica počinjenja genocida.

[48] Srpska pravoslavna crkva i SANU.

Zaključak

Historijska je činjenica, potvrđena od strane međunarodnih sudskih instanci, da su Srbi počinili genocid nad Bošnjacima u toku agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu u periodu 1992–1995. godine. Genocid je počinjen na širem području Bosne i Hercegovine, a presuđen je od strane Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju i Međunarodnog suda pravde u Hagu za zločine u Srebrenici i oko nje u julu 1995. godine. Genocid je zločin koji zahtijeva angažovanje velikog broja ljudi i ogromnih materijalnih sredstava tako da ga može organizovati i počiniti samo država putem svojih organa. Genocid u Srebrenici i oko nje počinjen je u završnoj fazi agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu u vrijeme kada su pregovori i dogovori o njenom budućem unutrašnjem uređenju ušli u završnu fazu. Bošnjačke enklave u istočnoj Bosni – Srebrenica i Žepa – žrtvovane su u cilju pojednostavljenja mapa i lakšeg postizanja mirovnog sporazuma. O njihovom žrtvovanju postojao je konsenzus glavnih međunarodnih aktera.

Uzroke počinjenja genocida moramo potražiti u ambicijama i ideologiji Srpske pravoslavne crkve i SANU, koje su definisale identitet srpske nacije, da se stvori srpska država koja će obuhvatiti sve Srbe. Nevažno je da li su na tom području Srbi u većini ili u manjini. Ukoliko su u manjini, treba eksterminacijom većine od srpske manjine napraviti srpsku većinu.

Ova je ideologija stara i seže najmanje na početak devetnaestog stoljeća. Ne postoje ni najmanje naznake u ovih četvrt stoljeća nakon genocida u Srebrenici da su ovi faktori odustali od te zločinačke ideologije. Ona je samo prilagođena promijenjenim okolnostima. Tako da nas, sve države koje okružuju Srbiju kao i međunarodnu zajednicu u cjelini, čeka dalje suočavanje s ovim izazovom.

Posljedica počinjenja genocida je istrebljenje Bošnjaka u istočnoj Bosni i stvaranje gotovo etnički čistog srpskog prostora nazvanog Republika srpska. Pošto je razlog istrebljenja Bošnjaka bio stvaranje preduslova za secesiju i pripajanje Republici Srbiji, ovakvo faktičko stanje predstavlja permanentni izazov i za Srbe i za Bošnjake, ali i za međunarodno pravo i svjetski poredak u cjelini.

Srbi su na korak od realizacije svojih historijskih težnji. Srpska politička elita u Srbiji i u Republici srpskoj, kao trenutni sprovoditelji ideologije Velike Srbije, pokazuje nestrpljenje i nervozu da što prije napravi taj završni korak, bojeći se da im to može izmaći u budućnosti. Bošnjaci, kao apsolutna nacionalna većina stanovnika Bosne i Hercegovine i do nastanka Jugoslavije vlasnici zemljišta u Bosni i Hercegovini, svjesni su da otcjepljenje Republike srpske predstavlja njihov kraj. Bošnjaci kao etnička skupina ne mogu preživjeti smrt Bosne i Hercegovine, naročito zbog toga što su prilikom kreiranja mapa razgraničenja između entiteta za teritorije na kojima su bili u većini dobili u zamjenu teritorije na kojima su također bili u većini.

Secesija Republike srpske predstavlja dvostruki izazov za međunarodno pravo. Prvo je pitanje da li je po međunarodnom pravu dopušteno genocidnom kampanjom promijeniti etnički sastav stanovništva na nekoj teritoriji i na podlozi novog genocidom kreiranog faktičkog stanja koristeći činjenicu etničke većine izvršti secesiju. Odgovor na ovo pitanje je jasan. Međunarodno pravo ne dopušta iskorištavanje preimućstava koja su posljedica međunarodnog protivpravnog djela, a genocid je svakako međunarodno protivpravno djelo. I drugo se pitanje odnosi na mogućnost jednostranog istupanja iz međunarodnog ugovora, zaključenog pred sponzorima, odnosno svjedocima i garantima ugovora. Odnosno pitanje je koje su posljedice tog jednostranog čina. Kako će reagovati garanti? Također, secesija predstavlja izazov za postojeći međunarodni poredak. Postojeće države i njihove granice rezultat su brojnih faktora kao i stoljetnog rada multilateralne diplomacije. Tako da države i njihove granice nisu plod slučajnosti i jednostranih akata. Uz to, Helsinški završni akt, čiji su zaključci izraz općeg međunarodnog prava prihvaćenog od strane civilizovanih naroda i država, zabranjuje promjenu državnih granica silom.

Da li će jedna zločinačka i rušiteljska ideologija suprotna međunarodnom pravu koja predstavlja izazov svjetskom miru biti realizovana, odgovor će nam pružiti budućnost.

Literatura

Knjige i članci

1. Begić, I. Kasim, *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1997.
2. Hartman, Florence, *Krv realpolitike*, Baybook Sarajevo, 2015.
3. Kočović, Bogoljub, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London, 1985.
4. Klemenčić, Mladen, „Velikosrpska teritorijalna posezanja“, *Društvena istraživanja*, Zagreb, 4-5/GOD. 2, BR. 2-3, 1993.
5. Kudelić, Zlatko. Srpska pravoslavna crkva prema ratu u Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini *// Marulić: Hrvatska književna revija,* **29** (1996), 3.
6. Marković, Mihajlo, *Srpsko pitanje između mita i stvarnosti*, Beograd, 1997.
7. Stranjaković, Dragoslav, *Kako je postalo Garašaninovo "Načertanije"*, Spomenik SKA, XCI, Beograd, 1939.
8. Softić, Sakib, *Post festum – Pravna priroda rata u Bosni i Hercegovini*, FKKSS, Sarajevo, 2020.
9. Tomanić, Milorad, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Medijska knjižara Krug, Beograd, 2001.
10. Turčalo, Sead, *Političko – ustavna rješenja za Bosnu i Hercegovinu od Lisabona do Dejtona, Geopolitičke naracije o mirovnim sporazumima za Bosnu i Hercegovinu 1992 – 1996.,* Open Society Fondation – Media Centar Sarajevo, 2012.
11. Žerjavić, Vladimir, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugome svjetskom ratu*, Globus, Zagreb, 1992.

Dokumenti

12. Memorandum SANU, Beograd, "Večernje novosti" 24. i 25. septembra 1986. godine.
13. Tekst ''Memoranduma 2'' objavljen u ''Slobodnoj Bosni'' u martu 2013.
14. Ustav Republike Srbije („Službeni glasnik Republike Srbije“, broj 1/1990).
15. Odluka o proglašenju amandmana 23. marta 1989. (Službeni glasnik SR Srbije, broj: 11/89, od 28 marta 1989.).
16. ''Sl. Glasnik Republike srpske, broj: 22/93'', od 26. novembra 1993. godine.

17. Presuda Međunarodnog suda pravde u Hagu od 26. februara 2007. godine u sporu Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore zbog kršenja Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida.
18. Pismo Stevana Moljevlca iz druge polovine decembra 1941. Dragiši Vasiću o granicama i društvenom uređenju posleratne »Velike Srbije«. Zbornik dokumenata vojnoistorijskog instituta: tom XIV - Dokumenti Četničkog Pokreta Draže Mihailovića - Knjiga 1.

Internet stranice

19. Ujedinjene nacije, Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju. Spisak Presuda.
20. https://radiosarajevo.ba/metromahala/teme/njemacki-su-sudovi-utvrdili-genocid-nije-pocinjen-samo-u-srebrenici/383011.

Prof. dr. Zijad Hasić

ZAŠTITA CIVILA I CIVILNOG STANOVNIŠTVA U ORUŽANOM SUKOBU – S POSEBNIM OSVRTOM NA NJIHOVU ZAŠTITU U SREBRENICI 1995. GODINE

Sažetak: U svim do sada vođenim ratovima, osim vojnika zaraćenih strana i subjekata koji su u službi zaraćenih strana, stalni pratilac bili su civili i civilno stanovništvo. Ta kategorija učesnika svakog rata, bez svoje volje, često je najveća žrtva svakog konkretnog oružanog sukoba. To su znali tvorci prvih međunarodnih dokumenata, prvi humanitarci, koji su pokušali humanizirati oružani sukob, predlažući i donoseći važne akte međunarodnog humanitarnog prava, prvenstveno Ženevskih i Haških konvencija koje uređuju ova pitanja.

Civilima i civilnom stanovništvu koje se nađe na okupiranom teritoriju ili na bilo koji drugi način u vatri oružanog sukoba međunarodni dokumenti predviđaju zaštitu. Postoji mnogo oblika zaštite, počev od zaštite najvećih vrijednosti čovjeka, zaštite njegovog života, te brojnih drugih ljudskih vrijednosti. U radu ću govoriti o brojnim pravima civila i civilnog stanovništva u oružanom sukobu, normama međunarodnog humanitarnog prava namijenjenim zaštiti civila i civilnog stanovništva, koja proizlaze iz Ženevskih i Haških konvencija i drugih relevantnih međunarodnih instrumenata, kako prema civilima koji su se zadesili u vrijeme oružanog sukoba tako i onima koji su internirani. Normativno uređenje položaja zaštićenih osoba, domicilnog stanovništva, stranaca, interniraca i drugih, kroz osiguranje njihove prehrane, stanovanja, higijenskih uvjeta, medicinske njege, upražnjavanja vjerskih obaveza, intelektualnih i fizičkih djelatnosti, zaštite lične imovine i finansijskih sredstava, pravnog postupanja, premještanja za vrijeme oružanog sukoba, a posebno smrti civila, sve je to u fokusu ovoga rada. Poseban osvrt napravio sam na položaj civila i civilnog stanovništva 1995. godine u vrijeme vojnih operacija Vojske Republike srpske (VRS) u UN-ovoj sigurnoj zoni Srebrenica, te posljedicama nepoštovanja odredaba tadašnjih normi međunarodnog humanitarnog prava. Na kraju ću dati i određen pregled normativne zaštite civila i civilnog stanovništva danas, te porukama koje šalje stradanje civila i civilnog stanovništva Srebrenice za vrijeme ratnih dešavanja jula 1995. godine.

Ključne riječi: oružani sukob, zaštićene osobe u oružanom sukobu, zaštita civila i civilnog stanovništva, međunarodno humanitarno pravo

Abstract: In all wars that were fought up to now, beside soldiers of the combative sides and those serving in the employ of the combatants, a constant follower were also civilians and the civilian populace. That category of participants of every war, participating with no volition of their own, is often the greatest victim of each actual armed conflict. The makers of first international documents, the first humanitarians knew that, and so they tried to humanize armed conflict, putting forth and adopting important humanitarian law conventions and acts, of which most notable are the Geneva and Hague conventions governing these issues.

Civilians and civilian populations that, howsoever, is found on the occupied territory or is in and was found in the field of fire of an armed conflict, these international documents provide from protection. There are many kinds of protection, starting with the protection of the greatest values of human kind – protection of human life, and many other human values. In this paper, which I intend to present at the international scientific conference I will be espousing on the numerous rights of civilians and civilian populations in armed conflict, on the norms of international humanitarian law intended to protect civilian populace in armed conflict as governed by the Geneva and Hague conventions and other relevant international instruments, those applying on civilians present in the times of armed conflict, as well as to those interned. Normative determination of the position of protected persons, domiciled populace, foreigners, interned persons and others, through the insurance of their nourishment, accommodation, hygiene, medical care, enactment of religious rites, intellectual and physical activities, protection of personal property and financial instruments, ensuring legal representation, reallocation in times of armed conflict, and in particular in regards to civilian deaths – all of this will be the focus of my work. Special attention I will dedicate to the position of civilians and civilian population in the year 1995 during armed operations by the Army of Republic of Srpska in the United Nations protected enclave Srebrenica, as well as the consequences of violating the norms of international humanitarian law at that time. IN the end, I will give a certain overview of the normative protection of civilians and civilian populations today, the messages that are sent by the deaths of civilians and civilian populations of Srebrenica during war in July of 1995.

Keywords: armed conflict, protected persons in armed conflict, protection of civilians and civilian populations, international humanitarian law

Uvod

Oružani sukob u svakoj sredini uzrokuje snažne i nemilosrdne posljedice kako za njegove učesnike tako i za stanovništvo na zaraćenom prostoru. On utječe i na druge vitalne resurse države ili sredine u kojoj se dešava, kao što su kulturna dobra, poljoprivreda, industrija i druge vrijednosti. Najteže su posljedice one koje pogađaju ljude, a od kategorija ljudi koji se nalaze u zonama borbenih djelovanja najteže je civilima i civilnom stanovništvu.

U međunarodnom pravu postoji mnogo definicija oružanog sukoba (ili rata). Kako je Poveljom Ujedinjenih naroda (UN), donesenom 1945. godine, rat zabranjen kao sredstvo rješavanja sporova između sukobljenih strana, sam termin „rat" postao je problematičan, pa ga zamjenjuje izraz „oružani sukob". Zato, uvažavajući teoretska mišljenja Platona[1], Huga Gritiusa[2] i drugih teoretičara o ratu i oružanom sukobu, rat možemo smatrati skupom nasilnih aktivnosti kojima jedna država želi drugoj državi nametnuti svoju volju te svim sredstvima želi ostvariti taj cilj. Uvažavajući ovu definiciju, vidljivo je da je rat u Bosni i Hercegovini 1992–1995. baš iz tih razloga i vođen. Agresori na Bosnu i Hercegovinu nisu uvažavali norme međunarodnog prava koje su ih obavezivale. Oni nisu uvažavali ni stoljetni suživot s Bosnom i Hercegovinom i njenim autohtonim stanovništvom, s obzirom na to da je ona među najstarijim državama Balkana. Rukovodili su se silom i vlastitim interesom, te u ovom ratu prouzrokovali tragediju kakva nije zapamćena u Evropi nakon Drugog svjetskog rata.

Te su razmjere bosanskohercegovačke tragedije ogromne, iako do danas, nakon dvadeset i pet godina od završetka rata, još nemamo tačne podatke o stradalim, ranjenim i izbjeglim s teritorije Bosne i Hercegovine.

[1] Platon, *Država*, u: Mrkić, Slavko (2009), *Međunarodno-pravni tretman rata*, 2009, 225, na web-stranici: http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8555/2009/0025-85550903223M.pdf, pristup stranici 14.1.2021.

[2] Grotius, Hugo *De Iure Belli ac Pacis*", na stranici: https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=23521, pristup stranici 14.1.2020.

1. Zaštićena lica u oružanom sukobu

1.1. Ženevske konvencije i Dopunski protokli

U toku dugogodišnje historije ratovanja u svijetu doneseno je mnogo međunarodnih ili unutrašnjih propisa i dokumenata kojima je uređeno pitanje zaštite lica koja se zateknu u oružanom sukobu. Od tih propisa, najznačajnije su četiri Ženevske konvencije i to:

1. Ženevska konvencija za poboljšanje položaja ranjenika i bolesnika u oružanim snagama u ratu od 12. augusta 1949;[3]
2. Ženevska konvencija za poboljšanje položaja ranjenika, bolesnika i brodolomaca oružanih snaga na moru od 12. augusta 1949;[4]
3. Ženevska konvencija o postupanju s ratnim zarobljenicima od 12. augusta 1949;[5]
4. Ženevska konvencija o zaštiti civilnog stanovništva u vrijeme rata od 12. augusta 1949.[6]

Kasnije su doneseni i Dopunski protokoli uz Ženevske konvencije.

Međunarodni i domaći propisi prepoznaju zaštićena lica u oružanom sukobu kao ranjivu grupu u ratu i daju im adekvatnu zaštitu. Svrha i cilj zaštite lica u oružanom sukobu ima svoju humanitarnu i pravnu dimenziju. Zahtjevi za humanizacijom pokušavaju zaštititi svako lice u oružanom sukobu zbog potrebe zaštite svakog čovjeka koji se bez svoje volje našao u oružanom sukobu ili je bio učesnik oružanog sukoba, ali je odložio oružje i predao se drugoj strani.

---

[3] 1949 Geneva Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forcesin the Field.

[4] 1949 Geneva Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded, Sick and Shipwrecked members ofin Armed Forcesin of Sea;

[5] 1949 Geneva Convention relative to the Protection of Prisoners of War;

[6] 1949 Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War.

Pravna dimenzija zaštite lica u oružanom sukobu vidljiva je u činjenici da su još 1864. godine donesene konvencije, a kasnije i Dopunski protokoli koji proizvode pravna djelovanja među državama kojim se nalaže humanizacija rata. Do danas je doneseno mnogo pravnih akata kojima je stvoren međunarodnopravni sistem zaštite svih kategorija zaštićenih lica u oružanom sukobu, uz tačno definisanje te zaštite.

Slično je i s normama unutrašnjeg prava donesenim s potrebom da se u međunarodnim ili unutrašnjim sukobima zaštite lica.

Donošenje prvih konvencija bilo je epohalno, ali su one morale biti mijenjane i dopunjavane zbog sve većeg razvoja svijesti o potrebi humanizacije oružanih sukoba.

Ženevske konvencije i Dopunski protokoli uz Ženevske konvencije, te Haške i brojne druge konvencije i međunarodnopravni akti, kao i norme unutrašnjeg prava, štite:

- civilna lica,
- ranjenike, bolesnike i brodolomce,
- ratne zarobljenike,
- sanitetsko osoblje,
- vjersko osoblje,
- osoblje koje je položilo oružje.

Obim zaštite prvobitno je bio postavljen u nivo zaštite stanovnika i pripadnika (državljana) neprijateljske strane. Vremenom je taj obim zaštite normativno korigovan. Naime, novi se zahtjevi postavljaju pred silu u čijoj se vlasti nalaze zaštićena lica. Sasvim je moguće zahtijevati da prava domaćeg stanovništva na okupiranom teritoriju budu u nekim segmentima veća od prava stanovnika – pripadnika neprijateljske i okupacione strane. U tom smislu postoji obaveza sile u čijoj se vlasti nalaze zaštićena lica da stvara uvjete i pretpostavke većih prava zaštićenih lica od domaćeg stanovništva.

U tom smislu, u Ženevskim konvencijama, Dopunskim protokolima uz Ženevske konvencije i drugim međunarodnopravnim aktima često se sila koja drži lica zaštićena međunarodnim normama ograničava u određivanju obaveza za ta lica, rješenjima koja se primjenjuju prema svojim državljanima za iste te obaveze.

Nama su važna pitanja zaštite svih lica u oružanom sukobu u ratu u Bosni i Hercegovini 1992–1995. na području Srebrenice, a posebno nas interesuje pitanje zaštite civila i civilnog stanovništva.

1. 2. Zaštićena lica u Bosni i Hercegovini u ratu 1992–1995.

Oružani sukob u bivšoj Jugoslaviji prvo je izbio u Republici Sloveniji 1991. godine, a zatim u Republici Hrvatskoj i konačno u Republici Bosni i Hercegovini.

Iako je zvanično počeo 6. aprila 1992, rat u Bosni i Hercegovini osjetio se i mnogo prije. Bila je to, po pravnoj prirodi, u pitanju klasična agresija, a način početka agresije i njeno trajanje protiv Republike Bosne i Hercegovine i njenih državljana, naročito pripadnika bošnjačkog i hrvatskog naroda, materijalnih dobara i svih drugih vrijednosti (arhitekture i stambenih objekata, industrije, sakralnih vrijednosti i sl.) nezabilježen je u dosadašnjoj historiji čovječanstva.

U načinu agresije dominirala je okrutnost prema civilnom stanovništvu, ranjenima, bolesnima, vjerskom osoblju, ratnim zarobljenicima i drugim zaštićenim licima u oružanom sukobu, a naročito civilnom stanovništvu i to: ženama, djeci, starcima i nejakima, te pogotovo u naseljima gradskog karaktera, kao što su Sarajevo, Mostar, Zenica, Tuzla, Bihać, Srebrenica, Žepa, Goražde i sl. Rat u Bosni i Hercegovini s pravom je ponio epitet najkatastrofalnijeg i najnehumanijeg rata poslije Drugog svjetskog rata.

O pravnoj prirodi rata, njegovoj okrutnosti i njegovim razmjerama u Bosni i Hercegovini svoje mišljenje dali su brojni eksperti za međunarodno pravo, kao i ekspert (kasnije i predsjednik Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju – ICTY) Theodor Meron.[7]

No, dramatični događaji odvijali su se brzo. Predsjedništvo je promijenilo naziv Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine u naziv Republika Bosna i Hercegovina. Počela je agresija na Bosnu i Hercegovinu. Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine proglasilo je neposrednu

[7] Meron, Theodor, *Classification of Armed Conflict in the Former Yugoslavia: Nicaragua's Fallout*, AJIL, (Vol. 92), 1998, p. 236

ratnu opasnost, jer je „srpska“ strana „jačim argumentima“, silom i terorom počela s ubijanjem i protjerivanjem nesrpskog stanovništva, okupacijom, opkoljavanjem i devastacijom gradova.[8]

Od 1992. intenzitet agresije je rastao: Vijeće sigurnosti UN-a osudilo je agresiju Rezolucijom broj 752 od 15. maja 1992. godine. No, ni to nije pomoglo za mirno rješavanje krize u Bosni i Hercegovini. Zbog eskalacije sukoba, Vijeće sigurnosti UN-a bilo je prinuđeno donijeti novu rezoluciju, pa je 30. maja 1992. godine donesena Rezolucija broj S/RES757 (1992).

Rezolucija broj S/RES/757 (1992) Vijeća sigurnosti UN-a suspendirala je trgovačku, privrednu i finansijsku saradnju sa SR Jugoslavijom, time što je naložila opći trgovački embargo za svu robu SR Jugoslavije kao i blokadu finansijskih sredstava za SR Jugoslaviju i njene građane. Ujedno je suspendovala naučne, kulturne, sportske i druge aktivnosti grupa i pojedinaca Savezne Republike Jugoslavije (Srbije i Crne Gore), naložila umanjenje nivoa diplomatskih misija, konzularnog osoblja i njihove aktivnosti, te uvela zabranu avionskih letova, a sve s ciljem osude agresije i njenog umanjenja i eliminisanja.

Sankcije su trajale do suspenzije, koja je uslijedila Rezolucijom 1074/1996. Ovom Rezolucijom suspendirane su sankcije koje su Saveznoj Republici Jugoslaviji (Srbiji i Crnoj Gori) nametnute Rezolucijom S/RES/757 (1992) Vijeća sigurnosti UN-a.

Rezolucijom S/RES/1022 (1995) na neodređeno vrijeme suspendiran je embargo, ali je okončan Rezolucijom S/RES/1074 od 1. oktobra 1996. godine. Ukidanje embarga bilo je vezano za ugovor o normalizaciji odnosa između SR Jugoslavije i Bosne i Hercegovine i SR Jugoslavije i Republike Hrvatske. Pod pokroviteljstvom tadašnjeg predsjednika Republike Francuske Jacquesa Chiraca potpisana je zajednička izjava između Alije Izetbegovića, predsjednika Predsjedništva Bosne i Hercegovine, i Slobodana Miloševića, predsjednika SR Jugoslavije, 3. oktobra 1996. godine, pa su tada sankcije ukinute.

[8] Tako je Bosna i Hercegovina bila u stanju neposredne ratne opasnosti od 08. aprila 1992. godine iako je Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine, donijelo Odluku o proglašenju ratnog stanja 20. juna 1992. godine. Odluka o proglašenju neposredne ratne opasnosti (“Službeni list Republike Bosne i Hercegovine” broj 1/92).

Navodim ove rezolucije i druge međunarodne norme jer su, direktno i indirektno, imale svoj utjecaj na status civila i civilnog stanovništva u Bosni i Hercegovini.

Kao što je navedeno, Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine 20. juna 1992. godine donijelo je Odluku o proglašenju ratnog stanja, te na taj način stvorilo pravnu klimu poduzimanja potrebnih mjera za prevazilaženje krize.[9]

Stanje postojanja neposredne ratne opasnosti na prostoru Federacije Bosne i Hercegovine ostalo je sve do 19. decembra 1996. godine, kada je Predstavnički dom Parlamenta Federacije Bosne i Hercegovine donio Odluku o prestanku primjene Odluke o proglašenju neposredne ratne opasnosti na teritoriju Federacije Bosne i Hercegovine.

U toku rata u Bosni i Hercegovini bilo je mnogo mjesta gdje su razmjere okrutnosti agresora prema civilima i civilnom stanovništvu bile nezamislive. Jedno od tih teritorija i mjesta je istočna Bosna i njen najtragičniji dio – Srebrenica.

1. 3. Pravni osnov zaštite civila i civilnog stanovništva

Sve do aprila 1992. godine Bosna i Hercegovina je bila u sastavu bivše Jugoslavije. Bosna i Hercegovina postala je samostalna, međunarodno priznata država, što se, pri razmatranju pitanja domašaja međunarodnog humanitarnog prava na rat u Bosni i Hercegovini 1992–1995, mora imati u vidu.

Bivša Jugoslavija do svoje disolucije ratificirala je mnogo međunarodnih dokumenata (ugovora, rezolucija i sl.) iz oblasti međunarodnog humanitarnog prava.

---

[9] Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine 20. juna 1992. godine donijelo je *Naredbu o proglašenju opšte javne mobilizacije na teritoriju Republike Bosne i Hercegovine*. Također, cijene strateških proizvoda i sirovina su ograničene, a zavedena je i radna obaveza (*Odluka o zavođenju radne obaveze* ("Službeni list Republike Bosne i Hercegovine", broj 1/92). Također, donesena je i *Odluka o proglašenju opšte javne mobilizacije na teritoriju Republike Bosne i Hercegovine* ("Službeni list Republike Bosne i Hercegovine", broj 7/92).

Bosna i Hercegovina prihvatila je Ženevske konvencije iz 1949. godine po osnovu sukcesije bivše Jugoslavije, ali i Vašingtonskim sporazumom[10] i Dejtonskim sporazumom[11].

U ratu u Bosni i Hercegovini 1992–1995. godine oružane snage i svi drugi učesnici sukoba bili su u obavezi primjenjivati i pravila iz ugovora međunarodnog ratnog prava koje SFRJ nije ratificirala, ako su ta pravila prerasla u običajno ratno pravo.

Isto tako, pripadnici bivše Jugoslavenske narodne armije, u slučaju učestvovanja u oružanom sukobu u Bosni i Hercegovini, bili su ograničeni normama važećih jugoslavenskih propisa kao što su:

- Ustav SFRJ,
- Zakon o opštenarodnoj odbrani (“Službeni list SFRJ”, br. 21/82 i 35/90),
- Zakon o vojnoj obavezi (“Službeni list SFRJ”, br. 64/85, 26/89 i 30/91),
- Zakon o službi u oružanim snagama (“Službeni list SFRJ”, br. 7/85, 20/89 i 26/90),
- Krivični zakon SFRJ (“Službeni list SFRJ”, br. 44/76, 36/77, 56/77, 34/84, 37/84, 74/86, 57/89, 3/90, 38/90 i 45/90) i Zakon o krivičnom postupku (“Službeni list SFRJ”, br. 4/77, 13/85, 36/77, 26/86, 74/87, 57/89 i 3/90),
- Zakon o vojnim sudovima (“Službeni list SFRJ”, br. 4/77, 23/77 i 13/82),
- Zakon o vojnom tužilaštvu (“Službeni list SFRJ”, broj 4/77),
- Zakon o položaju i ovlašćenjima Crvenog krsta Jugoslavije,
- Zakon o upotrebi i zaštiti znaka i naziva Crvenog krsta,
- Pravila službe oružanih snaga i drugi propisi o vojnoj disciplini.

[10] Ženevske konvencije I-IV, o zaštiti žrtava rata iz 1949. i Ženevski dopunski protokoli I-II iz 1977. („Službene novine Federacije BiH“, broj 1/1994).

[11] Aneks 4. Ustava BiH: Dodatak, Sporazum 2. Ženevske konvencije I-IV i Protokoli I-II uz Ženevske konvencije.

Prihvatajući Ženevske konvencije i Dopunske protokole, bivša Jugoslavija prihvatila je i obavezu da u svoje zakonodavstvo ugradi odredbe o krivičnim sankcijama protiv lica koja bi izvršila ili dala naređenje da se izvrši djelo protivno konvencijama, a posebno ona djela koja ulaze u red teških povreda Ženevskih konvencija (namjerno ubistvo, mučenje i nečovječno postupanje, uračunavajući i biološke eksperimente, namjerno prouzrokovanje velikih patnji, nanošenje ozbiljnih povreda tijelu i zdravlju, prisiljavanje ratnog zarobljenika da služi u neprijateljskoj vojsci ili lišavanje njegova prava da mu sudi redovan i nepristrasan sud, uništenje ili prisvajanje dobara koje se ne može pravdati vojnim razlozima, nezakonita deportacija ili preseljenje, nezakonito lišenje slobode, uzimanje talaca i tome slično). Bivša Jugoslavija u *Krivičnom zakonu SFRJ,* u glavi XVI, normirala je krivična djela: utvrdivši zločin genocida (član 141), zločine protiv civilnog stanovništva (član 142), protiv ranjenika i bolesnika (član 143) i protiv ratnih zarobljenika (član 144). Isto tako, sankcionisana su i sljedeća djela:

- organizovanje grupe i podsticanje na izvršenje genocida i ratnih zločina (član 145),
- protivpravno ubijanje i ranjavanje neprijatelja (član 146),
- protivpravno oduzimanje stvari od ubijenih i ranjenih na bojištu (član 147),
- upotreba nedozvoljenih sredstava borbe (član 148),
- povreda parlamentara (član 149),
- surovo postupanje s ranjenicima, bolesnicima i ratnim zarobljenicima (član 150),
- uništavanje kulturnih i historijskih spomenika (član 151).

Također su utvrđene i kazne za izvršioce ovih djela.

Navedeni pravni osnov, najviše zasnovan na Ženevskim konvencijama i njihovim Dopunskim protokolima, određuje zaštitu sljedećih zaštićenih lica:

- civila i civilnih lica,
- ranjenika, bolesnika i brodolomaca,

- ratnih zarobljenika,
- sanitetskog osoblja,
- vjerskog osoblja,
- osoblja koje je položilo oružje.

Od posebne pravne važnosti za primjenu pravnog okvira zaštite civila i civilnog stanovništva jeste uređenje primjene pravila međunarodnog ratnog prava, za postupanje oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine, pa je u tom smislu donesena Naredba o primjeni pravila međunarodnog ratnog prava u oružanim snagama Republike Bosne i Hercegovine, koju je donijelo Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine u augustu 1992. godine.[12]

Ovom naredbom Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine naložilo je oružanim snagama Republike Bosne i Hercegovine da u oružanom sukobu primjenjuju pravila međunarodnog ratnog prava. Tim aktom pojašnjeno je koja su to pravila međunarodnog ratnog prava ističući da su to:

- međunarodni ugovori koje je ratifikovala, odnosno naslijedila i kojim je pristupila Republika Bosna i Hercegovina,
- pravila međunarodnog običajnog ratnog prava,
- općepriznata načela međunarodnog ratnog prava.

Naredbom je precizno navedeno da će za primjenu pravila međunarodnog ratnog prava biti odgovorni komandanti jedinica, kao i svaki pripadnik oružanih snaga pojedinačno. Naredbom je svaki nadležni starješina obavezan da, u slučaju saznanja za kršenja pravila ratnog prava, pokrene postupak za izricanje zakonom propisane sankcije protiv lica koje je kršilo pravila međunarodnog ratnog prava.

Nama je u fokusu zaštita civila i civilnog stanovništva kroz sljedeće osobenosti: pravo zaštićenih lica na fizičko postojanje i težnja na jednakost u odnosu na domicilno stanovništvo i nediskriminaciju, tamo gdje je to moguće, obaveze zaštićenih lica, te razlikovanje civila i civilnog stanovništva od drugih učesnika oružanog sukoba.

[12] *Naredba o primjeni pravila međunarodnog ratnog prava u oružanim snagama Republike Bosne i Hercegovine* ("Službeni list R BiH", broj 15/92).

1.4. Pravna priroda civila i civilnog stanovništva i njihova zaštita

U međunarodnim dokumentima humanitarnog ili drugog prava nema precizne definicije izraza „civil“. Bliže pojmovno određivanje nalazimo u Glavi II, član 50, IV ženevske konvencije gdje se negativnom formulacijom ističe da je civil svako lice koje ne pripada nekoj od kategorija lica navedenih u članu 4 A 1, 2, 3 i 6 III konvencije i u članu 43 I dopunskog protokola uz Ženevske konvencije, i to:

- pripadnik oružanih snaga jedne strane u sukobu, kao i pripadnik milicije i dobrovoljačkih odreda koji ulaze u sastav tih oružanih snaga,
- pripadnici ostalih milicija i
- pripadnici ostalih dobrovoljačkih odreda, uključujući i pripadnike organizovanih pokreta otpora koji pripadaju jednoj strani u sukobu i koji djeluju izvan i unutar njene teritorije, čak iako je ona okupirana, pod uslovom da milicije ili dobrovoljački odredi, uključujući i te organizovane pokrete otpora ispunjavaju sljedeće uslove:
    - da im na čelu stoji lice odgovorno za svoje potčinjene,
    - da imaju određeni i na daljinu vidljiv znak raspoznavanja,
    - da otvoreno nose oružje,
    - da se u svojim operacijama pridržavaju zakona i običaja rata;
- pripadnici redovnih oružanih snaga koji izjave da pripadaju vladi ili vlasti koju nije priznala sila u čijoj su vlasti,
- stanovništvo neokupirane teritorije koje se prilikom približavanja neprijatelja spontano prihvati oružja da bi se suprotstavilo trupama napadača, nemajući vremena organizovati se kao redovne oružane snage, ako otvoreno nosi oružje i ako poštuje zakone i običaje rata (u teoriji se ovo stanovništvo drugim nazivom zove *leve'e en masse*).

U sumnji da li je neko lice civil ili ne, postoji princip koji kaže da će se to lice smatrati civilom. U haotičnim ratnim situacijama, u slučajevima kad se vode borbe neposredno i na teritoriju gdje borave civili, a gdje postoji mogućnost neposrednog kontaktiranja, odnosno miješanja vojnika i civila, u svakoj sumnji, primjenom ovog principa, treba sporno lice smatrati civilom. U slučajevima prisutnosti i miješanja civilnog stanovništva i lica koja nisu obuhvaćena definicijom civila, takva situacija ne smije dovesti u pitanje status civila i njihova prava. I zato je potrebno u sumnji dati prednost licu da se tretira civilom, ako mu je status nepoznat.

Četvrta ženevska konvencija i Protokol razdvajaju pojmove civila i civilnog stanovništva. Članom 50, stav 2, Četvrte konvencije definisano je da se pod pojmom civilno stanovništvo podrazumijevaju sva lica (kolektivno) koja su civili. Znači, označavanje pojma civil odnosi se na pravno definisanje lica pojedinca, a izraz „civilno stanovništvo" na kolektivna, uopćena prava koja garantuje Četvrta ženevska konvencija.

Ovakvo razdvajanje pojma civil i pojma civilno stanovništvo ukazuje na odvojen vid zaštite pojedinca (civila) i kolektivnu zaštitu grupe stanovnika (civilno stanovništvo). Ovo ima svoj značaj i za stradale civile i civilno stanovništvo u bilo kojem ratu u svijetu, kao i u ratu u Bosni i Hercegovini, posebno u Srebrenici.

U međunarodnim propisima postoji mnogo normi kojima se stranama u sukobu, posebno strani koja drži civile i civilno stanovništvo suprotne strane u svojoj vlasti, određuju prava i obaveze prema civilima i civilnom stanovništvu.

Traži se od strane u oružanom sukobu koja civile i civilno stanovništvo suprotne strane drži pod svojom vlašću da:

1) poštuje Konvenciju i osigura njenu primjenu u svim okolnostima,
2) da ne napada vazduhoplove koji su isključivo namijenjeni za transport ranjenih i bolesnih civila, nemoćnih i porodilja, kao i sanitetskog osoblja i sanitetske opreme,
3) da u svakoj prilici poštuje ličnost, čast, porodična prava, vjerska uvjerenja i obrede, navike i običaje zaštićenih lica, a posebno žene (posebno od napada na čast žena i da ih štiti od silovanja, prisiljavanja na prostituciju i povrede morala),

4) da odgovara za postupke svojih službenika prema zaštićenim licima,
5) da omogući zaštićenim licima da se nesmetano mogu obratiti humanitarnim organizacijama, kojima mora omogućiti nesmetan rad,
6) da zaštiti zaštićena lica u oružanom sukobu od bilo kakve tjelesne ili moralne prinude,
7) da stvori efikasan mehanizam zaštite zaštićenih lica da ne budu podvrgnuta tjelesnim patnjama, kao i istrebljenju zaštićenih lica koja su u njihovoj vlasti te posebno ističe zabranu uzimanja talaca[13],
8) da vrši promjene u vlasti tog područja, ali te promjene ne smiju utjecati na ostvarenje prava iz ove Konvencije za zaštićena lica.

Isto tako:

1) Zabranjuje se okupacionoj sili, bez obzira na razloge, masovno ili pojedinačno prinudno premještanje, kao i deportovanje zaštićenih lica s okupirane teritorije na teritoriju okupacione sile, okupiranu ili neokupiranu teritoriju bilo koje druge države. Okupaciona sila je u obavezi da se striktno pridržava odredaba o dozvoljenoj potpunoj ili djelimičnoj evakuaciji i drugih odredaba o evakuaciji i pomjeranju zaštićenih lica.
2) Zabranjuje se okupacionoj sili da mobiliše zaštićena lica u njenim oružanim ili pomoćnim snagama. Konvencija ide korak dalje zabranjujući provođenje pritisaka i propagande od strane okupacione sile za vrbovanje zaštićenih lica i u oružane ili pomoćne snage okupacione sile. U tom smislu, nikakvi ugovori, sporazumi ili propisi ne smiju dirati u pravo zaštićenog lica, radnika civila, dobrovoljca, ma gdje se nalazio, da se obrati predstavnicima sile zaštitnice kako bi tražio njihovu intervenciju.

---

[13] Taoci su lica koja svojim životima treba da osiguraju izvršenje nekog međunarodnog ugovora, date riječi, poštovanja pravila ratnog prava ili određeno ponašanje države čiji su pripadnici, odnosno čijim životima treba ljudstvo i imovinu zaraćene strane. Uzimanje talaca poznato je u cijeloj historiji ratovanja. Izričito je zabranjeno članom 34. IV ženevske kovencije. O taocima više vidjeti: *Vojna enciklopedija,* Drugo izdanje, Izdanje redakcije vojne enciklopedije, Beograd, 1975, 658.

3) Zabranjuje se okupacionoj sili da izaziva vještačku nezaposlenost ili ograničava mogućnosti zapošljavanja radnika s ciljem navođenja zaštićenih lica da rade za okupacionu silu.
4) Zabranjuje se okupacionoj sili da uništava pokretnu i nepokretnu imovinu koja je vlasništvo pojedinaca ili kolektivno vlasnišvo, a koja pripada pojedincu, društvenim organizacijama ili zadrugama, državi i javnim organima. Iznimno se odobrava okupacionoj sili da pristupi ovim radnjama, ako je to apsolutno potrebno za vođenje vojnih operacija.
5) Nalaže se okupacionoj sili da u cilju snabdijevanja nedovoljno snabdjevenog stanovništva ili jednog njegovog dijela na okupiranom teritoriju osigura slobodan prolaz i osigura zaštita humanitarne pomoći, prije svega živežnih namirnica, lijekova i odjeće, od država ili nepristrasnih humanitarnih organizacija (npr. Crvenog križa).
6) Humanitarne pošiljke na okupiranom teritoriju bit će oslobođene svih dadžbina, poreza i pristojbi, osim u slučaju da je to potrebno u interesu privrede te teritorije. Konvencija nalaže strankama ugovornicama da nastoje dopustiti besplatan provoz i prijevoz tih pošiljki na putu za okupirane teritorije.
7) Okupaciona sila je u obavezi da osigura, osim u izričitim slučajevima sigurnosnih razloga države, da zaštićena lica koja se nalaze na okupiranom teritoriju mogu primati pojedinačne pošiljke pomoći koje su im upućene.
8) Kada su u pitanju rad i djelovanje humanitarnih organizacija (Crvenog krsta/križa, Crvenog polumjeseca, Crvenog lava i sunca), humanitarne organizacije mogu nastaviti djelovati u skladu s načelima Crvenog križa određenim od strane Međunarodnih konferencija Crvenog križa. Druge humanitarne organizacije mogu nastaviti raditi pod sličnim okolnostima. Rad svih humanitarnih organizacija dozvoljen je osim ako ne postoje privremene ili izuzetne mjere nametnute hitnim razlozima sigurnosti okupacijske sile. Ne dozvoljava se okupacionoj sili da zahtijeva bilo kakve promjene u humanitarnim organizacijama.

9) Na okupiranom teritoriju ostat će na snazi ranije doneseni krivični zakoni. Okupaciona sila ima pravo ukinuti ili suspendirati primjenu tih zakona jedino u slučaju da ti zakoni predstavljaju prijetnju sigurnosti okupacionoj sili ili po sadržaju i provođenju sprečavaju primjenu ove IV ženevske konvencije.
10) Sudovi na okupiranom teritoriju nastavit će djelovati po važećim zakonima. Ukoliko bi zaštićeno stanovništvo činilo povrede odredaba koje je donijela okupaciona sila, s ciljem podvrgavanja stanovništva mjerama potrebnim provođenju odredaba Konvencije, takva će lica okupaciona sila predati svojim sudovima. Njeni sudovi mogu biti prije svega vojni sudovi, nepolitični i moraju biti propisno ustanovljeni, a njihova zasjedanja moraju se održavati na okupiranom teritoriju. Pa i drugostepeni, žalbeni sudovi moraju, po pravilu, zasjedati na okupiranom teritoriju.
11) Zaštićeno lice, učinilac štetnog djela za okupacionu silu, podliježe kazni interniranja ili običnog zatvora u slučajevima tačno određenim u IV ženevskoj konvenciji.
12) Ukoliko je bilo pritvarano lice koje je suđeno i koje je pravosnažnom presudom osuđeno na kaznu zatvora u određenom trajanju, u svim slučajevima, trajanje pritvora odbit će se od trajanja zatvora na koju bi zaštićeno lice moglo biti osuđeno.
13) Četvrta ženevska konvencija zabranjuje okupacionoj sili da hapsi, goni i kažnjava civilna, zaštićena lica za djela koja su počinila ili mišljenja koja su iskazala prije okupacije ili njenog privremenog prekida osim ako nije u pitanju povreda zakona i običaja rata.
14) Mogu se hapsiti, goniti, osuditi ili deportovati izvan okupacione teritorije državljani okupacione sile koji su se prije početka sukoba sklonili na okupiranu teritoriju, ali isključivo za djela izvršena nakon početka neprijateljstava ili za krivična djela prema općem pravu izvršena prije neprijateljstava, a koja bi prema pravu države čija je teritorija okupirana opravdavala izručenje u doba mira.
15) Zaštićena lica imaju pravo na propisno suđenje pred okupacionim sudom.

16) Postoji obaveza okupacione sile da obavještava silu zaštitnicu o svim gonjenjima i fazama postupka za zaštićena lica prema kojima je preduzeto krivično gonjenje.
17) Optuženo zaštićeno lice ima pravo da organizira svoju odbranu. Ono ima pravo, sudu koji vodi postupak, kao i drugim organima koji su u postupku, podnijeti dokaze te naznačiti svjedoke koji mogu koristiti njegovoj odbrani. Ono ima pravo na izbor branioca. Angažirani branilac ima pravo da nesmetano vodi odbranu optuženog, da posjećuje optuženog i da ima i koristi olakšice pri odbrani.
18) U okupiranoj zemlji bit će optužena lica i pritvorena, a ako budu osuđena, tada će izdržavati kaznu. Po pitanju tretmana u kojem će izdržavati kaznu okupaciona sila obavezuje se ovim zatvorenicima obezbijediti po mogućnosti odvojeno izdržavanje kazne u odnosu na druge zatvorenike, a u pogledu njihovog standarda, ishrane i higijene mora se voditi računa da bi lica koja izdržavaju kaznu bila u dobrom zdravlju i da žive u onim uslovima koji su analogni po kvaliteti u kaznenim ustanovama okupirane države. U cilju održavanja zdravlja ovih lica, obaveza je da postoji zdravstvena služba koja će provoditi zdravstvenu njegu nad licima.
19) Prava lica u momentu pokretanja postupka, njegovog toka, izricanja presude i izvršenja presude promatrana su u slučaju okupacije teritorije od strane okupacione sile. Kada se oslobodi okupirano područje, zaštićena lica i ona koja su optužena i ona osuđena koja izdržavaju kaznu bit će predata, zajedno sa spisima, vlastima okupirane teritorije.
20) Sile zaštitnice, putem svojih predstavnika, imaju pravo da posjećuju sva mjesta u kojima se nalaze zaštićena lica, a posebno mjesta interniranja, mjesta zatvaranja i mjesta gdje rade zaštićena lica.

Sve je ovo navedeno jer je u direktnoj vezi sa zaštitom civila i civilnog stanovništva u Bosni i Hercegovini. Svaka ova stavka, koja proizlazi iz IV ženevske konvencije, Dopunskog protokola i drugih akata međunarodnog humanitarnog prava nosi sa sobom obaveze okupacionoj

sili da zaštiti civile i civilno stanovništvo. Svaku ovu obavezu zaštite na područje istočne Bosne i području Srebrenice agresor je nemilice ne poštivao i gazio.

Opći je utisak da su brojnim presudama potvrđena teška kršenja odredaba međunarodnog humanitarnog prava za položaj civila i civilnog stanovništva na području Srebrenice, a što je vidljivo iz nekih od slučajeva (case) presuda, kao što su:

a) Presuda u predmetu Tužilac vs. Dragana Jokića (osuđen na 9 godina zatvora):

U toku postupka pred ICTY-em svjedoci su izjavili, a što je uneseno u spis i prihvaćeno u tužbi i presudi, da je nakon napada na enklavu Srebrenica, 20.000 do 30.000 Bošnjaka pobjeglo u Potočare. Holandski bataljon, koji je tu bio stacioniran, nije se mogao nositi s tolikim brojem izbjeglog stanovništva, jer nije imao dovoljne zalihe hrane, vode ili lijekova za izbjeglice, što je dobrim dijelom bilo prouzrokovano blokadom snabdijevanja enklave i Holandskog bataljona u mjesecima prije napada. Pregovori između generala Ratka Mladića, komandanta Vojske Republike srpske, i Holandskog bataljona u noći 11. jula rezultirali su odlukom da se bošnjačko stanovništvo prebaci autobusima iz Potočara na teritoriju koju nisu držali Srbi, a što nije ispoštovano.

Tada su Bošnjaci bili izloženi okrutnom i nečovječnom postupanju u Potočarima. Neki Bošnjaci u Potočarima bili su izvrgnuti premlaćivanju koje im je prouzrokovalo tešku bol i patnju. Nisu imali dovoljno prostora, hrane niti vode i bili su izloženi ekstremnim oblicima ponižavanja. Muškarci su odvojeni od ostatka svojih porodica, što je među stanovništvom izazvalo veliku zabrinutost za njihovu sudbinu. Također, u to vrijeme u Potočarima bila je stvorena atmosfera straha: naoružani pripadnici VRS-a šetali su među protjeranim Bošnjacima, samovoljno su odvodili ljude na premlaćivanja i druge oblike teškog zlostavljanja. Štaviše, muškarcima su oduzeta lična dokumenta, što je bila poruka bošnjačkom stanovništvu da ovim muškarcima dokumenta možda više neće trebati jer je njihova sudbina – smrt – već odlučena.

Neupitno je utvrđeno da su Bošnjaci ubijani u Potočarima. Postoje dokazi o pripremi plana organizovanog ubijanja Bošnjaka u Potočarima, u atmosferi u kojoj su premlaćivanje, teško zlostavljanje i zastrašivanje bili ne samo tolerisani već po svemu sudeći podsticani. To je bio nagovještaj masovnog počinjenja ubistava. Također, konstatovano je da su bošnjačke žene, djeca i starci prisilno premješteni iz Potočara na teritoriju koja nije bila pod kontrolom Srba u Bosni. Iako postoje dokazi da su se Bošnjaci ukrcali u autobuse dobrovoljno i izrazili želju da napuste Potočare, u kontekstu situacije kakva je tada postojala u Potočarima, premještanje stanovništva ne može se opisati kao "dobrovoljno", već se mora smatrati iznuđenim ili prisilnim. Zbog humanitarne krize koja je zahvatila Potočare – a koju su stvorile snage vojske i policije Republike srpske, uključujući i Bratunačku brigadu – i atmosfere terora koja je zavladala Potočarima, posebno u noći 12. jula, bošnjačko stanovništvo i sam Holandski bataljon nisu imali drugog izbora već da se civili i civilno stanovništvo prebace na drugo mjesto, gdje mogu biti osigurani njihova sigurnost, dobrobit i sam opstanak.[14]

Presudom je zaključeno da su nakon pada srebreničke enklave, počinjeni sljedeći zločini:

- zločini genocida,
- istrebljivanja,
- ubistva,
- progona,
- okrutnog i nečovječnog postupanja,
- terorisanja civilnog stanovništva i
- prisilnog premještanja, kao i
- nehumana djela.

Što se tiče zločina genocida, radnje izvršenja putem kojih je počinjen genocid bile su lišavanje života pripadnika grupe i nanošenje teške tjelesne ili duševne povrede pripadnicima grupe. Pod grupom se misli na Bošnjake iz Srebrenice.

[14] *ICTY, Tužilac v. Dragan Jokić i Vidoje Blagojević*, Pretresno vijeće, Presuda, 17.1.2005, na: https://www.icty.org/bcs/sid/8661, pristup stranici 17.12.2020.

Teška tjelesna ili duševna povreda pripadnicima grupe Bošnjaka nanesena na različite načine, i to, između ostalog, prisilnim raseljavanjem Bošnjaka iz Srebrenice, odvajanjem muškaraca od ostatka stanovništva, terorisanjem Bošnjaka u Potočarima, izvrgavanjem pripadnika grupe teškom tjelesnom ili duševnom zlostavljanju u Potočarima i u zatočeničkim centrima, te izazivanjem teške traume kod onih muškaraca koji su uspjeli preživjeti pogubljenja.

S obzirom na način na koji je izvršeno i na pritom korištena sredstva, prisilno premještanje Bošnjaka iz srebreničke enklave, uzeto zajedno s ubijanjima ili samo za sebe, po ocjeni Pretresnog vijeća, prouzrokovalo je tešku duševnu povredu, tako da se, po prijedlogu Pretresnog vijeća, i ono može podvesti pod djelo genocida.

Bila je agresorova posebna namjera da se uništi u cijelosti ili djelimično grupa Bošnjaka, a to se može indirektno utvrditi na osnovu događaja koji su uslijedili nakon vojne operacije *Krivaja 95*, čiji je krajnji cilj bio da se eliminiše srebrenička enklava, odnosno na osnovu prisilnog uklanjanja Bošnjaka iz srebreničke enklave, izdvajanja muškaraca iz zajednice Bošnjaka u Potočarima, prisilnog premještanja žena, djece i starijih osoba Bošnjaka s teritorije pod kontrolom Srba i, konačno, ubistva više od 7.000 bošnjačkih muškaraca i mladića.

U Presudi je ukazano da, ovisno o okolnostima i načinu na koji se vrši prisilno premještanje, i ono može dovesti do uništenja zaštićene grupe. U ovom slučaju prisilno premještanje bilo je usmjereno na zaštićenu grupu, odnosno na Bošnjake Srebrenice. Premještanju je prethodilo izdvajanje pripadnika zajednice po spolu. Odvajanje muškaraca od ostatka pripadnika grupe Bošnjaka predstavlja ključni dokaz za zaključak da policija i vojska RS, koji su organizovali i proveli premještanje, nisu željeli da se ta grupa Bošnjaka ikada obnovi kao grupa u Srebrenici ili bilo gdje drugdje te su stoga namjeravali grupu fizički uništiti.

Što se tiče raseljavanja Bošnjaka iz srebreničke enklave, konstatovano je da su Bošnjaci prisilno premješteni s područja na kojem su punopravno boravili, i to ne zbog razloga sankcionisanih međunarodnim pravom, a to su sigurnost stanovništva ili imperativna vojna potreba. Iz Presude je vidljivo da je Sud zaključio da je premještanje bilo «prisilno» stoga

što Bošnjaci nisu raspolagali slobodnim ili istinskim izborom da ostanu u srebreničkoj enklavi, uključujući područje oko komande Holandskog bataljona u Potočarima. Takvo nepostojanje istinske mogućnosti izbora rezultat je djelovanja i ponašanja oficira i vojnika VRS-a prema izbjeglicama, uključujući izvršenje teških krivičnih djela od strane pripadnika snaga vojske i policije RS u Potočarima, organizovani, nehumani i često agresivni proces izdvajanja i uklanjanja muških pripadnika stanovništva, te uslove i atmosferu terora koji su stvoreni u Potočarima.

Prema navedenoj presudi, većina muškaraca Bošnjaka u Srebrenici pobjegla je iz enklave u noći 10. jula s ciljem da se probije do teritorije u okolini Tuzle, koju nisu držali Srbi. Tokom narednih nekoliko dana, više od 7.000 Bošnjaka je zarobljeno, zatočeno i prebačeno na mjesta pogubljenja u općinama Bratunac i Zvornik, gdje su ubijeni.

Prva faza ove operacije protiv Bošnjaka uključivala je njihovo zatvaranje u Bratuncu u noćima 12. i 13. jula. Muškarci koji su prisilno odvojeni od svojih porodica u Potočarima, kao i muškarci zarobljeni tokom pretresa terena, prebacivani su autobusom u Bratunac. Za vrijeme svog zatočeništva u Bratuncu, Bošnjaci bili su izloženi okrutnom i nečovječnom postupanju. Bili su zatočeni u nehumanim uslovima; nisu dobijali dovoljno hrane, vode ni liječničku njegu i bili su zatvoreni u pretrpanim prostorima, često bez osnovnih sanitarija. Bili su izloženi nasumičnim djelima nasilja: premlaćivanje, verbalno zlostavljanje i prijetnje njihovom opstanku bili su neprekidni. Pucnjava se čula tokom cijele noći, kao i povremeni jauci pojedinih zatočenika izvedenih iz škole ili iz autobusa i ubijenih.[15]

Presuda dalje govori da je veliki broj muškaraca prebačen u skladište u Kravici, koje se nalazi na glavnom putu Bratunac – Konjević-Polje, u općini Bratunac. Blizu 1.000 muškaraca zatočenih u skladištu Kravice ubijeno je u noći 13. jula, kad su snage vojske i policije RS otvorile vatru iz automatskog oružja direktno u skladište. Kad je većina muškaraca ubijena, snage vojske i policije RS prozvale su preživjele i po kratkom postupku ih pogubile napolju, izvan skladišta, što se moglo jasno vidjeti s puta.

---

[15] ICTY, *Tužilac vs. Dragan Jokić,* 2005, na: https://www.icty.org/bcs/sid/8661, pristup stranici 17.12.2020.

Dom kulture u Pilici bio je natrpan do krajnosti s približno 500 Bošnjaka. Hicima iz automatskog oružja i bacanjem bombe u zgradu svi su ubijeni.

U Presudi se navodi i podatak da su utovarivači i rovokopači ili već bili na mjestima u vrijeme pogubljenja ili su stigli uskoro, da pokopaju mrtve u masovne grobnice, što znači da je ranije planiran njihov angažman.

b) Presuda protiv Radislava Krstića

U Presudi se, nakon temeljite analize Sistema komandovanja i odgovornosti, konstatuje da je Radislav Krstić kriv kao učesnik udruženog zločinačkog poduhvata da se učini genocid. To iz razloga jer je on znao za namjeru generala Mladića i drugih članova Glavnog štaba VRS da pogube Bošnjake iz Srebrenice te da je znao za korištenje ljudi i sredstava Drinskog korpusa da bi se provela u djelo ta namjera, s obzirom na njegov komandni položaj i na činjenice koje pokazuju da je Radislav Krstić nadzirao učestvovanje svojih podređenih u vršenju tih pogubljenja.

Presudom je utvrđeno da su zločini počinjeni nad civilnim stanovništvom u Potočarima bili posljedica udruženog zločinačkog poduhvata. Također, stvaranje humanitarne krize u Potočarima i prisilno premještanje civilnog stanovništva ulazi u okvire namjeravanog udruženog zločinačkog poduhvata.

S obzirom na okolnosti u vrijeme stvaranja tog plana, general Krstić morao je biti svjestan toga da će pojava takvih zločina biti neizbježna, s obzirom na: nedostatak skloništa, zbijenost gomile naroda, ranjivost izbjeglica, prisustvo mnogih regularnih i neregularnih vojnih i paravojnih jedinica na tom području te nedovoljan broj vojnika UN-a koji bi osigurali zaštitu.[16]

Razmjere tragedije Srebrenice i istočne Bosne najbolje se mogu vidjeti iz donesenih i potvrđenih presuda Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju (ICTY), te nadležnih sudova u Bosni i Hercegovini i drugih sudova.

---

[16] ICTY, *Tužilac vs. Radislav Krstić*, IT-98-33, na: https://www.icty.org/bcs/case/krstic; pristup stranici: 23.12.2020.

Zaključci

Osnovni akti Međunarodnog humanitarnog prava, uključujući Ženevske konvencije i Dopunske protokole uz Ženevske konvencije, imaju vrlo precizne i obimne norme kojim se štite zaštićena lica u oružanom sukobu. Posebno je to normirano u IV ženevskoj konvenciji i Dopunskom protokolu I uz Ženevsku kovenciju, gdje su dati fundamentalni osnovi definisanja civila i civilnog stanovništva, kao i civilnih objekata i njihova zaštita.

Posebno su date odredbe o zaštiti kulturnih dobara i prirodne okoline, te mjere opreza prilikom napada i u vezi s posljedicama napada. Normirana su i mjesta i zone pod posebnom zaštitom, te temelji uređenja i funkcionisanja civilne zaštite. Dalje, normirana je pomoć u korist civilnog stanovništva, postupanje s osobama u vlasti stranke u sukobu te posebna zaštita stranaca, izbjeglica, porodica, žena i djece.

Osim normi međunarodnog karaktera, prihvaćenih od strane bivše Jugoslavije te preuzetih po osnovu sukcesije, doneseno je u bivšoj Jugoslaviji i Bosni i Hercegovini i mnogo drugih normi za zaštitu civila i civilnog stanovništva.

I pored dobre međunarodne i domaće regulative koja je postojala početkom 1992, razmjere tragedije posebno nad civilima i civilnim stanovništvom nezapamćene su u historiji poslije Drugog svjetskog rata. Razmjere tragedije civila i civilnog stanovništva posebno su bile velike i tragične u 1995. godini na prostoru istočne Bosne i na teritoriju Srebrenice.

U vrijeme kada je ubijana Srebrenica, kada je genocidno uništavano njeno stanovništvo, a civili prolazili kroz najgore torture i vođeni u smrt, nijedna norma međunarodnog humanitarnog prava nije poštovana. Jauci civila i civilnog stanovništva nisu dopirali ni do UN-misije u Potočarima, ni do središta UN-misije u Sarajevu, ni do NATO-organizacije, kao ni do ambasada autoritetnih i snažnih država, koje su, i pored očitog gaženja civilizacijskih normi međunarodnog humanitarnog prava, sve to nijemo promatrale.

Činjenica je da su norme međunarodnog humanitarnog prava ostale „mrtvo slovo na papiru“.

Nakon rata i nakon uspostavljanja mira, ICTY i nadležni sudovi za najveći zločin nakon Drugog svjetskog rata procesuirali su mnogo lica. Haški tribunal (ICTY je zvanično završio svoj rad 2017. godine, a njega je naslijedio Međunarodni rezidualni mehanizam za bivšu Jugoslaviju) i nadležni sudovi u regionu su do 11. augusta 2019. za zločine počinjene u Srebrenici osudili 47 lica. Ukupno je osuđeno na više od 700 godina, kao i četiri doživotne kazne zatvora. U martu 2019. godine Međunarodni rezidualni mehanizam za bivšu Jugoslaviju izrekao je pravosnažnu presudu Radovanu Karadžiću osudivši ga na kaznu doživotnog zatvora.[17]

Primjetno je da se postupci pred nadležnim sudom u Republici Srbiji sporo odvijaju i nemaju kapacitet rješavanja predmeta kao što je to imao ICTY ili što ga ima nadležno sudstvo i tužilaštvo u Bosni i Hercegovini.

Ipak pravda nije zadovoljena. Srebrenica, kao grad i teritorij stradanja, danas je administrativno na prostoru Republike srpske, a srebreničko izbjeglo i raseljeno, prije svega bošnjačko stanovnišvo, nije sigurno u svoj povratak i život u ovoj sredini.

Poruke koje šalje stradanje civila i civilnog stanovništva u ratu na prostoru Srebrenice govore da i pored normativne zaštite ovih pitanja međunarodna zajednica nije izgradila siguran efikasan i brz način reagiranja na strahote rata. Pouke i poruke tragedije Srebrenice su, vjerovatno, utjecale na međunarodnu zajednicu za brže i efikasnije djelovanje u krizi na Kosovu, ali one trebaju biti stalno na umu UN-u, NATO-u i drugim zajedničkim, prije svega UN-ovim mehanizmima za djelovanje kada je u pitanju stradanje zaštićenih lica u oružanom sukobu, posebno civila i civilnog stanovništva.

[17] Pogledati na: https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2019/7/10/pregled-presuda-za-genocid-i-druge-zlocine-u-srebrenici, pristup stranici 20.1.2021.

Literatura

Knjige

1. Andrassy, Juraj - Bakotić Božidar - Vukas, Budislav, *Međunarodno pravo 1,* Školska knjiga, Zagreb, 1995;
2. Begić, Kasim, *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma (1991–1996.)*, Bosanska knjiga i Pravni centar Fonda otvoreno društvo Bosna i Hercegovina, Sarajevo, 1997;
3. Brownlie, Ian, *Basic documents in international law*, Clarendon Press - Oxford, New York, 1995;
4. Hasić, Zijad, *Međunarodno humanitarno pravo*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2005;
5. Krapac, Davor, *Međunarodni sud za ratne zločine na području bivše Jugoslavije*, Hrvatski Helsinški odbor, Hrvatski pravni centar, Zagreb, 1995;
6. Malkolm, Noel, *Bosnia, A Short History*, New York University Press, New York, 1994;
7. Pictet, S. Jean, *Commentary I Geneva Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field*, International Commitee of the Red Cross, Geneva, 1952;
8. Pictet, S. Jean, *Commentary II Geneva Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded, Sick and Shipwrecked Members of Armed Forces at Sea*, International Commitee of the Red Cross, Geneva, 1960;
9. Pictet, S. Jean, *Commentary III Geneva Convention Relative to the Treatment of Prisoners of War,* International Commitee of the Red Cross, Geneva, 1960;
10. Pictet, S. Jean, *Commentary IV Geneva Convention Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War*, International Commitee of the Red Cross, Geneva, 1958;
11. Roberts, Adams & Guelff, Richard, *Documents on the Laws of War*, Clarendon Press - Oxford, New York, 1982;
12. Sandoz, Yves & Swinarski Christophe & Zimmermann Bruno, *Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949, International Commitee of the Red Cross,* Martinus Nijhoff Publishers, Geneva, 1987;
13. Smajkić, Arif, *Zdravstveno-socijalne posljedice rata u Bosni i Hercegovini - Prijedlog sanacija,* Svjetlost, Sarajevo, 1996.

Članci

14. Radivojević, Zoran i Knežević-Predić, Vesna, *Prag primjene međunarodnog humanitarnog prava*, TM, godina XXXVII. broj 1. str. 383-403, Niš, 2013.

Leksikoni

15. *Pravni leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2006;
16. Kasumović, Ahmet i Huseinbašić, Ćamil, *Enciklopedijski rječnik odbrane Bosne i Hercegovine*, Sejtarija, Sarajevo, 2000;
17. Vojna enciklopedija, Drugo izdanje, Izdanje redakcije vojne enciklopedije, Beograd, 1975.

Internet stranice

18. http://hr.wikipedia.org/wiki/Drugi_svjetski_rat, (pristup stranici 17.12.2020);
19. http://www.bing.com/search?q=kasim+trnka+za%C5%A1ti%C4%87e-na+zona+srebrenica&q,(pristup stranici 14.4.2015);
20. http://www.nato.int/ifor/un/home.htm, (pristup stranici 18.12.2020);
21. http://www.nato.int/ifor/un/u930604a.htm, (pristup stranici 23.11.2020);
22. http://www.nato.int/ifor/un/u950712a.htm, (pristup stranici 2.12.2020);
23. http://www.nato.int/ifor/un/u930506a.htm, (pristup stranici 20.11.2020);
24. http://www.vecernji.hr/svijet/yasushi-akashi-da-un-je-kriv-za-srpski-genocid-u-srebrenici-1995–432098, (pristup stranici 5.11.2020);
25. http://en.wikipedia.org/wiki/Markale_massacres, (pristup stranici 15.11.2020);
26. http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=67817, (pristup stranici 1.12.2020);
27. Hugo, G., „De Iure Belli ac pacis“, na stranici: https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=23521, (pristup stranici 14.1.2021);
28. Platon, Država, Beograd, 1976. u članku: Mrkić, S. (2009), Međunarodno-pravni tretman rata, str. 225, na tranici: http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0025-8555/2009/0025-85550903223M.pdf, (pristup stranici 14.1.2021);
29. https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2019/7/10/pregled-presuda-za-genocid-i-druge-zlocine-u-srebrenici, (pristup stranici 20.1.2021).

Doc. dr. Zijad Bećirović

GENOCID U SREBRENICI 1995–2020: MEĐUNARODNA POLITIKA I PRAVO[1]

Sažetak: S vremenske distance od 25 godina od genocida u Srebrenici moguće je dodatno sagledati tadašnja dešavanja i dati pogled na međunarodnu politiku i pravo. Srebrenica predstavlja simbol nedjelovanja međunarodne zajednice, posebno UN-a, što je kasnije i sam priznao. Dešavanja se neposredno povezuju s međunarodnom politikom i pravom kao i radom ICTY/ MICT. Nesporno je genocid u Srebrenici obilježio međunarodnu politiku, ali utjecao i na razvoj međunarodnog prava, posebno krivičnog i humanitarnog.

Ključne riječi: Srebrenica, genocid, žrtve, Dejtonski sporazum, Bosna i Hercegovina, SAD, ICTY/MICT, ICJ, UN, EU, NATO

Abstract: From a time distance of 25 years since the genocide in Srebrenica, it is possible to additionally look at the events of that time and give a look at international politics and law. Srebrenica is a symbol of the inaction of the international community, especially the UN, which was later admitted. Developments are directly related to international politics and law as well as the work of the ICTY/ MICT. Undoubtedly, the genocide in Srebrenica marked international politics, but it also influenced the development of international law, especially criminal and humanitarian law.

Keywords: Srebrenica, genocide, victims, Dayton Agreement, Bosnia and Herzegovina, USA, ICTY/MICT, ICJ, UN, EU, NATO

Uvod

U 2020. godini obilježava se 25 godina od potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma, 25 godina od genocida u Srebrenici i 75 godina od osnivanja Ujedinjenih nacija. Na neki način svi su ti događaji međusobno povezani, jer se kroz i preko njih neprestano prožimaju međunarodna politika i pravo. Šta smo naučili iz lekcije o genocidu u Srebrenici?

[1] Na zahtjev autora rad je objavljen u izvornom obliku.

Genocid u Srebrenici počinjen u julu 1995. godine predstavlja prekretnicu za ubrzano donošenje rješenja međunarodne zajednice o okončanju rata u Bosni i Hercegovini u obliku Dejtonskog mirovnog sporazuma. Srebrenica je bila ispit za UN i međunarodnu politiku koji nisu položili. Događanja u Srebrenici ubrzala su donošenje mirovnog rješenja za Bosnu i Hercegovinu, a UN je na primjeru Srebrenice i nesprečavanja genocida doživio poraz, što je kasnije i priznao. Lekcija iz Bosne i Hercegovine 1992–1995. pouka je za cijeli svijet.

Pred ICTY-em do sada je pravosnažno utvrđen genocid samo za područje Srebrenice. Važno je naglasiti da od osnivanja, unutar ICTY-a, postoji različit pristup između uvjetno dva organa (Ureda tužitelja i Sudijske komore, odnosno sudija ICTY-a), kada je u pitanju utvrđivanje genocida na drugim područjima unutar Bosne i Hercegovine, mimo područja Srebrenice. Ured tužitelja ICTY-a od početka rada do danas, uključujući i prvostepene presude protiv optuženih Radovana Karadžića i Ratka Mladića, pokušava dokazati da je nad nesrpskim stanovništvom u Bosni i Hercegovini izvršen genocid i na drugim područjima Bosne i Hercegovine, osim područja Srebrenice.

Rad ICTY/MICT sve vrijeme isprepleteno prati međunarodna politika i pravo. To je posebno izraženo u Vijeću sigurnosti UN-a – stalne članice.

ICJ i ICTY pravosnažno presudili genocid u Srebrenici

Dejtonski mirovni sporazum imao je važnu historijsku ulogu u izgradnji mira, institucija države Bosne i Hercegovine i izvođenju integracije Bosne i Hercegovine u EU i NATO. Dejtonski sporazum pored osnovnog dijela sadrži i 11 aneksa sporazuma. U njega je kao važan dio inkorporirano i procesuiranje počinitelja ratnih zločina i Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY) u Den Haagu, a time i njegovo naslijeđe.

Za osnivanje ICTY-a, prilikom donošenja Rezolucije 827 Vijeća sigurnosti UN-a, glasalo je svih 15 država Vijeća sigurnosti UN-a, uključujući i pet stalnih članica. U skoro svim rezolucijama, koje je Vijeće

sigurnosti UN-a donijelo, a koje su tretirale rad ICTY-a, iskoristilo je priliku i kontinuirano, deklarativno, podržavalo rad ICTY-a i pozivalo države članice UN-a da aktivno surađuju s njim, iako je to bila i obaveza shodno Rezoluciji 827 i sastavni dio Statuta (čl. 29) i Pravilnika o postupku i dokazima ICTY-a.[2]

Dosada su dva suda UN-a, Međunarodni sud pravde (ICJ) i Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju (ICTY), svojim presudama utvrdili relevantne činjenice i zločin počinjen u Srebrenici nad Bošnjacima presudili kao zločin genocida, a opsadu Sarajeva 1992–1995. godine ICTY je presudio kao zločin protiv čovječnosti i kao kršenje zakona i običaja ratovanja. Zločine u Srebrenici i Sarajevu ICTY je presudio kao udružene zločinačke poduhvate (UZP).

Ambasada SAD-a i druge ambasade u Bosni i Hercegovini, Ured Visokog predstavnika (OHR) i niz međunarodnih organizacija osudili su formiranje tih dviju kontroverznih međunarodnih komisija od strane Vlade Republike srpske 2019. godine, smatrajući da međunarodni sudovi u posljednjih 25 godina nisu utvrdili istinu u vezi sa Srebrenicom i Sarajevom. Formiranje dviju međunarodnih komisija međunarodni zvaničnici tretiraju kao pokušaj revizionizma i negiranja genocida i opsade Sarajeva utvrđenih od UN-sudova, a žrtve smatraju da se komisijama žele poništiti činjenice u presudama ICTY-a i ICJ-a, odnosno onemogućiti žrtvama da ostvare krivičnu pravdu, ali i pokušaj da se komisijama utječe na drugostepenu presudu protiv Ratka Mladića i relativizira pravosnažna presuda Radovana Karadžića.

Iako nije bio prioritetni zadatak, ICTY je ustanovio prirodu oružanog sukoba na području bivše Jugoslavije, odnosno pružio je odgovore na

---

[2] Rezolucija Vijeća sigurnosti UN-a br. 1166 (1998): "Potvrđujući svoju Rezoluciju, br. 827 (1993.) od 25.5.1993. godine, poziva sve države da u potpunosti surađuju s Međunarodnim sudom i njegovim organima u skladu s njihovim obavezama shodno Rezoluciji br. 827 (1993) i Statutu Međunarodnog suda, te pozdravlja pomoć koja je već pružena Sudu u ispunjavanju njegovog mandata"; Rezolucija Vijeća sigurnosti UN-a br. 1329 (2000), tačka 5: "Poziva sve države da u potpunosti surađuju sa međunarodnim sudovima i njihovim organima u skladu s njihovim obavezama shodno Rezolucijama br. 827 (1993.) i 955 (1994.) i statutima međunarodnih sudova, te pozdravlja pomoć koja je već pružena međunarodnim sudovima u ispunjavanju njihovih mandata."

dva ključna pitanja – šta su bili ciljevi rata i koja je bila priroda oružanog sukoba na teritoriji bivše Jugoslavije. Zašto je ICTY utvrđivao karakter i prirodu konflikta na području bivše Jugoslavije, iako je bio prioritetno nadležan za utvrđivanje pojedinačne odgovornosti? Dokazivanje optužbi po članu 2 Statuta ICTY-a (teške povrede Ženevskih konvencija), tj. primjena člana 2 uvjetovana je postojanjem međunarodnog oružanog sukoba, te je zbog toga u brojnim presudama trebao biti utvrđen karakter sukoba.

Protiv 20 osoba podignute su optužnice za djela počinjena u Srebrenici u julu 1995, pravosnažne presude izrečene protiv 16 optuženih, dok je Slobodan Milošević umro prije okončanja postupka.

Aprila 2004. godine ICTY je donio prvu pravosnažnu presudu[3] protiv Radoslava Krstića (predmet IT-98-33-A), kojom je pravosnažno potvrđen genocid u Srebrenici.

Pravosnažnim presudama ICTY-a temeljno je utvrđeno da je sukob na području bivše Jugoslavije bio međunarodni, prvo Srbije protiv Hrvatske, a potom Srbije i Hrvatske protiv Bosne i Hercegovine, odnosno, ICTY je kroz niz presuda utvrdio agresiju SRJ (Srbije) i Republike Hrvatske na Republiku Bosnu i Hercegovinu i agresiju Srbije na Hrvatsku u skladu s programima stvaranja Velike Srbije i Velike Hrvatske.[4] Zaključci presuda ICTY-a baziraju se na dokazima o direktnoj i indirektnoj intervenciji SRJ (Srbije) i Republike Hrvatske prema Republici Bosni i Hercegovini i SRJ (Srbije) u sukobu u Hrvatskoj.

---

[3] Pravosnažna presuda protiv Radoslava Krstića od 19. aprila 2004. godine, https://www.icty.org/x/cases/krstic/acjug/bcs/krs-aj040419b.pdf.

[4] Spisak dijela presuda s paragrafima, uključujući tzv. Međupresudu Slobodanu Miloševiću: ICTY, Tužilac protiv Duška Tadića, IT-94-1, par. presuda 97, 156, 160, 162, 569, 606, 660. http://www.icty.org/bcs/case/tadic/4.

Kontroverzna komisija o Srebrenici

Ured tužitelja ICTY, kao organ, i glavni tužitelj, kojeg imenuje generalni sekretar UN-a, nikada nisu imali dilemu o tome da li je u Bosni i Hercegovini počinjen genocid i nikada nisu imali dilemu da li je zločin genocida počinjen i na drugim područjima osim područja Srebrenice. Zbog raznih, uglavnom procesnih razloga, ured tužioca mijenjao je i smanjivao obim i sadržaj optužnica, međutim nikada nije procesno odustao od dokazivanja genocida nad nesrbima u Bosni i Hercegovini. Ključni razlog za smanjivanje obima i sadržaja optužnica je pritisak osnivača (Vijeće sigirnosti UN-a) s ciljem što bržeg okončanja rada ICTY-a, odnosno zahtjevi sudija ICTY-a koji upravljaju postupcima.[5]

Osnovi cilj i zadatak ICTY-a – da krivično progoni osobe odgovorne za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava na teritoriji bivše SFRJ od 1. januara 1991. godine – zavisio je od četiri elementa – podrške: podrške osnivača, podrške/saradnje država, unutrašnje podrške-stručnosti, nezavisnosti i posvećenosti osoblja ICTY-a, kao i od podrške žrtava. S tim u vezi i rezultati ICTY-a u istraživanju i krivičnom progonu odgovornih za počinjeni genocid u Bosni i Hercegovini direktno su vezani za četiri navedene podrške.[6]

[5] Zahtjevi za skraćivanjem optužnica od strane sudskih vijeća naišli su na velike otpore kod žrtava iz regiona, ali i u Tužiteljstvu ICTY-a. U petom Izvještaju glavnog tužitelja, upućenog Vijeću sigurnosti UN-a (S/2006/353) 31. maja 2006, navodi se: "Treća i konačna etapa strategije je poduzeti sve moguće preostale korake kako bi se bilo sigurno da je proces samog Suda djelotvoran koliko je već moguće, a da se pri tome ne kreće prečicama koje bi krivične postupke ostavile nepravednima, i da se stvari ne sasijecaju tako da bi dovele u opasnost krivična gonjenja zbog zločina kao što su genocid i zločini protiv čovječnosti, koja su sama po sebi sveobuhvatni poduhvati. Glavni tužilac ICTY smatra, da se obim preostalih optužnica ne smije dalje smanjivati, jer bi to, inače, stavilo na kocku izglede za njihovo uspješno krivično gonjenje i da se odluka po kojoj se ne nastavlja sa bilo kojom tačkom potvrđene optužnice nalazi u okvirima njegove isključive ovlasti, ali, ponajprije imajući obzira prema interesima žrtava, smatra da takvo nešto ne bi bilo valjano korištenje njene slobodne volje da se smanji opseg neke optužnice zbog pukog nedostatka vremena, a u nedostatku bilo kakvog razloga povezanog sa dobrim stranama slučaja ili sa postojanjem dokaza."

[6] Amir Ahmić, „ICTY - istraživanje i dokazivanje genocida u BiH", link: https://www.ifimes.org/ba/9036.

Interesiranje međunarodne zajednice privukla su dešavanja u Bosni i Hercegovini, jer je Vlada entiteta Republika srpska – čija su vojska i policija presudom Međunarodnog suda pravde (ICJ) proglašene odgovornim za genocid u Srebrenici, a političko rukovodstvo presuđeno za zločin genocida pred međunarodnim krivičnim sudom za zločine počinjene na području bivše Jugoslavije u Den Haagu (ICTY) – formirala dvije kontroverzne međunarodne komisije koje trebaju istražiti i utvrditi događaje u vezi sa Srebrenicom i s višegodišnjom opsadom Sarajeva. Na čelo obje komisije postavljeni su izraelski Jevreji profesori Gideon Greif i Raphael Israeli. Oni su pristali da budu na čelu dvije kontroverzne međunarodne komisije i preuzeli su historijsku odgovornost da upravljaju procesima kojima se negiraju pravosnažne presude međunarodnih sudova o počinjenom genocidu u Bosni i Hercegovini. Učešće navedenih profesora u pokušajima nepriznavanja međunarodnih pravosnažnih presuda i pokušajima negiranja počinjenog genocida u Srebrenici otvara prostor negatorima holokausta i zagovornicima antisemitizma u Evropi i svijetu da na isti i/ili sličan način pokušaju ili nastave osporavanje holokausta, odnosno osnuju kontroverzne međunarodne komisije po istom modelu.

Angažman dvojice Jevreja, Greifa i Israelija, kao predsjednika kontroverznih međunarodnih komisija za Srebrenicu i Sarajevo, koje je formirala Vlade entiteta Republika srpska, trebaju dezavuirati međunarodno potvrđene sudske činjenice kroz pravosnažne presude. To će vjerovatno najviše štete nanijeti jevrejskim zajednicama u državama EU, ali i šire, jer sudjelovanjem u kontroverznim međunarodnim komisijama za reviziju pravnih činjenica (pravosnažnih presuda ICTY-a) i historije potkopavaju jevrejsku borbu protiv antisemitizma i negiranja holokausta.[7] Osim privatnog interesa dvojice profesora, nije jasno čime su se rukovodila dvojica jevrejskih profesora da u vrijeme rastućeg antisemitizma u EU i svijetu ulaze u sferu negiranja pravosnažnih presuda UN-sudova za genocid nad bošnjačko-muslimanskim narodom u Evropi. Centar *Simon Wiesenthal* iz Jerusalema u svom izvještaju objelodanio je rezultate nastavka svog rada sudskog progona bivših nacista. Od 2001. do 2018. godine osuđeno je

[7] Holokaust (Sho'ah): Uvod u nova negiranja holokausta i pravni i historijski revizionizam, https://www.ifimes.org/ba/9633.

105 nacista za sudjelovanje u holokaustu, a četiri suđenja još su u toku. Procesi pred ICTY-em još nisu završeni i veoma je upitno da li se sudjelovanjem dvojice jevrejskih profesora u kontroverznim komisijama, koju je formirala srpska strana u Bosni i Hercegovini (Vlada entiteta Republika srpska), nanosi šteta i sudskim procesima koji se vode širom svijeta protiv nacista, o čemu nas detaljno izvještava Centar *Simon Wiesenthal*.

Veoma su interesantni zaključci istraživanja *Holocaust remembrance project*[8], koji su sponzorirali univerziteti Yale, Grinnell College i Evropska unija za progresivni judaizam, objavljeni 25. januara 2019. godine. Studija obuhvata države EU, osim Španije, Portugala i Švedske. Jedan od ključnih zaključaka je da Izrael (Vlada premijera Benjamina Netanyahua) podržava mnoge nacionaliste i revizionističke Vlade umjesto da protestira protiv revizionističkih ekscesa usmjerenih protiv Jevreja. Shodno studiji revizionizam po pitanju holokausta na najgoroj je razini u Hrvatskoj, Mađarskoj i Litvaniji, te da vlade tih zemalja *nastoje minimalizirati ulogu njihovih pripadnika u masovnim ubijanjima Jevreja*.

Mehanizam za međunarodne krivične sudove (MICT) kao pravni nasljednik ICTY-a, osnovan rezolucijom Vijeća sigurnosti UN-a CS/RES/1966 (2010), nastavio je započeti posao ICTY-a najmanje do 2023. godine. Formalno i faktički MICT je zamjenski organ za ICTY i radit će u istom kapacitetu i mandatu kao i ICTY. Analitičari smatraju da se svi žalbeni i prvostupanjski postupci pred MICT-om[9] trebaju završiti da bi se mogla dati sveobuhvatna analiza, odnosno ocjena o radu ICTY-a u protekle dvadeset četiri godine.

Prvostupanjskom presudom protiv Ratka Mladića i pravosnažnom protiv Radovana Karadžića pred ICTY-em definitivno je presuđeno političko, vojno i policijsko rukovodstvo Republike srpske (RS) i potvrđena četiri UZP-a. U presudama Karadžiću i Mladiću korektno je utvrđeno činjenično stanje kroz četiri UZP-a, uključujući i genocid u Srebrenici,

---

[8] Holocaust remembrance project, link: https://www.holocaustremembranceproject.com/.

[9] STANIŠIĆ Jovica i SIMATOVIĆ Franko (MICT-15-96), KARADŽIĆ Radovan (MICT-13-55), ŠEŠELJ Vojislav (MICT-16-99) MLADIĆ Ratko (MICT IT-09-92).

osim propusta da se utvrdi genocid u šest općina u Bosni i Hercegovini iako je većina sudaca, osim sudije Alphonsa Orie, utvrdila genocidnu namjeru u pet općina, te da su sudska vijeća ponovo odstupila od ranije utvrđenih činjenica u pravosnažnim presudama ICTY-a kada je u pitanju UZP u kojem se nalazi Slobodan Milošević i drugi zvaničnici iz Srbije. U konačnoj presudi protiv Milana Martića (IT-95-11) iz 2008. godine zaključeno je:

> *Sudsko vijeće podsjeća na dokaze da su Srpska vojska Krajine (SVK) i Vojska Jugoslavije (VJ) u stvarnosti bile jedna te ista organizacija, samo što se nalazila na dvije zasebne lokacije. Pored toga, dokazi o hapšenju Milana Martića 1991.godine predstavljaju jasan primjer združene suradnje između političkih rukovodilaca u SAO Krajini, u Republici Srpskoj u BiH, i u Srbiji. Sudskom vijeću su predočeni dokazi da je takva saradnja nastavljena do 1995. godine. Pretresno vijeće, stoga je konstatiralo, da su u provođenju gore spomenutog zajedničkog kažnjivog cilja učestvovali, pored ostalih, Blagoje Adžić, Milan Babić, Radmilo Bogdanović, Veljko Kadijević, Radovan Karadžić, Slobodan Milošević, Ratko Mladić, Vojislav Šešelj, Franko Simatović (Frenki), Jovica Stanišić i kapetan Dragan Vasiljković.*[10]

Odnos međunarodne politike i prava

Podrška ICTY-u iskazana rezolucijama Vijeća sigurnosti UN-a nije dovoljno pratila stvarne potrebe i zahtjeve ICTY-a u praksi. Konstantni problemi s budžetom, i s tim u vezi nedostatak kadrova, bili su samo dio operativnih poteškoća u radu ICTY-a. Najveći izazov za ICTY nije bio progon zločinaca s područja bivše SFRJ, nego međunarodna politika. Međunarodna politika sadržana u stavovima, mišljenjima i akcijama prevashodno pet stalnih članica Vijeća sigurnosti UN-a, dakle država koje su odlučujuće utjecale na formiranje ICTY-a, odnosno država od kojih je ICTY formalno i faktički i zavisio.

[10] ICTY, Tužilac protiv Milana Martića, Presuda, IT-95-11-T, par. 446 ('Martić'), http://www.icty.org/x/cases/mart ic/tjug/bcs/070612.pdf.

Zbog nesaglasnosti ili zbog nespremnosti prije svega stalnih članica mnogo puta u Vijeću sigurnosti UN-a nisu donesene odluke, odnosno nije došlo do intervencije međunarodne zajednice, iako bi takva intervencija bila nužna, prije svega iz humanitarnih razloga. Do odluke Vijeća sigurnosti pouzdano ne dolazi kada bi intervencija posegla u vitalne interese neke od velikih sila, stalnih članica Vijeća sigurnosti. Tako rat u Čečeniji, koji je cijelu deceniju pustošio tu zemlju, nije bio predmet neke rezolucije donesene u Vijeću sigurnosti. Usprkos čestim moralnim osudama ruskog djelovanja u Čečeniji, nijedna od stalnih članica nije imala volje ili interesa u Vijeću sigurnosti predlagati, jer bi je očekivao oštar konflikt s Rusijom. Vijeće sigurnosti UN-a nije moglo donijeti učinkovite odluke kako bi zaustavilo genocid u Ruandi ili nasilje koje traje u Darfuru. Još je manje odluka kojim bi osudili upotrebu sile u Tibetu.[11]

Međunarodna politika pažljivo je pratila ukupno djelovanje ICTY-a, sudske presedane koje je izricao ICTY, posebno u definiranju komandne odgovornosti i s tim u vezi i zaključke koji su se indirektno odnosili i na umiješanost država u počinjenim zločinima. Međunarodna politika koja se bavila bivšom SFRJ uglavnom je često djelovala na štetu ispunjenja mandata ICTY-a.

Nažalost, međunarodna politika u kontinuitetu je, i nakon Dejtonskog mirovnog sporazuma, godinama sarađivala na štetu ispunjenja mandata ICTY-a, upravo s onim (državama i pojedincima) od kojih su neki, nažalost, bili i potpisnici Dejtonskog sporazuma, kao što je bio Slobodan Milošević, predsjednik Savezne Republike Jugoslavije, odnosno Srbije, kasnije optužen od strane ICTY-a. Kada je ICTY nakon višegodišnjih problema uvjetno profunkcionirao, Vijeće sigurnosti UN-a je 2003. i 2004. godine, rezolucijama 1503 i 1534, zahtijevalo okončanje svih istraga do kraja 2004. i definiralo kraj prvostepenih postupaka do 2008. godine, a žalbenih postupka do 2010. godine.

Prema modelu ICTY-a države regije odlučile su se da dijele pravdu kao simbol. Tri jurisdikcije, zadužene za ratne zločine, u Sarajevu, Zagrebu i Beogradu, obećavaju da će sudjelovati i efikasno su nastavile s

[11] Petrič, Ernest, *Zunanja politika: Osnove teorije in praksa*, CEP, Ljubljana, 2010, 93.

radom međunarodnog pravosuđa. Ali sporazum zahtijeva da najvažniji krivci nikada ne dođu pred Sud. Tako se sudi samo „malim ribama“ i nižim činovima. Ta su nastojanja dobronamjerna, ipak postoji rizik da će radije sankcionirati veliki broj učesnika, nego što bi ožigosali i spriječili svaku masovnu diskriminatornu zločinačku politiku s osudom njenih kreatora, upravo onih koji su djelovali u ime glorifikacije nacionalističkih planova, iako je njihova realizacija neizbježno zahtijevala zločine. Takav izbor može prepriječiti istinsko pomirenje. Društva uništena masovnim zločinima ne mogu se opet uspostaviti na temelju laži, krivotvorenja historije, zaborava i nekažnjivosti. Da bi zamijenili nedostatak tog simboličkog pomirenja, moraju se pobrinuti za jačanje priznanja zločina i tako omogućiti da se pojavi javno sjećanje na osnovu kojeg će se obnoviti i efikasno suprotstaviti neuspjehu. Zatajenjem činjenica, a i statusa dehumaniziranih žrtava koje moraju da ‹opet steknu humanost› i pronaći u društvu mjesto punopravnih građana.[12]

Vijeće sigurnosti UN-a svojom Rezolucijom o osnivanju Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (ICTY) broj: S/RES/827 (1993), koju je Vijeće sigurnosti UN-a usvojilo na svojoj 3217. sjednici, 25. maja 1993, između ostalog navelo je:

> *Odlučan da zaustavi takve zločine i poduzme efektivne mjere da se privedu pred lice pravde osobe koje su za njih odgovorne. Uvjeren da bi u konkretnim okolnostima koje vladaju u bivšoj Jugoslaviji, kao ad hoc mjera Vijeća, osnivanje međunarodnog suda i krivično gonjenje osoba odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava omogućilo postizanje tog cilja i doprinijelo ponovnom uspostavljanju i održavanju mira*.

Može se vjerovati da će osnivanje međunarodnog suda i krivično gonjenje osoba odgovornih za gore spomenuta kršenja međunarodnog humanitarnog prava doprinijeti da se osigura obustavljanje takvih kršenja i njihovo efektivno sankcioniranje. Iako je cilj Vijeća sigurnosti UN-a

[12] Hartman, Florence, *Mir in kazen: Poročilo o tajni vojni med politiko in haaškim pravosodjem*, Založba Sanje, Ljubljana, 2008, 267.

bio obustavljanje i zaustavljanje zločina, genocid u Srebrenici desio se nakon više od dvije godine od osnivanja ICTY-a. Međunarodna zajednica skoro je uvijek u zakašnjenju i politički i pravno. Brojne rezolucije UN-a nisu spriječile genocid u Srebrenici niti druge zločine u bivšoj Jugoslaviji. Evropski parlament s vremena na vrijeme podsjeća na obavezu poštivanja naslijeđa ICTY/MICT, ICJ i poziva na priznanje i uvažavanje sudski utvrđenih činjenica u vezi s genocidom u Srebrenici.

Rimskim statutom utvrđeno je da ovaj sud (ICC) ima nadležnosti da sudi pojedincima koji su počinili genocid, zločin protiv čovječnosti i ratni zločin, a kojima ni njihov eventualni visoki državni službeni položaj ne može služiti kao izgovor ili odbrana. Prema lady Fox, mandatoran karakter ljudskih prava utječe na stav da državni imunitet treba ukloniti. Na to ukazuju i suđenja pojedincima, pa i državnim službenicima, pred nacionalnim sudovima.[13]

Evropska unija u svojim rezolucijama i izvještajima i dalje poziva na mir i na pomirenje iako se svakodnevno negiraju činjenice o genocidu. Projekti tranzicijske pravde podržani od međunarodne zajednice uglavnom su propali. Žrtve se u kontinuitetu obraćaju međunarodnoj zajednici tražeći pravnu zaštitu od negatora, koji istovremeno glorificiraju zločine i zločince. Zašto i ko iz međunarodne zajednice opstruira zaštitu pravnog naslijeđa međunarodnih sudova, zaštitu žrtava i zašto Bosna i Hercegovina još uvijek nema donesenog ili nametnutog zakona o negiranju genocida i holokausta, iako takvi zakoni postoje u državama članicama EU? Da li međunarodna zajednica, odnosno međunarodna politika, pravi iste greške kao devedesetih godina prošlog stoljeća i šta su moguće posljedice ovakvih djelovanja međunarodne zajednice. Koliko je genocid u Srebrenici doprinio razvoju međunarodnog prava s područja ratnih zločina i zločina genocida, međunarodnog humanitarnog prava i procesuiranja i proučavanja ratnih zločina i genocida u svijetu potvrđuje činjenica da je osnovan Međunarodni krivični sud (ICC) sa sjedištem u Rimu, Međunarodni krivični sud za Ruandu (ICTR), Specijalni sud za počinjene zločine na Kosovu (KSC-SPO). S istraživanjem genocida u Srebrenici i

[13] Škrbić, Ajla, *Imunitet države od suđenja i izvršenja*, University Press, Sarajevo, 2018, 43.

njegovim procesuiranjem evoluiralo je i međunarodno krivično i humanitarno pravo i općenito međunarodno pravo.

Pregledom razvoja međunarodnog javnog i međunarodnog krivičnog prava vidljivo je da se u ovim granama desilo mnogo promjena, posebno nakon Drugog svjetskog rata. Pojedinci su sada u mogućnosti da ostvare svoja prava, čak i nasuprot države, pa i svoje. Navedeno je jasno utvrđeno pravilima tribunala i u Nurnbergu i u Tokiju, a u skorijoj historiji i pravilima ICTY-a i Međunarodnog krivičnog suda za Ruandu, odnosno pravilima Rimskog statuta ICC-a, ali i međunarodnim konvencijama. Svi ovi akti izričito predviđaju da šefovi država, vlada, vojni zapovjednici i drugi visoki državni zvaničnici ne uživaju imunitet ukoliko počine međunarodne zločine.[14]

Ključno pitanje jeste odnos međunarodne politike i prava, jer međunarodno pravo uvijek zahtijeva suglasnost zainteresiranih strana (država) da prihvaćaju međunarodno pravo i ravnaju se prema njemu.

Poslije tragičnih iskustava (u Ruandi, Bosni – posebno Srebrenici, na Kosovu i u Darfuru) utvrdilo se uvjerenje da se takvi zločini ne smiju ponoviti i da ih treba spriječiti. Ipak, brojnim državama najvažnija je nedodirljivost, integritet država i njihov suverenitet koji bi s intervencijama bez njihove saglasnosti kršili. Polako se oblikuje pravna svijest da je u takvim izuzetnim slučajevima intervencija međunarodnopravno dozvoljena – ako je odobri, odnosno zahtijeva Vijeće sigurnosti UN-a.[15]

Iskustvo masovnog nasilja stvara kontekst za stvaranje novih mentalnih obrazaca koji služe kao osnova za uspostavu tih zajednica. To može biti osjećaj antagonističke kolektivne kategorizacije ili osjećaj solidarnosti. Oni koji su sposobni djelovati, posebno nasilnim aktima ili aktima spašavanja/intervencije, ključni su akteri koji pokreću formiranje tih obrazaca i zajednica koje iz njih nastaju. Ali kristalizacija ovih novih oblika identifikacije podsjeća nas na duboku bespomoćnost mnogih drugih. Oni možda ne žele biti dio bilo koje od tih zajednica. Međutim, moć stvaranja zajednice koju u sebi nose akti nasilja u ime grupe brzo postaje

[14] Škrbić, Ajla, *Imunitet države od suđenja i izvršenja*, University Press, Sarajevo, 2018, 211.

[15] Petrič, 2010, 94.

ogromna prevladavajuća snaga koja može ljude podvesti u te nove percipirane 'grupe'.[16]

Svakodnevno raste pritisak javnosti na međunarodnu politiku da se radi na prevenciji ratnih zločina i masovnih stradanja te genocida.

Zaključak

Genocid u Srebrenici predstavlja važan moment u razvoju međunarodnog krivičnog i humanitarnog prava. U uvjetima u kojima je osnovan i u kojima je radio, ICTY je napravio preokret u međunarodnom pravu. Bez ICTY-a zločini na područje bivše SFRJ nikada ne bi bili istraženi. Naslijeđe ICTY-a svjetski je izazov i njegov rad još nije završen. Samo postojanje ICTY-a bilo je i ostat će izazov kako za međunarodnu politiku i međunarodno pravo tako i za države nad kojima je ICTY imao mandat. Dug je spisak pozitivnih i veoma značajnih dostignuća ICTY-a, ali i negativnih, posebno danas u finalu rada ICTY/MICT. Pitanje podrške osnivača Vijeća sigurnosti UN-a, odnosno međunarodne politike, sadrži i niz karakteristika, od javnih, formalnih akcija, do diplomacije, ali notorna je činjenica da je ICTY kreacija međunarodne politike i da pozitivne rezultate ICTY-a, koji će ostati zabilježeni u povijesti međunarodnog prava, možemo i moramo pripisati i osnivačima, koji već 27 godina održavaju ICTY/MICT u životu. Svojim odlukama ICTY je izazvao prekretnicu u međunarodnom pravu, ali i u političkom poimanju pravde i mogućnosti realizacije međunarodne pravde.

Pred ICTY/MICT predstoje još mnogi izazovi. Jedan od njih je razmatranje genocida. Različit pristup dva organa (tužilaca i sudija) u pogledu počinjenog genocida u Bosni i Hercegovini, od osnivanja ICTY-a do danas, nije samo puka sudska procedura i dokazivanje *van razumne sumnje* u postupcima. Žrtve i javnost očekuju odgovore. Međunarodna politika i međunarodno pravo u kauzalnoj su povezanosti.

---

[16] Bergholz, Max, *Nasilje kao generativna sila: Identitet, nacionalizam, sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici,* Biblioteka Memorija, Sarajevo/Zagreb, 2018, 318.

Bez žrtava zločina i njihove podrške ICTY ne bi mogao realizirati zadati mandat. U najvećem dijelu svjedoci Suda ujedno su i žrtve počinjenog zločina. Ured tužitelja je, kao što je već navedeno, saslušao preko 10.000 osoba u cilju prikupljanja saznanja o počinjenim zločinima. Pred ICTY-em je svjedočilo preko 5.000 svjedoka. Bez svjedoka i njihovih svjedočenja ne bi bilo ni suđenja. Mišljenje i stav žrtava jedan je od najmjerodavnijih faktora u ocjeni rada ICTY-a. Oni koji su podržavali ICTY imali su kontinuiranu saradnju, nisu pravili blokade i opstrukcije ICTY-a, upravo su omogućili institucionalnu podršku, te u saradnji s ICTY-em pomogli da se svjedoci zločina pojave pred ICTY-em. Pojedine političke elite s područja bivše SFRJ u najvećoj mjeri bile su i ostale organizatori orkestriranih i kontinuiranih napada na ICTY, najčešće medijskim putem, ali i diplomatsko-političkim akcijama pojedinih država.[17]

Genocid u Srebrenici predstavlja prekretnicu u smislu da sada i najviši politički zvaničnici mogu odgovarati za počinjeni genocid koji je počinila vojska ili drugi *niži* čelnici.

Literatura

1. Bergholz, Max, *Nasilje kao generativna sila: Identitet, nacionalizam, sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici,* Biblioteka Memorija, Sarajevo/Zagreb, 2018.
2. Donia, Robert, *Iz Skupštine Republike Srpske 1991–1996*, Univeristy press, Fondacija istina, pravda, pomirenje, Sarajevo-Tuzla, 2012.
3. Halilović, Senahid, *The Fate of Srebrenica*, Columbia, 2019.
4. Hartman, Florence, *Mir in kazen: Poročilo o tajni vojni med politiko in haaškim pravosodjem*, Založba Sanje, Ljubljana, 2008.
5. Heynes, Dina Francesca, *Deconstructing the Reconstruction: Human Rights and Rule of Law in Postwar Bosnia and Herzegovina*, Ashtage Publishing, London, 2008.

[17] Richard Goldstone, prvi glavni tužilac MKSJ, odgovarajući na pitanje o značaju saradnje država bivše SFRJ s MKSJ, 2011. godine rekao je: "Očito je da su vlade Srbije i Hrvatske uskratile podršku MKSJ što je zadatak ovog suda učinilo samo još težim. Na njegovu djelotvornost je pored toga negativno utjecalo i odbijanje tih država da obznane rad MKSJ kao i njihovo netačno promišljanje o tom radu. Međutim, ovaj nedostatak saradnje nije spriječio Sud da temeljito ispuni svoj mandat."

6. Ibrahimagić Omer, „Neke pretpostavke za briselsku Bosnu i Hercegovinu“, Referat, Simpozij: *Dejtonski mirovni sporazum i budućnost Bosne i Hercegovine*, ANUBiH, Posebna izdanja, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 44, Sarajevo, 2015.
7. Mongenthau, J. Hans, *Politika med narodi*, DZS, Ljubljana, 1995.
8. Pejanović, Mirko, „Bosna i Hercegovina i geopolitičke promjene u Evropi i svijetu na početku XXI stoljeća“, Referat, Okrugli stol: *Geopolitičke promjene u svijetu i Evropi i položaj Bosne i Hercegovine*, ANUBiH, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 8, Sarajevo, 2016.
9. Petrič, Ernest, *Foreign Policy: From Conception to Diplomatic Practice*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden/Boston, 2013.
10. Petrič, Ernest, *Zunanja politika: Osnove teorije in praksa*, CEP, Ljubljana, 2010.
11. Škrbić, Ajla, *Imunitet države od suđenja i izvršenja*, University Press, Sarajevo, 2018.
12. Zbornik radova: *Stop negiranju genocida i holokausta*, IV Međunarodna konferencija, Sarajevo, 2019.

Doc. dr. Alija Kožljak

ODLUKE I STAVOVI VIJEĆA SIGURNOSTI UN-a O GENOCIDU U SREBRENICI

Sažetak: Organizacija ujedinjenih nacija (UN), kao najreprezentativniji predstavnik međunarodne zajednice, ustanovljena je da osigura međunarodni mir i stabilnost, spriječi agresije ili druge povrede mira, te zaštiti ljudska prava i živote građana, uz uvažavanje principa da je svaka suverena država jednako važna članica Organizacije. Stoga, UN ima i pravo i odgovornost preuzeti odgovarajuće mjere i aktivnosti protiv onih koji se ne pridržavaju međunarodnih propisa u spomenutom smislu, uključujući i sankcije. Genocid, izvršen u Srebrenici i susjednim općinama 1995. godine, najgnusniji je primjer nehumanog ponašanja i kršenja međunarodnih normi, čime se nedvojbeno potvrdila neefikasnost međunarodne zajednice u očuvanju mira i sprečavanju ljudskih stradanja. Međutim, pored toga, Vijeće sigurnosti UN-a svoje nedosljedno djelovanje dodatno je potvrdilo i kroz izostanak potpunog i adekvatnog sankcionisanja organizatora i počinilaca genocida. Ono što izaziva posebnu zabrinutost jeste činjenica da Vijeće sigurnosti UN-a, kao što nije preduzimalo učinkovite mjere na sprečavanju agresije na Bosnu i Hercegovinu, pa time i genocida u Srebrenici, nije donijelo odgovarajuće odluke i stavove ni nakon izvršenja genocida, pa sve do danas. I pored presuda UN-ovih međunarodnih sudova o počinjenom genocidu u Srebrenici i oko nje, Vijeće sigurnosti UN-a nikada nije usvojilo rezoluciju koja to formalno potvrđuje.

Cilj ovog teksta je da analizira odnos Vijeća sigurnosti UN-a o genocidu u Srebrenici. Istraživanje je fokusirano na odluke, stavove i druge aktivnosti ovoga tijela tokom i nakon izvršenja genocida. Učinkovitost djelovanja analizirana je i kroz utjecaje stalnih članica Vijeća sigurnosti, koje i u ovakvim situacijama u prvi plan stavljaju svoje nacionalne interese, direktno kreirajući stavove i odluke Vijeća. U tom smislu, analizirani su brojni dokumenti Vijeća sigurnosti UN-a, ali i država članica, kao i drugih međunarodnih aktera, koji argumentuju njihove postupke. Elaborirane su i posljedice, prouzrokovane ovakvim djelovanjem, koje imaju veoma širok spektar implikacija kako na dotične države tako i društvo te širu međunarodnu zajednicu. Zaključnim razmatranjima naglašava se značaj donesenih odluka i iznesenih stavova, ali i onih nedonesenih, sugerišući alternativne postupke koji bi eventualno predstavljali određenu satisfakciju, ali donekle i usmjerili buduća postupanja Vijeća sigurnosti UN-a.

Ključne riječi: Vijeće sigurnosti UN-a, genocid, Srebrenica, odluke, učinkovitost

Abstract: The United Nations (UN), as the most representative representative of the international community, was established to ensure international peace and stability, prevent aggression or other violations of peace, and protect human rights and lives, while respecting the principle that every sovereign state is an equally important member. Therefore, the UN has both the right and the responsibility to take appropriate measures and actions against those who do not comply with international regulations in this regard, including sanctions. The genocide, committed in Srebrenica and neighboring municipalities in 1995, is the most heinous example of inhumane behavior and violations of international norms, which has unequivocally confirmed the ineffectiveness of the international community in preserving peace and preventing human suffering. However, in addition, the UN Security Council further confirmed its inconsistent action through the absence of full and adequate sanctioning of organizers and perpetrators of genocide. Of particular concern is the fact that the UN Security Council, as it did not take effective measures to prevent aggression against Bosnia and Herzegovina, and thus the Srebrenica genocide, did not take appropriate decisions and positions even after the genocide, until today. Despite UN International Court of Justice rulings on genocide in and around Srebrenica, the UN Security Council has never adopted a resolution, which formally confirms this.

The aim of this text is to analyze the attitude of the UN Security Council on the genocide in Srebrenica. The research is focused on the decisions, attitudes and other activities of this body during and after the commission of genocide.These influences are determined through the analysis of UN Security Council documents, other international documents as well as national documents of member states. The consequences caused by such actions are also elaborated, which have a very wide range of implications, both for the countries concerned, as well as for society and the wider international community. The concluding remarks emphasize the importance of the decisions made and the views expressed, as well as those not adopted, suggesting alternative procedures, which would possibly represent some satisfaction, but to some extent also direct the future actions of the UN Security Council.

Keywords: UN Security Council, genocide, Srebrenica, decisions, efficiency.

Nadležnost Vijeća sigurnosti UN-a

Iako ne postoji univerzalna definicija za pojam međunarodna zajednica, mnogi će se složiti da je Organizacija ujedinjenih nacija (UN) njen najreprezentativniji predstavnik. Upravo je ta organizacija ustanovljena da osigura međunarodni mir i stabilnost, te posredstvom Vijeća sigurnosti preduzme efikasne kolektivne mjere kako bi se otklonile prijetnje miru, suzbili akti agresije ili druge povrede mira, te zaštitila ljudska prava i životi građana. Od posebne je važnosti naglasiti da pri tome UN propagira dosljedno uvažavanje principa da je svaka suverena država jednako važna članica Organizacije.

Također, upravo ova organizacija, primajući u svoje članstvo suverene države, legalizuje preduzimanje akcija samoodbrane, kao i kolektivnu primjenu sile, u cilju očuvanja ili ponovnog ustanovljenja međunarodnog mira i sigurnosti, što je postalo međunarodnopravna norma. S tim u vezi, UN ima i pravo i odgovornost da preduzme odgovarajuće mjere i aktivnosti protiv onih koji se ne pridržavaju međunarodnih propisa u spomenutom smislu, uključujući i sankcije.

U skladu sa članom 24 Povelje UN, Vijeće sigurnosti UN-a je forum kojem je kao primarni zadatak povjereno očuvanje globalnog mira i sigurnosti, što ga čini ključnim tijelom Organizacije UN.[1] Stoga, ostali organi UN-a, pa čak i Generalna skupština, nemaju tu snagu da drugim državama nametnu odluke koje se tiču mira i sigurnosti, dok Vijeće sigurnosti ima tu nadležnost. Kako je to definisano, primarna odgovornost za poduzimanje blagovremenih i efikasnih mjera i aktivnosti za očuvanje međunarodnog mira i sigurnosti povjerena je Vijeću sigurnosti UN-a, koje treba djelovati u ime svih država članica. Na taj su način Ujedinjene nacije, djelujući kao ovlašteni predstavnik međunarodne zajednice, postale kvalifikovane i ovlaštene da primijene silu, ali također i da nametnu ograničenja u takvim situacijama. Upotreba sile dozvoljena je samo u slučajevima samoodbrane ili kao kolektivna mjera koja se poduzima po osnovu Poglavlja VII Povelje UN-a. Važno je primijetiti da član 51.

[1] Povelja UN, 1945, Poglavlje I, 26. juna 1945. godine.

Povelje UN-a legalizuje poduzimanje akcija samoodbrane, dok Poglavlje VII konkretno odobrava primjenu sile u cilju očuvanja ili ponovnog ustanovljenja međunarodnog mira i sigurnosti. Navedeno otvara dodatni prostor za razmatranje postojeće dileme poimanja državnog suvereniteta i nacionalnog interesa naspram međunarodnog institucionalizovanja prijetnji izazvanih konfliktima i krizama modernog doba.

Međutim, kada Vijeće sigurnosti nije u stanju postići saglasnost za donošenje nekih važnih odluka, onda se Generalna skupština može uključiti u odlučivanje čak i o pitanjima mira i sigurnosti. U skladu s interpretacijom Međunarodnog suda pravde, primarna uloga u održavanju međunarodnog mira i sigurnosti dodijeljena je Vijeću sigurnosti, ali nije ekskluzivno, što ostavlja prostora Generalnoj skupštini da ima važnu ulogu i pored toga što joj je Poveljom UN-a data ograničena moć o ovim pitanjima.[2] Znači, kako je to definisano Poveljom UN-a, jedino Vijeće sigurnosti ima autoritet da odobri upotrebu sile protiv neke države i takve odluke obavezujuće su za sve ostale članice, što je postalo međunarodnopravna norma. Kako bi odgovorilo na eventualne prijetnje međunarodnom miru i sigurnosti, Vijeću sigurnosti date su u nadležnost razne mogućnosti, kao što su iniciranje medijacija, donošenje rezolucija, nametanje sankcija, pa čak i upotreba sile.

Ako bismo cijenili efikasnost UN-a, onda bi se to prvenstveno trebalo mjeriti sposobnošću Vijeća sigurnosti da spriječi ili okonča sukobe koji ugrožavaju međunarodni mir i sigurnost. Očigledno, nivo saradnje između velikih sila od vitalne je važnosti za uspjeh Vijeća sigurnosti, posebno ako se uzme u obzir pravo *veto*-a koje stalne članice posjeduju. Rezolucije su zamišljene kao veoma efikasna opcija koja je na raspolaganju Vijeću sigurnosti u razrješenju kriza, ali ipak, vođeni iskustvom, može se ustvrditi da usvajanje rezolucija nije dovoljno da razriješi konkretni problem, odnosno da okonča krizu. Znači, pored kompleksnosti postizanja saglasnosti između članica Vijeća sigurnosti, ključna važnost trebala bi se posvetiti implementiranju usvojenih rezolucija, posebno kada se one odnose na upotrebu sile ili političko-diplomatske pritiske koji podrazumijevaju

[2] Turkish weakly. The Complementary Role of the UN General Assembly in Peace Management, 2012.

sankcije. Navedeno sugeriše da u cilju razumijevanja funkcionisanja Vijeća sigurnosti, te načina kako ovo tijelo usvaja i implementira svoje politike, neophodno je istražiti utjecaj moćnih država na rad dotične institucije. Postoji mnogo slučajeva u kojima je implementiranje odredbi Povelje UN-a izostalo zbog nemogućnosti postizanja dogovora između stalnih članica Vijeća sigurnosti. Međutim, ključni utjecaj stalnih članica Vijeća sigurnosti ostvaren je tako što svaka od njih posjeduje pravo *veto*-a, što u praksi znači da bilo koja od stalnih članica može blokirati svaku odluku Vijeća sigurnosti.

Genocid, izvršen u Srebrenici i susjednim općinama 1995. godine, najgnusniji je primjer nehumanog ponašanja i kršenja međunarodnih normi, čime se direktno dovela u pitanje efikasnost međunarodne zajednice u očuvanju mira i sprečavanju ljudskih stradanja.

Istraživanje obuhvata iznošenje činjenica o nadležnostima Vijeća sigurnosti o pitanju osiguranja svjetskog mira, djelovanju međunarodnih sudova, te oklijevanju međunarodne zajednice da zaštiti sigurne zone UN-a (*safe area*) Srebrenicu i Žepu. Istim se elaboriraju NATO-ove operacije u Bosni i Hercegovini, kao i dešavanja koja su dovela do potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma. Zaključna razmatranja uključuju reakcije, osude i presude nakon počinjenog genocida u Srebrenici i oko nje.

Međunarodni sudovi UN-a

Razmatrajaći djelovanje UN i njegovih glavnih tijela u svrhu međunarodnog mira i sigurnosti, od posebnog je značaja napomenuti postojanje dva njegova suda – Međunarodni sud pravde MSP (International Court of Justice – ICJ) i Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju - MKTJ (International Crime Tribunal for Yugoslavia - ICTY), oba sa sjedištem u Hagu. Statut Međunarodnog suda sastavni je dio Povelje UN-a. Međunarodni sud pravde osnovan je 1945. godine sa ciljem da rješava sporove između država članica, daje savjetodavna mišljenja na traženje Generalne skupštine i Vijeća sigurnosti, te drugih tijela i specijalizovanih agencija UN-a, ako ih za to ovlasti Generalna skupština.

Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju je sud UN-a ad-hock karaktera, koji je u konkretnom slučaju ustanovljen 1993. godine, u svrhu procesuiranja zločina počinjenih tokom sukoba na području bivše Jugoslavije, tokom devedesetih godina 20. stoljeća. To je bio prvi sud za procesuiranje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava koji su osnovale Ujedinjene nacije, kao i prvi međunarodni sud za procesuiranje spomenutih zločina nakon sudova u Nirnbergu i Tokiju. Osnovalo ga je Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija, u skladu s poglavljem VII Povelje Ujedinjenih nacija.

Reagujući na veliki broj izvještaja koji su svjedočili o počinjenim zločinima, Vijeće sigurnosti UN-a 22. februara 1993. godine usvojilo je Rezoluciju 808, te donijelo odluku da „će se oformiti Međunarodni tribunal za gonjenje osoba odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava, počinjena na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. godine".[3] Spomenuto sugeriše da je Vijeće sigurnosti bilo apsolutno informisano o masovnim kršenjima ljudskih prava, odnosno vršenjima teških zločina u Bosni i Hercegovini, pa je umjesto sprečavanja toga, odlučilo samo upozoriti eventualne počinioce da će odgovarati za takve postupke. Ipak, i ovaj je potez nagovijestio zabrinutost međunarodne zajednice za situaciju u Bosni i Hercegovini. Bitno je istaći da je Republika Bosna i Hercegovina, nakon počinjenih zločina tokom 1992. godine, kao i nakon dešavanja u Srebrenici i oko nje (pad Cerske, Konjević-Polja, Kamenice, napadi na Srebrenicu, brojne izbjeglice), još 20. marta 1993. godine pokrenula proces protiv SRJ pred Međunarodnim sudom pravde, prijavljujući kršenje *Konvencije o prevenciji i kažnjavanju zločina za genocid*, te primjenu člana IX *Konvencije o genocidu*, u nadležnosti ovog suda. S tim u vezi, nakon saslušanja strana, Sud je 8. aprila izdao privremenu mjeru u cilju zaštite prava garantovanih Konvencijom.[4]

Reagujući na situaciju u Srebrenici, 16. aprila Vijeće sigurnosti jednoglasno je usvojilo Rezoluciju 819, kojom se poziva Međunarodni sud

[3] UNSC, Rezolucija 808, Vijeće sigurnosti UN: S/25314, 22. februar 1993.

[4] ICJ, Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro, 1993. https://www.icj-cij.org/en/case/91/summaries.

pravde da poduzme sve neophodne mjere iz svoje nadležnosti kako bi se spriječilo vršenje zločina genocida.[5] Rezolucijom se također osuđuje nasilje i etničko čišćenje od strane srpskih jedinica u istočnoj Bosni, te se pozivaju 'srpske snage'[6] da se odmah povuku s položaja oko Srebrenice. Nadalje, daje se puna podrška primjeni poglavlja VII u smislu implementacije Rezolucije 815. Ova rezolucija također je sadržavala odluku o upućivanju članova Vijeća sigurnosti u Bosni i Hercegovini radi sagledavanja stanja i dostavljanja izvještaja Vijeću.

Navedene činjenice govore da su Ujedinjene nacije još u ranoj fazi agresije bile svjesne činjenja genocida u Srebrenici i oko nje. To potvrđuje i izvještaj Misije Vijeća sigurnosti koja je posjetila Srebrenicu krajem aprila 1993. godine, kada je jedan od članova Misije, ambasador Venecuele pri UN-u, konstatovao da se radi o „usporenom genocidu".[7]

Oklijevanje međunarodne zajednice da zaštiti UN-ove sigurne zone Srebrenicu i Žepu

Kada su američki senatori 1992. godine upitali prvog komandanta UNPROFOR-a Lewisa MacKenzija koliko bi bilo potrebno UN-ovih vojnika da se osiguraju sigurne zone u Bosni i Hercegovini, on je odgovorio blizu 135.000 vojnika. Njegov nasljednik, belgijski general Francis Briquemont složio se sa spomenutom procjenom, ali je rekao da bi mogao potkrijepiti činjenicama potrebu za raspoređivanjem 65.000 vojnika

[5] UNSC, Rezolucija 819, Vijeće sigurnosti UN: S/25617, 16. april 1993.

[6] Termini 'srpske snage' ili 'snage bosanskih Srba' korišteni su u službenim dokumentima UN-a, aludirajući na vojne snage, formacije i institucije tzv. Srpske republike/ Republike srpske pod vođstvom Karadžića i Mladića, te se iz tog razloga koriste i u ovom radu. Oni su pojmovno širi od termina Vojska Republike srpske – VRS). Kako bi se načinila distinkcija između srpskog naroda i tih snaga, termini će u tekstu biti označeni kao što je prikazano u ovoj fusnoti.

[7] Sintagmu usporeni genocid upotrijebio je Diego Arria, predstavnik Misije vijeća sigurnosti UN-a, kako bi opisao situaciju u Srebrenici tokom svog boravka u enklavi krajem aprila 1993. godine. ICTY, *Izjava svjedoka, Diego E. Arria*, 11. i 14. april 2003, i 22, 23, 24, i 25. septembar 2003; *Genocid u kontinuitetu: Svjedočenje ambasadora Arrie*, Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2011.

u Bosni i Hercegovini. Međutim, i pored takvih procjena, najodgovornija osoba – generalni sekretar Boutros Ghali, predložio je Vijeću sigurnosti upućivanje samo 27.500 vojnika.[8] Da se nije uvažavalo mišljenje struke, potvrđuje i činjenica da je Vijeće u svrhu pojačanja UNPROFOR-ove misije sigurnih zona Rezolucijom 998 odobrilo raspoređivanje manje od polovine predloženog – 12.500 vojnika. Na kraju, ni taj broj nije upućen, pa je u misiju pristiglo samo 2.000 vojnika. Radi podsjećanja, u Srebrenici je od januara 1995. godine bio raspoređen Holandski bataljon, koji je brojao oko 600 ljudi, a izvještaji govore da je tokom jula 1995. godine ta brojka bila još i umanjena. Ovo se objašnjavalo time da ljudstvo koje je iz bilo kojih razloga privremeno napustilo područje Srebrenice, zbog naknadnog intenziviranja borbenih djelovanja, te ugrožene sigurnosti UNPROFOR-a, nije dobilo dozvolu da se vrati u tu zonu. Ova kratka elaboracija sama po sebi govori o izrazitom debalansu potreba i stvarnog stanja po pitanju adekvatnog broja osoblja za osiguranje sigurne zone Srebrenica i Žepa, što se direktno odrazilo na sposobnosti UNPROFOR-a da izvršava zadatu, iako poprilično nejasnu i nedorečenu misiju.

Nakon što su 'srpske snage' najbrutalnije prekršile status sigurne zone UN-a i potpuno okupirale Srebrenicu, izvršivši genocid, međunarodna zajednica našla se u izuzetno kompleksnoj situaciji. Najstrašniji genocid na pragu 21. stoljeća počinjen je u srcu Evrope i bez sumnje je iziskivao promjenu odnosa međunarodne zajednice naspram srpske agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu.

Na 3553. sastanku Vijeća sigurnosti, održanom 12. jula 1995. godine, Francuska, Italija, Njemačka, SAD i Velika Britanija predložile su novi nacrt rezolucije, koja je nakon verbalnog revidiranja jednoglasno usvojena kao Rezolucija 1004.[9] Ovom Rezolucijom izraženo je žaljenje zbog pogoršanja situacije u sigurnoj zoni Srebrenica i oko nje, kao i zbog stanja u kojem se nalazi civilno stanovništvo tog područja, ali i osoblje UN-a nakon pristizanja velikog broja izbjeglih u bazu Potočari. Rezolucijom je osuđena ofanziva na sigurnu zonu UN-a, kao i na osoblje

---

[8] MacKenzie, Lewis, *Canada's Army – Post Peacekeeping*, Journal of Military and Strategic Studies, 2009, Volume 12, Issue 1, 11.

[9] UNSC, Rezolucija 1004, Vijeće sigurnosti UN: S/1995/560, 12. juli 1995.

UNPROFOR-a, te je zatraženo od snaga ‘bosanskih Srba’ da odmah prekinu ofanzivu, oslobode zarobljene i povuku se iz područja sigurne zone UN-a Srebrenica. U svom obraćanju nakon usvajanja Rezolucije, predstavnica SAD-a istakla je da ‘’upravo usvojena rezolucija mora označiti početak kredibilnog rješenja’’.[10] Ona je na ovaj način sugerisala generalnom sekretaru UN-a da iskoristi svoje pravo upotrebe svih raspoloživih resursa kako bi pružio humanitarnu pomoć ugroženom stanovništvu, ali i osigurao trajan mir u Republici Bosni i Hercegovini. Također je naglasila da će UNPROFOR trebati donijeti teške odluke narednih dana, aludirajući da će uloga NATO-a da podrži UNPROFOR biti ključna, te da treba hitno rasporediti *Snage za brzo djelovanje* u Bosni i Hercegovini, uključujući sve neophodne vazdušne i logističke kapacitete za ovu namjenu. Međutim, bez obzira na postojeća saznanja o katastrofalnoj situaciji u Srebrenici i oko nje, te uprkos spomenutim sugestijama američke strane, UN nije donio odluku o hitnom reagovanju u Srebrenici, bez obzira na to što je to data situacija nedvojbeno nalagala.

Nakon velikog broja osuda i upozorenja širom svijeta, Vijeće sigurnosti je 14. jula 1995. godine održalo sastanak, te ovlastilo predsjednika Vijeća da se obrati saopćenjem kojim je osuđeno „etničko čišćenje“, ubistva i masovno progonstvo desetine hiljada civila iz područja Srebrenice, koja su počinile ‘snage bosanskih Srba’. Od ‘srpske strane’ zatraženo je da poštuje odredbe međunarodnog humanitarnog prava i oslobodi zarobljenike, te omogući ostanak u Srebrenici onima koji to žele. Umjesto da prestanu s napadima i povuku se iz Srebrenice, snage ‘bosanskih Srba’ nastavile su ofanzivno djelovanje na UN-ovu sigurnu zonu Žepa, što se vidi iz pisma ministra vanjskih poslova Republike Bosne i Hercegovine koje je uputio Vijeću sigurnosti 17. jula 1995. godine. Zatražio je hitno zasjedanje Vijeća sigurnosti UN-a i preduzimanje adekvatnih mjera kako bi se izvršila sigurna evakuacija civilnog stanovništva iz Žepe. Sličan zahtjev uputile su brojne delegacije pri UN-u, izražavajući duboku zabrinutost zbog dešavanja oko Srebrenice i Žepe. Na osnovu spomenutih zahtjeva, Vijeće je održalo sastanak 20. jula, te ovlastilo predsjednika da izda saopćenje kojim je najstrožije osuđena ofanziva snaga ‘bosanskih

[10] UNSC, Zapisnik Vijeća sigurnosti UN: S/PV.3553, 10-11, 12. juli 1995.

Srba' na Žepu i kršenje međunarodnog humanitarnog prava, zahtijevajući od njih da odustanu od bilo kakvih budućih akcija kojima bi se ugrozila sigurnost civilnog stanovništva. Tom prilikom, Vijeće je upozorilo političko i vojno rukovodstvo 'bosanskih Srba' da će biti odgovorni za svaki zločin koji počine snage pod njihovom komandom i kontrolom. I tom prilikom osuđeni su napadi 'srpskih snaga' na osoblje UNPROFOR-a.[11]

Uprkos svim tim osudama i upozorenjima, ofanziva na sigurnu zonu Žepa nastavljena je, što se vidi iz pisma predstavnika Republike Bosne i Hercegovine, upućenog Vijeću sigurnosti UN-a 24. jula 1995. godine, ali i drugih pisama dostavljenih Vijeću. Američki ambasador u Zagrebu Peter Galbraith također je sugerisao hitno poduzimanje vojnih operacija u cilju zaštite Žepe. On je u pismu, koje je 25. jula uputio državnom sekretaru SAD-a, naveo: "Još uvijek nije kasno za nas da spriječimo tragediju u Žepi. Branioci Žepe hrabro odolijevaju napadima. Uopće nema sumnje da oni znaju šta ih čeka. Ne smijemo dozvoliti da pokleknu."[12] Vijeće sigurnosti UN-a, ponukano situacijom u Žepi, 25. jula održalo je svoj 3557. sastanak, te je ovlastilo predsjednika da izda saopćenje, kojim je još jednom osuđena ofanziva snaga 'bosanskih Srba' na sigurnu zonu Žepa i zatraženo njihovo povlačenje. Pozdravljeni su napori UNPROFOR-a i drugih međunarodnih organizacija koje su radile na evakuaciji civilnog stanovništva iz te sigurne zone. Navedeno jasno pokazuje da je međunarodna zajednica, konkretno Vijeće sigurnosti, prihvatilo činjenicu da su preduzete mjere na zaštiti sigurnih zona bile neefikasne, pa su umjesto njihovog osiguravanja, evakuacijom civilnog stanovništva svjesno saučestvovale u genocidu u Republici Bosni i Hercegovini. Evidentno je da su snage 'bosanskih Srba' ignorisale spomenute odluke Vijeća sigurnosti UN-a, kao i prethodno donesene rezolucije i upozorenja, te su nakon Srebrenice okupirale i sigurnu zonu Žepa, uz masovna ubijanja i progone civilnog stanovništva, uključujući i zločin genocida.

[11] Kožljak, Alija, *Odgovornost međunarodne zajednice za rat i mir u BiH*, Sarajevo, 2019, 173-174.

[12] Galbraith Peter, prvi američki ambasador u Hrvatskoj (1993-96). Intervju: BH Dani, Sarajevo, 3. august 2001.

Usljed brojnih reakcija, uključujući i pisma Vijeću sigurnosti od Kazahstana i Sudana, Vijeće je 10. augusta 1995. godine održalo sastanak na kome je nakon konsultacija predstavljen Nacrt rezolucije 1010. Iz obraćanja koja su se desila prije glasanja o Rezoluciji mogla se zapaziti izražena zabrinutost međunarodne zajednice zbog protjerivanja stanovništva Žepe i Srebrenice. Iako su govornici naglasili da za mnoge žrtve ova inicijativa dolazi prekasno, upućen je apel da se poduzmu sve neophodne mjere kako bi se nešto saznalo o 7.000 do 8.000 muškaraca, zarobljenih od strane 'srpskih snaga', o kojima nisu postojale nikakve informacije. Predstavnik SAD-a još je upozorio da „odgovornost Vijeća sigurnosti, kao i dobra volja međunarodne zajednice nisu bile dovoljne za rukovodstvo 'bosanskih Srba' da se spriječi nasilje i napadi na UN sigurne zone, te zbog toga treba hitno doći do istine i privođenja pravdi odgovornih za pomenute zločine".'[13]

Rezolucija 1010 usvojena je jednoglasno, a njom je, pored potvrde privrženosti očuvanju suvereniteta, teritorijalnog integriteta i nezavisnosti Republike Bosne i Hercegovine, također i istaknuto da je nasilje, koje su počinile snage 'bosanskih Srba' u područjima sigurnih zona Srebrenice i Žepe, apsolutno neprihvatljivo.[14] Ponovo se naglasilo da će odgovorni za evidentno kršenje međunarodnog prava lično odgovarati za svoja djela. Rezolucijom je također zatraženo od 'bosanskih Srba' da se bez odlaganja omogući UNHCR-u, Međunarodnom komitetu crvenog krsta i drugim agencijama pristup područjima na koja su protjerana raseljena lica iz Srebrenice i Žepe, oslobađanje svih zarobljenika kao i zahtjev generalnom sekretaru UN-a da do 1. septembra 1995. godine dostavi izvještaj o stvarnom stanju u spomenutim područjima.

Bez obzira na to što ranije spomenuta pisma, kao i naznačena obraćanja tokom sastanka Vijeća sigurnosti, jasno govore o masovnim stradanjima stanovništva Srebrenice i Žepe, očito je da je i u tom momentu nedostajalo odlučnosti za hitnom intervencijom, koja je očito ostala kao jedina neiskorištena opcija kako bi se zaustavila agresija i stradanja u Republici Bosni i Hercegovini. Čak je i predstavnik Francuske kritikovao indolentnost Vijeća sigurnosti, rekavši nakon usvajanja Rezolucije

[13] UNSC, Zapisnik Vijeća sigurnosti UN: S/PV.3564, 6-7, 10. august 1995.
[14] UNSC, Rezolucija 1010 Vijeća sigurnosti UN: S/1995/677, 10. august 1995.

1010 da je rok od 20 dana – dat generalnom sekretaru UN-a da preduzme potrebne mjere – predug, te da Vijeće mora preduzeti akcije prije zadatog datuma kako bi se implementirale odredbe upravo donesene Rezolucije UN-a, odnosno zaustavilo barbarsko nasilje nad hiljadama civila.[15]

Neefikasnost provođenja odluka Vijeća sigurnosti potvrđena je i iz izvještaja generalnog sekretara UN-a od 17. augusta 1995. godine, kojim on informiše o implementiranju odredbi Rezolucije 998, iz juna 1995. godine, o razmještanju dodatnih trupa UN-a za brzo djelovanje. U izvještaju se navodi da vlade Hrvatske i Republike Bosne i Hercegovine, tražeći potpisivanje dodatnih sporazuma o statusu *Snaga za brzo djelovanje*, odugovlače njihovo raspoređivanje, što po njegovom mišljenju može imati ozbiljne posljedice za već raspoređene UN-snage.[16] Međutim, od izuzetne je važnosti zapaziti činjenicu da je zahtjev za potpisivanje dodatnog sporazuma, koji su tražile dvije vlade, u potpunosti opravdan i logičan. U suštini, dodatni sporazum podrazumijevao je proširenje mandata *Snagama za brzo djelovanje*, koji bi svakako izlazio iz okvira održavanja mira, jer je podrazumijevao i uspostavu mira, što u potpunosti objašnjava oklijevanje UN-a da ga potpiše. Razmatrajući spomenuti izvještaj, kao i pismo predstavnika Republike Bosne i Hercegovine od 18. augusta 1995. godine, Vijeće sigurnosti je na svom sastanku od 19. augusta 1995. godine donijelo odluku da ovlasti predsjednika da izda saopćenje. Izražena je „duboka zabrinutost“ zbog odlaganja implementacije odluke o raspoređivanju *Snaga za brzo djelovanje* u Bosni i Hercegovini.[17] Ovom prilikom, Vijeće je podržalo stav generalnog sekretara UN-a u smislu da se postojeći mandat UNPROFOR-a primijeni i na *Snage za brzo djelovanje*, koje bi po mišljenju Vijeća trebale činiti sastavni dio UNPROFOR-a. To znači da je Vijeće potvrdilo stav generalnog sekretara UN-a da se ne udovolji zahtjevu Republike Bosne i Hercegovine i Hrvatske o potpisivanju posebnog sporazuma o statusu *Snaga za brzo djelovanje*, čime se po ko zna koji put potvrdila neodlučnost UN-a za robusnijim i konkretnijim vojnim intervenisanjem u Bosni i Hercegovini.

---

[15] UNSC. S/PV.3564, 7, 1995.

[16] UNSC, Izvještaj generalnog sekretara UN: S/1995/707, 17. august 1995.

[17] UNSC, Saopštenje predsjednika Vijeća sigurnosti UN: S/PRST/1995/40, 19. august 1995.

NATO-operacije i Dejtonski mirovni sporazum

Formalno angažovanje NATO-a u Bosni i Hercegovini započelo je još u oktobru 1992. godine, kada su u skladu s Rezolucijom 781 Vijeća sigurnosti UN-a zabranjeni neovlašteni letovi u zračnom prostoru Republike Bosne i Hercegovine. Tim povodom NATO je pokrenuo operaciju vazdušnog nadgledanja kršenja zona zabrane letenja, ali nije preduzimao mjere protiv prekršioca. Vijeće sigurnosti UN-a samo je tokom prvih pet mjeseci misije zaprimilo više od 500 izvještaja kojima je potvrđeno kršenje zabrane neovlaštenih letova iznad Republike Bosne i Hercegovine. Spomenute činjenice, kao i odbijanje 'srpske strane' da potpiše Vance–Owenov mirovni plan, dovele su do usvajanja Rezolucije 816, kojom se omogućilo državama i regionalnim organizacijama preduzimanje potrebnih mjera u cilju poštivanja zabrane letova iznad Republike Bosne i Hercegovine. S tim u vezi, NATO je 12. aprila 1993. godine započeo operaciju *'Zabranjeni let'*. Reagujući na napade srpskih snaga na sigurne zone UN-a, uključujući i sigurnu zonu Srebrenica i Žepa, Vijeće sigurnosti u junu 1993. godine usvaja Rezoluciju 836, kojom se odobrilo UNPROFOR-u da primijeni silu u slučaju novih napada.[18]

U cilju implementiranja nametnutih sankcija SRJ, NATO je zajedno sa Zapadnoevropskom unijom u junu 1993. godine pokrenuo operaciju *'Oštri čuvar'*, kojom je izvršena pomorska blokada na Jadranskom moru. Nakon što su dan ranije snage 'bosanskih Srba' izvršile masakr na tržnici Markale u Sarajevu, generalni sekretar UN-a je 6. februara 1994. godine službeno zatražio od NATO-a da bez odlaganja izvede vazdušne napade po položajima 'snaga bosanskih Srba', koje je UNPROFOR označio kao odgovorne za masakr.[19] Sjevernoatlantsko vijeće NATO-a 9. februara donijelo je odluku da se izvrše vazdušni napadi po artiljerijskim položajima 'srpskih snaga' oko Sarajeva.[20] Interesantno je napomenuti da

---

[18] Kožljak, *Odgovornost međunarodne zajednice za rat i mir u BiH*, 177.

[19] Carnes, Mark Christophe, American National Biography. Oxford University Press, 2005, 29.

[20] NATO, NATO's Role in Bringing Peace to the Former Yugoslavia, NATO Press Info, 4 July 1997. https://www.nato.int/docu/comm/1997/970708/infopres/e-bpfy.htm.

se general Rose aktivno uključio da spriječi vojnu intervenciju. Upravo tog dana na Sarajevskom aerodromu postignut je sporazum, nakon čega je NATO izdao Ultimatum prema kojem je ostavljeno deset dana za povlačenje teškog naoružanja na udaljenost 20 km oko Sarajeva. Sporazum, pod pokroviteljstvom UN-a, uključivao je prekid vatre, povlačenje teškog naoružanja na udaljenost od 20 km, postavljanje vojnika UNPROFOR-a duž linije sukoba i uspostavljanje zajedničke komisije za praćenje sprovođenja tog sporazuma, ali pri tome bez ikakvih nagovještaja kaznenih mjera u slučaju nepoštivanja njegovih odluka. Epilog dvodnevnih Roseovih 'pregovora' doista je bio 'vrlo učinkovit' za Ujedinjene nacije, koje su ostvarile svoj cilj, uspjevši samo nekoliko sati prije odluke NATO-pakta postići sporazum među 'zaraćenim stranama'. Istovremeno, članice NATO-pakta, na čelu s Manfredom Wörnerom, tek kasno navečer usaglasile su se da oštro osude „nasumične napade koji su još jednom zadesile stanovnike u Sarajevu poslednjih dana", ukazujući na činjenicu da 'bosanski Srbi' snose najveću odgovornost za opsadu Sarajeva i „tragično ubijanje civila". Za razliku od sporazuma Ujedinjenih nacija, ultimatum NATO-pakta i dalje je ostavljao otvorenu mogućnost bombardovanja ukoliko se u roku od 10 dana ne ispune uslovi navedeni u tekstu dokumenta. U međuvremenu su, i prije potpisivanja *Aerodromskog sporazuma,* sve jedinice Sarajevsko-romanijskog korpusa, prema naredbi generala Galića, pripremale dovlačenje artiljerije s drugih položaja ka Sarajevu i to prvenstveno neispravnih oruđa, s kojima bi trebale, u toku noći 9/10. februar 1994, „posesti odgovarajuće vatrene položaje oko Sarajeva", a koje bi, ukoliko se sporazum potpiše, trebali izvlačiti „isključivo danju i po vidnom vremenu da bi bilo što uočljivije od strane UNPROFOR-a i Muslimana". Dakle, prema ovoj naredbi, a u cilju 'dokazivanja' da se poštuje potpisani Sporazum, „navedena sredstva, artiljerijska oruđa (neispravna) bi se ponovo udaljila od Sarajeva a na vitalnim položajima bi ostala dosadašnja oruđa".[21]

Također, u sklopu operacije *'Zabranjeni let'*, 28. februara 1994. godine NATO je oborio četiri borbena aviona 'snaga bosanskih Srba' u

[21] Više u: Karović-Babić, Merisa, *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992–1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2014, 155-161.

blizini Banje Luke, što je predstavljalo prvu borbenu operaciju u historiji NATO-a, te jasno upozorenje stranama da postoje međunarodni mehanizmi da se strane privole da poštuju donesene rezolucije.

Prepoznajući važnost uloge NATO-a u Republici Bosni i Hercegovini, UNPROFOR je 12. marta prvi put uputio službeni zahtjev Alijansi za direktnu vazdušnu podršku, ali zbog komplikovanja procedura odobravanja, NATO nije realizovao ovu misiju.[22] Bombardovanje, koje je NATO izveo kao direktnu vazdušnu podršku snagama na kopnu, desilo se 10. i 11. aprila 1994. godine. Po zahtjevu UNPROFOR-a za blisku vazdušnu podršku, NATO je 10. i 11. aprila izvršio napade na položaje Vojske Republike srpske (VRS) s kojih se napadalo na sigurnu zonu Goražde. Kao odmazdu, snage 'bosanskih Srba' uzele su za taoce 150 UN-ovih vojnika, a potom i oborile britanski borbeni avion u blizini Goražda. Nakon što su snage VRS-a zauzele punktove s teškim naoružanjem, koje je do tada kontrolisao UNPROFOR, NATO je 5. augusta napadom iz vazduha uništio protivtenkovsko borbeno vozilo VRS-a, a potom i tenk 22. septembra 1994. godine, što je dovelo do toga da 'srpske snage' pristanu da vrate ranije zauzete lokacije s teškim naoružanjem.[23]

Pošto su 'snage bosanskih Srba' nastavile s granatiranjem sigurnih zona UN-a, NATO je 25. i 26. maja 1995. godine izveo napad na njihovo skladište municije na Palama. I tom su prilikom 'srpske snage', u znak odmazde, uzele za taoce oko 370 UN-ovih vojnika, koje su koristili kao živi štit oko potencijalnih ciljeva NATO-a. Takvim postupkom praktično su uspjeli zaustaviti nastavak spomenute vazdušne operacije NATO-a. Također, 'snage bosanskih Srba' 2. juna 1995. godine oborile su američki borbeni avion koji je patrolirao u sklopu operacije *'Zabranjeni let'*, čiji je pilot pronađen i spašen šest dana kasnije u okolini Mrkonjić-Grada.

Kao odgovor na ofanzivu snaga 'bosanskih Srba' na sigurnu zonu Srebrenica, NATO je 11. jula 1995. godine napao 'srpske' položaje u okolini ovog grada. Tom prilikom, „general 'bosanskih Srba' Ratko Mladić je zaprijetio da će ubiti pripadnike holandskog bataljona UN, koje je držao

---

[22] Bethlehem, Daniel L., Weller, Marc, *The 'Yugoslav' Crisis in International Law*, Cambridge International Documents Series, Cambridge University Press, 1997, 5.

[23] Sudetic, Chuck, *U.S. Hits Bosnian Serb Target in Air Raid*. New York Times, 6. august 1994.

kao taoce, kao i da će nastaviti granatiranje Srebrenice, ako NATO produži s vazdušnim napadima“.[24] Ponavljajući prijetnje UN-u i civilnom stanovništvu Republike Bosne i Hercegovine, Mladić je ponovo uspio zaustaviti operacije NATO-a. Tada je postignut dogovor da se osoblje UNPROFOR-a povuče iz Srebrenice, uz obećanje da će se ‘snage bosanskih Srba’ „pobrinuti za muslimansko stanovništvo“. Znači, u zamjenu za oslobađanje UNPROFOR-ovih vojnika, koje su zarobile ‘snage bosanskih Srba’, UN je odlučio napustiti sigurnu zonu i žrtvovati preko 8.000 njenih stanovnika, koje su potom ‘srpske snage’ masakrirale u naredne dvije sedmice. Spomenuta UNPROFOR-ova odluka izazvala je brojne polemike, a posebno zbog činjenice što je donesena takozvanom ‘nacionalnom linijom’ komandovanja. To znači da je Holandski bataljon poslušao naredbu koju je dobio od holandskog Ministarstva odbrane ne čekajući da se donošenje odluke obavi u sklopu UN-ovog lanca komandovanja i kontrole, što je dodatno potvrdilo slabosti UN-ovih misija zaduženih za mir i sigurnost.

Još ranije NATO je otpočeo pripreme vazdušne operacije, pa je na sastanku šesnaest lidera, održanom 21. jula 1995. godine u Londonu, postignut dogovor da UN ovlasti NATO da izvede masivne vazdušne napade po položajima ‘snaga bosanskih Srba’. Potom je 25. jula Sjevernoatlantsko vijeće odobrilo izvođenje vazdušnih napada, kojima se željela pružiti podrška UNPROFOR-ovoj misiji oko sigurnih zona. U tom smislu, 10. augusta iste godine potpisan je Memorandum o razumijevanju između UNPROFOR-a i NATO-a, sve u cilju realizovanja zajedničkih operacija.[25]

Snažni pritisci međunarodne javnosti i medija, koji su kulminirali nakon zločina ‘srpskih snaga’ oko sigurnih zona Srebrenice i Žepe zasigurno su intenzivirali razmišljanja u pravcu poduzimanja odlučnije vojne operacije u Republici Bosni i Hercegovini. Novi masakr koje su ‘snage bosanskih Srba’ počinile 28. augusta 1995. godine, drugim bombardovanjem tržnice Markale, kada su ubijena 43 nedužna građanina Sarajeva i

---

[24] HWR, Volume 7, No. 13, Oktobar 1995, 18. https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/bosnia1095web.pdf.

[25] Gazzini, Tarcisio, *The Changing Rules on the Use of Force in International Law*, Manchester University Press, 2005, 69.

teško ih ranjeno 81, podstakao je međunarodnu zajednicu da bez odlaganja odlučno reaguje.

U skladu s odredbama Rezolucije 1010, 30. augusta generalni sekretar UN-a dostavio je Vijeću sigurnosti izvještaj o događanjima oko Srebrenice i Žepe, informišući da, uprkos brojnim zahtjevima specijalnog izaslanika UN-a, vlasti bosanskih Srba nisu dozvolile pristup raseljenom stanovništvu iz ovih područja.[26] Stoga, nije bilo moguće direktno prikupiti podatke o detaljima nepoštivanja ljudskih prava od 'bosanskih Srba', što se posebno odnosilo na njihov odnos naspram raseljenih lica. Međutim, u izvještaju se navodi da, bez obzira na nemogućnost direktnog pristupa izbjeglima, postoje nepobitni dokazi o kršenju međunarodnog humanitarnog prava tokom 'srpske' ofanzive na Srebrenicu, što zahtijeva hitnu i nepristrasnu međunarodnu istragu. Razmatrajući spomenuti izvještaj, na sastanku održanom 7. septembra 1995. godine Vijeće sigurnosti ovlastilo je predsjednika da izda saopćenje.[27] Upućena je snažna osuda 'srpskoj strani' zbog nepoštivanja odredbi Rezolucije 1010, te je ponovo zatraženo da se odmah omogući UNHCR-u, Crvenom krstu i drugim međunarodnim organizacijama pristup raseljenim licima na područjima Republike Bosne i Hercegovine koja kontrolišu 'snage bosanskih Srba', uz upozorenje da će odgovorni za kršenje međunarodnog humanitarnog prava lično odgovarati za svoje postupke.

Pošto UN očito nije bio u stanju da osigura sigurnu zonu Srebrenica, kao i druga UN- sigurna područja, ostalo je da se odluči između dvije mogućnosti: da se u potpunosti povuku međunarodne snage ili da se radikalno promijeni politika međunarodne zajednice naspram situacije u Bosni i Hercegovini. Nakon brojnih potvrda o počinjenim zločinima nad civilnim stanovništvom, uključujući genocid i etničko čišćenje, odugovlačenje i nedostatak strateškog pristupa više nisu bile prihvatljive opcije ni za međunarodnu javnost ni za narod Republike Bosne i Hercegovine. To su bili više nego dovoljni preduslovi da prvenstveno SAD, a potom i Vijeće sigurnosti UN-a, konačno opravdaju otpočinjanje humanitarne vojne intervencije u Bosni i Hercegovini.

[26] UNSC, Izvještaj generalnog sekretara UN: S/1995/755, 30. august 1995.
[27] UNSC, Saopštenje Vijeća sigurnosti UN: S/PRST/1995/43, 7. septembar 1995.

Tako je NATO 30. augusta 1995. godine objavio početak vazdušne operacije koja je nazvana *'Promišljena sila' (Deliberate Force).* „Cilj je bio da se ugroze vojne sposobnosti Vojske Republike Srpske, koja je prijetila i napadala UN sigurne zone. Operacija je trajala od 30. avgusta do 20. septembra 1995. godine, a u njoj je sudjelovalo oko 400 borbenih aviona i oko 5.000 vojnika iz 15 NATO država, pod komandom admirala Lejtona Smita (Leighton W. Smith).“[28] Tokom ove NATO-operacije, osim vazdušnih kapaciteta, NATO je također koristio i artiljerijske jedinice iz sastava *Snaga za brzo djelovanje*, koje su za ovu svrhu bile raspoređene na planini Igman, u cilju neutralisanja artiljerijskih položaja VRS-a. Pošto 'snage bosanskih Srba' nisu ispoštovale date ultimatume u vezi s prekidom opsade Sarajeva, vazdušni napadi NATO-a nastavljeni su i nakon 5. septembra 1995. godine. Vojna sposobnost 'snaga bosanskih Srba' bila je značajno ugrožena tako što su prvo napadnuti radarski i protuvazdušni položaji, kako bi se omogućilo daljnje djelovanje savezničkih borbenih aviona, koji su potom gađali vojna skladišta, kasarne i artiljerijske položaje.

Reagujući na započetu operaciju NATO-a, Ruska Federacija izrazila je negodovanje zbog vojnih napada na 'snage bosanskih Srba' i zatražila hitno zasjedanje Vijeća sigurnosti UN-a. Sastanak Vijeća održan je 8. septembra 1995. godine i na njemu su obavljene konsultacije u vezi s operacijom NATO-a u Bosni i Hercegovini. Tom prilikom predstavnik Ruske Federacije ustvrdio je „da se bombardovanjem 'srpskih' položaja od *Snaga za brzo djelovanje* podrivaju, a ne osnažuju napori u pronalasku političkog rješenja“.[29] Također je naglašeno da za spomenute akcije NATO-a nije postojala odluka Vijeća sigurnosti UN-a niti su *Snage za brzo djelovanje* imale mandat da granatiraju položaje VRS-a. Kako se navodi, ovim se postupcima promijenio karakter operacija podrške miru u Bosni i Hercegovini, pri čemu se međunarodna zajednica direktno uključila u sukob, odnosno, konačno se priklonila strani u sukobu koja je predstavljala legalnu vladu nezavisne države. Predstavnik Velike Britanije izrazio je uvjerenje da je izvedena „UN/NATO akcija u Bosni ispravna i opravdana“.[30] On je to potkrijepio činjenicama da je spomenuta

[28] Holbrooke, Richard, *To End a War*, Modern Library, New York, 1999, 327.
[29] UNSC, Zapisnik Vijeća sigurnosti UN: S/PV.3575, 8. septembar 1995, 2-4.
[30] UNSC, Zapisnik Vijeća sigurnosti UN: S/PV.3575, 4.

akcija UN-a/NATO-a imala jasne i određene ciljeve, a bila je dizajnirana da zaštiti sigurne zone UN-a, u skladu s donesenim rezolucijama Vijeća sigurnosti. Ovaj put slične stavove iznio je i predstavnik Francuske, koji je naglasio da je „vojna akcija, preduzeta od UN i NATO, rezultat odluka koje su donesene na Londonskoj konferenciji 1995. godine, kao dio plana zaštite sigurnosnih zona“.[31] Stav koji je predstavnik Francuske prezentovao ovom prilikom, rekavši da je vojna nepokolebljivost predstavljala ključni uslov za uspjeh diplomatskih akcija, pokazat će se kao apsolutno ispravna tvrdnja u sklopu analiza odnosa međunarodne zajednice naspram sukoba u Bosni i Hercegovini. Međutim, zapazili smo da su se i Francuska i Velika Britanija dugo protivile takvom pristupu. I predstavnik SAD-a potvrdio je da međunarodna zajednica nije imala drugog izbora osim da uz upotrebu sile odgovori na napade ‘bosanskih Srba’, sve u cilju omogućavanja iznalaženja diplomatskog rješenja za okončanje sukoba u Bosni i Hercegovini. Rekao je da su „bosanski Srbi odlučili da ignorišu upozorenja, pa moraju prihvatiti posljedice svojih akcija“.[32] U izlaganju predstavnika SAD-a nadalje je pojašnjeno da su akcije u potpunosti ranije odobrene i to usvojenim rezolucijama Vijeća sigurnosti, a koje se odnose na mandat UNPROFOR-u da zaštiti sigurne zone UN-a. Predstavnik Kine pozdravio je napredak pregovora u Ženevi, ali je iskazao da njegova Vlada ne podržava korištenje vazdušnih napada kako bi se načinio pritisak na ‘srpsku stranu’, smatrajući da to komplikuje postizanje političkog rješenja. Stoga ne iznenađuje zahtjev Kine da se prekine s vazdušnim napadima i iskoristi pozitivna politička klima za miroljubivo okončanje sukoba u Bosni i Hercegovini.

Nakon što je generalni sekretar proslijedio Vijeću sigurnosti UN-a izvještaj kopredsjedavajućih Stalnog komiteta Međunarodne konferencije za bivšu Jugoslaviju, koji se odnosio na implementaciju UN-ove Rezolucije 1003, odnosno nadgledanje provođenja sankcija prema SRJ, na sastanku Vijeća, održanom 15. septembra 1995. godine, predložen je novi Nacrt rezolucije. Tokom diskusija, koje su uglavnom podržavale tekst Nacrta, Republika Bosna i Hercegovina i Hrvatska usprotivile su

[31] UNSC, Zapisnik Vijeća sigurnosti UN: S/PV.3575, 4, 5.
[32] UNSC, Zapisnik Vijeća sigurnosti UN: S/PV.3575, 5, 6.

se ublažavanju sankcija Srbiji i Crnoj Gori (SRJ), iznoseći stavove da se pomoć u naoružanju 'snagama bosanskih Srba' udvostručila u periodu januar – juli 1995. godine. U isto vrijeme, kako kažu zbog vidnih napora režima u Beogradu u postizanju mirovnog rješenja, predstavnici Ukrajine i Hondurasa, a u određenoj mjeri i predstavnici Kine i Ruske Federacije, zagovarali su potpuno ukidanje sankcija Srbiji i Crnoj Gori. Rezolucija 1015 jednoglasno je usvojena, čime se režim olakšanih sankcija Srbiji i Crnoj Gori produžio za još 180 dana.[33] Kao što se moglo vidjeti iz diskusija, te razmatrajući sveukupna zbivanja u tom periodu, može se zaključiti da je međunarodna zajednica na ovaj način balansirala političke posljedice vojne intervencije koju je izvodio NATO, direktno napadajući položaje VRS-a. 'Snagama bosanskih Srba' 14. septembra dat je novi ultimatum za povlačenje teškog naoružanja oko Sarajeva, što su oni prihvatili potpisivanjem sporazuma. Na taj način, nakon trodnevnog produženja ultimatuma, snage 'bosanskih Srba' prihvatile su i ispoštovale uslove iz sporazuma, tako da je ova operacija NATO-a okončana 20. septembra 1995. godine.[34]

U periodu odvijanja NATO-kampanje, Armija Republike Bosne i Hercegovine, zajedno s jedinicama Hrvatske vojske i Hrvatskog vijeća odbrane, poduzela je ofanzivne aktivnosti protiv VRS-a, među kojima su najznačajnije bile operacije *'Sana-95*' i '*Maestral*', vođene od 8. do 17. septembra 1995. godine. Tom prilikom, zajedničkim vojnim aktivnostima Republike Bosne i Hercegovine i Hrvatske, uz značajno uništavanje ratne infrastrukture, logistike i komandnog sistema od NATO-a, snagama 'bosanskih Srba' naneseni su značajni gubici. Oslobođen je veliki dio zapadne Bosne, 2. krajiški korpus VRS-a potpuno je razbijen, a jedinice Armije Republike Bosne i Hercegovine došle su pred samu Banju Luku. U ključnom momentu za nastavak oslobađanja teritorija oko Banje Luke i Prijedora, uslijedio je ultimatum NATO-a, čime su operacije za potpuno oslobađanje Republike Bosne i Hercegovine zaustavljene. Kao što se vidi iz saopćenja predsjednika Vijeća sigurnosti, zahtjev za hitnim prekidom ofanzivnih djelovanja u zapadnoj Bosni zatražilo je i Vijeće i

[33] UNSC, Rezolucija 1015 Vijeća sigurnosti UN: S/1995/789, 15. septembar 1995.
[34] Silber, Laura, *Yugoslavia: Death of a Nation*, Penguin Books, London, 1997, 218.

to na sastanku održanom 18. septembra 1995. godine. Također, 21. septembra 1995. godine Vijeće sigurnosti UN-a, s istim ciljem, jednoglasno je usvojilo Rezoluciju 1016, kojom se traži da se, pored izvještaja o smanjenju intenziteta ofanzivnih djelovanja, Republika Bosna i Hercegovina i Hrvatska u potpunosti trebaju pridržavati zahtjeva Vijeća od 18. septembra, odmah prekinuti ofanzivu i pristupiti nastavku pregovora, u skladu s okvirnim principima iz Ženeve.[35]

Opće je mišljenje da je vazdušna operacija NATO-snaga bila od presudnog značaja kako bi se izvršio pritisak na Miloševića i vođstvo ‘bosanskih Srba’ da ozbiljno pristupe mirovnim naporima za okončanje rata. „Ovi vazdušni napadi su bili ključni faktor u dovođenju Srba za pregovarački sto i okončanje rata u Bosni.“[36] Također se pokazuje realnom i sugestija da je „zamor od rata na svim stranama (pogotovo kod vojnika ‘bosanskih Srba’, koji su bili blizu suočavanja s porazom) bio je jedan od faktora koji je mogao promovirati trajni mir. Izvjestan kontinuirani osjećaj temeljnog povijesnog identiteta Bosne i Hercegovine mogao je biti drugi faktor“.[37] Gore navedena analiza NATO-operacija potvrdila je da je međunarodna zajednica imala kapacitete da i ranije zaustavi stradanja u Bosni i Hercegovini, te preduprijedi genocid u Srebrenici, međutim, očigledno da nije postojao konsenzus za takvu odluku.

Kada je predsjednik Klinton objavio tzv. ‘Strategiju okončanja igre’ (Endgame strategy), postalo je jasno da je završetak rata veoma izvjestan. On je imenovao Richarda Holbrookea svojim specijalnim izaslanikom za bivšu Jugoslaviju. Povratak Holbrookea na ove prostore imao je posebnu težinu, pogotovo ako se uzme u obzir njegova odlučnost za konkretnijom intervencijom koju je on zagovarao još početkom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, ali i nakon počinjenog genocida u Srebrenici. Međutim, ovaj put u ulozi direktnog medijatora, on je odmah obavio nekoliko sastanaka u Sarajevu, Beogradu, Zagrebu i na Palama, sastajući se s ključnim rukovodstvom i pripremajući situaciju za konačni mirovni sporazum.

---

[35] UNSC, Rezolucija 1016 Vijeća sigurnosti: S/1995/810, 21. septembar 1995.

[36] Robinson, Piers, *Misperception in Foreign Policy Making: Operation ‘Deliberate force’ and the ending of war in Bosnia*, Civil Wars, Volume 4, 2001, 125.

[37] Malcolm, Noel, *Bosna: Kratka povijest*, Baybook, Sarajevo, 2011, 450.

Nakon što je evidentno postignut novi balans snaga na terenu u Bosni i Hercegovini, te obavljen niz razgovora s političkim liderima, 5. oktobra američki predsjednik Clinton objavljuje da je, uz posredovanje Holbrookea, postignut šezdesetodnevni sporazum o prekidu neprijateljstava, a koji treba stupiti na snagu 10. oktobra 1995. godine.[38] Na sastanku održanom 12. oktobra Vijeće sigurnosti ovlastilo je predsjednika da se obrati saopćenjem, kojim je pozdravljeno stupanje na snagu sporazuma o primirju, te se izrazila zahvalnost svim onim koji su učestvovali u pregovorima, kao i osoblju UNPROFOR-a, za doprinos u ostvarivanju mira u Republici Bosni i Hercegovini.[39] U saopćenju se također navodi zabrinutost u vezi s izvještajem o novim slučajevima 'etničkog čišćenja', u područjima Banje Luke i Prijedora. Iznoseći svoje viđenje završnih mirovnih pregovora, predsjednik Izetbegović u govoru u New Yorku, tokom Generalne skupštine UN-a, održane 24. oktobra 1995. godine, rekao je: „Kroz nekoliko dana počinju pregovori o miru u Bosni. Ovoj inicijativi koju je pokrenula Amerika i njen predsjednik mi prilazimo u najboljoj vjeri i sa mnogo nade. Naš narod treba i želi mir. (...) Bosanska vlada i vojska neće prihvatiti podjelu i dezintegraciju zemlje, bez obzira na pakovanje u kojem bi ona bila servirana. Podjela Bosne vodila bi nastavku rata, odmah ili kasnije."[40] Ranije započeti pregovori, koje su predvodili Amerikanci u formatu Kontakt-grupe, uz angažovanje ostalih ključnih aktera međunarodne zajednice, nastavljeni su u američkoj vojnoj bazi u blizini grada Daytona, u saveznoj državi Ohio, i to uz posredovanje Holbrookea i direktno sudjelovanje predsjednika Clintona. Da su Amerikanci preuzeli potpunu kontrolu u vođenju mirovnih pregovora, potvrđuje i savjetnik delegacije Srbije u Daytonu Balša Špadijer, koji je izjavio: „Kada smo stigli u Dejton videli smo da je to igra koju vode Sjedinjene Države i da će njihova reč biti poslednja. I zato je Srbija morala da smanji svoje zahtjeve, da bi sačuvala srpski entitet."[41] Oficijelno, ulogu predsjedavajućeg tokom

---

[38] Generalna skupština-Vijeće sigurnosti UN: A/50/718-S/1995/920. ANNEX II, Cease-fire Agreement for Bosnia and Herzegovina, 5. oktobar 1995.

[39] UNSC, Saopštenje predsjednika Vijeća sigurnosti UN: S/PRST/1995/52, 12. oktobar 1995.

[40] Izetbegović, Alija, *Sjećanja*, TKD Šahinpašić, Sarajevo, 2001, 263.

[41] *Balkaninsight*, 24. maj 2012.

ovih pregovora obavljao je državni sekretar SAD-a Warren Christopher, a glavni pregovarač bio je Richard Holbrooke. U ime međunarodne zajednice angažovana su još i dva kopredsjedavajuća i to specijalni predstavnik EU-a Carl Bildt i zamjenik ministra vanjskih poslova Ruske Federacije Igor Ivanov. 'Dejtonski pregovori' otpočeli su 1. novembra 1995. godine odvojenim susretima srpske, hrvatske i delegacije Republike Bosne i Hercegovine s Christopherom, uz prisustvo Holbrookea. Potom, istoga dana, održana je i plenarna sjednica na kojoj su prisustvovali i ranije spomenuti predstavnici međunarodne zajednice. Poslije uvodnih izlaganja, na kojima su svi prisutni iznijeli svoje inicijalne prijedloge i polazna stajališta, delegacijama je uručen Nacrt općeg okvirnog sporazuma o miru u Bosni i Hercegovini, temeljen na dotadašnjim aktivnostima Kontakt-grupe.

Navedene činjenice ukazuju da su UN i Evropska zajednica, svjesni prethodnih slabosti, ovaj put predali pune ovlasti Amerikancima (ili su ih ovi sami preuzeli) da 'na svoj način' postignu mirovno rješenje za Bosnu i Hercegovinu. Tako su Holbrooke i Christopher, uz saglasnost Clintona, odlučivali o pritiscima, popuštanjima, obećanjima i kompromisima. „Holbrook je više puta ponovio da nema govora o nekim zidovima u Sarajevu ili bilo čemu što bi podsjećalo na raniji Berlin. Holbrooke: 'USA i Kontakt grupa imaju za cilj da riješe konflikt i ponudit će rješenje za Sarajevo kao specijalni distrikt.' Holbrooke smatra da na cijeloj teritoriji BiH treba prije izbora ukloniti kontrolne punktove."[42] Poslije dvadeset dana iscrpnih razgovora i pojedinačnih ubjeđivanja delegacija od strane medijatora, predsjednik Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine Izetbegović, predsjednik Hrvatske Tuđman, te Milošević u ime SRJ, 21. novembra 1995. godine u Dejtonu parafirali su Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini.

Generalni sekretar UN-a 23. novembra 1995. godine dostavio je Vijeću sigurnosti izvještaj koji se odnosio na tri UN-misije podrške miru u bivšoj Jugoslaviji.[43] Izvještaj je trebao poslužiti Vijeću prilikom razmatranja

[42] Izetbegović, 2001, 272.

[43] UNSC, Izvještaj generalnog sekretara UN Vijeća sigurnosti, S/1995/987, 23. novembar 1995.

budućeg statusa spomenutih misija. U njemu je naznačeno da upravo parafirani Dejtonski sporazum predstavlja solidnu osnovu da mir postane realnost u Bosni i Hercegovini. Očigledno je da je Vijeće sigurnosti bilo samo 'nijemi posmatrač' ovih pregovora, kao što je bilo nedjelotvorno i u prevenciji genocida u Srebrenici. Stoga ne iznenađuje da je prepustilo inicijativu američkim medijatorima, ali je i izrazilo potpunu spremnost da sudjeluje u novom pristupu podrške miru u Bosni i Hercegovini.

Zaključna razmatranja: Reakcije, osude i presude nakon počinjenog genocida

Kao što je prethodno elaborirano, bez obzira na brojne rezolucije, saopćenja i osude zločina, te angažovanje UNPROFOR-a, Vijeće sigurnosti UN-a nije spriječilo genocid u Srebrenici, niti druge strašne zločine počinjene tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu. Pored toga, analizirajući djelovanje UN-a, očigledno je da Vijeće sigurnosti čak nije usvojilo ni rezoluciju kojom se osuđuje genocid u Srebrenici.

Međutim, pokretanjem velikog broja pravnih procesa, involvirana su ključna tijela UN-a, kao što su Međunarodni sud pravde (MSP) i Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju (MKTJ). Ova UN-tijela procesuirala su genocid i druge zločine protiv čovječnosti, donoseći presude protiv pojedinaca, odnosno odluke o krivici susjednih država. Tako, Međunarodni sud za ratne zločine, kao odgovor UN-a, podigao je optužnice protiv više od 160 osoba, među kojima su predsjednici država i vlada, te drugi visoki politički, vojni i policijski zvaničnici uključujući i one protiv Radovana Karadžića, Ratka Mladića i mnogih drugih pripadnika VRS-a. U tom smislu, dokazano je van razumne sumnje da masovni zločini u Srebrenici i oko nje predstavljaju genocid, što je potvrđeno brojnim presudama ovog suda, u sedam odvojenih sudskih postupaka: Dražen Erdemović (IT-96-22), Radislav Krstić (IT-98-33), Vidoje Blagojević i Dragan Jokić (IT-02-60), Momir Nikolić (IT-02-60/1), Dragan Obrenović (IT-02-60/2), Vujadin Popović i dr. (Beara, Nikolić, Miletić, Pandurević,

Borovčanin, Gvero; IT-05-88) i Zdravko Tolimir (IT-05-88/2).[44] Proces koji je Tužilaštvo ICTY vodilo protiv Slobodana Miloševića okončan je zbog njegove smrti, ali je, prilikom razmatranja Miloševićevog prijedloga za donošenje „oslobađajuće presude", 16. juna 2004. godine Pretresno vijeće odbilo navedeni prijedlog Miloševića i, pored ostaloga, konstatovalo kako „smatra da ima dovoljno dokaza da je: (1) postojao udruženi zločinački poduhvat, koji je uključivao članove rukovodstva bosanskih Srba, čiji su cilj i namjera bili da se bosanski Muslimani djelimično unište kao grupa i da su njegovi učesnici izvršili genocid u Brčkom, Prijedoru, Sanskom Mostu, Srebrenici, Bijeljini, Ključu i Bosanskom Novom". Pred Međunarodnim rezidualnim mehanizmom za krivične sudove, koji ima mandat da obavlja više ključnih funkcija i čuva naslijeđe ICTR-a i ICTY-a, pravosnažno je osuđen Radovan Karadžić (IT-95-5/18), dok je presuda za ponovno suđenje u predmetu Stanišić i Simatović (IT-03-69), kao i presuda u žalbenom postupku u predmetu Mladić (IT-09-92), najavljena za kraj 2020. godine, ali su zbog pandemije korona virusa prolongirane za 2021. godinu. Postupak u predmetu Stanišić i Simatović značajan je jer se oni, pored ostalih zločina, terete i za ubistvo šest muškaraca i dječaka muslimana iz Srebrenice počinjeno u Godinjskim Barama kod Trnova u julu 1995. godine. Navedena ubistva počinili su pripadnici jedinice *Škorpioni*, koju su formirali Jovica Stanišić, kao načelnik Službe državne bezbednosti (DB) Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP) Republike Srbije i Franko Simatović kao zaposlenik u Drugoj upravi DB-a.[45]

Vodeći se presudama MKTJ, država Bosna i Hercegovina pokrenula je Tužbu protiv SR Jugoslavije za genocid, što je predstavljalo i prvi ovakav slučaj u historiji rada ovog suda. Spomenuti sud 2007. godine presudio je da je Srbija „prekršila Konvenciju o genocidu time što nije učinila sve što je bilo u njenoj moći da spriječi genocid, a potom nije kaznila niti

[44] Ujedinjene nacije, Međunarodni rezidualni mehanizam za krivične sudove, Predmeti. https://www.irmct.org/bcs/predmeti.

[45] ICTY, *Tužilac v. Jovice Stanišića i Franka Simatovića*, IT-03-69-T, Tom I, par. 878-883. https://www.irmct.org/bcs/novosti/19-12-17-predsjednik-agius-izvijestio-savjet-bezbjednosti-un-o-napretku-u-radu-mehanizma.

predala počinioce Haškom tribunalu“.[46] Na taj način, Srbija je postala prva zemlja koja je po ocjeni suda prekršila Konvenciju o genocidu. Iako su predočeni brojni dokazi, uključujući i zaključak da je SRJ pružala vojnu i finansijsku podršku srpskom stanovništvu u tzv. Republici srpskoj, Sud nije našao da je Srbija direktno odgovorna za genocid počinjen na čitavoj teritoriji Bosne i Hercegovine. Kako je ocijenjeno na svečanosti zatvaranja MKTJ, spomenuta suđenja, osim što su doprinijela ispunjenju pravde, pomogla su u utvrđivanju historijskih činjenica, koje se odnose na počinjene zločine i njihovo kvalifikovanje. Kao jedna od značajnih zasluga Suda istaknuto je da je “dokazao izvan razumne sumnje da masovna ubistva u Srebrenici tokom 1995. godine predstavljaju genocid“.[47]

Uprkos činjenici da postoji presuda Međunarodnog suda pravde u Hagu, kojom se masakr u Srebrenici kvalifikuje kao čin genocida, Vijeće sigurnosti UN-a ni nakon 25 godina nikada nije usvojilo rezoluciju o izvršenom genocidu u Srebrenici i okolnim područjima. To nije promijenila ni činjenica da su parlamenti zemalja EU-a, Kanade, SAD-a i Australije usvojili rezoluciju o Srebrenici, kojom se potvrđuje presuda MSP za genocid u Srebrenici i okolnim općinama. Čak su i brojni zvaničnici UN-a, uključujući bivšeg generalnog sekretara Ban Ki-moona, prihvatili nesposobnost UN-a da ispuni svoje odgovornosti, što je dovelo do genocida u Srebrenici. Kofi Annan je imao dovoljno hrabrosti da se pokaje i za vlastite greške, ali ljudi poput Boutrosa Boutrosa Ghalija ili Yasushija Akashija to nikada nisu učinili.

U povodu obilježavanja genocida u Srebrenici u New Yorku, bivši generalni sekretar Ban Ki-moon rekao je: „Ovdje smo da se prisjetimo hiljada ljudi koji su izgubili živote u genocidu.“ On je dodao „da su Ujedinjene nacije, koje su osnovane da spreče da se takvi zločini ponove, propustile u svojim odgovornostima da zaštite živote nevinih civila

[46] International Court of Justice, Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro - Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide - Judgment of 26 February 2007. http://www.worldlii.org/int/cases/ICJ/2007/2.html.

[47] Ujedinjene nacije, Međunarodni rezidualni mehanizam za krivične sudove ICTY; https://www.icty.org/bcs/o-mksj/tribunal/glavna-dostignuca.

koji traže zaštitu od sukoba i nasilja oko njih".[48] Dok su širom usvajane rezolucije o genocidu, 2010. godine skupština Srbije usvojila je Deklaraciju o Srebrenici, kojom je najoštrije osuđen zločin nad Bošnjacima, bez spominjanja riječi genocid.

Treba naglasiti da bez obzira na presude UN-ovih sudova MSP i MKTJ, usvojenih deklaracija o počinjenom genocidu od strane ključnih država i međunarodnih organizacija, iskazi visokih UN-ovih zvaničnika da su svjesni obaveze, kao i svojih propusta, te stravičnih posljedica međunarodne zajednice, koju predstavlja UN, ova organizacija nije opravdala svoju globalnu sigurnosnu ulogu u konkretnom slučaju.

Naučena lekcija o neadekvatnom odnosu Vijeća sigurnosti UN-a, odnosno međunarodne zajednice u cjelini, potvrđuje se nažalost i decenijama nakon tragičnih događaja i spomenutih osuda i presuda. To nam najbolje pokazuje propali pokušaj da Vijeće sigurnosti 2015. godine usvoji rezoluciju o genocidu, kada je Ruska Federacija uložila veto i spriječila da bar tim potezom, nakon 25 godina, Vijeće sigurnosti UN-a adekvatno kvalifikuje taj strašni zločin genocida.

Literatura

1. Bethlehem, Daniel L., Weller, Marc, *The 'Yugoslav' Crisis in International Law*, Cambridge International Documents Series, Cambridge University Press, 1997.
2. Carnes, Mark Christopher, *American National Biography*, Oxford University Press, 2005.
3. Galbraith, Peter, Intervju: BH Dani, Sarajevo (3 August 2001). Prevod: Bosanski institut u Velikoj Britaniji.
4. Gazzini, Tarcisio, *The Changing Rules on the Use of Force in International Law*, Manchester University Press, 2005.
5. Holbrooke, Richard, *To End a War*, Modern Library, New York, 1999.
6. Izetbegović, Alija, *Sjećanja*, TKD Šahinpašić, Sarajevo, 2001.
7. Karović-Babić, Merisa, *Masovna ubistva civila u Sarajevo za vrijeme opsade 1992–1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2014.

[48] Ban-Ki-moon. UN News, 2015; https://news.un.org/en/story/2015/07/503292-recalling-responsibility-protect-un-pays-tribute-victims-srebrenica-genocide.

8. Kožljak, Alija, *Odgovornost međunarodne zajednice za rat i mir u BiH*, Sarajevo, 2019.
9. MacKenzie, Lewis, *Canada's Army – Post Peacekeeping*, Journal of Military and Strategic Studies Volume 12, Issue 1, 2009.
10. Malcolm, Noel, *Bosna: Kratka povijest*, Baybook, Sarajevo, 2011.
11. NATO Handbook, *Evolution of the Conflict*, NATO, 1999.
12. Silber, Laura, *Yugoslavia: Death of a Nation*, Penguin Books, London, 1997.
13. Sudetic, Chuck, *US Hits Bosnian Serb Target in Air Raid*, NYT, 6. august 1994.
14. Robinson, Piers, M*isperception in Foreign Policy Making: Operation 'Deliberate force' and the Ending of War in Bosnia*, Civil Wars, Volume 4, 2001.

Izvori

15. Balkaninsight, Dejton je bio najbolje moguće rješenje, 24. maj, 2012. http://www.balkaninsight.com/en/article/spadijer-dejton-je-bio-najbolje-moguce-resenje.
16. Ban-Ki mun. UN News, 2015. https://news.un.org/en/story/2015/07/503292-recalling-responsibility-protect-un-pays-tribute-victims-srebrenica-genocide International Court of Justice (ICJ), Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro, Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, 1993. https://www.icj-cij.org/en/case/91/summaries.
17. HWR, Volume 7, No. 13, Oktobar 1995. https://www.hrw.org/sites/default/files/reports/bosnia1095web.pdf.
18. International Court of Justice, Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro - Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide - Judgment of 26 February 2007. http://www.worldlii.org/int/cases/ICJ/2007/2.html.
19. ICTY, *Tužilac v. Jovice Stanišića i Franka Simatovića*, Tom I, par. 878-883. ICTY, IT-03-69-T. https://www.irmct.org/bcs/novosti/19-12-17-predsjednik-agius-izvijestio-savjet-bezbjednosti-un-o-napretku-u-radu-mehanizma.
20. NATO bombing campaign in Bosnia and Herzegovina. http://en.wikipedia.org/wiki/1995_NATO_bombing_campaign_in_Bosnia_and_Herzegovina#cite_ref-3

21. NATO, NATO's Role in Bringing Peace to the Former Yugoslavia, NATO Press Info, 4 July 1997. https://www.nato.int/docu/comm/1997/970708/infopres/e-bpfy.htm.
22. Turkish weakly. The Complementary Role of the UN General Assembly in Peace Management, 2012. http://www.turkishweekly.net/article/323/the-complementary-role-of-the-united-nations-general-assembly-in-peace-management.html.
23. Ujedinjene nacije, Međunarodni rezidualni mehanizam za krivične sudove. UN ICTY. https://www.icty.org/bcs/o-mksj/tribunal/glavna-dostignuca.
24. United Nations Security Council. http://www.un.org/en/sc/about/.
25. UNSC, Izvještaj generalnog sekretara UN: S/1995/707, 17. august 1995.
26. UNSC, Izvještaj generalnog sekretara UN: S/1995/755, 30. august 1995.
27. UNSC, Izvještaj generalnog sekretara UN: A/54/549, 15. novembar 1999.
28. UNSC, Izvještaj kopredsjedavajućih Stalnog komiteta Međunarodne konferencije o bivšoj Jugoslaviji. Vijeće sigurnosti UN: S/1995/768, 6. septembar 1995.
29. UNSC, Izvještaj GS UN Vijeću sigurnosti UN: S/1995/987, 23. novembar 1995.
30. UNSC, Pismo predstavnika R BiH Vijeću sigurnosti UN: S/1995/710, 18. august 1995.
31. UNSC, Pisma predstavnika Ukrajine upućeno generalnom sekretaru UN: S/1995/577 i S/1995/590, 14. i 17. juli 1995.
32. UNSC, Pismo Kontakt grupe OIC Vijeću sigurnosti UN. S/1995/563, 12. juli 1995.
33. UNSC, Pismo ministra vanjskih poslova Republike BiH Vijeću sigurnosti UN: S/1995/582, 17. juli 1995.
34. UNSC, Pismo predstavnika Republike BiH Vijeću sigurnosti UN. S/1995/610, 24. juli 1995.
35. UNSC, Pismo predstavnika Kazakhstana Vijeću sigurnosti UN: S/1995/67, 8. august 1995.
36. UNSC, Pismu predstavnika Sudana Vijeću sigurnosti UN: S/1995/679, 9. august 1995.
37. UNSC, Pismo predstavnika Ruske F.Vijeću sigurnosti UN: S/1995/776, 7. septembar 1995.
38. UNSC, Pismo Francuske, Njemačke, Ruske Federacije, SAD i Velike Britanije generalnom sekretaru UN: S/1995/780, 8. septembar 1995.
39. UN, Povelja Ujedinjenih nacija, 26. juna 1949. godine. http://www.un.org.eng.

40. UN, Povelja UN. Glava I, Član 1. Međunarodni ugovori FNRJ 5/1945, Informacioni centar UN u Beogradu, 1984.
41. UNSC, Rezolucija 808. Vijeće sigurnosti UN: S/25314, 22. februar 1993.
42. UNSC, Rezolucija 819. Vijeće sigurnosti UN: S/25617, 16. april 1993.
43. UNSC, Rezolucija 998. Vijeće sigurnosti UN: S/1995/478, 15. juni 1995.
44. UNSC, Rezolucija 1004. Vijeće sigurnosti UN: S/1995/560, 12. juli 1995.
45. UNSC, Rezolucija 1010. Vijeća sigurnosti UN: S/1995/677, 10. august 1995.
46. UNSC, Rezolucija 1015. Vijeće sigurnosti UN: S/1995/789, 15. septembar 1995.
47. UNSC, Rezolucija 1016. Vijeće sigurnosti UN: S/1995/810, 21. septembar 1995.
48. UNSC, Rezolucija 1026. Vijeće sigurnosti UN: S/1995/998, 30. novembar 1995.
49. UNSC, Saopštenje predsjednika Vijeća sigurnosti UN: S/PRST/1995/32, 14. juli 1995.
50. UNSC, Saopštenje predsjednika Vijeća sigurnosti UN: S/PRST/1995/33, 20. juli 1995.
51. UNSC, Saopštenje predsjednika Vijeća sigurnosti UN: S/PRST/1995/34, 5. juli 1995.
52. UNSC, Saopštenje predsjednika Vijeća sigurnosti UN: S/PRST/1995/40, 19. august 1995.
53. UNSC, Saopštenje Vijeća sigurnosti UN: S/PRST/1995/43, 7. septembar 1995.
54. UNSC, Saopštenje predsjednika Vijeća sigurnosti UN: S/PRST/1995/45, 8. septembar 1995.
55. UNSC, Saopštenje predsjednika Vijeća sigurnosti UN: S/PRST/1995/47, 18. septembar 1995.
56. UNSC, Tekst Opšteg okvirnog sporazuma za mir u BiH. S/1995/999, 29. novembar 1995.
57. UNSC, Zapisnik Vijeća sigurnosti UN: S/PV.3553, 12. juli 1995.
58. UNSC, Zapisnik Vijeća sigurnosti UN: S/PV.3564, 10. august 1995.
59. UNSC, Zapisnik Vijeća sigurnosti UN: S/PV.3575, 8. septembar 1995.
60. UNSC, Zapisnik Vijeća sigurnosti UN: S/PV.3578, 15. septembar 1995.

Dr. sc. Hoda Dedić

ZLOČIN GENOCIDA U SREBRENICI U REZOLUCIJAMA EVROPSKOG PARLAMENTA I DRUGIM MEĐUNARODNIM AKTIMA

Sažetak: Genocid nad Bošnjacima, koji je u julu 1995. godine izvršila tadašnja Vojska Republike srpske, predstavlja najveći masovni zločin počinjen na tlu Evrope nakon holokausta u Drugom svjetskom ratu. Pokolj u Srebrenici u svojim presudama osudili su kao zločin genocida i Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju (ICTY) i Međunarodni sud pravde (ICJ) u predmetu koji se odnosi na primjenu Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida.

Tokom nekoliko dana pokolja nakon pada Srebrenice, koju je Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija svojom Rezolucijom br. 819 od 16. aprila 1993. proglasilo sigurnom zonom, masovno je pogubljeno više od 8.000 muslimanskih muškaraca i dječaka, dok je gotovo 30.000 žena, djece i starijih osoba prisilno protjerano u kampanji etničkog čišćenja ogromnih razmjera. U martu 2019. godine, Žalbeno vijeće Međunarodnog rezidualnog mehanizma za krivične sudove izreklo je doživotnu kaznu bivšem predsjedniku entiteta Republika srpska i vrhovnom komandantu Vojske Republike srpske Radovanu Karadžiću, proglasivši ga krivim za genocid, zločin protiv čovječnosti, kršenje zakona i običaja rata. Ranije, u novembru 2017. godine, ICTY je izrekao prvostepenu presudu ratnom komandantu Vojske Republike srpske Ratku Mladiću, osudivši ga na doživotnu kaznu zatvora zbog genocida, zločina protiv čovječnosti i kršenja zakona i običaja ratovanja.

Evropski parlament usvojio je više rezolucija o Srebrenici. Zastupnični dom Američkog kongresa povodom 20. godišnjice genocida u Srebrenici jednoglasno je usvojio Rezoluciju o Srebrenici. Povodom 25. godišnjice genocida u Srebrenici, Američki kongres usvojio je Rezoluciju o osudi genocida i drugih zločina nad Bošnjacima koje su počinile srpske snage u Srebrenici u julu 1995. godine, a u maju 2020. godine Evropski parlament usvojio je Rezoluciju o važnosti evropskog sjećanja za budućnost Evrope. U ovom radu analizirat će se rezolucije Evropskog parlamenta o obilježavanju sjećanja na Srebrenicu kao i drugi međunarodni akti o zločinu genocida počinjenom u sigurnoj zoni UN-a Srebrenici.

Ključne riječi: genocid, Srebrenica, Rezolucija, Evropski parlament, Kongres, Sjedinjene Američke Države, Ujedinjene nacije

Abstract: The Srebrenica genocide committed in July 1995 by the Army of the Republika Srpska is the largest mass crime committed in Europe since the Holocaust in World War II. In their verdicts, the Srebrenica massacre was condemned as a crime of genocide by both the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia and the International Court of Justice in a case concerning the application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide.

During the few days of the massacre after the fall of Srebrenica, which the United Nations Security Council, by its Resolution no. 819 of 16 April 1993 declared a protected zone, more than 8,000 Muslim men and boys were executed, while almost 30,000 women, children and elderly were forcibly expelled in a huge-scale ethnic cleansing campaign.

Radovan Karadžić, a former politician who served as the President of Republika Srpska was in March 2019 convicted of genocide, crimes against humanity and war crimes. Earlier, in November 2017, the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia found the wartime commander of the Republika Srpska Army, Ratko Mladić, guilty and sentenced him to life in prison for genocide and crimes against humanity. The European Parliament has adopted several resolutions on Srebrenica. On the occasion of the 20th anniversary of the genocide in Srebrenica, the House of Representatives of the United States Congress unanimously adopted the Resolution on Srebrenica. On the occasion of the 25th anniversary of the Srebrenica genocide, the Unied States Congress adopted a Resolution condemning the genocide and other crimes against Bosniaks committed by Serb forces in Srebrenica in July 1995, and in May 2020 the European Parliament adopted a Resolution on the importance of European remembrance for the future of Europe. This paper will analyze the resolutions of the European Parliament on the Srebrenica commemoration, as well as other international sources on the crime of genocide committed in the UN protected zone in Srebrenica.

Keywords: genocide, Srebrenica, Resolution, European Parliament, Congress, United States of America, United Nations

Međunarodno priznanje Republike Bosne i Hercegovine

Nakon disolucije Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Briselskom deklaracijom o Jugoslaviji od 16. decembra 1991, a na temelju preporuka međunarodne Arbitražne komisije,[1] tadašnje jugoslavenske republike pozvane su da se izjasne o svojoj nezavisnosti. Evropska zajednica i njene države članice složile su se da priznaju nezavisnost svim jugoslavenskim republikama koje žele biti priznate kao nezavisne države, prihvaćaju obaveze sadržane u smjernicama Evropske zajednice o priznavanju novih država u istočnoj Evropi i Sovjetskom Savezu, prihvaćaju odredbe sadržane u nacrtu Konvencije – naročito one u Poglavlju II o ljudskim pravima i pravima nacionalnih ili etničkih grupa – u okviru Konferencije o Jugoslaviji, nastavljaju podržavati napore generalnog sekretara i Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija i nastavak Konferencije o Jugoslaviji.[2] Zahtjevi onih republika koje pozitivno odgovore bit će podneseni preko Predsjedništva Konferencije Arbitražnoj komisiji radi pribavljanja njenog mišljenja prije datuma primjene, odnosno prije odluke o priznanju.

Evropska zajednica i njene države članice također zahtijevaju od jugoslavenskih republika da se obavežu, prije priznavanja, da će usvojiti ustavna i politička jamstva osiguravajući njima da nemaju teritorijalnih zahtjeva prema susjednim državama Zajednice i da neće voditi nikakve aktivnosti neprijateljske propagande protiv susjednih država Zajednice, uključujući upotrebu naziva koji impliciraju teritorijalne zahtjeve.

Predsjedništvo i Vlada SRBiH 24. decembra 1991. godine podnose zahtjev Evropskoj zajednici za priznavanje suvereniteta i nezavisnosti Bosne i Hercegovine. U zahtjevu za priznanje, između ostalog, konstatira se da su Predsjedništvo Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine i Vlada

---

[1] Evropska zajednica 1991. godine uspostavila je Arbitražnu komisiju zaduženu za pružanje mišljenja o najvažnijim pravnim pitanjima vezanima za raspad Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Više predsjednika evropskih ustavnih sudova izabrano je za članove Komisije, a Robert Badinter izabran je za predsjednika.

[2] „Deklaracija o Jugoslaviji“, Ministarsko vijeće Evropske zajednice, Brisel, 16. 12. 1991, objavljeno u: Tuđman, Miroslav – Bilić, Ivan, *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991–1995,* Zagreb, juli 1995, 135.

Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine na odvojenim sjednicama 20. 12. 1991. godine donijeli odluku da Bosna i Hercegovina bude priznata kao nezavisna država i mole Evropsku zajednicu i njene zemlje članice da je priznaju u postupku i roku predviđenom u Briselskoj deklaraciji o Jugoslaviji.[3] Iznosi se također stajalište da se odnosi između jugoslavenskih republika trebaju rješavati mirnim putem i daje podrška Međunarodnoj konferenciji o Jugoslaviji.

Arbitražna komisija raspravila je navedeno traženje SR Bosne i Hercegovine i u svom Mišljenju br. 4: o međunarodnom priznanju Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine od strane Evropske zajednice i njenih zemalja članica, od 11. januara 1992. godine konstatira: a) da navedene izjave i obaveze dolaze iz Predsjedništva i Vlade SRBiH, da se, međutim, srpski članovi Predsjedništva nisu pridružili navedenim izjavama i obavezama; b) da prema Ustavu Bosne i Hercegovine i amandmanu LXVII građani Bosne i Hercegovine svoju vlast ostvaruju putem Skupštine ili referendumom. U Mišljenju se dalje konstatira da „Predsjedništvo i Vlada SR BiH pravni temelj zahtjeva za priznanje nalaze u amandmanu LX na Ustav Bosne i Hercegovine, od 31. jula 1990. Taj amandman navodi da je Bosna i Hercegovina 'demokratska suverena država ravnopravnih građana, naroda Bosne i Hercegovine - Muslimana, Srba i Hrvata - i dijelova ostalih naroda i narodnosti koji žive na njenom teritoriju'. Ova odredba, u osnovi već sadržana u članku l. Ustava iz 1974. ne donosi bitnu promjenu u prethodnom pravnom stanju."

Navodi se također da „izvan institucionalnih okvira SR Bosne i Hercegovine srpski narod Bosne i Hercegovine izjasnio se putem plebiscita za 'zajedničku jugoslavensku državu'." Takozvana „Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini" 21. decembra 1991. godine izglasala je rezoluciju usmjerenu ka osnivanju tzv. „Srpske republike Bosne i Hercegovine" u sastavu federalne države Jugoslavije ako muslimanska i hrvatska zajednica Bosne i Hercegovine odluče „promijeniti svoj stav

[3] Begić, Kasim, *Bosna i Hercegovina: Od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma (1991.-1996.)*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1997, 41. Dokument su potpisali Alija Izetbegović, tadašnji predsjednik Predsjedništva SR Bosne i Hercegovine, i Jure Pelivan, predsjednik Vlade SR Bosne i Hercegovine.

o Jugoslaviji“. Devetog januara 1992. ta je skupština proglasila nezavisnost tzv. „Srpske republike Bosne i Hercegovine“. U tim okolnostima Arbitražna komisija zahtijevala je da se izrazi volje građana Bosne i Hercegovine da Socijalističku Republiku Bosnu i Hercegovinu konstituiraju kao suverenu i nezavisnu državu ne mogu smatrati potpuno utvrđenima. Ovo se Mišljenje može promijeniti ako republika koja je podnijela zahtjev za priznanje donese **jamstva u tom pogledu putem referenduma na koji bi bili pozvani svi građani Bosne i Hercegovine, bez ikakvih razlika i pod međunarodnom kontrolom.**[4]

U skladu s Mišljenjem Arbitražne komisije, Bosna i Hercegovina provodi referendum građana za nezavisnost Bosne i Hercegovine. Referendum je održan 29. februara i 1. marta 1992. godine. Građani su izašli na referendum u procentu od 63,7% upisanih u birački spisak. Za nezavisan i suvereni državno-pravni status Bosne i Hercegovine glasalo je 99,44% građana koji su izašli na referendum. Evropska zajednica i njene države članice odlučuju priznati Republiku Bosnu i Hercegovinu od 7. aprila 1992. godine. Istog dana, na zasjedanju Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini u Banjoj Luci donesena je odluka o proglašenju „Srpske Republike Bosne i Hercegovine“ nezavisnom republikom koja može stupati u zajednice s drugim državnim subjektima u Jugoslaviji i subjektima stvorenim u izjašnjavanju ostalih naroda Bosne i Hercegovine.[5]

Vlada tzv. Srpske republike Bosne i Hercegovine 17. aprila 1992. godine izdaje Priopćenje povodom deklaracije EZ – SAD, u kojem se, između ostalog, navodi da je „Evropska zajednica preuranjenim priznanjem Bosne i Hercegovine doprinijela da se situacija u ovoj Republici pogorša. Ostale su bez odjeka molbe srpske strane u Bosni i Hercegovini da se priznavanje nezavisnosti BiH odloži dok se ne izvrši njena demokratska transformacija na liniji početnih sporazuma koji su postigli

[4] Mišljenje broj 4: o međunarodnom priznanju Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine od strane Evropske zajednice i njenih zemalja članica*, Mirovna konferencija o Jugoslaviji - Arbitražna komisija, Mišljenje broj 4, objavljeno u: Tuđman, Bilić, 2005, 59-60.

[5] Odluka o proglašenju Srpske republike Bosne i Hercegovine (Banja Luka, 7. 4. 1992), Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, Isto, 174.

u Lisabonu, Briselu i Sarajevu u okviru konferencije o Bosni i Hercegovini".[6]

Bosna i Hercegovina primljena je u članstvo Ujedinjenih nacija aklamacijom 22. maja 1992. godine, čime je kao sukcesor Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) postala ugovorna strana svih konvencija i sporazuma koje je ratificirala SFRJ.[7]

Nakon međunarodnog priznanja nezavisnosti Bosne i Hercegovine uslijedila je agresija Miloševićevog režima i totalni rat u Bosni i Hercegovini.

Paralelno s aktivnostima koje su se odvijale u okviru Mirovne konferencije o Jugoslaviji o budućem ustavnom uređenju Bosne i Hercegovine pod predsjedavanjem ambasadora J. Cutileira, koordinatora Mirovne konferencije, Evropska zajednica i njene države članice traže od generalnog sekretara UN i Vijeća sigurnosti UN da nastave svoje napore radi uspostavljanja djelotvornog prekida vatre i unapređivanja miroljubivog izlaska iz sukoba putem pregovora. Ukazuju na značaj što bržeg raspoređivanja UN-ovih mirovnih snaga u skladu s Rezolucijom br. 724 Vijeća sigurnosti UN.

U svojoj Deklaraciji od 12. maja 1992. godine, Evropska zajednica i njene države članice traže, između ostalog, potpuno povlačenje Jugoslavenske narodne armije (JNA) i njenog naoružanja iz Bosne i Hercegovine ili raspuštanje njenih snaga i stavljanje njenog naoružanja pod djelotvorni međunarodni nadzor, otvaranje Sarajevskog aerodroma u uvjetima sigurnosti, što bi omogućilo raspodjelu hitno potrebne humanitarne pomoći.[8] Evropska zajednica i njene države članice nadalje su odlučile povući na konsultacije svoje ambasadore iz Beograda da rade na sve većoj izolaciji jugoslavenske delegacije u međunarodnim forumima ako se stanje ne promijeni te da zatraže od Komisije da ispita modalitete mogućih ekonomskih sankcija.

---

[6] Vlada Srpske republike Bosne i Hercegovine: Priopćenje povodom deklaracije EZ-SAD (Beograd, 17. 4. 1992), objavljeno u: Tuđman, Bilić, 2005, 175.

[7] Kurtćehajić, Suad, „Mogućnosti ponovnog oživljavanja Ustava Republike Bosne i Hercegovine", u: *Pregled,* br. 1, Sarajevo, januar-april 2012, 76.

[8] Deklaracija o Bosni i Hercegovini, Evropska zajednica, Brisel, 12. 5. 1992. godine, objavljeno u: Tuđman, Bilić, 2005, 94.

Iako je 17. jula 1992. godine u okviru Konferencije o Jugoslaviji pod predsjedavanjem lorda Carringtona dogovoren i potpisan Sporazum o Bosni i Hercegovini,[9] čiji je glavni sadržaj bio prekid vatre, stavljanje pod međunarodni nadzor sveg teškog naoružanja, dopuštanje svim izbjeglicama da se vrate u mjesta odakle su protjerani kao i nastavak pregovora o ustavnom budućem ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 27. jula 1992. godine u Londonu, ovaj se sporazum nije poštovao.

U Deklaraciji o Jugoslaviji Ministarskog vijeća Evropske zajednice od 20. jula 1997. godine, Evropska zajednica i njene države članice „osuđuju sve politike etničkog čišćenja i prisilnog protjerivanja. Napadi na nenaoružane civile, kao oni što ih izvode srpske snage na Sarajevo i Goražde, u potpunoj su suprotnosti s osnovnim postavkama međunarodnog humanitarnog prava“.[10]

Zločin genocida u sigurnoj zoni Ujedinjenih nacija

Usljed nastanka ratnih djelovanja, stradanja stanovništva i razaranja gradova, Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija kroz nekoliko rezolucija proglašava šest bosanskohercegovačkih gradova sigurnim zonama UN-a. U aprilu 1993. godine, pozivajući se na Glavu VII Povelje UN-a, **Vijeće sigurnosti donosi Rezoluciju broj 819 proglašavajući Srebrenicu sigurnom zonom,** a kasnije, Rezolucijom broj 824,[11] i gradove Sarajevo, Tuzlu, Bihać, Goražde i Žepu. Rezolucijom se zahtijeva da se „sve strane odnose prema Srebrenici i okolini kao prema sigurnom području koje bi trebalo biti **slobodno od bilo kakvog oružanog napada ili bilo kog drugog neprijateljskog čina”.**

---

[9] Sporazum su potpisali ministar vanjskih poslova Bosne i Hercegovine Haris Silajdžić, čelnik hrvatske zajednice u Bosni i Hercegovini Mate Boban i čelnik srpske zajednice Radovan Karadžić.

[10] Ministarsko vijeće EZ: Tekst Deklaracije o Jugoslaviji (Bruxelles, 20. 7. 1992).∗ Deklaracija o Jugoslaviji Ministarskog Vijeća EZ, objavljeno u: Tuđman, Bilić, 2005, 206.

[11] Čekić, Smail - Kreso, Muharem - Macić, Bećir, *Genocid u Srebrenici, “sigurnoj zoni” Ujedinjenih nacija, jula 1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2000.

Unatoč tome, napadi na sigurne zone Ujedinjenih nacija nastavljeni su. U gradu Srebrebnici je u julu 1995. godine počinjen zločin genocida. Masovno je pogubljeno više od 8.000 muslimanskih muškaraca i dječaka, dok je gotovo 30.000 žena, djece i starijih osoba prisilno protjerano u kampanji etničkog čišćenja ogromnih razmjera. Genocid je izvršila vojska i policija Republike srpske kojom je zapovijedao general Ratko Mladić uz paravojne jedinice, uključujući srpske neregularne policijske jedinice koje su na teritoriju Bosne i Hercegovine ušle iz Srbije. Pokolj u Srebrenici u svojim presudama osudili su kao zločin genocida i Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju i Međunarodni sud u predmetu koji se odnosi na primjenu Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida. Izvještaj generalnog sekretara UN-a, objavljen 15. novembra 1999. godine,[12] sadrži sveobuhvatne informacije i procjene o događajima koji potječu od osnivanja sigurne zone Srebrenica 16. aprila 1993. godine (Rezolucijom Vijeća sigurnosti 819 iz 1993. godine) do uspostavljanja mira, odnosno potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma u novembru 1995. godine.

Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija pratilo je stanje u Bosni i Hercegovini i intenziviralo svoje aktivnosti na zauzimanju stavova i donošenju rezolucija o Bosni i Hercegovini. Samo tokom 18-mjesečnog razdoblja od početka rata u Bosni i Hercegovini, odnosno od 6. aprila 1992. do 5. oktobra 1993. godine, Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija usvojilo je 47 rezolucija. Usvojena su 42 stajališta predsjednika Vijeća o pitanjima o ratu u bivšoj Jugoslaviji. Većina stajališta odnosila se na stanje u Bosni i Hercegovini. To je istovremeno bio **najveći broj rezolucija i stajališta koje je Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija ikada u svojoj historiji usvojilo o nekom pitanju u tako kratkom vremenskom periodu.[13]**

Paralelno s tim, Rezolucijom 827 od 25. maja 1993. godine Vijeće sigurnosti ustanovilo je sudbeno tijelo, čiji je skraćeni naziv Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju. Puni naziv suda glasi

[12] Report of the Secretary-General Pursuant to General Assembly Resolution 53/35: The Fall of Srebrenica.

[13] Izvještaj generalnog sekretara UN-a: „Report of the Secretary-General Pursuant to General Assembly Resolution 53/35: The Fall of Srebrenica“, od 15. novembra 1993. godine, 17.

Međunarodni tribunal za kažnjavanje osoba odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinjena na području bivše Jugoslavije.[14] Uprkos ovako velikom broju rezolucija i izjava, konsenzus unutar Vijeća sigurnosti bio je ograničen. Postojao je opći dogovor o potrebi za akcijom, ali se teško postizao dogovor o tome kakva bi akcija bila odgovarajuća. Vijeće je uspjelo postići konsenzus u vezi s tri pitanja koja imaju za cilj da ublaže ratne posljedice. Konsenzus se odnosio na ulaganje napora za ublažavanje ljudske patnje, postepeno širenje mandata UNPROFOR-a za podršku isporuci humanitarne pomoći kopnom i zrakom; ulaganje napora na suzbijanju sukoba i ublažavanje posljedica rata, uključujući uvođenje embarga na uvoz oružja svim stranama u sukobu u bivšoj Jugoslaviji. Rezolucija Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija 713 (1991) o nametanju embarga na oružje usvojena je jednoglasno 25. septembra 1991. Kasnije, u oktobru 1992. godine, Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija Rezolucijom 781 donijelo je zabranu vojnih letova u zračnom prostoru Bosne i Hercegovine.[15]

Stradanje civilnog stanovništva nastavljeno je, a „etničko čišćenje" na teritoriji Bosne i Hercegovine provodilo se sve do završetka rata 1995. godine. Nakon pregovora vođenih posredstvom međunarodne zajednice, uz liderstvo Sjedinjenih Američkih Država, 21. novembra 1995. godine postignuto je mirovno rješenje za Bosnu i Hercegovinu i potpisan Dejtonski mirovni sporazum.[16] Po okončanju rata, Tužilaštvo Međunarodnog tribunala otvorilo je istrage i prikupilo dokaze protiv mnogih osoba osumnjičenih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava. Od 1996. do 2019. godine Međunarodni krivični tribunal optužio je 161 osobu za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinjena na

---

[14] Rezolucija Vijeća sigurnosti UN-a 827 od 25. 5. 1993. godine, ICTY: https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statut_827_1993_bcs.pdf.

[15] Izvještaj generalnog sekretara UN-a: „Report of the Secretary-General Pursuant to General Assembly Resolution 53/35: The Fall of Srebrenica", od 15. novembra 1993. godine, 17.

[16] Sporazum su potpisali tri predsjednika: Alija Izetbegović u ime Bosne i Hercegovine, Franjo Tuđman u ime Republike Hrvatske i Slobodan Milošević u ime Republike Srbije. Dejtonski mirovni sporazum proglašen je kao Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini.

teritoriji bivše Jugoslavije.[17] Prva osoba koju je Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju proglasio krivom za pomaganje i podržavanje genocida u Srebrenici bio je bivši general Vojske Republike srpske Radislav Krstić. U presudi od 2. augusta 2001. godine sudac je izjavio da je Krstić kriv za "ubistvo hiljada bošnjačkih muslimana između 10. i 19. jula 1995. godine, bez obzira da li su smaknuća bila sporadična ili planirana u obliku masovnih ubistava". Proglašen je krivim za genocid, istrebljenje, ubistvo i progon te osuđen na 46 godina zatvora.[18] Dokazi koje je predstavio tužilac Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju opisuju scene nezamislivog divljaštva:

> *Hiljade muškaraca pogubljeni i sahranjeni u masovnoj grobnici, stotine muškaraca su pokopani osakaćeni i zaklani živi muškarci i žene, djeca ubijena pred očima njihovih majki, djed prisiljen da jede jetru svog unuka. Ovo su doista scena iz pakla, napisane na najmračnijim stranicama ljudske istorije, navodi se u sveobuhvatnom izvještaju generalnog sekretara Ujedinjenih naroda.*[19]

U martu 2019. godine Žalbeno vijeće Međunarodnog mehanizma za krivične sudove izreklo je doživotnu kaznu bivšem predsjedniku entiteta Republika srpska i vrhovnom komandantu Vojske Republike srpske Radovanu Karadžiću, proglasivši ga krivim za genocid, zločin protiv čovječnosti, kršenje zakona i običaja rata. Ranije, u novembru 2017. godine, ICTY je izrekao prvostepenu presudu ratnom komandantu Vojske Republike srpske Ratku Mladiću, osudivši ga na doživotnu kaznu zatvora zbog genocida, zločina protiv čovječnosti i kršenje zakona i običaja ratovanja.

---

[17] www.icty.org.

[18] Uporedi: Predmet: Krstić (IT-98-33), Radislav Krstic becomes the First Person to be Convicted of Genocide at the ICTY and is Sentenced to 46 Years Imprisonment: https://www.icty.org/en/sid/7964.

[19] Press release, International Tribunal for the Former Yugoslavia (CC/PIO/026-E), The Hague, 16 November 1995, cititano u Izvještaju generalnog sekretara UN-a: „Report of the Secretary-General Pursuant to General Assembly Resolution 53/35: The Fall of Srebrenica", od 15. novembra 1993. godine, 6.

Zločin genocida u Srebrenici u rezolucijama Evropskog parlamenta

Evropski parlament usvojio je više rezolucija o Srebrenici, najprije 2005. godine, deset godina nakon genocida u Srebrenici, a zatim 2009. i 2015. **Rezolucija Evropskog parlamenta o Srebrenici „Balkan: 10 godina nakon Srebrenice“, usvojena 7. jula 2005. godine,**[20] naglašava da se srebrenička tragedija, koju je Haški tribunal proglasio činom genocida, dogodila u sigurnoj zoni Ujedinjenih nacija i predstavlja simbol nemoći međunarodne zajednice da intervenira u sukobu i zaštiti nevino civilno stanovništvo.

Uzimajući u obzir višestruko kršenje Ženevske konvencije koje su počinile vojska i policija Republike srpske i paravojne snage iz SRJ, nad muslimanskim civilima iz Srebrenice, uključujući deportacije hiljada žena, djece i staraca i silovanje velikog broja žena, kao i izvještaj glavne tužiteljice Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (ICTY) Carle del Ponte, Vijeću sigurnosti UN-a od 13. juna 2005. godine Evropski parlament u svojoj Rezoluciji „najoštrije osuđuje masakar u Srebrenici, obilježava i odaje počast žrtvama zločina; izražava sućut i solidarnost s porodicama žrtava, od kojih mnoge žive bez konačne potvrde o sudbini svojih očeva, sinova, muževa ili braće; prepoznaje da ovu neprekidnu bol pogoršava propust da se odgovorni za ta djela privedu pravdi. Evropski parlament u ovoj Rezoluciji poziva Vijeće i Komisiju da se prikladno prisjete desete godišnjice genocida iz Srebrenice i Potočara, ističući da bi ovu nepodnošljivu sramotu u Evropi trebalo zauvijek smatrati posljednjim masakrom izvedenim u ime etničke ideologije; ponavlja da će poduzeti sve što je u svojoj moći kako bi se spriječilo da se takva djela monstruoznog varvarstva ikad više ponove u Evropi“.[21]

U Rezoluciji se podsjeća da mirovni mandat i snage Ujedinjenih nacija nisu uspjele zaštititi sigurne zone i pozivaju Ujedinjene nacije i relevantne međunarodne institucije da u praksi primijene pouke naučene

[20] Rezolucija Evropskog parlamenta P6_TA (2005) 0296 od 7. jula 2005. godine.

[21] Rezolucija Evropskog parlamenta o Srebrenici P6_TA(2005)0296 od 7. jula 2005. godine, tačke 1, 2 i 3. Srbija je 2010. godine usvojila deklaraciju u kojoj osuđuje pokolj kao „težak zločin“, ali je izostalo spominjanje genocida.

iz ovog neuspjeha te da budu istinski spremni za buduće mirovne misije. Naglašava se važnost osiguranja mira i stabilnosti na zapadnom Balkanu. Evropski parlament sa žaljenjem konstatira da Skupština Srbije nije usvojila Nacrt rezolucije kojim se priznaje i formalno osuđuje masakr u Srebrenici i daje znak spremnosti za suočavanje s prošlošću i doprinos pomirenju i mirnom rješavanju problema u regiji.[22] Naglašava se da bi perspektiva integracije u Evropsku uniju, koja se nudi svim zemljama Balkana, i proces stabilizacije i pridruživanja trebali biti katalizator za provedbu reformi i demokratsku konsolidaciju.

U Rezoluciji se također navodi kako je Dejtonski mirovni sporazum bio važan instrument za uspostavljanje mira u regiji, ali je Evropski parlament svjestan da Dayton više nije odgovarajući okvir za buduću integraciju u Evropsku uniju, stoga potiče Vijeće i sve zainteresirane strane da podrže inicijative usmjerene na prilagođavanje sporazuma konsenzusom, naglašava da građani svih entiteta i etničkih grupa u zemlji moraju preuzeti svoju odgovornost kako bi postigli novo ustavno rješenje i stvorili održivu državu za sve.[23]

U svojoj **Rezoluciji o Srebrenici od 15. januara 2009. godine**, podsjećajući na presudu Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju kojom je zločin u Srebrenici proglašen činom genocida, Evropski parlament sjeća se i odaje počast žrtvama okrutnosti tokom rata u bivšoj Jugoslaviji, izražava svoje saučešće i solidarnost s porodicama žrtava od kojih mnoge žive bez konačne potvrde o sudbini svojih očeva, sinova, muževa ili braće, priznaje da je ovaj nastavak bola pogoršan propustom da se privedu pravdi odgovorni za ove događaje.[24]

Evropski parlament poziva Vijeće i Komisiju da prikladno odaju počast godišnjici čina genocida Srebrenica–Potočari podržavajući priznanje Evropskog parlamenta o **11. julu kao Danu sjećanja na srebrenički genocid u cijelog Evropskoj uniji i poziva sve zemlje Zapadnog Balkana da to učine.** U Rezoluciji Evropski parlament poziva na daljnje

[22] Isto, stavka 9.
[23] Isto, stavka 16.
[24] Evropski parlament, Rezolucija P6_TA 0028 (2009): https://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?reference=P6-TA-2009-0028&type=TA&language=EN&redirect.

napore za privođenje pravdi ostalih bjegunaca, izražava punu podršku važnom i napornom radu Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju i naglašava da je privođenje pravdi za zločine u Srebrenici i oko nje važan korak prema miru i stabilnosti u regionu. Pomirenje predstavlja važan dio evropskog integracijskog procesa, navodi se u Rezoluciji. Posebno se ističe „značaj uloge religijskih zajednica, medija i obrazovnog sistema u ovom procesu tako da stanovništvo svih etničkih grupa može prevazići tenzije prošlosti i početi miroljubiv i iskren suživot u zajedničkom trajnom miru, stabilnosti i ekonomskom razvoju; podstiče sve zemlje da učine daljnje napore i da dođu do dobrih odnosa unatoč teškoj i opterećavajućoj prošlosti“. [25]

Podsjećajući da su pokolj u Srebrenici osudili zločinom genocida Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju u Presudi Žalbenog vijeća u predmetu Tužitelj protiv Radislava Krstića, broj predmeta IT -99-33 od 19. aprila 2004. godine, i Međunarodni sud (ICJ) u predmetu koji se odnosu na primjenu Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida (Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore) od 27. februara 2007. godine, **Evropski parlament u svojoj Rezoluciji od 9. jula 2015. godine** na najsnažniji mogući način osuđuje genocid u Srebrenici, odlučno izjavljuje da se takvi strašni zločini ne smiju više nikada ponoviti i navodi da će učiniti sve u svojoj moći da spriječi ponovno činjenje takvih djela, odbacuje sve oblike negiranja, relativizacije ili pogrešnog tumačenja genocida.[26]

Podsjeća se da tijela gotovo 1.200 muškaraca i dječaka iz Srebrenice još nisu locirana ni identificirana unatoč naporima da se otkriju i ekshumiraju masovne grobnice i individualni grobovi. Evropski parlament ističe kao posebnu stavku da je generalni sekretar Ujedinjenih nacija 1999. godine u svom izvještaju o padu Srebrenice izjavio da UN nije uspio provesti svoj mandat, posebno u pogledu zaštite sigurnih zona te

[25] Isto.

[26] European Parlament resolution of 9 July 2015 on the Srebrenica Commemoration (2015/2747(RSP)) (2017/C 265/17): https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52015IP0276.

da snosi dio odgovornosti.[27] Istovremeno, Evropski parlament izražava žaljenje što Vijeće sigurnosti UN-a, čija je primarna odgovornost očuvanje mira i sigurnosti, nije usvojilo Rezoluciju o obilježavanju sjećanja na genocid u Srebrenici.[28] Evropski parlament snažno pozdravlja odluku Vijeća ministara Bosne i Hercegovine, usvojenu jednoglasno, kojom je 11. juli proglašen Danom žalosti u Bosni i Hercegovini.[29]

Također, Evropski parlament ističe potrebu da politički predstavnici u Bosni i Hercegovini priznaju prošlost kako bi zajedno radili na boljoj budućnosti za sve građane u zemlji, naglašava važnost uloge koju u tom teškom procesu imaju susjedne zemlje, vjerske vlasti, civilno društvo, umjetnost, kultura, mediji i obrazovni sistemi.

Zastupnični dom Američkog kongresa 9. jula 2015. godine, povodom 20. godišnjice genocida u Srebrenici, jednoglasno je usvojio Rezoluciju o Srebrenici. U Rezoluciji 310, koju je Zastupnički dom Kongresa Sjedinjenih Američkih Država jednoglasno usvojio, navodi se da nasilje i etničko čišćenje, koje su u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine provodile srpske snage, spadaju pod definiciju genocida, po članu 2 Konvencije o prevenciji i kazni zločina genocida i osuđuju sve izjave koje poriču ili dovode u pitanje termin "genocid" kada je u pitanju Srebrenica.[30] Povodom 25. godišnjice genocida u Srebrenici, Američki kongres usvojio je Rezoluciju o osudi genocida i drugih zločina nad Bošnjacima koje su počinile srpske snage u Srebrenici u julu 1995. godine, a Evropski parlament u maju 2020. godine usvojio je Rezoluciju o važnosti evropskog sjećanja za budućnost Evrope.

---

[27] Isto, stavka H.

[28] Rusija je iskoristila pravo veta i u Vijeću sigurnosti UN-a blokirala usvajanje Rezolucije o Srebrenici 8. jula 2015. godine. Dan ranije Rusija je predložila da umjesto genocida u dokument uđe da se radi o „najtežim zločinima koji izazivaju zabrinutost međunarodne zajednice". Kina, Nigerija, Angola i Venecuela bile su suzdržane, dok je ostalih deset članica Vijeća glasalo za britanski prijedlog rezolucije.

[29] Isto, stavka 7 i 8.

[30] Tačka 1 i 2 Rezolucije Predstavničkog doma broj 310, https://www.congress.gov/bill/114th-congress/house-resolution/310/text.

Povodom 25. godišnjice genocida u Srebrenici, Josep Borrell, visoki predstavnik Evropske unije i potpredsjednik Evropske komisije, izjavljuje:

> *U Srebrenici je prije 25 godina ispisana najmračnija stranica moderne evropske historije. (...) U julu 1995. godine, na brdima u okolini Srebrenice, više od 8.000 ljudi, uglavnom dječaka i muškaraca, ubijeno je sistematski i ciljano. Srebreničani su računali na UN i status grada kao zaštićene zone, a umjesto toga su postali žrtvama genocida. (...) Sjećamo se dešavanja u Srebrenici kao tragičnog dijela naše zajedničke evropske historije. Učiti iz prošlosti znači koristiti ono čemu nas je historija naučila kako bismo izgradili bolju budućnost na temelju zajedničkog razumijevanja naše historije i njenih tragedija.*[31]

Zaključno stajalište

Zločin počinjen u julu 1995. godine u Srebrenici, sigurnoj zoni UN-a, i oko nje Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju i Međunarodni sud pravde osudili su kao zločin genocida. U samo nekoliko dana pokolja nakon pada Srebrenice pogubljeno je više od 8.000 muslimanskih muškaraca i dječaka, dok je gotovo 30.000 žena, djece i starijih osoba prisilno protjerano sa svojih ognjišta. Od 1996. do 2019. godine, Međunarodni krivični tribunal optužio je 161 osobu za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinjena na teritoriji bivše Jugoslavije. Prva osoba koju je Međunarodni krivični tribunal za bivšu Jugoslaviju proglasio krivom za pomaganje i podržavanje genocida u Srebrenici u svojoj presudi od 2. augusta 2001. godine bio je bivši general Vojske Republike srpske Radislav Krstić. Na doživotnu kaznu zatvora zbog genocida i zločina protiv čovječnosti u kasnijim postupcima osuđeni su

[31] Visoki predstavnik Evropske unije i potpredsjednik Evropske komisije Josep Borrell: „Da se nikome nikada ne ponovi Srebrenica“, 11. 7. 2020. godine, Delegacija Evropske unije u Bosni i Hercegovini, dostupno: https://europa.ba/?p=69417, kolumna objavljena u dnevnim listovima *Oslobođenje*, *Nezavisne novine* i *Večernji list* 11. jula 2020. godine.

bivši predsjednik entiteta Republika srpska i vrhovni komandant Vojske Republike srpske Radovan Karadžić kao i ratni komandant Vojske Republike srpske general Ratko Mladić.

Nakon izrečenih presuda Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju i Međunarodnog suda pravde u kojima je utvrđeno da je u Srebrenici počinjen zločin genocida, Evropski parlament usvojio je nekoliko rezolucija o Srebrenici, najprije 2005. godine, a zatim 2009. i 2015. godine. Potom je 2020. godine usvojena Rezolucija o važnosti evropskog sjećanja za budućnost Evrope. U svim usvojenim rezolucijama o Srebrenici, Evropski parlament podsjeća na presudu Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju kojom je zločin u Srebrenici proglašen činom genocida, najoštrije se osuđuje masakar u Srebrenici, obilježava i odaje počast žrtvama zločina.

Nadalje se konstatira da mirovni mandat i snage Ujedinjenih nacija nisu uspjele zaštititi sigurne zone, te se pozivaju Ujedinjene nacije i relevantne međunarodne institucije da u praksi primijene pouke naučene iz ovog neuspjeha u budućim mirovnim misijama.

Posebna pažnja pridaje se izgradnji i očuvanju mira i stabilnosti u regionu. Pomirenje je označeno važnim dijelom evropskog integracijskog procesa. U tom smislu i kroz rezolucije Evropskog parlamenta istaknuta je potreba da se politički predstavnici u Bosni i Hercegovini suoče s prošlošću kako bi zajedno radili na boljoj budućnosti za sve građane u zemlji. Naročito značajnu ulogu u procesu uspostavljanja pravde i izgradnji povjerenja imaju susjedne države, vjerske vlasti, civilno društvo, umjetnost, kultura, mediji i obrazovni sistemi.

Unatoč tome, u Bosni i Hercegovini je i 25. godina nakon zločina genocida počinjenog Srebrenici i dalje prisutan revizionizam historijskih činjenica, veličanje ratnih zločinaca i negiranje zločina genocida.

Literatura i izvori

1. Begić, Kasim*, Bosna i Hercegovina – od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma (1991.-1996.)*, Bosanska knjiga, Sarajevo, 1997.
2. Čekić, Smail – Kreso, Muharem – Macić, Bećir, *Genocid u Srebrenici, "sigurnoj zoni" Ujedinjenih nacija, jula 1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2000.
3. Kurtćehajić, Suad, *Mogućnosti ponovnog oživljavanja Ustava Republike Bosne i Hercegovine, Pregled*, br. 1, 2012.
4. Tuđman, Miroslav i Bilić, Ivan, *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991-1995,* Zagreb, juli 1995.
5. Memišević, Ehlimana, „Poricanje, relativiziranje i trivijaliziranje genocida", specijalni prilog Srebrenica 1995 – 2020, *Oslobođenje*, 11. i 12. juli 2020.
6. ICTY, Predmet: Krstić (IT-98-33), Radislav Krstic becomes the First Person to be Convicted of Genocide at the ICTY and is Sentenced to 46 Years Imprisonment.
7. Report of the Secretary-General Pursuant to General Assembly Resolution 53/35: The Fall of Srebrenica, 15. November 1999, UN General Assembly.
8. Rezolucija Evropskog parlamenta P6_TA (2005) 0296 od 7. jula 2005. godine, Evropski parlament.
9. Rezoluciji o Srebrenici P6_TA 0028 (2009) od 15. januara 2009. godine, Evropski parlament.
10. Rezolucija Evropskog parlamenta od 9. jula 2015. o obilježavanju sjećanja na Srebrenicu (2015/2747 (RSP)), Evropski parlament.
11. Rezolucija Evropskog parlamenta od 19. septembra 2019. o važnosti evropskog sjećanja za budućnost Evrope (2019/2819(RSP)), Evropski parlament.
12. Rezolucija Predstavničkog doma Kongresa Sjedinjenih Američkih Država br. 310 od 9. jula 2015. godine, US Congress.

3. HISTORIJSKE ANALIZE DOGAĐAJA I ZLOČINA 1992–1995.

Dr. sc. Merisa Karović-Babić

REZOLUCIJA 819 – SREBRENICA, APRIL 1993.

Sažetak: Oslanjajući se na detaljnu rekonstrukciju „devet dana pakla“, kako su sudije ICTY-a okarakterisale period nakon pada Srebrenice, u javnom diskursu o genocidu u Srebrenici potpuno dominiraju teme iz jula 1995. godine. No, zastupljenost ranijih perioda u historiografiji, koji se odnose na vrlo dinamična zbivanja unutar Srebrenice tokom 1992, 1993. i 1994. godine, također zauzima značajno mjesto na ljestvici istraženosti tema vezanih za genocid u Srebrenici. O spomenutim pitanjima objavljeno je nekoliko značajnih knjiga, naučnih i stručnih radova, u kojima su, dobrim dijelom, kao osnovna izvorna građa korišteni i dokumenti vojnih jedinica koje su okruživale i napadale Srebrenicu, u prvom redu dokumentacija Drinskog korpusa VRS-a i Užičkog korpusa Vojske Jugoslavije.

Na osnovu navedene literature i dostupnih dokumenata vezanih za zbivanja u Srebrenici s početka 1993. godine, u radu će biti prezentovana sinteza okolnosti koje su prethodile usvajanju Rezolucije 819 u Vijeću sigurnosti Ujedinjenih nacija. Oslanjajući se uglavnom na dostupnu dokumentaciju UNPROFOR-a i Ujedinjenih nacija, cilj ovoga rada jeste da pojasni šta je novoimenovani status sigurne zone suštinski donosio ovom području.

Također, samom usvajanju rezolucija koje se odnose na sigurne zone prethodio je cijeli niz rasprava u Vijeću sigurnosti, s posebnim osvrtom na pitanje kako bi ove zone trebalo nazvati. *Sigurna utočišta*, *zaštićene zone*, *demilitarizovane zone* i u konačnici *sigurne zone* bili su neki od prijedloga i svaki od navedenih termina podrazumijevao je suštinske razlike u statusu navedenih područja. U radu ćemo nastojati pojasniti suštinske razlike između svih ovih naziva, te u konačnici ponuditi objašnjenja zbog čega se Vijeće sigurnosti opredijelilo upravo za ovaj naziv – *sigurne zone* (*safe areas*). U radu će biti analizirane osnovne manjkavosti spomenutih rezolucija i drugih dokumenata Vijeća sigurnosti, nedorečenosti o demilitarizaciji Srebrenice i Žepe, nedovoljnoj prisutnosti UN-snaga, kao i nejasnoći mandata UNPROFOR-a na ovom području.

Ključne riječi: Srebrenica, rezolucije, Vijeće sigurnosti UN-a, UNPROFOR, genocid, Morillon, Kanadski kontingent, sigurne zone, demilitarizacija

Abstract: Relying on a detailed reconstruction of the “nine days of hell”, as ICTY judges characterized the period after the fall of Srebrenica, the public discourse on the Srebrenica genocide is completely dominated by July 1995 topics. However, the representation of earlier periods in historiography, which refer to very dynamic events within Srebrenica during 1992, 1993 and

1994, also occupies a significant place on the scale of research on topics related to the genocide in Srebrenica. Several important books, scientific and professional papers have been published on these issues, in which, for the most part, documents of military units surrounding and attacking Srebrenica were used as basic source material, primarily documentation of the VRS Drina Corps and the Yugoslavian Užice Army Corps.

Based on the cited literature and available documents related to the events in Srebrenica from the beginning of 1993, the paper will present a synthesis of the circumstances that preceded the adoption of Resolution 819 in the United Nations Security Council. Relying mainly on the available documentation of UNPROFOR and the United Nations, the aim of this paper is to clarify what the newly appointed safe zone status has essentially brought to this area. Also, the adoption of resolutions related to safe zones was preceded by a series of discussions in the Security Council, with special reference to the question of what these zones should be called. *Safe havens*, *protected zones*, *demilitarized zones* and ultimately *safe areas*, were some of the proposals and, each of the above terms implied substantial differences in the status of these areas. In this paper, we will try to explain the essential differences between all these names, and finally, offer explanations why the Security Council opted for this name - *safe areas*. The paper will analyze the main shortcomings of the mentioned resolutions and other documents of the Security Council, ambiguities on the demilitarization of Srebrenica and Žepa, insufficient presence of UN forces, as well as ambiguity of UNPROFOR's mandate in this area.

Keywords: Srebrenica, resolutions, UN Security Council, UNPROFOR, genocide, Morillon, Canadian contingent, safe areas, demilitarization

Srebrenica u provinciji br. 5 Vance-Owenovog mirovnog plana

Početkom 1993. godine na međunarodnu političku scenu stupa Vance-Owenov mirovni plan za Bosnu i Hercegovinu, prema kojem je veliki dio teritorije istočne Bosne (veći dio općina Zvornik, Vlasenica, Bratunac, Srebrenica, Rogatica, Višegrad, Goražde i Foča) trebao pripasti provinciji broj 5.[1] Radilo se o jednoj od tri provincije u kojoj bi, prema odredbama Vance-Owenovog mirovnog plana, Bošnjaci činili većinu. Spomenuti gradovi, prema popisu iz 1991. godine, također su imali natpolovičnu većinu

[1] Begić, Kasim, *Bosna i Hercegovina od Vancove misije do Daytonskog sporazuma (1991-1996),* Bosanska knjiga, Sarajevo, 1997, 116.

bošnjačkog stanovništva. To bi ujedno značilo i povlačenje "svih srpskih snaga" iz navedenih područja, kao i demilitarizaciju koja bi trebala biti provedena pod nadzorom UNPROFOR-a.[2] Budući da je crtanje karata posredstvom medijatora za bivšu Jugoslaviju bilo u potpunoj kontradikciji sa "strateškim ciljevima srpskog naroda", koji su se odnosili na brisanje granica na rijeci Drini, umjesto povlačenja neophodnog za implementaciju aktualnog mirovnog plana, jedinice VRS i VJ užurbano su krenule u ostvarivanje navedenih ciljeva, preciziranih Direktivom br. 4. VRS-a od novembra 1992. godine kao i mnogim drugim dokumentima.[3]

Istovremeno sa spomenutim nastojanjima srpskih snaga da ovladaju ovim područjem, u Srebrenici, kao i manjim teritorijama Bratunca, Zvornika i Vlasenice koje su bile pod kontrolom Armije Republike Bosne i Hercegovine, formirana je Komanda Oružanih snaga *Subregije Srebrenica*. S ciljem uvezivanja teritorija pod kontrolom Armije Republike Bosne i Hercegovine, vršeni su povremeni upadi snaga *Subregije Srebrenica* u područja pod kontrolom srpskih snaga.[4] Kao reakcije na

---

[2] UN, Security Council, S/25479, 26 March 1993, Report of the Secretary-general on the Activities of the International Conference on the former Yugoslavia: Peace talks on Bosnia and Herzegovina. Begić, 1997, 116.

[3] ICTY, No. 04386450, Glavni štab Vojske Republike srpske, Str. pov. br. 02/5-, 19. 11. 1992; Vrlo hitno; Naredna dejstva Vojske Republike srpke, Direktiva, dostavlja. – Na ličnost komandanta (Načelnika štaba); Direktiva op. br. 4; AIIZ, 2-3256, Komanda Drinskog korpusa, Vlasenica, 19. 11. 1992, Oper. Vreme 20,00 č, Pripremno naređenje, Op. br. 1, Milenko Živanović; AIIZ, 2-3257, Komanda Drinskog korpusa, str. pov. br. 2-198, 8. 12. 1992. godine u 13,00 časova; Odluka za oslobađanje: Pobudnje, Konjević-Polje i Cerska; Jedanaestog decembra 1992. godine komandant Drinskog korpusa naredio je „energično i hitno izvršenje svih zadataka postavljenih ranije s ciljem zauzimanja Cerske, Srebrenice, Žepe i Goražda, i to urgentno u dijelu koji se odnosi na Pobuđe, Cersku i Konjević Polje. Na preostalom dijelu Podrinja trebalo je što više razbiti snage ARBiH, tako da ukoliko dođe do intervencije, zapadne sile nemaju u njima siguran oslonac". U tom periodu od novembra 1992. do aprila 1993. godine izvedene su ofanzive srpskih snaga u okviru Operacije PODRINJE-93 („Proboj", „Pesnica" i „Udar"). Šadinlija, Mesud, *Između pravde i realpolitike: Odnos mirovnih planova i vojnih operacija u Bosni i Hercegovini: 1992–1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta, Sarajevo, 2018, 238-260. i 371-397.

[4] U knjizi Nijaza Mašića ove akcije detaljno su, iz sata u sat, prezentirane, uz pojašnjenje konteksta u kojima su one poduzete, kao i navođenje broja poginulih pripadnika i Armije Republike Bosne i Hercegovine i srpskih snaga. Mašić, Nijaz, *Srebrenica:*

ove upade načelnik Generalštaba VJ general Života Panić negodovao je zbog gubitka teritorija konstatujući da je "bruka za srpski narod" to što "oni beže, sve napuštaju; onu pomoć koju dajemo u naoružanju, municiju, nalazi se u nekim kućama u selu; nismo mogli da ga izvučemo: mi pripremamo da ga uništimo. Mi maksimalno pomažemo; u ljudstvu Vojska ne bi smela da ide na tuđu teritoriju; ali treba naći dobrovoljce, neke ljude koji će taj deo teritorije da spasi. (…) Tu bi vi trebali, sa vaše strane, trebali da učinite sve i da dovedete vojsku da bude vrlo disciplinovana na izvršavanju zadatka. Neću da govorim o kakvim problemima se radi; ali, to mora – po cenu streljanja. Prostor leve obale Drine ljudi napuštaju; sve ostavljaju i beže; najverovatnije da je to bežanje i zbog ove karte; oni su videli da to nije njihova teritorija i što pre hoće da napuste taj prostor. Njima to treba objasniti".[5] Potom su snage Vojske Jugoslavije, tretirane kao "rezerve GŠ VRS", bile uvedene u borbu na teritoriju Republike Bosne i Hercegovine u Podrinju.[6]

Krajem januara 1993. godine, u toku ofanzive na enklave u Podrinju, generalmajor Dragoljub Ojdanić, komandant Užičkog korpusa Vojske Jugoslavije, obavijestio je komandu Drinskog korpusa da će njegov korpus nastaviti „naprednu operaciju do 31. 1. 1993. godine, najdalje do 12. časova; dostignutu liniju koju ćemo mi zaprečiti, trebate prihvatiti i posesti je snagama iz vašeg sastava do 12.00 časova 31. 1. 1993. godine; potrebno je da obezbedite ekipe za sanaciju bojišta, jer je na

agresija, otpor, izdaja, genocid, Općina Srebrenica, Srebrenica, 1999; Također vidi više: ICTY, IT-03-68-T, Pred pretresnim vijećem II, *Tužilac vs Naser Orić*, Presuda; 30. juni 2006; ICTY, IT-03-68-A, Pred žalbenim vijećem, *Tužilac vs Naser Orić*, Presuda, 3. juli 2008, VII dispozitiv, 67. (Dokazni materijali iz navedenih presuda značajni su jer se u njima razmatra cijeli niz detalja koji se odnose na same okolnosti u kojima se Srebrenica našla, a i detaljno se obrazlažu svi napadi na sela koja su bila pod kontrolom VRS-a.); Sud Bosne i Hercegovine, S1 1 K 014977 15 Kri, *Predmet Tužilaštva BiH vs Naser Orić*, Prvostepena presuda, 9. 10. 2017, 4; Drugostepena presuda, 30. 11. 2018, 4.

[5] ICTY, 02944123, Predsednik Savezne republike Jugoslavije, Stenografske beleške sa proširene sednice Saveta za usaglašavanje stavova o državnoj politici – 21. januara 1993. godine, Beograd, 34; Također vidi: Tromp, Nevenka, *Smrt u Hagu: nezavršeno suđenje Slobodanu Miloševiću*, University Press, Sarajevo, 2019, 213.

[6] O učešću Vojske Jugoslavije u januarskoj ofanzivi na Podrinje, vidi više: Šadinlija, 2018, 380-381.

savladanom prostoru ostao veliki broj leševa. U sastav ekipa za sanaciju bojišta potrebno je da uključite novinare i snimatelje u cilju prikupljanja dokaza potrebnih za korišćenje u propagandne svrhe i dokumentovanje zločina nad srpskim narodom".[7] Potom je Dragoljub Ojdanić postavljen za komandanta novoformirane Operativne grupe *Romanija*, preko koje je Vojska Jugoslavije snabdijevala srpske snage u Podrinju materijalno-tehničkim sredstvima i na taj način kontrolisala njihov utrošak.[8]

Zahvaljujući angažovanju Vojske Jugoslavije, te intenzivnom pritisku, granatiranju, djelovanju teškom artiljerijom po civilnim ciljevima, 1. marta 1993. godine srpske snage okupirale su Cersku. I dok je komanda Drinskog korpusa radila na „stabilizaciji linije odbrane" u Cerskoj,[9] komandant snaga UNPROFOR-a (*United Nations PROtection FORces*) u Bosni i Hercegovini[10] general Morillon, 5. i 6. marta 1993. godine,

[7] AIIZ, 2-3258, Komanda Užičkog korpusa, Str. pov. br. 174-2, 10.00 časova 29.1; Uručiti odmah; Obaveštenje o daljem angažovanju Užičkog korpusa. Dostavlja – Glavnom štabu Vojske srpske i Drinskom korpusu (Na znanje). Karović, Merisa – Omerović, Husejin – Aličković, Ešref, „Genocid na području opštine Vlasenica 1992–1995", u: *Genocid u Bosni i Hercegovini: posljedice presude MSP: Zbornik radova Međunarodne naučne konferencije*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta, Sarajevo, 2011, 942; Šadinlija, 2018, 383.

[8] Šadinlija, 2018, 385-386; Čekić, Smail, *Genocid i istina o genocidu u Bosni i Hercegovini*, Univerzitet: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2012, 91.

[9] ICTY, 04267531, Komanda Drinskog korpusa, Str. pov. broj 04/4-133, 4. 3. 1993, HITNO, Redovni borbeni izvještaj, dostavlja. – GLAVNOM ŠTABU VOJSKE RS.

[10] Snage UNPROFOR-a (*United Nations PROtected FORces*) osnovane su 21. februara 1992. godine Rezolucijom br. 743 Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija. Sarajevo je odabrano za sjedište misije, ali je, početkom opsade glavnog grada Republike Bosne i Hercegovine, misija UNPROFOR-a premještena u Zagreb. Rezolucijama br. 758 od 8. juna i 769 i 700 i 771 od 7. i 12. augusta i 776 od 14. septembra, mandat UNPROFOR-a proširen je i na cijelu Bosnu i Hercegovinu (UNPROFOR II). Sudeći po zadaćama koje je preuzeo UNPROFOR II, - osiguranje dostave humanitarne pomoći i kreiranje klime pogodne za pregovore, ali uz napomenu da „bilo kakva upotreba sile ne dolazi u obzir", jasno je stavljeno do znanja da će se zadržati na tradicionalnoj mirovnoj misiji (*peacekeepingu)*, bez ambicija nametanja mira (*peace enforcment)* (Više u: Filipović, Vladimir, *Ispod plavih šljemova – Motivi država za sudjelovanjem u misiji UNPROFOR-a 1992–1995*, Plejada, Zagreb i University Press – Magistrat izdanja, Sarajevo, 2015, 90-106; Također vidi: UN/S/RES/743 (1992), UN/S/RES/758 (1992); UN/S/RES/769 (1992); UN/S/RES/770 (1992); UN/S/RES/771 (1992); UN/S/RES/776 (1992).

zajedno s predstavnicima Visokog komesarijata UN-a za izbjeglice (UNHCR), Svjetske zdravstvene organizacije (WHO), Međunarodnog komiteta crvenog križa (MKCK), vojnim posmatračima Ujedinjenih nacija (UNMO) i članovima UNPROFOR-a, posjetio je ovo selo. Zaključak Morillonovog izvještaja koji se odnosio na Cersku glasio je: „Cerska je pala, napuštena i ne treba humanitarnu pomoć.“[11] Ipak, nakon osvajanja sela, bacali su humanitarnu pomoć iz aviona, te je „četiri kilometra staze u dolini od Konjević-Polja prema Cerskoj bilo pokriveno praznim MRE paketima“.[12] Nakon Morillonovog odlaska iz Konjević-Polja, nastavljeno je granatiranje, uslijedila je okupacija sela, čime je stegnut obruč oko Srebrenice.

Morillon u Srebrenici

Tokom prve polovine marta 1993. godine, veliki broj izbjeglica, praćen konstantnim zasjedama i granatiranjem od strane VRS-a, kretao se prema selima koja su i dalje bila pod kontrolom Armije Republike Bosne i Hercegovine, da bi naposljetku stigao u Srebrenicu.[13] Upozorenje generalnog sekretara UN-a kako “status quo neće uticati na konačne teritorijalne odredbe”[14] uslijedilo je tek nakon što su pripadnici VRS/VJ okupirali navedene enklave. Gubitkom 90% sela izgubljena je svaka mogućnost prehrane, a grad Srebrenica morao je primiti na desetine hiljada novih prisilno protjeranih lica. U toj ofanzivi Žepa je potpuno odvojena od Srebrenice, čime je postala izolovana enklava sama za sebe, odvojena uskim koridorom pod kontrolom VRS-a.[15] Humanitarna situacija bila je “potpuno tragična”, na ulicama, “otvorenom zraku, bez ikakvog zaklona” i snijegu spavalo je hiljade raseljenih osoba.[16]

[11] ICTY, 7D13-0003, Sjedište komande BH Sarajevo, Hitno, Povjerljivo; PREDMET: Izvještaj – posjet generala MORILLONA Cerskoj – 5/6 marta 1993.

[12] Isto.

[13] Čekić, 2012, 79.

[14] UN, Security Council, S/25479, 26 March 1993, 4.

[15] Čekić, 2012, 80.

[16] HQ BH Command (Main) Kiseljak, Most Immediate UN Restricted, 15 2000A MAR 93, TO: HQ UNPRORFOR Zagreb, BH COMD LO DET Zagreb, BH COMD FWD Sarajevo; FROM: BH Comd Main Kiseljak, BRIG R A CORDY-SIMPSON COS HQ BH COMD, Subject: Special SITREP – Srebrenica.

Ponukan izvještajima o očajnoj situaciji u gradu, nakon obilaska Cerske i Konjević-Polja, 11. marta general Morillon posjetio je Srebrenicu. Nakon sastanka s komandantom 28. divizije Armije Republike Bosne i Hercegovine Naserom Orićem Morillona je okružilo mnogo žena i djece koji su očekivali da riješi novonastalu situaciju, ne dozvolivši mu da izađe iz grada. Kako bi umirio nezadovoljnu masu ljudi, komandant UNPROFOR-a izrekao je čuvenu rečenicu: “Ja sam sada odlučio ostati u Srebrenici. Vi ste sada pod zaštitom UN snaga.”[17] Razmještanje jednog kontingenta kanadskih trupa UNPROFOR-a – što je podrazumijevalo oko 150 vojnika, kao i demilitarizacija grada, inicijative koje su obilježile naredni period Morillonova djelovanja – imalo je za cilj da pokaže kako se ispunjava spomenuto Morillonovo obećanje dato stanovnicima Srebrenice koje se odnosilo na njihovu zaštitu od strane UN-snaga. Četiri dana nakon ovog obećanja, na sastanku od 15. marta, Morillon je sugerisao generalu Milovanoviću da bi se mogla formirati “neka vrsta zaštićene zone UN-a oko Srebrenice, Skelana, Cerske i Bratunca“,[18] nakon čega je tražio odobrenje od nadređenih u UNPROFOR-u i UN-u da Srebrenicu proglasi za zonu pod zaštitom UN-a,[19] po uzoru na UNPA-zone (*United Nations Protected Areas*) u području samoproglašene Republike srpska Krajina (RSK) u Hrvatskoj. S ciljem da informiše Komandu UNPROFOR-a u Zagrebu, kao i Sekretarijat UN-a u New Yorku, Morillon je poslao pismo Glavnom štabu UNPROFOR-a u Kiseljak, u kojem je iznio svoje ideje o demilitarizaciji Srebrenice, uz napomenu da “osim nešto civilne policije koju bi imenovalo Predsjedništvo u cilju održavanja mira u gradu, svi muškarci koji žele da ostanu ovdje moraju predati svoje oružje mojoj komandi u Srebrenici”.[20] Još ranije, početkom marta, predsjednik Vijeća sigurnosti UN-a, izražavajući zabrinutost zbog ubijanja nevinih ljudi u istočnoj Bosni, kao i pada Cerske i okolnih sela,

[17] https://www.youtube.com/watch?v=uPMN0RLU3l0, BBC, The Death of Yugoslavia (50f6) A Safe Area, 5. novembar 2011.
[18] Jan Willem Honig – Norbert Both, *Srebrenica hronika ratnog zločina*, Ljiljan, Sarajevo, 1997, 113.
[19] ICTY, R0170516, Report May Tucker MA COMD BH COMD 151045A MAR 93. Oliver de Bavinchove, G3 Plans, Major.
[20] Honig – Both, 1997, 114.

tražio je od generalnog sekretara da "preuzme hitne korake za povećanje prisustva UNPROFOR-a u istočnoj Bosni".[21] No, Morillonovi nadređeni u New Yorku, u Sekretarijatu UN-a, bili su ljuti što ih nije konsultovao prije nego što je krenuo u enklavu. Bojali su se da gube kontrolu i da Morillon gura UN u ulogu protektora "zaštićene zone", odgovornost koju je Sekretarijat UN-a želio izbjeći.[22]

Nagovještaji formiranja sigurnih zona u Bosni i Hercegovini potakli su američku *Interagencijsku radnu grupu za Balkan* da razmotri osnivanje ovih utočišta (*safe havens*) oko Srebrenice i drugih gradova u Bosni uz upotrebu „zapadnih vojnih snaga", te su došli do zaključka da to može redukovati broj civilnih žrtava i pomoći u implementaciji Vance-Owenovog mirovnog plana. Oni su, međutim, u sedam tačaka naveli nedostatke formiranja ovakvih utočišta, ukazujući na opoziciju "bosanskih Srba", ukoliko dođe do nasilnog uspostavljanja sigurnih zona, za što bi onda bilo potrebno "veće uplitanje zapadnih snaga". Nagovještava se neophodnost promjene mandata UNPROFOR-a, koji bi, u slučaju uspostave ove vrste zona ili utočišta trebao odvraćati, braniti od napada, kao i nadzirati "zračni prostor". Autori dokumenta pretpostavljaju da bi se Moskva složila s uspostavom sigurnih zona za "etničke Muslimane" ukoliko ne bi bila potrebna sila kako bi se one formirale, uz napomenu da bi se oni suprotstavili ukoliko uoče bilo kakav povod za zapadnu vojnu intervenciju.[23] Uz sve navedene nedostatke o formiranju sigurnih utočišta, razumljivo je da Sjedinjene Američke Države nisu bile za implementaciju tog koncepta, te se čini da je zabrinutost zbog eventualnog protivljenja Rusije bio tek štit za američku politiku. Naporedo s ovim diplomatskim aktivnostima, prema izvještajima koji su stizali u komandu UNPROFOR-a, od njihovih službenika na terenu, "Srbi trenutno čiste 4-5 sela dnevno", te da bi, nastave li ovim tempom, mogli "zauzeti cijeli džep za dvije sedmice". U izvještaju se dalje kaže da "u ovoj fazi dobivaju veliku podršku preko granice iz Srbije", koja se

[21] UN, Security Council, Distr. General, S/25361, 3 March 1993, Note by the President of the Security Council.

[22] Honig – Both, 1997, 112-113.

[23] Approved for Release CIA Historical Collections Division AR-70-14 1OCT2013, DCI Interagency Balkan Task Force, Establish Safe Havens Around Srebrenica and other Bosnian Cities With the Use of Western Military Force, 23 March 1993.

sastoji u artiljeriji, avionima i konvojima s municijom.[24] U Specijalnom izvještaju o situaciji u Srebrenici pomoćnik načelnika za operativne poslove Glavne komande UNPROFOR-a za Bosnu i Hercegovinu pukovnik Leentjes upozorio je da je "ofanziva stvorila veliku izbjegličku krizu" i da, ukoliko "padne Srebrenica, izbjeglicama neće preostati ništa drugo nego da krenu" prema drugim enklavama. Također upozoravaju da ako se ne bude mogao organizovati slobodan prolaz (s prevozom) za izbjeglice u srebreničkoj enklavi tokom sljedećih sedam do četrnaest dana, postoje naznake da će "Srbi provesti genocidno čišćenje čitave enklave, što bi moglo značiti smrt za 80.000 ljudskih bića. (...) U svakom slučaju, malo je nade da će sadašnji pokušaji da Srbi zaustave svoj napad biti uspješni. Nije vjerovatno da će oni zaustaviti ovu ofanzivu dok enklava, na ovaj ili onaj način, ne bude očišćena".[25] Potom su, shvativši ovu situaciju krajnje ozbiljnom, zvaničnici UNPROFOR-a i UNHCR-a uložili diplomatske napore, koji su rezultirali time da su u Srebrenicu, prvi put nakon novembra 1992, počeli stizati konvoji s humanitarnom pomoći, vraćajući se u Tuzlu puni izbjeglica iz enklave. Na jedan od njih, 29. marta 1993, koji je brojao 19 kamiona, umjesto planiranih 750, ukrcalo se 2.500 ljudi. Konvoj se susreo s Mladićem na mostu u Bratuncu, koji je sugerisao Laurensu Jollesu, zvaničniku UNHCR-a, da bi "umjesto 19 kamiona UN-a trebalo doći 300 kamiona dnevno, kako bi preselili sve što prije".[26] No, ubrzo je postalo jasno da bi grad na ovaj način mogao ostati bez civila, što bi ujedno značilo i dobrovoljnu predaju, te su Ratno predsjedništvo Srebrenice i civilne vlasti zaključili

[24] ICTY, R0170460, HQ BH Command (MAIN) Kiseljak, Most Immediate, UN Restricted, DATE/Time: 18 2230A MAR 93, TO: HQ UNPROFOR Zagreb, BH Command FWD Sarajevo, FROM: BH COMD Main Kiseljak COL P LEENTJES. Subject: Special SITREP Srebrenica – 18 March 1993; ICTY, R0185550, Distribucija ograničena na UN, Datum/vrijeme: 20 2355A Mart 1993, Prima: Štab UNPROFOR-a Zagreb, Isturena komanda za BiH Sarajevo, ŠALJE: Glavna komanda za BiH, PUK. P. Lentjes, Pomoćnik načelnika štaba za operativne poslove. Predmet: Specijalni izvještaj o situaciji.

[25] ICTY, R0185550, Distribucija ograničena na UN, Datum/vrijeme: 20 2355A Mart 1993, Prima: Štab UNPROFOR-a Zagreb, Isturena komanda za BiH Sarajevo, ŠALJE: Glavna komanda za BiH, PUK. P. Lentjes, Pomoćnik načelnika štaba za operativne poslove. Predmet: Specijalni izvještaj o situaciji.

[26] Honig W. – Both N. 1997, 116.

da se obustavi evakuacija.[27] U pismu upućenom generalnom sekretaru UN-a, visoki komesar za izbjeglice Sadako Ogata upozorila je kako je "humanitarna situacija u Srebrenici i dalje zastrašujuća. Hiljade žena i djece su slabe, iscrpljene izgladnjele. Čak i pod normalnim uslovima infrastruktura Srebrenice ne bi mogla podržati trenutno stanovništvo, više od 75% su izbjeglice iz drugih područja istočne Bosne. (…) Oni očajno žele pobjeći u sigurnost zato što ne vide drugog izlaza osim smrti ako ostanu gdje su sada". Ogata je predložila dvije opcije kako bi se "spasili životi ljudi uhvaćenih u klopku u Srebrenici". Pod prvom opcijom podrazumijevala je neophodnost pojačanja međunarodnog prisustva, uključujući i UNPROFOR, da bi enklavu pretvorili u područje pod zaštitom UN-a, i "pružili pomoć za održavanje života u većem obimu nego što je trenutno dopušteno". Ukoliko se ne uspije u tome, alternativa je bila druga opcija koja bi podrazumijevala „evakuaciju ugroženog stanovništva u Srebrenici velikih razmjera".[28] Kao reakciju na ovo pismo, nakon konsultacija s članovima Vijeća sigurnosti UN-a, predsjedavajući je izdao saopćenje u kojem navodi da je Vijeće šokirano i izuzetno zabrinuto zbog teške i pogoršane humanitarne situacije do koje je došlo u Srebrenici. Vijeće sigurnosti poziva se na zahtjev u izjavi od 3. marta 1993. godine (S/25361) od generalnog sekretara da poduzme hitne korake ka povećanju prisustva UNPROFOR-a u istočnoj Bosni te pozdravlja akcije koje su već poduzete s tim u vezi.[29] Pozivajući se na ovu zabilješku, komandant snaga UNPROFOR-a u Zagrebu general Wahlgren uputio je pismo Miloševiću i Karadžiću, u kojem se, pored ostalog, zahtijeva da se opsada Srebrenice završi, te da se hitno rasporede tri tima UNMO i jedan pješadijski kontingent u to područje.[30]

---

27 RBiH, Ratno Predsjedništvo Opštine Srebrenica, Broj 262/93, Srebrenica, 3.4.1993. – Predsjedništvu RBiH, Vladi, Glavnom štabu OS RBiH, UNPROFOR-u Sarajevo, Ambasadoru R Francuske gosp., Henry Jacolin.

28 UN, Security Council, S/25519, 3 April 1993, Letter dated 2 Aprila 1993 from the Secretary-General Addressed to the President of the Security Council. Annex, Letter dated 2 April 1993 the United Nations High Commissioner for Refugees addressed to the Secretary-General, Sadako Ogata.

29 UN, Security Council, S/25520, 3 April 1993, Note by the President of the Security Council.

30 UNPROFOR, 4 April 1993, TO: Col Petrounev, CLO Belgrade, FROM. LT GEN L.E. Whalgren Force Commander UNPROFOR, Letter from Force Commander to mr. Milošević. Lt.Gen. Lars-Eric-Wahlgren Force Commander.

Pregovori u Beogradu i Sarajevu, granatiranje Srebrenice 9–12. aprila 1993.

S ciljem da uvjere Mladića kako je neophodno razmjestiti kanadske trupe u Srebrenicu, 9. aprila 1993. komandanti UNPROFOR-a generali Wahlgren i Morillon sastali su se s njim, Miloševićem i Gverom u Beogradu. Kao odgovor na Mladićevo negodovanje "zašto je Srebrenica centar svijeta", Wahlgren mu je čak predložio da se "balansira kretanjem i razmještanjem trupa" tako što bi se, naprimjer, jedan dio snaga UNPROFOR-a mogao razmjestiti u Trebinje. Wahlgren je naglasio da je "kontingent u Tuzli, spreman za pokret, i da akcija mora biti poduzeta sada", nakon čega bi odmah započeo proces demilitarizacije Srebrenice, kao i implementacija Rezolucije 787, koja se odnosi na "završetak blokade gradova i njihova demilitarizacija".[31] Dva dana nakon ovog beogradskog sastanka, 12. aprila – dok je general Wahlgren ponovno okušavao svoje pregovaračke sposobnosti, ovoga puta na Sarajevskom aerodromu, uvjeravajući generala Mladića da UNPROFOR ima mandat rasporediti svoje snage u Srebrenicu[32] – s položaja VRS-a u Zalazju granatirano je betonsko igralište ispred Srednjoškolskog centra, kada je ubijeno 70, a ranjeno preko 100 civila.[33] "Bolnica je bila prepuna ranjenika. Mnogi su ležali na hodnicima. Amputacije su vršene ručnom pilom bez anestezije."[34] Službenici UNPROFOR-a, koji su se tada nalazili u Srebrenici, obavještavajući komandu UNPROFOR-a o ovom zločinu, istakli su da je "ovo gađanje civila teško povjerovati, a kamoli

[31] ICTY, Outgoing Code Cable, TO: Annan (Only), UNATIONS, New York, (No Distribution), From: Wahlgren, UNPROFOR, Zagreb, Date: 11 April 1993, Number: UNPROFOR Z-495, SUBJECT: High-level Military meeting in Belgrade of 9 April 1993. Note for the file, Force Commander General Ratko Mladic, Belgrade, 9 APRIl 1993, Present: Lt Gen Lars Eric Wahlgren, Force Commander, UNPROFOR, Mr. Cedric Thornberry, Deputy Chief of Mission, Director of Civil Affairs UNPROFOR, Lt Gen Philippe Morillon, Commander, Bosnia Herzegovina, Command, UNPROFOR; Lt Gen R. Mladic, Maj – Gen Gvero.

[32] ICTY, Sarajevo-Aerodrom, 2.4.1993, Razgovori sa generalom Valgrenom, u: Bilježnica Ratka Mladića, 2.4.-24.10.1993, 17.

[33] Čekić, 2012, 92; *Samrtno srebreničko ljeto '95. Svjedočanstvo o stradanju Srebrenice i naroda Podrinja*, Udruženje građana "Žene Srebrenice" – Tuzla, Tuzla, 1998, 150-151, 225-226

[34] *Samrtno srebreničko ljeto '95,* 1998, 149-151. i 225-227.

opravdati“. Zahtijevali su više pokrivenih kamiona i autobusa za konvoj, kao i jedan helikopter za vazdušnu evakuaciju, koji je, kako su istakli “potrebniji više nego ikada do sada”.[35] Dobivši ovaj izvještaj, general Wahlgren je poslao poruku na Pale, kao “izraz njegove duboke zabrinutosti za ovaj užasan razvoj događaja u već ionako strašnoj situaciji, koja ubrzano postaje sve gora”.[36] Grad je intenzivno granatiran i narednog dana,[37] kada su “Srbi preko UNHCR-a uputili ultimatum za predaju” u roku od 48 sati.[38] Dva dana nakon ove obavijesti, iz Drugog korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine konstatovali su kako je “stanje u Srebrenici alarmantno i kritično (…) mi moramo nešto učiniti, moramo pomoći tom narodu (…) ja vas zadnji put molim da odmah u toku noći pristupite traženju dobrovoljaca, najhrabrijih, koji su spremni još danas u večernjim satima da krenu na ubacivanje u Srebrenicu”.[39] Ubrzano su još više intenzivirane diplomatske aktivnosti u Ujedinjenim nacijama kako bi se spriječio sve evidentniji pad grada.

Dakle, sada je, za razliku od 1992. godine i rješenja izbjegličke krize, motiv za formiranje sigurnih zona bio mnogo snažniji – sprečavanje vojne intervencije koja je, ukoliko bi došlo do pada Srebrenice, bila sve izvjesnija.

---

35 UNPROFOR, Najhitnije, 12.4.1993, Istureno komandno mjesto BiH Sarajevo, Šalje: Ured zapovjednika snaga UNPROFOR Zagreb, Dostaviti: glavna komanda BiH Kiseljak. Predmet: Poruka za Pale u vezi sa situacijom u Srebrenici.

36 Isto.

37 Čekić, 2012, 94.

38 Silber Laura – Little Allan, *Smrt Jugoslavije*, Otokar Keršovani, Opatija, 1996, 265.

39 Armija RBiH, Komanda 2. korpusa, Str. pov. br. 01/23-14, Tuzla, 16.4.1993. god. Br. 129, Vrlo hitno, URGENT. Pomoć narodu Srebrenice.

Rezolucija 819

U jednom od pisama koje je ambasador i stalni predstavnik Republike Bosne i Hercegovine pri UN-u[40] Muhamed Šaćirbey uputio predsjedniku Vijeća sigurnosti zahtijeva se da ono "najhitnije preduzme sve neophodne mjere kako bi se preostalim stanovnicima Srebrenice garantovala sigurnost".[41] Ova pisma, kao i medijski izvještaji naveli su članice nesvrstanih zemalja pri Vijeću sigurnosti da istog dana, 16. aprila, predlože rezoluciju kojom bi Srebrenica bila proglašena sigurnom zonom.[42] Sjednica Vijeća počela je u 11.45, a jedina tačka dnevnog reda bila je situacija u Bosni i Hercegovini.[43] Iako nije bilo nikakve službene debate prije glasanja, neformalne privatne konsultacije članica Vijeća trajale su više od dvanaest sati.[44] Sastanci, uglavnom bilateralne prirode, između predlagatelja Rezolucije – nesvrstanih zemalja i stalnih članica Vijeća – rezultirali su da se, uz određene izmjene,[45] prijedlog Rezolucije stavi

[40] Vijeće uopće nije reagovalo na pismo ambasadora Šaćirbeya, u kojem obavještava predsjednika Vijeća sigurnosti da je, tokom noći 4.4.1993. "s područja Republike Srbije konvoj oklopnih vozila ušao je u Zeleni Jadar, u BiH". Security Council, S/25529, 5 April 1993, Letter Dated 5 April 1993 from the premanent Representative of Bosnia and Herzegovina to the United Nations Addressed to the President of the Security Council. Muhamed Sacirbey, Ambassador and Permanent Representative; ICTY, Izjava svjedoka, Diego E. Arria, 11. i 14. april 2003, i 22, 23, 24. i 25. septembar 2003. U: *Genocid u kontinuitetu: Svjedočenje ambasadora Arrie*, Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2011, par. 39. (Dalje: Arria D, *Svjedočenje,* 2003).

[41] UN, Security Council, S/25616, 16 April 1993, Letter dated 16 April 1993 from the Permanent Representative of Bosnia and Herzegovina to the UN Addressed to the President of the Security Council. Muhamed Sacirbey, Ambassador and Permanent Representative.

[42] UN, Security Council, S/25617, 16 April 1993, Draft resolution.

[43] UN, Security Council, Provisional, S/PV.3199, 16 April 1993, Provisional Verbatim Record of the 3199th meeting. Held at Headquarters, New York, on Friday, 16 April 1993, at 11.45 p.m.

[44] Sastanak je počeo u 11.45, a završio u ponoć.

[45] Prema svjedočenju jednog od predlagatelja Rezolucije, ambasadora Arrie, njihov prijedlog pretrpio je značajne izmjene od strane stalnih članica Vijeća sigurnosti. Prvobitni prijedlog, koji je glasio „zaštićena zona Srebrenica" (Protected Area od Srebrenica), promijenjen je u „sigurna zona Srebrenica" (safe area Srebrenica). Arria dalje navodi da su događaji koji će potom uslijediti „potvrdili da su to dva sasvim različita koncepta". Arria D, *Svjedočenje*, 2003, par. 200.

na glasanje. Iako su stalne članice Vijeća Francuska, Ujedinjeno Kraljevstvo (UK) i Sjedinjene Američke Države (SAD) podržale predloženi tekst Rezolucije, smatrale su kako zbog predizborne situacije u Rusiji i neizvjesne sudbine predsjednika Jeljcina, njeno usvajanje treba odgoditi za kraj mjeseca. No, pod medijskim pritiskom, kao i stalno nadolazećim vijestima o haotičnoj situaciji u Srebrenici, Vijeće sigurnosti usvojilo je predloženu Rezoluciju, numerisanu pod rednim brojem 819. Pozivajući se na odredbe Rezolucije 815 o proširenju mandata UNPROFOR-a, Vijeće zahtijeva da se "sve strane i svi oni kojih se to tiče ophode prema Srebrenici i okolnom području kao prema sigurnoj zoni koja mora biti pošteđena svakog oružanog napada ili bilo kojeg neprijateljskog čina".[46]

Istog dana Wahlgren je poslao dopis Annanu, u kojem ga obavještava da je primio hitnu poruku od predsjednika Miloševića, koji ga je zamolio da razmjesti vojne posmatračke timove u Srebrenici i oko nje, što je i Karadžić prihvatio. Također je dogovoreno da će se pregrupisati Kanadski kontingent iz Tuzle, s ciljem da se pošalje u Srebrenicu, nakon što komanda UNPROFOR-a za Bosnu i Hercegovinu potvrdi detaljnije smjernice s Mladićem.[47] Kako bi prividno ispunio zahtjev iz Rezolucije da se "odmah prekinu svi oružani napadi od strane paravojnih jedinica bosanskih Srba na Srebrenicu i njihovo trenutačno povlačenje iz područja oko Srebrenice",[48] Karadžić izdaje naredbu Glavnom štabu VRS-a da se obustave sva djelovanja u Srebrenici i oko nje, da se zaustave na dostignutim položajima, da se obezbijedi pacifikacija grada "tako što će muslimanske snage predati oružje UNPROFOR-u, a UNPROFOR isto pohraniti po sistemu dva ključa, zajedno sa srpskim snagama…".[49] To je bila inicijativa na kojoj je više od mjesec dana

[46] Tepić, Ibrahim (ur.), *Rezolucije Vijeća sigurnosti UN o Bosni i Hercegovini: od rezolucije 713 od 25.09.91 do rezolucije 1004 od 12.07.95*, Press centar ARBiH, Sarajevo, 1995, Rezolucija 819, 16. april 1993, 62-64.

[47] Code Restricted, Outgoing Code Cable, To: Annan, UNATIONS, New York, INFO: Owen, ICFY, New York, From: Wahlgren, UNPROFOR, Zagreb, Most Immediate, Date: 16 April 1993, Number: UNPROFOR-490, Subject: Message from President Milosevic re Srebrenica.

[48] Rezolucije VS, ur. Tepić, 1995, Rezolucija 819, 16. april 1993, 62-64.

[49] Glavnom štabu VRS, str. pov. br. 01/-53/93, 16.4.1993. god. Naređujem, Predsjednik Republike dr. Radovan Karadžić.

intenzivno radio general Morillon, a rezultirala je razmještanjem jednog kontingenta Kanadskog bataljona 2 UNPROFOR-a iz Tuzle u Srebrenicu, nakon čega su im pripadnici 28. divizije trebali predati ionako malobrojno oružje kojim su raspolagali. Prema sporazumu o demilitarizaciji, potpisanom nakon višesatnih pregovora na Sarajevskom aerodromu, "svo oružje, municija, mine, eksploziv i borbene zalihe /osim medicinskih/ bit će predani UNPROFOR-u. (...) U gradu neće ostati nijedna naoružana osoba ili jedinica osim UNPROFOR-a".[50]

Rezolucija 819 bila je prva od dvije rezolucije kojima je šest bosanskohercegovačkih gradova proglašeno za sigurne zone. To je značilo da je još uvijek bilo nejasno šta bi sigurne zone zapravo trebale predstavljati, a u periodu kada je ona usvojena, uveliko su se nagovještavale konkretnije akcije, poput vojne intervencije na položaje VRS-a.[51] Smatramo da su ove bojazni predstavljale glavni razlog zbog kojega je Karadžić izdao spomenutu naredbu Glavnog štaba VRS-a da se njihove snage zaustave na dostignutim položajima u Srebrenici i oko nje.

[50] ICTY, 01857841, Štab Vrhovne komande OS RBiH. Broj: 0271594-320, Sporazum o demilitarizaciji Srebrenice, potpisali: gen. Sefer Halilović, gen. Ratko Mladić, gen. Laris Erik Valgren, 18.4.1993.

[51] Dan nakon usvajanja Rezolucije, 17. aprila američka Vlada razmatrala je mogućnost vojne intervencije. Al Gore, potpredsjednik SAD-a, Antony Lake, savjetnik za nacionalnu sigurnost, Madeleine Albright, predstavnica SAD-a pri UN-u, kao i stručnjaci za Balkan pri Ministarstvu vanjskih poslova SAD-a bili su najgovorljivije pristalice ukidanja embarga uvoz naoružanja i izvođenje zračnih udara na položaje VRS-a. Najveći protivnik svake vojne opcije bio je Pentagon, na čelu s generalom Colinom Powelom. (Vidi: Hodge, Carol, *Velika Britanija i Balkan od 1991. do danas*, Detecta, Zagreb, 2007, 124); Ipak, u drugoj polovini maja 1993, pod izgovorom zapadnoevropskog odbijanja ove inicijative (*lift and strike*), i SAD su privremeno odustale od retorike o vojnoj intervenciji. Vidi: Lukić, Reneo, „Vanjska politika Clintonove administracije prema ratovima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (1993-1995)", *Časopis za suvremenu povijest (Zagreb)*, god. 38 (2006), br. 1, 9-11.

Dolazak Kanadskog kontingenta i *Sporazum o demilitarizaciji Srebrenice*

Budući da je Rezolucijom potvrđen "suverenitet, teritorijalna cjelovitost i politička neovisnost Bosne i Hercegovine", a da se od SRJ zahtijevalo da "odmah obustavi dotok vojnog naoružanja, opreme i usluga paravojnim jedinicama bosanskih Srba i RBiH", kao i da "poduzme sve mjere u okviru vlastitih mogućnosti u smjeru sprečavanja počinjavanja zločina genocida",[52] ni u jednom paragrafu teksta Rezolucije nije ni nagoviješteno bilo šta što bi moglo navesti na zaključak kako pripadnici Armije Republike Bosne i Hercegovine u Srebrenici trebaju predati svoje ionako malobrojno naoružanje. Dakle, iako u samom tekstu Rezolucije nigdje nije spomenuto razoružanje stanovnika Srebrenice, naprotiv, dan ranije, pokrenuta je inicijativa o ukidanju embarga na uvoz naoružanja,[53] čini se da je ona poslužila kao povod realizacije planova komande UNPROFOR-a na terenu posredstvom generala Morillona. U vrijeme rasprava o Rezoluciji, Vijeće uopće nije znalo da su se odvijali pregovori u kojima je komandant UNPROFOR-a aktivno učestvovao, uvjeravajući komandanta Armije Republike Bosne i Hercegovine da potpiše sporazum.[54] Svjesni činjenice da veličina i oprema kanadske jedinice koja je podrazumijevala malu grupu od 143 lahko naoružana vojnika "nije bila impresivna" te "ni sebi nije ulivala neko povjerenje",[55] Sekretarijat UN-a ogradio se da je "demilitarizacija Srebrenice bila korak dogovoren od strana, a ne nešto što je predloženo

---

[52] Rezolucija VSUN, 819, 16. april 1993, 62-64.

[53] Na ovu inicijativu podsjetile su članice pokreta nesvrstanih zemalja pri Vijeću sigurnosti UN-a. UN, Security Council, S/25605, 15 April 1993, Letter Dated 15 April 1993 from the Permanent representative of Venezuela to the United Nations Addressed to the President of the Security Council.

[54] UN, Security Council, Distr. General, S/25700, 30 April 1993, Report of the Security Council Mission Established Pursuant to Resolution 819 (1993). Letter of transmittal, Letter dated 30 April 1993 from the Security Council Mission established pursuant to resolution 819 (1993) addressed to the President of the Security Council, paragraf 14. (Dalje: UN, S/25700, 30 April 1993. Report of Security Council Mission…)

[55] Honig – Both, 1997, 130-131.

od strane Ujedinjenih nacija".[56] U međuvremenu, kanadska Vlada, pravdajući se time da je mislila da će zadatak njihovih vojnika biti "striktno humanitarne prirode", isticala je kako je njihov položaj vrlo nesiguran, te zaključila da prisustvo UN-a u Srebrenici treba internacionalizovati, zahtijevajući pojačanje britanskim i francuskim vojnicima.[57] U odgovoru na ovaj zahtjev, britanska Vlada ponudila je korištenje zračnih udara kako bi se pomoglo kanadskim trupama UNPROFOR-a ukoliko postanu meta napada VRS-a.[58] Čini se kako je ova ponuda britanske Vlade bila samo način da se izbjegne slanje britanskih trupa u Srebrenicu, pa čak i po cijenu opcije protiv koje su se grčevito borili – korištenja zračnih udara, na što svakako također ne bi pristali.

S ciljem da se "sačuvaju životi", iz Sekretarijata UN-a poručeno je Wahlgrenu da UNPROFOR treba da "pruža svoje usluge kako bi pomogao objema stranama da ispune obaveze koje imaju jedna prema drugoj. To uključuje primanje oružja od branitelja Srebrenice, sa ciljem pokazivanja napadačima da oni nemaju razlog za napadanje". U ovom dopisu Annan još napominje kako "UNPROFOR preuzima moralnu odgovornost za sigurnost razoružanih, ali da je jasno da nema vojne resurse da to ispoštuje".[59] Kao privid trenutnog mira, nakon potpisanog sporazuma o demilitarizaciji, Glavni štab VRS-a dostavlja naređenje Drinskom i Istočnobosanskom korpusu u kojem "zabranjuje otvaranje vatre iz svih vrsta streljačkog, artiljerijskog i drugog naoružanja, kao i upotrebu minsko-eksplozivnih i drugih sredstava". U naredbi se napominje da "jedinice VRS ostaju na dostignutim položajima – linijama, gdje će izvršiti utvrđivanje izradom zaklona za stojeći stav na osnovnim i za klečeći stav na rezervnim položajima. Utvrđivanje na osnovnim i rezervnim položajima izvršiti i za sva artiljerijska oruđa, minobacače svih kalibara, kao i

[56] ICTY, UNITED NATIONS HQS NY, CNZ-350, CNG-3 P1/3, Outgoing Code Cable, Most Immediate, Wahlgren, UNPROFOR, Zagreb, INFO: Wahlgren, Belgrade for lord Owen, INFO: Vance, New York, From: Annan, New York, 23 April 1993, Number: MSC 676, Subject: Srebrenica. Dalje: ICTY, UN NQS NY, CNG-3 P1/3, Outgoing Code Calbe. Annan-Wahlgren.

[57] Honig – Both, 1997, 130-131.

[58] NIOD, 2002, 742.

[59] ICTY, UN NQS NY, CNG-3 P1/3, Outgoing Code Calbe. Annan-Wahlgren.

za sva druga sredstva vatrene podrške".[60] Osamnaestog aprila 1993. godine potpisan je preliminarni sporazum o demilitarizaciji,[61] prema kojem je odlučeno da se „formira komisija za kontrolu prekida vatre, primopredaju naoružanja i vojne opreme muslimanskih jedinica a i regulisanje svih pitanja oko demilitarizacije šireg rejona Srebrenice, odobrena su tri člana VRS-a, koja bi, pod zaštitom snaga UNPROFOR-a 19. aprila trebala doći u Srebrenicu i pristupiti radu".[62] U izvještaju, koji je Glavni štab UNPROFOR-a za Bosnu i Hercegovinu podnio komandi u Zagrebu, navodi se kako je oružje stavljeno pod kontrolu UNPROFOR-a i da je proces demilitarizacije grada gotov.[63] Nakon ovog izvještaja iz Sekretarijata UN-a priznaje se kako su, uz "hrabre izjave o spremnosti UNPROFOR-a da se odupre napadima na Srebrenicu", svjesni činjenice da "teret ostaje na stranama da tretiraju Srebrenicu kao sigurnu zonu", uz tvrdnju kako to "nije priznanje nemoći pred bosanskim Srbima".[64]

S ciljem da procijeni situaciju na terenu i sačini izvještaj o tome, u skladu s paragrafom 12 iz Rezolucije 819,[65] u periodu od 22. do 27. aprila 1993, Bosnu i Hercegovinu posjetila je Misija članova Vijeća sigurnosti, koju su, na čelu s predstavnikom Venecule Diegom Arriom, činili još predstavnici Francuske, Mađarske, Novog Zelanda, Pakistana i Rusije. U Srebrenici su boravili 25. aprila, gdje su obišli UNPROFOR-ova osmatračka mjesta na uzvisinama koje okružuju grad. Misija je dala poprilično negativnu ocjenu u implementaciji Rezolucije 819, konstatujući da su, u protekloj sedmici, dakle nakon što je potpisan

---

[60] ICTY, 042557184, Glavni štab VRS, Str. pov. br. 0378-9, 18.04.1993. godine, vrlo hitno: prekid vatre i postupak oko Srebrenice, dostavlja.- komandi DK i IBK, Zamjenik komandanta: general-major Manojlo Milovanović.

[61] ICTY, *Tužilac v. Radislav Krstić*, IT-98-33-T, 2001, par. 19, napomena 99.

[62] ICTY, 042557184, Glavni štab VRS, Str. pov. br. 0378-9, 18.04.1993. godine, vrlo hitno: prekid vatre i postupak oko Srebrenice, dostavlja.- komandi DK i IBK, Zamjenik komandanta: general-major Manojlo Milovanović.

[63] ICTY, 00452158, HQ BH Command Main Office of COS, Outgoing fax, date: 21 2059 Apr 93, to: HQ UNPROFOR-Zagreb, from: HQ BH Command Kiseljak, Subject: Report on Demilitarization of Srebrenica, Message, HE Demilitarization Inspection of Srebrenica – 21 April 1993. U prilogu ovog izvještaja također je naveden materijal koji je isporučen UNPROFOR-u za vrijeme demilitarizacije Srebrenice.

[64] ICTY, UN NQS NY, CNG-3 P1/3, Outgoing Code Calbe. Annan-Wahlgren.

[65] Rezolucija VSUN, 819, 16. april 1993, 62-64.

sporazum o demilitarizaciji, “Srbi iskopali 47 novih rovova. Tenkovi i teško naoružanje mogu se vidjeti na udaljenosti od 900 metara s jedne osmatračnice. Očigledno je da, ne samo da se srpske paravojne trupe ne povlače kao što zahtijeva Rezolucija 819 (1993) nego čak pojačavaju pritisak na grad”. U Izvještaju je još naglašeno da je grad prenaseljen, bez pitke vode, struje, medicinske pomoći, da ljudi spavaju na ulicama, koje ujedno služe i kao toalet te da se u Srebrenici upravo dešava “usporeni proces genocida”.[66] Uzimajući u obzir ovako negativan stav o primjeni sigurne zone u Srebrenici, kao i kasniji događaji, naveli su Diega Arriu, tadašnjeg predstavnika Venecuele, kao nestalne članice u Vijeću sigurnosti UN-a, da – kao svjedok *Tužiteljstva ICTY-a u predmetu v. Slobodan Milošević* – 10 godina nakon ovih događaja konstatuje kako je ova Rezolucija “osigurala politički paravan u odnosu na mišljenje međunarodne javnosti, a ne i stvarnu zaštitu stanovnika Srebrenice. Mi smo od samog početka znali da je rezolucija 819 najobičnija farsa. Prevara za koju smatram da ne bi bila izvodiva bez podrške stalnih država članica Vijeća i samog generalnog sekretara UN-a”.[67]

Šest godina nakon potpisanog sporazuma o demilitarizaciji, u izvještaju generalnog sekretara o padu Srebrenice, konstatovano je da su srpske snage koje su okruživale Srebrenicu bile dobro opskrbljene, naoružane tenkovima, oklopnim vozilima s gusjenicama, artiljerijom i minobacačima, da su imali dobro razvijen sistem komandovanja, kontrole i komunikacija, kao i superiorniju sposobnost za izvođenje osnovnih obavještajnih, informativnih i psiholoških operacija. Za razliku od srpskih snaga, čiji su oficiri primali plaće od Vojske Jugoslavije, pripadnici 28. divizije Armije Republike Bosne i Hercegovine, koji su se nalazili unutar Srebrenice, bili su slabo obučeni, njihova „komanda je bila iscjepkana, disciplina slaba, moral na niskom nivou, a komunikacije i logistika uglavnom nisu postojale. Njihovu borbenu gotovost je nadalje sputavao UNPROFOR koji je pokušao da razoruža svakog Bošnjaka na kojeg je naišao, iako sa ograničenim uspjehom“. U spomenutom Izvještaju također se navodi i to da su pripadnici 28. divizije

[66] UN, S/25700, 30 April 1993. *Report of Security Council Mission…* par. 5-27.
[67] Arria D, *Svjedočenje,* 2003, par. 238.

bili brojčano superiorniji u odnosu na „dobro opremljene“ tri brigade Drinskog korpusa, koje su, po potrebi, mogle dovesti dodatne jedinice iz drugih područja, uključujući i specijalne izviđačke snage.[68]

Budući da je usvajanju rezolucija 891 i 824, koje se odnose na sigurne zone, prethodio cijeli niz rasprava o tome kako bi se te zone u konačnici trebale nazvati, da li bi one trebale biti sigurna utočišta (*safe havens*), demilitarizovane zone (*demilitarized zones*) ili zaštićena područja (*protected areas)*, stalne članice Vijeća sigurnosti ipak su se opredijelile za termin koji ih najmanje obvezuje – sigurne zone *(safe area).*[69]

U Izvještaju o padu Srebrenice tadašnji generalni sekretar UN-a Kofi Annan konstatovao je kako se u tekstu rezolucija 819 i 824 o sigurnim zonama jasno izbjegla upotreba termina "zaštititi" ili "odbraniti".[70]

Premda u Rezoluciji 824 – kojom je još pet bosanskohercegovačkih gradova proglašeno sigurnim zonama – ni u jednom paragrafu nije nagoviješteno kako područja koja su proglašena "sigurnim" treba demilitarizovati, dva dana nakon njenog usvajanja, 8. maja 1993. godine potpisan je sporazum o demilitarizaciji Srebrenice i Žepe, a naglašeno je da bi "demilitarizovana područja trebala uključivati područja unutar sadašnjih linija konflikta".[71] Prema ovom sporazumu dalje nisu određene tačne granice, nego je naglašeno da će ih obilježiti "komandant UNPROFOR-a na terenu nakon konsultacija". Prema članu 2 navedenog Sporazuma, UNPROFOR bi trebao označiti demilitarizovanu zonu upotrebom ploča

[68] Izvještaj generalnog sekretara UN-a o padu Srebrenice, 1999, u: Čekić, Smail – Kreso, Muharem i Macić, Bećir (ur.), *Genocid u Srebrenici, '`sigurnoj zoni" Ujedinjenih nacija, jula 1995,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2000. (Edicija *Srebrenica 1995,* knj. 3), dalje: *Izvještaj o padu Srebrenice,* 1999, par, 230.

[69] Termin *sigurne zone (safe area*) ne spominje se u Ženevskim konvencijama iz 1949. niti u Dopunskim protokolima iz 1977. kao područja koja bi trebala uživati zaštitu, te su se, u konačnici, stalne članice Vijeća sigurnosti opredijelile za termin koji ih najmanje obvezuje.

[70] *Izvještaj o padu Srebrenice*, 1999, par. 79.

[71] Sporazum o demilitarizaciji Srebrenice i Žepe od 8. maja 1993, objavljen u: Čekić, Smail (et al.), *Zločini nad Bošnjacima u Srebrenici za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991.-1995, Dokumenti i svjedočenja I,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1999, (Edicija *Srebrenica 1995*, Knj. 2), 49-54. (dalje: Edicija Srebrenica, knj. 2).

na kojima bi trebalo pisati na engleskom, srpskom i bosanskom jeziku, latinicom i ćirilicom: "demilitarizovana zona, svaka vojna operacija je strogo zabranjena, član 60, Prvog dopunskog protokola uz Ženevske konvencije".[72] Za razliku od ranijeg sporazuma o demilitarizaciji od 18. aprila 1993, ovaj se poziva na član 60 Dopunskog protokola I o zaštiti žrtava međunarodnih oružanih sukoba uz Ženevske konvencije od 12. augusta 1949. godine, a koji se odnosi na definisanje demilitarizovanih zona.[73] Također, zanimljivo je da je ovaj Sporazum, od još pet gradova proglašenih sigurnim zonama, izdvojio samo Žepu i, vežući je uz Srebrenicu, proglasio demilitarizovanom zonom.

Termin *demilitarizovane zone* ipak je trebao značiti određenu vrstu zaštite za Srebrenicu i Žepu. U skladu sa Ženevskim konvencijama i Dopunskim protokolima, razlikuju se četiri vrste područja koja bi se mogla tretirati kao zaštićena prema međunarodnom humanitarnom pravu: sanitetske zone i mjesta; zone i mjesta bezbjednosti; neutralizovane zone (IV ženevska konvencija – član 14 i 15); nebranjena mjesta i demilitarizovane zone (Dopunski protokol I, član 59, 60).[74]

Ipak, dvije godine kasnije, događaji iz jula 1995. pokazat će kako je taj Sporazum o demilitarizaciji u praksi značio kapitulaciju grada.

Razmatrajući ideju formiranja sigurnih zona, Sekretarijat UN-a ukazivao je na veliki broj problema, te je pored ostaloga konstatovao da bi „takve zone (bi) po definiciji morale biti demilitarizovane, ali nikakve demilitarizovane zone ovakve naravi nisu postojale u zemlji. (...) Bez obzira da li bi se sigurne zone demilitarizovale, UNPROFOR bi ih vjerovatno mogao štititi, što zahtijeva znatan doprinos novih vojnika, a ni taj zahtjev se, također vjerovatno neće ispuniti".[75]

---

[72] Edicija Srebrenica, knj. 2, 50.

[73] Više o članu 60 iz Dopunskog protokola I vidi u: Miodrag Starčević, *Izvori međunarodnog humanitarnog prava. Priručnik za profesionalne vojnike, pravnike i aktiviste Crvenog krsta*, Međunarodni komitet crvenog krsta, Beograd, 2002, 229-230.

[74] Više o objašnjenju ovih pojmova vidjeti u: IV ženevska konvencija o zaštiti građanskih lica za vrijeme rata od 12. augusta 1949, članovi 14-15, i Dopunski protokol I uz Ženevske konvencije od 12. augusta 1949. godine o zaštiti žrtava međunarodnih oružanih sukoba (Protokol I). u: Starčević, 2002, 128-129. i 228-229.

[75] *Izvještaj o padu Srebrenice*, 1999, par. 46-50.

Sastankom ministara vanjskih poslova SAD-a, Velike Britanije, Francuske, Španije i Rusije, u Washingtonu je 22. maja 1993. godine pitanje sigurnih zona riješeno po principu opredjeljenja za lahku opciju, odnosno odobrenja minimalnog broja trupa UNPROFOR-a za 'zaštitu' sigurnih zona, a tada usvojeni *Program zajedničke akcije* predstavljao je stvarno priznavanje postojećeg stanja na terenu, što je ujedno bio i put ka minimalističkom rješenju koncepta sigurnih zona u UN-u, a posljedice ovakvoga rješenja bile su i napadi na sve gradove proglašene sigurnim zonama UN-a.

Kako se tek nakon usvajanja rezolucija razmatrao način njihove implementacije na terenu, stjecanjem statusa sigurnih zona nikakve promjene nisu nastupile u praksi. Naprotiv, intenzivirani su napadi na sve gradove koji su proglašeni sigurnim zonama UN-a, posebno na Goražde, kada je okupiran veliki dio teritorije ovog istočnobosanskoga grada,[76] kao i intenzivirano granatiranje Sarajeva.[77]

Jedan od osnovnih nedostataka bio je nejasan i nedorečen mandat UNPROFOR-a, kao i nedovoljan broj trupa UNPROFOR-a koje bi trebale biti stacionirane u navedenim područjima. Rasprave o spomenutom pitanju bile su konstantno prisutne u periodu nakon usvajanja rezolucija, ali su mnoge zemlje nevoljko pružale podršku u ovom pogledu. Dobrovoljni doprinositelji trupa bile su jedino islamske zemlje, ali njihovim ponudama nisu bili oduševljeni u UN-u, pod izgovorom "reakcije bosanskih Srba", kao i uslijed bojazni o mogućnosti pristrasnosti navedenih trupa.

---

[76] O zločinima počinjenim u Goraždu u ovom periodu neposredno nakon proglašenja sigurne zone vidi više: Džananović, Muamer, *Zločini nad djecom u Goraždu tokom opsade 1992–1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2015, 109, 114, 148, 156, 177, 178, 204, 213, 221.

[77] Karović, Merisa, „Zločini nad civilima u sarajevskom naselju Dobrinja", *Historijska traganja*, 9, 2012, 123-127; Karović-Babić, Merisa, *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992–1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2014; 105-128; Čekić, Smail – Šestanović, Muhamed – Karović, Merisa – Košuta-Mastalić, Zilha, *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2010.

Budući da je pitanje definisanja koncepta sigurnih zona ostavljeno na razmatranje narednim rezolucijama, te da ono nikada do kraja nije definisano, u konačnici se opredijelilo za minimalistički koncept po pitanju isporuke broja trupa za implementaciju politike sigurnih zona u Bosni i Hercegovini. Početkom 1994. godine Holandski bataljon u Srebrenici smijenio je Kanadski. Krajem 1994. i u prvoj polovini 1995. godine vođen je cijeli niz rasprava o povlačenju UNPROFOR-a iz Bosne i Hercegovine, o čemu je izrađen i operativni plan NATO-a.

Manjkavosti rezolucija Vijeća sigurnosti bile su vidljive i prije njihova usvajanja. „U žurbi da učine nešto ali da pri tom ograniče domet sopstvenih obaveza“,[78] sastavljači teksta rezolucija načinili su niz propusta i nedostataka.

Inicijative za demilitarizaciju dviju od šest sigurnih zona potekle su od komandanta UNPROFOR-a za Republiku Bosnu i Hercegovinu generala Morillona. Budući da je bilo posve jasno da nedostaju trupe koje bi, posebno u slučaju demilitarizacije bilo neophodno isporučiti u navedena područja, u sjedištu UN-a u New Yorku nisu bili oduševljeni ovim Morillonovim inicijativama.

Zaključak

Premda u samom tekstu Rezolucije 819 Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija, kojom je Srebrenica proglašena za sigurnu zonu, nigdje nije navedeno da to područje treba demilitarizovati, budući da mandat UNPROFOR-a nije bio definisan, kao i da nije obezbijeđen dovoljan broj trupa koji bi mogao biti isporučen u grad, demilitarizacija je, na inicijativu tadašnjeg komandata UNPROFOR-a generala Morillona, ipak provedena. Potom je u područje Srebrenice pristigao jedan manji kontingent kanadskih trupa, koji je brojao 143 lahko naoružana vojnika, s potpuno nedefinisanom misijom. Pošto je pitanje definisanja koncepta sigurnih zona ostavljeno na razmatranje narednim rezolucijama, te da

[78] Ingrao, Charles, *Sigurne zone*, u: Suočavanje s jugoslovenskim kontroverzama: inicijativa naučnika: centralnoevropske studije, Buybook, Sarajevo, 2010, 201-202.

ono nikada do kraja nije precizirano, u konačnici se opredijelilo za minimalistički koncept po pitanju isporuke broja trupa za implementaciju politike sigurnih zona u Bosni i Hercegovini.

U zamjenu za vojnu intervenciju (američku inicijativu - *lift and strike*), kao i sve izvjesniju propast Vance-Owenovog mirovnog plana, čini se kako je formiranje sigurnih zona poslužilo kao prelazno rješenje za premošćivanje krize i pripremanje terena ka narednom mirovnom planu.

Sagledavši cjelokupni kontekst u kojem je šest bosanskohercegovačkih gradova i "njihove okolice" proglašeno za sigurne zone, u potpunosti su razumljive manjkavosti rezolucija Vijeća sigurnosti UN-a koje se odnose na formiranje i implementaciju ovoga koncepta. Nastale više spontano i stihijski, s ciljem sprečavanja konkretnijih akcija, rezolucijama nisu definisani osnovni elementi kojima bi se spomenute zone mogle učiniti donekle sigurnim.

Genocid počinjen u Srebrenici i Žepi ukazuje na to da je Sporazum o njihovoj demilitarizaciji, potpisan u maju 1993. godine, već tada ujedno značio i kapitulaciju navedenih područja.

Izvori i literatura

IZVORI

United Nations (UN) http://www.un.org/en

- Security Council (S)
- Resolution (RES)
- Report of the Secretary-General (RSG)
- Provisional Vebratim debate (S/PV.)
- Letter Secretary-General addressed to the President of the Security Council
- Note by the President of the Security Council
- Statements by the Secretary-General to the Security Council
- S/PRST/ Statement by the Presidnet of the Security Council

ARHIV INSTITUTA ZA ISTRAŽIVANJE ZLOČINA PROTIV ČOVJEČNOSTI I MEĐUNARODNOG PRAVA UNIVERZITETA U SARAJEVU (AIIZ)

- Drinski korpus VRS-a
- Užički korpus VJ (dio)

INTERNATIONAL CRIMINAL TRIBUNAL FOR FORMER YUGOSLAVIA (ICTY)

https://www.icty.org/

- KRSTIĆ: ICTY, IT-98-33-T, *Tužilac v. Radislav Krstić*, Pretresno vijeće, Presuda, 2. august 2002; Žalbeno vijeće, Presuda, 19. april 2004.
- ORIĆ: ICTY, IT-03-68-T, Pred Pretresnim vijećem II, *Tužilac v. Orić*, Presuda; 30. juni 2006; Pred Žalbenim vijećem, Presuda, 3. juli 2008.

INTERNATIONAL CRIMINAL TRIBUNAL FOR FORMER YUGOSLAVIA (ICTY)

(elektronska baza sudskih dokumenata)

- Dokumentacija Glavnog štaba Vojske Jugoslavije
- Dokumentacija Glavnog štaba Vojske Republike srpske
- Dokumentacija Vrhovnog saveta odbrane SRJ
- Bilježnice Ratka Mladića

Dokumentacija UNPROFOR-a

- UNPROFOR, Sjedište komande BH, Sarajevo
- UNPROFOR, Glavni štab, Kiseljak
- UNPROFOR/UNPF, Zagreb
- Dnevni izvještaji, Štab UNPROFOR-a Zagreb – UN, New York
- UNPROFOR, Sektor Sjeveroistok, Bosna i Hercegovina

SUD BOSNE I HERCEGOVINE http://www.sudbih.gov.ba/

- S1 1 K 014977 15 Kri, *Predmet Tužilaštva BiH v. Naser Orić*, Prvostepena presuda, 9.10.2017, str. 4; Drugostepena presuda, 30.11.2018.

Objavljeni izvori

1. *Genocid u kontinuitetu: Svjedočenje ambasadora Arrie*, (2011), Univerzitet u Sarajevu, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, (ICTY, Izjava svjedoka, Diego E. Arria, 11. i 14. april 2003, i 22, 23, 24, i 25. septembar 2003).

2. Izvještaj generalnog sekretara UN-a o padu Srebrenice, 1999, u: Čekić, Smail – Kreso, Muharem i Macić, Bećir [ur.], *Genocid u Srebrenici, ''sigurnoj zoni" Ujedinjenih nacija, jula 1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2000. (Edicija Srebrenica 1995, knj. 3).
3. *MSF and Srebrenica 1993-2003,* Medecins Sans Frontieres, MSF SPEAKS OUT, 2015.
4. *Samrtno srebreničko ljeto '95. Svjedočanstvo o stradanju Srebrenice i naroda Podrinja*, Udruženje građana "Žene Srebrenice" – Tuzla, Tuzla, 1998.
5. Tepić, Ibrahim [ur.], Rezolucije Vijeća sigurnosti UN o Bosni i Hercegovini: od rezolucije 713 od 25.09.91 do rezolucije 1004 od 12.07.95, Press centar ARBiH, Sarajevo, 1995.
6. Čekić, Smail (et al.), *Zločini nad Bošnjacima u Srebrenici za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991.-1995, Dokumenti i svjedočenja I*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1999. (Edicija Srebrenica 1995, knj. 2).

Literatura

1. Begić, Kasim, *Bosna i Hercegovina od Vancove misije do Daytonskog sporazuma (1991–1996),* Bosanska knjiga, Sarajevo, 1997.
2. Brana, Pierre, *Reassessing the French Parliamentary Fact-finding Mission on Srebrenica (2001)*, u: Investigating Srebrenica: Institutions, Facts, Responsibilities, (Edited by: Isabelle Delpla, Xavier Bougarel, Jean-Louis Fournel), Berghahn Books, New York – Oxford, 2012, 56-66.
3. Čekić, Smail [ur.], *Međunarodni naučni skup Zločini nad Bošnjacima u Srebrenici za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1995.* (1997); Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog u Sarajevu, 12. jula 1997, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1998. (Edicija Srebrenica 1995, knj. 1).
4. Čekić, Smail, *Genocid i istina o genocidu u Bosni i Hercegovini*, Univerzitet: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2012.
5. Čekić, Smail – Šestanović, Muhamed – Karović, Merisa – Košuta-Mastalić, Zilha, *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2010.

6. Džananović, Muamer, *Zločini nad djecom u Goraždu tokom opsade 1992 – 1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2015.
7. Hodge, Carole, *Velika Britanija i Balkan od 1991. do danas*, Detecta, Zagreb, 2007.
8. Honig, Jan Willem & Both, Norbert, *Srebrenica hronika ratnog zločina*, Ljiljan, Sarajevo, 1997.
9. Ghali, Boutros Boutros, *Unvanquished, AU.S. – U.N.*, SAGA, I.B. Tauris Publishers, London, New York, 1999.
10. Gibs, Dejvid, *Humanitarno razaranje Jugoslavije*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2010.
11. Glaurdić, Josip, *Vrijeme Europe: Zapadne sile i raspad Jugoslavije*, Mate d.o.o., Zagreb, 2011.
12. Filipović, Vladimir, *Ispod plavih šljemova – Motivi država za sudjelovanjem u misiji UNPROFOR-a 1992–1995*, Plejada, Zagreb i University Press – Magistrat izdanja, Sarajevo, 2015.
13. Ingrao, Charles, *Sigurne zone*, u: Suočavanje s jugoslovenskim kontroverzama: inicijativa naučnika: centralnoevropske studije, Buybook, Sarajevo, 2010.
14. Karović, Merisa, „Zločini nad civilima u sarajevskom naselju Dobrinja“, *Historijska traganja*, 9, Sarajevo, 2012.
15. Karović, Merisa – Omerović, Husejin – Aličković, Ešref, „Genocid na području opštine Vlasenica 1992–1995“, u: *Genocid u Bosni i Hercegovini: posljedice presude MSP: Zbornik radova Međunarodne naučne konferencije*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2011.
16. Karović-Babić, Merisa, *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992–1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2014.
17. Lukić, Reneo, *Vanjska politika Clintonove administracije prema ratovima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (1993-1995)*, Časopis za suvremenu povijest (Zagreb), god. 38 (2006), br. 1, 7-39.
18. Mastalić-Košuta, Zilha, „Genocid nad djecom u Srebrenici – sigurnoj zoni UN-a jula 1995. godine“, u: *Genocid u Bosni i Hercegovini – Posljedice presude Međunarodnog suda pravde*, Zbornik radova Međunarodne naučne konferencije održane 10. i 11. jula 2009. godine u Potočarima (Srebrenica), Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2011, 1033-1060.
19. Mulaosmanović, Admir, *Iskušenje opstanka: Izetbegovićevih deset godina: 1990-2000*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2013.

20. Nettelfield, Lara J. i Wagner, Sarah E, *Srebrenica nakon genocida*, Institut za istoriju, Sarajevo, 2015.
21. Mašić, Nijaz, *Srebrenica: Agresija, otpor, izdaja, genocid*, Općina Srebrenica, Srebrenica, 1999.
22. Netherlands Institute for the war documentation (NIOD), S*rebrenica. Reconstruction, background, consequences and analyses of the fall of 'safe' area"*. 2002.
23. Nuhanović, Hasan, *Pod zastavom UN-a: (međunarodna zajednica i zločin u Srebrenici)*, BZK Preporod, Sarajevo, 2005.
24. Omerović, Enis, „Utvrđivanje odgovornosti Ujedinjenih nacija kroz prikaz pojedinih aspekata djelovanja u i prema Bosni i Hercegovini u periodu 1992–1995", u: *Korak*, ur. Asaf Džanić, Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 2010, 108-141.
25. Owen, David, *Balkanska odiseja*, Hrvatska sveučilišna naklada: Hrvatski Institut za povijest, Zagreb, 1998.
26. Silber, Laura – Little, Allan, *Smrt Jugoslavije*, Otokar Keršovani, Opatija, 1996.
27. Simms, Brendan, *Najsramniji trenutak: Britanija i uništavanje Bosne*, Buybook, Sarajevo, 2003.
28. Starčević, Miodrag, *Izvori međunarodnog humanitarnog prava. Priručnik za profesionalne vojnike, pravnike i aktiviste Crvenog krsta*, Međunarodni komitet crvenog krsta, Beograd, 2002.
29. Šadinlija, Mesud, *Između pravde i realpolitike: Odnos mirovnih planova i vojnih operacija u Bosni i Hercegovini: 1992–1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2018.
30. Tromp, Nevenka, *Smrt u Hagu: Nezavršeno suđenje Slobodanu Miloševiću*, University Press, Sarajevo, 2019.

Prof. dr. Adib Đozić

MAJKA I DIJETE U ZLOČINU GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA

Muškinje nemalo sve isjekoše, počeše rasporivati teških žena trbuhe i vaditi djecu, te kad bi vidjeli da je koje dijete muško i njega bi ubili, a od ženskijeh šta su radili i kako su sa njima postupali, to mi ne može jezik govoriti niti pero pisati. (Miodrag Popović)

Most na Drini pružao je groznu sliku... To je bilo stratište nedužnog muslimanskog naroda – prava klaonica... četnici su preklane ljude i žene bacili s mosta u reku. Žene i devojke prije klanja silovali su naočigled roditelja, muževa i braće. Strahote se ne daju opisati. (Kosta Nađ, general JNA)

Sažetak: Pravomoćno presuđeni genocid nad Bošnjacima sigurne zone Ujedinjenih nacija (UN) Srebrenica, pred Međunarodnim krivičnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju, presude njemačkih sudova (Viši regionalni sud u Diseldorfu), za zločine genocida u Doboju i drugim mjestima Bosne i Hercegovine, te presude Suda Bosne i Hercegovine, paradigmatični su dokazi genocidnog uništavanja Bošnjaka, jer se analizom konkretnih društveno-historijskih procesa, u vidu nacionalnooslobodilačkih pokreta i izgradnje nacionalnih država na južnoslavenskim i širim balkanskim prostorima, u kontinuitetu, kao njihov sastavni dio odvijao genocid nad Bošnjacima. Mnoštvo je dokaza genocida nad Bošnjacima koji su eksplicitni i neupitni kao društvene, historijske i pravne činjenice, ali se jedan među njima posebno ističe a to je genocid nad majkom i djetetom kao izvorima svetosti života. U radu ćemo na konkretnim društveno-historijskim primjerima stradanja majke i djeteta u genocidu nad Bošnjacima od početka tzv. „nacionalnooslobodilačkih pokreta“ početkom 19. stoljeća, preko balkanskih ratova, Prvog i Drugog svjetskog rata, do rata protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992–1995. godine, koristeći se isključivo relevantnim teorijsko-metodološkim postulatima, dokazati i pokazati da posljednji genocid nad Bošnjacima u Srebrenici i oko nje, jula 1995. godine, nije pojedinačni i izolirani slučaj genocidnog zatiranja Bošnjaka već, naprotiv, predstavlja samo paradigmatični primjer, odnosno, dio kontinuiranog genocida, kao sredstva „nacionalnooslobodilačkih pokreta“ iz bosanskohercegovačkog susjedstva, izvođenog po jakobinskoj formuli

„jedna država–jedna (etnička) zajednica“. Analizom stradanja majke i djeteta u genocidu nad Bošnjacima otvorit ćemo pitanje vladajućih lažnih narativa (historijskih, političkih, „kulturnih“ i drugih) o nacionalnooslobodilačkim pokretima iz pozicije principa Opće deklaracije o ljudskim pravima, kao progresivnih civilizacijskih dostignuća.

Ključne riječi: majka, dijete, zločin, genocid, nacionalnooslobodilački pokreti, Bošnjaci

Abstract: Genocide against Bosniaks of the United Nations Safe Zone Srebrenica, before the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, verdicts of German courts (Düsseldorf High Regional Court), genocide crimes in Doboj and other places in Bosnia and Herzegovina, and verdicts of the Court of Bosnia and Herzegovina, are paradigmatic evidence of genocidal destruction of Bosniaks, because the analysis of specific socio-historical processes, in the form of national liberation movements and nation-building in South Slavs and the wider Balkans, continuously, as an integral part of the genocide against Bosniaks. There are a lot of evidence of genocide against Bosniaks that are explicit and unquestionable as social, historical and legal facts, but one of them stands out and that is the genocide of mother and child as sources of holiness of life. In this paper, we will work on concrete socio-historical examples of the suffering of mothers and children in the genocide against Bosniaks from the beginning of the so-called “National liberation movements” in the early 19th century, through the Balkan wars, the First and Second World Wars, to the war against Bosnian society and the state in 1992–1995. using only relevant theoretical and methodological postulates, to prove and show that the last genocide against Bosniaks in and around Srebrenica, July 1995, is not an individual and isolated case of genocidal oppression of Bosniaks, but, on the contrary, represents only a paradigmatic example, ie part continuous genocide, as a means of “national liberation movements” from the neighborhood of Bosnia and Herzegovina, carried out according to the Jacobin formula “one state-one (ethnic) community”. By analyzing the suffering of mother and child in the genocide against Bosniaks, we will open the question of the prevailing false narratives (historical, political, “cultural” and others) about national liberation movements from the position of the principles of the Universal Declaration of Human Rights, as progressive civilizational achievements.

Keywords: mother, child, crime, genocide, national liberation movements, Bosniaks

Uvod

Genocid, sigurno najdestruktivniji, društveni proces – pored svog političko-pravnog određenja kao zločin uništenja, potpuno ili djelimično, nacionalne, etničke, vjerske i rasne grupe – predstavlja istovremeno i zločin protiv svetosti života, života razumijevanog kao osnovne vrijednosti svih drugih vrijednosti ljudske egzistencije. Majka i dijete ne samo da simboliziraju već uistinu predstavljaju one društvene faktore koji najeksplicitnije pokazuju i dokazuju da, upravo oni, predstavljaju najznačajnije sastavne dijelove života ljudske vrste. Majka je izvor života a dijete tok koji omogućava da život teče. Ubiti majku i dijete znači ubiti izvor života i onemogućiti njegov tok, odnosno, ubiti ga na izvoru. Razumijevanje i naučno objašnjenje genocidnog zločina nad majkom i djetetom jedno je od osnovnih pitanja ne samo sociologije i historije genocida već i drugih naučnih disciplina.

Svjedoci smo da se genocid, kao društveni fenomen, često spominje u svakodnevnom govoru, mnogo češće nego što je zastupljen u društvenim naukama, prije svega u sociologiji, ali smo, isto tako, svjedoci da se o zločinu nad majkom i djetetom, kao „osnovnim ćelijama“ društvenih grupa nad kojima se vrši zločin genocida, nedovoljno piše i govori, posebno u sociološkim istraživanjima.[1] Zašto je to tako? Odgovora je, zasigurno, mnogo, ali jedan zaslužuje posebnu pažnju. Počinioci genocida ne samo da ne žele govoriti o vlastitom zločinu već ga, istovremeno,

---

[1] U bosanskohercegovačkoj historijskoj, sociološkoj i psihološkoj literaturi, nakon rata protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992–1995. godine, nedovoljno je istraživano stradanje majke i djeteta u genocidu nad Bošnjacima. Ipak, napisano je nekoliko značajnih naučnih publikacija o zločinu nad djecom među kojima su: Arnautović, Ramo, *Djeca u vihoru rata*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2000; Šestanović, Muhamed, *Zločini nad psihičkim integritetom djece,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2000; Čekić, Smail - Šestanović, Muhamed - Karović, Merisa - Mastalić-Košuta, Zilha, *Zločin nad djecom Sarajeva u opsadi,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2010; Džananović, Muamer, *Zločini nad djecom u Goraždu tokom opsade 1992–1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2015.

nekada otvoreno a nekad perfidno prikrivaju. Nije to jedini uzrok neznanja o genocidu nad Bošnjacima. Jedan od značajnih problema neznanja o genocidu nad Bošnjacima jeste da bošnjačka „intelektualna elita" ovo pitanje nerado postavlja kao istraživačku temu zbog mnoštva društveno-historijskih faktora koji su utjecali da se kod nje, dominantno, razvije jedan oblik „straha", samostida, podaničke svijesti i sličnih oblika kolektivnog mišljenja.[2]

Iz naprijed navedenih razloga – ali i onih koje zbog ograničenosti prostora sada ne možemo navoditi a tiču se naučnih zahtjeva, primarno, nauke o genocidu – postavljamo pitanje stradanja majke i djeteta u genocidu nad Bošnjacima u procesima „nacionalnooslobodilačkih" ratova na južnoslavenskim prostorima. Sociologija, prije svega sociologija genocida, ukoliko sama sebe ne bi dovodila u pitanje, treba odgovoriti na sve nivoe genocida i sve društvene sadržajnosti koje ga čine, kao društvenog i naučnog fenomena. S pravom Keith Doubt postavlja pitanje: „Da li sociologija može egzistirati kao validna nauka o društvu ako ignorira jednu, možda čak, najalarmantniju i najtežu temu svoga vremena?"[3] Unutar ovog pitanja sadržano je ključno potpitanje: Šta je s etičkog postulata sociologije i drugih subznanstvenih društvenih disciplina nakon genocida počinjenog nad Bošnjacima u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992–1995. godine? Sociologija ne može a da ne vodi računa o pravima čovjeka i kvalitetu njegova života. Jedan od etičkih postulata ne samo sociologije već nauke u cjelini jeste da svojim doprinosom služi izgradnji društvenih uslova u kojima će postojati najpovoljnija mogućnost za razvoj svih humanih potencijala za slobodan razvoj svih strukturalnih sadržajnosti društva u kome će pojedinac slobodno zadovoljavati svoje potrebe. Osnovna ljudska potreba je očuvanje života. Da bi se život očuvao, neophodno je zaštititi majku i dijete od zločina genocida.

[2] Mnogo je uslova utjecalo na razvoj samostida kod Bošnjaka, među značajnijim su: uslovi „historijske nužde" u kojima Bošnjaci žive od početka nacionalnooslobodilačkih pokreta na Balkanskom poluostrvu i mnoštva „prešućenih genocida" pod pritiskom četničke i komunističke prakse i ideologije do danas.

[3] Doubt, Keith, *Sociologija nakon Bosne,* Buybook, Sarajevo, 2003, 7.

Izazovi tranzicije ovovremenog bosanskohercegovačkog društva traže naučno precizne odgovore na mnoga pitanja. Prije svega, neophodno je odgovoriti na pitanje da li su otklonjeni društveno-historijski i ideološki uzroci zločina „etničkog čišćenja“ i genocida nad Bošnjacima. U sklopu ovog pitanja posebno je značajno pitanje zločina genocida nad majkom i djetetom. Da bismo odgovorili na ovo pitanje, neophodna je mnogo šira naučna elaboracija nego što je to mogućnost i zadatak jednog kraćeg teksta kao što je ovaj. Ovom prilikom postavljamo pitanje istraživanja stradanja majke i djeteta u genocidu nad Bošnjacima u tzv. „nacionalnooslobodilačkim“ pokretima bosanskohercegovačkih susjeda kao procesa izgradnje nacionalnih država u 19. i 20. stoljeću na južnoslavenskim i balkanskim prostorima. Historija Bosne i Hercegovine i Bošnjaka do sada se, najčešće, interpretirala po izvještajima njezinih neprijatelja. Doista je u pravu Masje de Kerval, koji je još 1856. godine pišući o bosanskim muslimanima, Bošnjacima, rekao: „Velika nesreća ovog dijela slavonskog naroda jeste u tome da je nepoznat, osim po izvještajima svojih neprijatelja.“ Upravo izvještaji bosanskih neprijatelja zločine genocida i „etničkog čišćenja“ nad Bošnjacima, kako u prošlosti tako i danas, „podmuklo artikuliraju“ kao „herojska djela“ nacionalnog oslobođenja. Istovremeno, ovim radom ukazat ćemo da su postojeći historijski narativi o nacionalnooslobodilačkim pokretima i nacionalnoj državi lažni, prije svega ako se posmatraju iz perspektive demokratije i ljudskih prava onako kako su oni definirani Općom deklaracijom o ljudskim pravima. Upravo je genocid nad bošnjačkim majkama i djecom, mjeren normama Opće deklaracije o ljudskim pravima, najeksplicitniji primjer kako „heroje nacionalnog oslobođenja“ – kako su predstavljeni u lažnim narativima antibosanskih historiografija – treba prikazati kao obične kriminalce i zločince, što oni u stvarnosti i jesu, a njihovu „nacionalnooslobodilačku borbu“ kao najgori zločin protiv ljudskog života– genocid i „etničko čišćenje“.

Nekoliko teorijsko-metodoloških napomena o istraživanju stradanja majke i djeteta u genocidu nad Bošnjacima

Istraživanje stradanja majke i djeteta u genocidu nad Bošnjacima, kao društvene pojave, primarno spada u društvena istraživanja koja u sebe ravnopravno uključuju i teorijska i empirijska istraživanja. Također, u metodološkom smislu, sa stanovišta kriterija općosti, genocid je neophodno istraživati u cijelosti, u njegovoj ukupnoj strukturalnoj pojavnosti, ali i posebno, tj. istraživanjem, pojedinačno, određene njegove faze (posebnosti) kao npr. dehumanizacije, organizacije, negiranja i sl., ili pak istraživanjem genocidnog stradanja, pojedinih strukturnih elemenata grupe nad kojom se vrši genocid, kao što su djeca, žene (majke), starci i drugi. Smrtnost djece posebno je značajno naučno pitanje, također, nedovoljno obrađeno u bosanskohercegovačkoj sociologiji. Različiti oblici uzroka smrtnosti djece: ubistva, neuhranjenost, bolesti, sakaćenje, psihičke traume, neželjene trudnoće maloljetnica i drugi, zaslužuju pojedinačna istraživanja i objašnjenja. Sve ove vrste smrtnosti djece najčešće se javljaju pojedinačno u pojedinim društveno-historijskim situacijama, ali u zločinu genocidnog ubistva djece sve naprijed navedene vrste uzroka djeluju istovremeno, odnosno, koriste se svi kao oblik genocidnog ubistva. Posebno bitno pitanje je dijalog djece žrtava genocida i djece počinilaca genocida. Bez tog dijaloga vrlo je teško otkloniti uzroke budućem genocidu između društvenih grupa koje su bile sudionici genocida ili kao žrtve ili kao počinioci. U historiji su poznati slučajevi da nekadašnje žrtve genocida, u budućnosti, postanu počinioci genocida.

Utvrđivanje zakonitosti cjeline genocidnog procesa postiže se i utvrđivanjem zakonitosti genocidnog stradanja svakog pojedinačnog strukturnog sloja društvene grupe nad kojom se vrši genocid. Istraživanje genocida kao „zločina nad zločinima“, te prikupljanje podataka o njemu znatno je teže nego istraživanje drugih društvenih pojava. Iz tih razloga uvijek trebamo imati na umu osnovni aksiom metodologije da „predmet istraživanja determiniše metode istraživanja“. Za istraživanje genocida nad majkom i djetetom neophodno je koristiti više naučnih

metoda, često istovremeno.[4] Metode koje se najčešće koriste u istraživanju genocida nad majkom i djetetom su: metoda istraživanja individualnih slučajeva, metoda grupnog proučavanja, statistička metoda, analiza sadržaja, metoda psihološkog i kliničkog pregleda, historijska metoda, metoda DNK identifikacije, intervju, razgovor s preživjelim žrtvama genocida, studija slučaja, komparativna i druge metode. U najkraćem, pojasnit ćemo neke od ovih metoda, te kako se one koriste u istraživanju zločina nad majkom i djetetom u genocidu nad Bošnjacima. Zločin nad majkom i djetetom jedan je od najeksplicitnijih dokaza počinjenog genocida i istovremeno predstavlja najnehumaniji, najmonstruozniji dio cjeline genocidnog procesa.

Prije nego što konkretnije kažemo o naprijed navedenim metodama, radi cjelovitijeg, objektivnijeg i naučno relevantnijeg razumijevanja genocida nad bošnjačkim majkama i djecom želimo istaći da je neophodno izbjeći nametanje sociologiji ideoloških ortodoksija. Bitan segment deideologizacije sociologije jeste uključivanje u spoznajni produktivitet genocida, pored autoriteta naučnog razuma, aktuelno iskustvo preživjelih učesnika genocida u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992–1995. i komparirati ga sa sličnim ili pak, u najčešćem slučaju, istim historijskim činjenicama genocidnih ubistava. Naučno odgovoriti

[4] Metodološki monizam u proučavanju genocida nedopustiv je upravo zbog složenosti genocida kao destruktivne društvene pojave. Također, u zavisnosti da li istražujemo pojedinačni genocid ili genocid kao opću pojavu, primjenjivat ćemo njima adekvatne metode. Kada je u pitanju istraživanje genocidnog zločina nad majkom i djetetom kod Bošnjaka, neophodno je koristiti metode prikupljanja podataka koje najčešće nazivamo „pomoćne metode“, zatim „posebne naučne metode“ i svakako „osnovne naučne metode“. Primjenjujući „pomoćne metode“ (posmatranje, statističku obradu podataka, intervju, upitnik, razgovor i sl.) mi prikupljamo iskustvene, empirijske podatke i vršimo njihovo analiziranje, klasificiranje i opisivanje. Pomoću „posebnih naučnih metoda“, gdje posebno ističemo metodu komparacije, vršimo kompariranje i sistematizaciju činjenica, odnosno, vršimo djelimičnu eksplikaciju empirijskih podataka. Komparativna metoda podrazumijeva primjenu poznatih logičkih operacija: analiza, sinteza, indukcija, dedukcija i sl. Osnovne naučne metode koje predstavljaju „srž čitavog metodološkog postupka u naučnom istraživanju“, u istraživanju genocida služe da pravilno, naučno, primijenimo istraživački postupak od postavljanja hipotetičkog okvira (hipoteze) do njezine provjere na osnovu „eksplikacije činjeničnog materijala“.

na stradanje majke i djeteta u genocidu nad Bošnjacima, primarno, podrazumijeva izaći iz okvira matrica (modela) dominirajućeg ideološkog mišljenja koje, nekritički, nenaučno i stereotipno, iz perspektive nacionalnih ideologija, objašnjava domete i rezultate nacionalnooslobodilačkih pokreta ne obazirući se na kršenje osnovnih ljudskih prava i sloboda. U osnovi ovog pitanja je odnos nauke (sociologije) i ideologije.[5] Neophodno je precizno i jasno utvrditi razlike između nauke/sociologije i ideologije, odnosno, znanja kao objektivne istine nauke i „humane"

[5] Da bismo razumjeli genocid nad Bošnjacima, prije svega, genocidno stradanje majke i djeteta, kao suštinu nacionalnooslobodilačkih pokreta na Balkanu, neophodno je spoznati istinu da moć nauke i ideološka moć počivaju na različitim intencijama. Nauka misli stvarnost a ideologija manipulira mišljenjem o stvarnosti. Da bi se izbjegla ideološka manipulacija, neophodno je poštovati osnovne naučne postulate, a to su objektivnost i iskustvena provjerljivost. Naučna objektivnost i istina, također, moraju biti nepristrasno mjereni. Osnovna mjera ljudske egzistencije je, upravo, život. Nema te ideje, među koje spada i ideja nacionalne slobode, koja bi za svoju realizaciju uključivala zločin individualnog i kolektivnog ubijanja majke i djeteta. Sama ideja nacionalne države, do koje se dolazi kroz nacionalnooslobodilačke pokrete, u svojoj je suštini etnocentrična. Historijska je istina da se cijela dva stoljeća, koliko traju balkanski nacionalnooslobodilački pokreti, kao njihova suština i osnovna društveno-historijska praksa, odvijao zločin genocida nad muslimanskim narodima. Da je to tačno, pokazat ćemo na konkretnim primjerima genocidnog stradanja Bošnjaka tokom nacionalnooslobodilačkih pokreta na Balkanu. Ostanimo još malo na teorijsko-metodološkim činjenicama da bismo razumjeli zašto se isti događaji različito objašnjavaju i razumijevaju kod različitih društvenih i naučnih subjekata. Razlog se nalazi u činjenici što sociološki (naučni) diskurs tvore činjenični sudovi, a diskurs ideologije, među koje spadaju i nacionalni pokreti, vrijednosni sudovi. I ideologija i nauka usmjerene su na društvo i društvene procese. Sociologija društvu pristupa sa stanovišta istine, ma kakva ona bila, ideologija upotrebljava samo one „istine" koje joj svjetonazorski i pragmatički najviše odgovaraju. Kako to izgleda praktično na sociološkim primjerima. Najveći vrijednosni stav ideologije nacionalnih pokreta je nacionalna država, a najveći činjenični sud nauke, u našem slučaju, sociologije je ljudski život koji i jeste na prvom mjestu zaštite Opće deklaracije o ljudskim pravima. Ideološki svjetonazori nacionalnooslobodilačkih pokreta po pravilu se ne podudaraju s kriterijima naučne objektivnosti već su prije svega usmjereni na pobjedu svojih ciljeva. Lewis S. Feuer tvrdi da postoje tri elementa koja tvore ideološki svjetonazor, čije je osnovno sredstvo nametanje „istina". „Ta tri gradbena elementa, postojana mitološka struktura, promjenljivi skup filozofskih uvjerenja i povijesno određeni izbor grupe inherentni su svakoj ideologiji" (Feur, Lewis Samuel, *Ideology and the Ideologists*, Oxford: Basil Blackwell, 1975, 1). Sad bi nam trebalo biti jasnije kako nauka bezinteresno misli a ideologija interesno manipulira. Da bi iskazao ružnu ulogu ideologije, svake ideologije, pa i ove o kojoj mi raspravljamo - ideologije nacionalnooslobodilačkih pokreta, Jean Duvingnaud je označava kao „rak svijesti". (Opširnije: Duvignaud, Jean, „L'ideologie, cancer de la conscience", u: *Cahires internationaux de la sociologije*, vol. 46, 1969).

istine nacionalnooslobodilačkih pokreta koji zanemaruju ljudska prava, prije svega, prava svakom čovjeku na život i slobodu bez obzira na vjeru, rasu i naciju. Ako to ne uspijemo, izlažemo se „katastrofama najgore vrste kakve su, primjerice, diktature dvadesetog stoljeća u čijem se temelju, ne slučajno, nalazi otvoreni prezir prema istini i objektivnosti, ne samo u području povijesti i društvenih znanosti nego i u području samih prirodnih nauka. Napusti li se koncepcija objektivne istine tada se, prije ili kasnije, gotovo neminovno dospijeva do ideje da je pitanje o tome šta trebam misliti pitanje koje se mora rješavati osloncem na arbitražu golemih bataljona“.[6] Dominirajuća matrica mišljenja ideologije nacionalnooslobodilačkih pokreta je „logika jedne ideje“ (Hannah Arendt), a to je da se u ime i za cilj ostvarenja nacionalne slobode mogu činiti djela suprotna osnovnim načelima ljudskih prava, kao što su prava na život, slobodu, sigurnost.[7] „Niko se ne smije podvrgavati ropstvu, mučenju i drugim nečovječnim postupcima.“[8] Da li ovaj i druge principe ljudskih prava poštuju „nacionalni heroji“ i „golemi bataljoni“ nacionalnooslobodilačkih pokreta u vršenju „historijske misije nacionalnog oslobođenja“? Bezbroj je historijskih primjera da ne poštuju. Treba pogledati primjere masovnih ubistava civila, prije svega djece, žena i staraca, počinjena u balkanskim nacionalnooslobodilačkim pokretima od početka 19. stoljeća pa sve do danas (Bandžović, S., 2006; Dedijer, V. – Miletić, A., 1990; Tucaković, Š., 2013; Gutman, R., 1995, Pašić, I., 2000; Čekić, S., 1996. i druga), te se uvjeriti u sav iracionalizam, nasilje i zločine počinjene u ime „nacionalne slobode“ onih koji se za nju bore. Zato se i može desiti da se ubistvo trudne žene na ulici i njezinog muža, kakvo je bilo ubistvo trudne Sofije, supruge austrougarskog prestolonasljednika Franca Ferdinanda, 1914. godine u Sarajevu, tumači kao herojski čin nacionalnog oslobođenja, iako u suštini, iz pozicije demokratije i ljudskih prava, predstavlja klasičan primjer terorističkog akta. Ideologija, u svojim različitim

---

[6] Russell, A. W. Bertrand, „La pragmatisime“, u: *Essais psiholophigues*, Paris PUF, 1997, 163.

[7] „Svako ima pravo na život, slobodu i ličnu sigurnost“ (čl. 3. Opće deklaracije o ljudskim pravima).

[8] Čl. 5. Opće deklaracije o ljudskim pravima, http://www.mvep.hr/custompages/static/hrv/files/081210_deklaracija_ljudska_prava.pdf, posjeta 4. januar 2021.

likovima i funkcijama, kao „lažna svijest" (Marks), putem „simboličkih posredovanja" (Geertz) kao „instrument političke legitimacije" (Weber), ne počiva na istraživanju stvarnosti i strogoj provjeri svojih rezultata, iako joj stanoviti naučni uvidi mogu poslužiti kao pokriće opravdanosti i ispravnosti. U ideološkoj svijesti nacionalnooslobodilačkih pokreta, kroz sistem ideoloških predodžbi koje odražavaju historijski dominantnu situaciju jedne nacije (u ovom slučaju srpske), može se desiti da Gavrilo Princip bude tumačen kao „nacionalni heroj" umjesto obični zločinac, što iz perspektive principa Opće deklaracije o ljudskim pravima i nije ništa drugo. Ista logika važi i za razumijevanje počinjenih zločina na nivou kolektivnog aktivizma nacionalnih pokreta. Kontinuirani zločini genocida i etničkog čišćenja nad muslimanskim narodima, prije svega Albancima, Bošnjacima, Gorancima, Torbešima i Turcima, počevši od ustanka pravoslavnih seljaka[9] u Smederevskom sandžaku 1804. godine, pogrešno nazivanom „Prvi srpski ustanak", putem „simboličkih posredovanja", preko balkanskih ratova, Prvog i Drugog svjetskog rata, pa sve do rata protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992–1995. godine, potvrđuju „logiku jedne ideje", ideje nacionalnih pokreta, da ove zločine predstavi kao procese nacionalnog oslobođenja.[10] Razumijevani iz pozicije nauke i naučne objektivnosti, zasnovane na univerzalnim vrijednostima Opće deklaracije o ljudskim pravima kakve su: život, vjera,

[9] „Balkanske 'revolucije'-stvaranje neovisnih nacionalnih država na Balkanu jesu pripovijest o seljačkim ustancima u kojima je ključni element izgon i istrebljenje muslimana" (Banac, Ivo, *Teret lažne povijesti*, Forum Bosnae, br.18. Sarajevo, 2002, 45). „Ustanici su do izvjesne mjere bili pagani, arhični ljudi, što je uticalo na tok zbivanja i eskalaciju nasilja. Karađorđe je bio nagao, prijek, hirovit i surov čovjek. To pokazuju i neka njegova nasilnička djela (ubistvo oca, brata, istaknutih ustanika, knjezova. Od 25.000 ljudi, koliko ih je bilo u njegovoj vojsci, tek je jedan znao pisati, a nije bilo ni jednog ko je znao čitati" (Bandžović, Safet, *Muslimani u Smederevskom sandžaku: progoni i pribježišta (1804-1862.)*, Medžlis Islamske zajednice Orašje, Orašje, 2013, 16).

[10] „Hrišćanske države, koje su nastale na tlu nekadašnjih osmanskih provincija, držale su do svog poimanja tog vremena kao oslobodilačkog. Borba protiv Osmanskog carstva podrazumijevala je i nestanak muslimana, tog 'posljednjeg utočišta negativnih orijentalizama', bez obzira na njihovo porijeklo i njihova prava. Bili su to vjerski ratovi koji su imali za cilj razaranje osmanskog društva. Vlastita upotreba nasilja opravdavala se svetim nacionalnim ciljevima" (Bandžović, Safet, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2006, 18).

sloboda, imetak i čast, svi su ovi procesi uistinu ratni zločini genocida[11] i etničkog čišćenja.[12] Rezultati tih zločina bjelodano su vidljivi u današnjoj jednonacionalnoj strukturi Beograda, Šapca, Valjeva, Loznice, Užica, Niša, Leskovca, Foče, Višegrada, Rudog, Čajniča, Trebinja i drugih gradova u Srbiji i Bosni i Hercegovini. Gdje su nestali muslimani, čitaj Bošnjaci i Turci, iz tih gradova u kojima su činili natpolovičnu većinu stanovništva u 19. stoljeću?[13] Gdje su nestale džamije, mezaristani i drugi

---

[11] Kao rezultat međunarodne aktivnosti, Generalna skupština je 9. decembra 1948. godine usvojila međunarodnu *Konvenciju o sprečavanju i kažnjavanju zločina gen*ocida. U članu 2. Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida genocidom se označava svako djelo „...počinjeno s namjerom da se potpuno ili djelimično uništi jedna nacionalna, etnička, rasna ili vjerska skupina:

a. Ubistvo članova grupe;
b. Nanošenje teške ili duševne povrede članovima grupe;
c. Namjerno podvrgavanje grupe takvim uslovima života koji bi trebali dovesti do njezinog potpunog ili djelimičnog uništenja;
d. Nametanje takvih mjera kojima se želi spriječiti rađanje u okviru grupe;
e. Prisilno premještanje djece iz grupe u drugu.“ *(Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida* (Rezolucija 260A, III, 1948. god.) Vidi: Aleksandar Vajs, GENOCID, Vojna enciklopedija, Beograd, 1972., sveska 3, 187–188.)

[12] „Uzimajući u obzir kontekst sukoba u bivšoj Jugoslaviji, ‘etničko čišćenje’ znači pretvaranje nekog područja u etnički homogeno, upotrebom sile ili zastrašivanjem, kako bi se uklonile osobe određene grupe iz tog područja. ‘Etničko čišćenje’ je protivno međunarodnom pravu. Temeljeno na mnogim izvještajima koji opisuju politiku i praksu koja se provodi u bivšoj Jugoslaviji, ‘etničko čišćenje’ se izvodi pomoću ubojstva, tortura, samovoljnog uhićenja i pritvora, vansudskih smaknuća, silovanja i tvornih seksualnih napada, zatočenja civilnog stanovništva u geta, nasilnog protjerivanja, premještanja i deportacije civilnog stanovništva, namjernih vojnih napada ili prijetnji vojnim napadima na civile i civilna područja te divlja razaranja imovine. Takva praksa tvori zločine protiv čovječnosti i može biti izjednačena sa specifičnim ratnim zločinima“ (Letica, Bartol - Letica Slaven, *Postmoderna i genocid u Bosni,* Naklada Jesinski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1997, 34).

„Etničko čišćenje podrazumijeva prisilno izmještanje stanovništva putem upotrebe sile, uznemiravanja, prijetnji i terora. Genocid, s druge strane, predstavlja sistematsko uništavanje jedne etničke grupe od strane druge“ (Gidens, Entoni, *Sociologija,* Ekonomski fakultet, Beograd, 2007, 272).

[13] „Sedamdesetih godina XIX stoljeća muslimani su sačinjavali polovinu ukupnog stanovništva Balkana. Poubijano je 1870.-1890. na tom području preko 300.000 muslimana, preko pet miliona ih je prognano u Anadoliju do kraja tog stoljeća. Mada je zapadni svijet dugo vremena bio zabrinut za sudbinu hrišćana osmanskog Balkana,

kulturno-religijski sadržaji koji su pripadali Bošnjacima? Sve je uništeno u zločinu genocida i etničkog čišćenja u kojima su zločini „ustanika“, „oslobodilaca“, nad bošnjačkim majkama i djecom bili redovna praksa, pravilo borbe a ne izuzetak od pravila.

Najbolji način da se sociologiji ne nametnu ideološke ortodoksije, prije svega „logika jedne ideje“ nacionalnooslobodilačkih pokreta, neophodno se poslužiti paradigmama dokazanih socioloških teorija koje ćemo i mi koristiti u istraživanju stradanja majke i djeteta u zločinu genocida nad Bošnjacima. To su: strukturalno-funkcionalna paradigma, paradigma teorije društvenog konflikta i simboličko-interakcionistička paradigma. Prve dvije teorijske paradigme koriste se na makrosociološkom nivou izučavanja genocida, dok se treća teorijska paradigma koristi na mikronivou. Najznačajnija pitanja na koja spomenute teorije pružaju odgovore a tiču se genocida su sljedeća: strukturalno-funkcionalne teorije pomažu nam da odgovorimo na pitanje kako je društvo integrirano, odnosno kako i koliko stepen integracije društva utječe na pojavu genocida. Prema ovoj sociološkoj paradigmi svaki strukturni dio društva ima svoju funkciju u očuvanju funkcioniranja društva. Postavlja se pitanje šta se dešava s pravnog, moralnog i religijskog supsistema društva u procesu nastanka i izvođenja genocida. Teorije društvenog konflikta tvrde da je društvo na makronivou bazirano na društvenoj nejednakosti koja je ujedno glavna pokretačka snaga društva. Postavlja se pitanje i daju odgovori: koji su glavni obrasci društvene podjele i kako ona utječe na pojavu destruktivnosti pa i zločina genocida; kako u konfliktnim situacijama reagiraju pojedine društvene grupe na nasilje. Na mikronivou simboličko-interakcionističke teorije pomažu nam da spoznamo individualne percepcije realnosti, razlike u vrijednosnom sistemu kod društvenih interakcija, te da dobijemo odgovore na pitanje koliko se individualna uvjerenja mijenjaju u zavisnosti od društvene situacije (interakcije). Također, simbolički interakcionizam pomaže nam da dobijemo odgovor kako ljudi vrše interakciju u procesu genocida, kako čuvaju i mijenjaju društvene obrasce ponašanja.

---

samo se mali dio zapitao o balkanskim muslimanima i njihovoj sudbini. Zbog ove nebrige, jedna od najvećih evropskih demografskih katastrofa nikada nije ni otkrivena“ (Bandžović, 2006, 49).

U teorijsko-metodološkom smislu, pored naprijed navedenih teorijskih paradigmi, kada su u pitanju pojedinačni autori, smatramo da je za teorijsko-metodološko razumijevanje stradanja majke i djeteta u genocidu nad Bošnjacima nezaobilazno poći od teorijskih stavova Jürgena Habermasa (1929), Karla Jaspersa (1883–1969), Zygmunta Baumana (1925–2017) i Stanleya Milgrama (1933–1984). Teorijski stavovi ovih autora omogućavaju nam da izgradimo najprecizniju metodološku osnovu za empirijsko istraživanje genocida i ostalih oblika zločina kao proizvoda modernog doba. Iz teorijskih stavova J. Habermasa spoznat ćemo osnovne karakteristike teorije modernosti, zatim fenomene komunikativne i instrumentalne racionalnosti, krizu „ovoljudske civilizacije" i druga pitanja ovovremenosti koja pogoduju nastanku genocida kao nedemokratskoj primjeni moći. Pojednostavljeno, genocid je rezultat nedemokratske primjene moći, tj. nepoštovanja principa Deklaracije o ljudskim pravima.

> *Ovoljudska civilizacija je utemeljena na moći i zato je ontološki nedemokratska. Nedemokratičnost ovoljudske civilizacije utemeljena je na ekstremnom prosvjetiteljskom hipostiziranju znanosti u odnosu na ostale oblike i vrste znanja, s jedne strane, i njenom utemeljenju, postojanju i opstanku na moći, s druge strane. U njoj su istina, pravda i dobro izgubile autonomiju. Poklopila ih je i legitimizirala moć. Duhovna forma koja je uspostavila svtetost moći ovoljudske civilizacije je instrumentalizirana, demokratski ni etički nekontrolirana primjena znanosti. Politika je pragmatizirala i ideologizirala znanstvenu moć, a filozofija je apologizirala i odbranila. U prosvjetiteljskoj buci nekoliko stoljeća glas kritičara instrumentalizirajuće prosvjetiteljske racionalnosti...ostao je puki nečujni vapaj.*[14]

Raspravljajući o društvenoj krizi kao sastavnom dijelu historijskog procesa, Habermas tvrdi da su one različitog sadržaja i intenziteta, te da prevladavati krizu prevashodno znači uvesti je u „novo stanje odnosa, transformirati je u novu društvenu suprotnost".[15]

[14] Halilović, Enver, *Savremena politička misao*, „Amos Graf" d.o.o, Sarajevo, 2019, 171-172.
[15] Isto, 167.

Habermas tvrdi da dualizam koji postoji u društvu postoji i u nauci. U društvu postoje dva tipa djelovanja, a u nauci dva tipa teorijsko-metodološkog djelovanja. Jedan tip djelovanja u društvu ima institucionalni karakter, a drugi komunikativni. Drugi vodi emancipaciji, prvi ne može voditi dijalog. Komunikativno djelovanje ne stoji u vezi s vladanjem prinudom, već, naprotiv, ima za cilj nenasilno razumijevanje među ljudima. Instrumentalno djelovanje omogućuje ljudima da preko nauke, tehnike i ekonomije vladaju prirodom. Habermas se bavio i pitanjem objašnjenja razvoja demokratije. Da bi ona bila moguća, neophodno je umijeće sporazumijevanja ili „komunikativna kompetencija", kako je naziva Habermas. Ona treba postati društvenom navikom većine ljudi, jer je upravo demokratija proces sporazumijevanja između slobodnih ljudi. U suprotnom, ako se ne realizira „komunikativna kompetencija", politika kao djelatnost postat će arena borbe elita, koje će pasivno posmatrati apolitična masa ljudi.

Teorijski stavovi K. Jaspersa pomoći će nam da eksplicitnije razumijemo pitanje krivnje za sve oblike zločina pa i zločin genocida. Jaspersova teorija nudi nam preciznije razumijevanje civilizacijsko-kulturnih uzroka genocida, preko direktne povezanosti masovnih zločina s vladavinom „tehničkog uma" i totalitarne države. Jaspers postavlja i analizira odnos individualne krivnje i kolektivne odgovornosti. Objašnjava da individualna krivnja i kolektivna odgovornost nisu odvojeni niti suprotstavljeni procesi. Zašto? Zato što je svaki čovjek svjestan sebe i kao pojedinca, ali istovremeno i kao kolektiviteta kome pripada, ali svjestan i kolektiviteta nad kome se čini zločin. Objašnjavajući kolektivnu političku odgovornost njemačkog naroda za zločin holokausta Jaspers piše: „Mi nismo svjesni sebe samo kao pojedinci već i kao Nijemci."[16] U djelu *Pitanje krivnje...*, Jaspers razlikuje, pored individualne krivnje, još četiri oblika krivice: kriminalna krivica, politička krivica, moralna krivica i metafizička krivica.[17]

[16] Jaspers, Karl, *Pitanje krivnje, o političkoj odgovornosti Njemačke*, AgfM, Zagreb, 2006, 74.
[17] Opširnije u: Halilović, 2019, 132-135.

Pitanjem odnosa modernog društva i genocida, kao jednoj od glavnih tema svog naučnog interesiranja, Z. Bauman se bavio u svojim djelima: *Globalizacija i ljudske posljedice, Postmoderna etika* i *Modernizam i holokaust.*

> *Bauman je u knjizi o Holokaustu pokazao kako vjera u ispravan put i perfektni socijalni poredak čine određene grupe 'defektnim', gdje (određene grupe) postaju kao korov koji se mora očistiti kako bi se formiralo ispravno društvo. Holokaust je, po Baumanu, rezultat jednog takvog projekta. Holokaust je ogledalo u kojem se modernost konfrontira sa svojim najopasnijim prikrivenim stranama. Holokaust je slom, negacija svega onoga što donosi modernizam.*[18]

Bauman analizira strukturalnu sadržajnost njemačkog društva u kome je izvršen genocid i u njemu pronalazi one elemente za koje smatra da su upravo oni ti koji su uzrokovali da se holokaust dogodi. To su oni elementi koje je još Max Weber identificirao kao glavne karakteristike modernog društva, a to su: podjela rada, specijalizacija, birokratija, instrumentalna racionalnost i vladajuća klasa sastavljena od „ljudi od struke bez srca i ljudi koji uživaju bez mozga". Da je Bauman i drugi autori koji smatraju da su društveno-civilizacijska i društveno-politička suština i karakterologija modernih društava 19. i 20. stoljeća društveni milje pogodan za činjenje genocida, potvrđuju Dahau, Mathauzen, Auschwitz, Omarska, Trnopolje,[19] genocid nad Bošnjacima u Srebrenici i oko nje i mnogi drugi zločini protiv čovječnosti počinjeni u 20. stoljeću. Baumanova teorija uči nas da je genocid, primarno, proizvod socijalnih relacija modernog društva, njegove „birokratske racionalnosti", prije nego individualnih karakteristika zločinca kao pojedinca. „Užas ima puno više bližih veza u socijalnoj interakciji nego u samom karakteru ličnosti ili u drugim osnovama. Zločin ima znatno više socijalno porijeklo nego karakteristiku ličnosti."[20]

---

[18] Muratović, Rasim, *Zlo i ljudsko dostojanstvo u djelu Arnea Johana Vetlsena*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2014, 71-72.

[19] Opširnije o zločinima nad Bošnjacima u logorima Omarska i Trnopolje u: Medić, Jasmin, *Genocid u Prijedoru*, Grafos doo Cazin, Cazin, 2013.

[20] Bauman, Zygmunt, *Modernity and the Holocaust*, Cembridge Polity Press, 1989, 202.

Najeksplicitniji primjer da je genocid prvenstveno uzrokovan socijalnim vezama modernog društva, čija je jedna od osnovnih karakteristika birokratizirana svijest, pokazao je američki psiholog Stanley Milgram s Yale University. Milgramov eksperiment koristio je i Bauman da bi dokazao svoje tvrdnje. Da bi što bolje razumio zločin holokausta, Milgram je izvršio nekoliko empirijskih istraživanja baziranih na emocionalnim instinktima. Istraživanja je objavio u studiji *Pokornost prema autoritetu – vlasti*, 1974. godine.[21] Eksperiment se odnosio na upotrebu električnih šokova. Oni koji su drugima davali električne šokove bili su upoznati da električni **šokovi nanose bol onome nad kojim se vrši radnja, ali isto tako da to rade radi „naučnog“ testa i da odgovornost preuzima vođa projekta radi budućnosti nauke** i istovremeno da preuzima svu odgovornost na sebe. Cilj Milgramova eksperimenta bio je da utvrdi koliko totalitarni sistem vlasti utječe na to da izvršilac zločina svoju radnju smatra legitimnom jer ju je dobio kao naredbu od pretpostavljenog. Milgram je želio utvrditi koliko su zločini uslovljeni karakterom ličnosti a koliko odnosom između vlasti i načina vladanja. Utvrdio je da u birokratiziranom društvenom sistemu „nema razgovora o moralu. Tu su samo pojmovi: lojalnost, obaveze, disciplina“.[22] „Kad su socijalne relacije tehnički usavršene, tada se povećavaju kapaciteti i efikasnost za socijalnu proizvodnju neljudskosti.“[23] Milgramov eksperiment pomogao je Baumanu da zaključi da u birokratiziranoj svijesti i praksi nema mjesta moralu. Za birokratsku svijest važno je izvršenje zadatka, brzo i efikasno. „Birokratija pod moralom podrazumijeva disciplinu i lojalnost. Lojalnost znači izvršavanje obaveza koje su opisane u disciplinovanim zakonima. Pitanja etike i morala onda nemaju šta tražiti izvan birokratskog sistema.“[24] Milgramova teorija uči da genocid nije zločin samo ličnosti pojedinca niti samo psihičke prirode.

> *Cjelokupan ovaj proces ima i svoj socijalni karakter. U modernom, racionalnom društvu imamo takvu organizaciju gdje se vrši podjela procesa na faze, pa imamo planiranje, racionaliziranje,*

[21] Milgram, Stanley, *Obedience to Authority*, Pinter& Martin, London, 1997.
[22] Bauman, 1989, 200.
[23] Isto, 198.
[24] Isto, 199.

funkcionalno specijaliziranje, uništavanje procesa i sl. Što je više taj racionalni proces organizovan, lakše je učiniti zločin, nanijeti bol i imati osjećaj da se ne radi nešto ružno niti loše.[25]

Milgram je, također, utvrdio da „što je veći fizički i psihički razmak između dželata i žrtve, to je lakše izvršiti zločin. Odnosno što je cijeli taj proces više organizovan to je lakše dželatu zadržati unutrašnji mir u sebi zbog učinjenog zločina".[26] Ako izvršilac zločina ima naredbu od pretpostavljenog, onda on lično ne osjeća odgovornost za učinjeni zločin jer to smatra izvršenjem obaveze. Bez obzira što je pretrpjela mnoštvo kritika, smatramo da je Milgramova teorija značajna za metodološko razumijevanje genocida jer je genocid kao oblik zločina, iako ga **čini pojedinac konkretno, istovremeno rezultat socijalnih relacija. Kada se činjenje zla racionalizira politički,** ideološki, kulturno,[27] birokratski

---

[25] Isto, 203.

[26] Isto, 202.

[27] Posebno naučno pitanje predstavljaju „kulturne vrijednosti" u srpskoj književnosti i sadržaji mržnje koji u sebi izražavaju prema muslimanima (Bošnjacima, Turcima). Neshvatljivu mržnju, kao „patologiju uma", kao „rak svijesti", nalazimo u književnim djelima mnogih srpskih književnika (P.P. Njegoš, J. Dučić, V.S. Karadžić, I. Andrić, B. Radičević i drugi). U svojoj pjesmi *Ajduk* Branko Radičević, jedan od najznačajnijih srpskih pjesnika romantizma, izopačujuće iskazuje mržnju prema Turcima kao muslimanima. Navodimo ovom prilikom samo dio stihova pjesme:

„...Oh ala mi raste kika
Kad pušaka stane cika,
Kad zagledam turskog skota,
Pa kad mi se s konja smota,
Kad mu glavu pseću zbrijem
Pa na kolac kad nabijem. (...)
Čekaj ago koji danak
Dat bijele bijem kule
Da boravim laki sanak
Pored tvoje vjerne bule,
Da ti, ago, lulu pijem,
A kuranom kavu grijem. (...)
Pa da t' onda dočnem sreću:

i vojno organizira, tada su ispunjeni svi uslovi da se genocid ili neki drugi oblik zločina počini.

Naučna istraživanja nisu unificirana, šablonizirana, jednodimenzionalna aktivnost, već predstavljaju mnoštvo različitih vrsta i primarno su određena kriterijima koje uzimamo kao određujuće prilikom određivanja vrste istraživanja. Ovom prilikom, za istraživanje stradanja majke i djeteta u genocidu nad Bošnjacima, primarno ćemo se koristiti kombinacijom sljedećih socioloških metoda: metoda istraživanja individualnih slučajeva, metoda grupnog proučavanja, analiza sadržaja, historijska metoda, razgovor s preživjelim žrtvama genocida, komparativna i metoda DNK identifikacije. U najkraćem, pojašnjavamo zašto koju od metoda koristimo i koje nam mogućnosti pruža da utvrdimo objektivnu istinu o proučavanoj temi.

Analiza sadržaja za proučavanje stradanja majke i djeteta u genocidu nad Bošnjacima nezaobilazna je istraživačka metoda. Pomoću analize sadržaja analiziraju se razni dokumenti, arhivska građa, razne publikacije, mediji i sl. Izuzetno značajni dokumenti za izučavanje genocida su: zvanične optužnice i presude za genocid i druge oblike zločina, planovi vojnih operacija, naredbe komandanata vojnih jedinica, izvještaji komandanata višim komandama nakon izvršenih vojnih operacija, izvještaji medija o vojnim događanjima, progonima, ubistvima i sl., analiza sadržaja prikupljenih izjava preživjelih žrtava koje su dali državnim organima gonjenja. Za izučavanje genocida važne su analize sadržaja stručnih i naučnih publikacija kojima je predmet bavljenja bio neki od oblika zločina. Kad vrši analizu sadržaja, istraživač ne smije biti subjektivan, neprincipijelno selektivan u odabiru podataka za analizu. Da bi se izbjegla subjektivnost, neophodno je izraditi kriterije za analizu sadržaja.

Da ti glavu srubim pseću,

Da ti kulu njom okitim,

Ispod kule meso itim,

Nek ti vrane glavu kljuju,

Psi se psine nablaguju." (https//sr.m.wikisource.org, posjeta 12. decembar 2020). Ovaj primjer i mnogi drugi primjeri u srpskoj književnosti predstavljaju više od govora mržnje, više od bilo kog „izljeva mržnje", naprotiv oni se interpretiraju kao „umjetnička i kulturna vrijednost", umjesto da budu zauvijek zabranjeni jer su direktno u funkciji izgradnje genocidne patološke svijesti.

Kod analize sadržaja metodolozi naročito insistiraju na trima operacijama: na formulaciji pitanja (što će reći na definiranju predmeta istraživanja), jedinici analize (što je osnovno polazište analize), te uzimanju uzorka. Podrazumijeva se i izvođenje zaključka analize, kao i njegovo javno promoviranje.[28]

Stradanje majke i djeteta u zločinu genocida nad Bošnjacima nije samo sadržajnost rata protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992–1995. godine, već je, naprotiv, sastavni dio bošnjačke historije od samih početaka nacionalnooslobodilačkih pokreta do dana današnjeg. Iz tih razloga u ovom istraživanju valja, kao neizostavnu, primjenjivati historijsku metodu. Historijska metoda u sociologiji zapravo je historijska komparacija i posebno ju je cijenio, kod klasika, E. Durkheim. Durkheim je smatrao da samo metoda historijske komparacije „dopušta da se riješi, uoči jedna institucija u njezinim konstitutivnim elementima, jer nam ih ona pokazuje kako se rađaju u vremenu jedni pored drugih". Sociologija genocida ne smije smetnuti s uma da je genocid društveno-historijska činjenica, da se događao u prošlosti, ali i da je ovovremena pojava. Nekoliko je značenja historijske komparacije u sociologiji genocida. Jednostranost empirizma, prije svega, pojedinačno istraženog genocida na najbolji način izbjeći ćemo komparirajući više pojedinačnih slučajeva genocida i na osnovu mnoštva činjenica eksplicirati opće pojavnosti genocidne pojave. Naprimjer, u našem slučaju, ako želimo istražiti stradanje majke i djeteta u genocidu nad Bošnjacima, to jednostavno ne možemo utvrditi samo na analizi jednog slučaja već je neophodno konsultirati historijske činjenice i pomoću historijske komparacije utvrditi opću zakonitost pojave. Bez „historijskog materijala" ne bi se mogla utvrditi zakonitost nijedne društvene pojave, pa ni stradanja majke i djeteta u genocidu nad Bošnjacima kao kontinuirane pojave nacionalno-oslobodilačkih pokreta i uspostave nacionalne države na Balkanu.

Komparativna metoda posebno je pogodna za utvrđivanje sličnosti i razlika kod pojedinih pojedinačnih slučajeva genocidnog zločina. Zato ćemo je i koristiti u ovom radu. Također, metodu komparacije koristimo

[28] Žiga, Jusuf - Đozić, Adib, *Sociologija,* BKC, Sarajevo, OFF-SET, Tuzla, Sarajevo/Tuzla, 2013, 119.

i kada neki novi zločin upoređujemo s ranije utvrđenim genocidom kako bismo mogli utvrditi je li analizirani zločin genocid ili nije. Komparativna metoda pogodna je za utvrđivanje kauzalnih veza među društvenim uzrocima genocida kod svakog genocida pojedinačno. Utvrđivanje ovih kauzalnih veza veoma je značajno za sociologiju genocida da bi utvrdila opću zakonitost nastanka i realizacije genocidnog procesa. Primarno se upoređuju istovrsne društvene činjenice kao npr. ideologije, politički programi, učešće oružanih formacija, načini klasifikacije, simbolizacije, dehumanizacije, progona i istrebljenja žrtava. Kompariraju se i analiziraju načini prikrivanja i negiranje genocida. Što je intenzitet prikrivanja i negiranja veći to je vjerovatnoća da je genocid počinjen veća. Metodom kompariranja zločina nad majkom i djetetom u genocidu nad Bošnjacima 19. stoljeća, Prvom i Drugom svjetskom ratu i u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države ne samo da utvrđujemo opće karakteristike, sveprisutnog, zločina nad majkom i djetetom već dajemo značajan doprinos odgovoru na pitanje ko su fašisti a ko antifašisti u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva 1992–1995. godine.

Majka i dijete u zločinu genocida nad Bošnjacima: Konkretni historijski primjeri

Početak procesa nacionalnooslobodilačkih pokreta na etnički heterogenoj strukturi južnoslavenskih prostora i Balkana kao cjeline, koju je politički održavalo Osmansko Carstvo, istovremeno je značilo i realizaciju etnocentrističkih ideala o etnički homogenim državama, koje danas nazivamo nacionalnim, što one u stvarnosti i jesu. Specifična forma nacionalizma na južnoslavenskim prostorima, od početka nacionalnih pokreta do danas, jeste etnofiletizam, koji u suštini čini ideološku osnovu genocidnog stradanja Bošnjaka jer su oni dominantno bili muslimani u religijskom smislu.[29] U svim genocidima nad Bošnjacima sastavni i njegov

[29] „Od Bečkog rata nastalo je vrijeme opštih progona ‘muslimanskog stanovništva sa balkanskih prostora a da se za to nisu birala sredstva’...bukvalno ih je nestalo dokle god je dopirala Austrija ili bilo koja druga hrišćanska država“ (Bandžović, 2006, 8). „Balkanske ‘revolucije’ – stvaranje neovisnih nacionalnih država na Balkanu jesu pripovijest o seljačkim ustancima u kojima je ključni element izgon i iseljavanje muslimana“ (Banac, 2002, 45).

najokrutniji i najbrutalniji dio bilo je genocidno ubistvo majke i djeteta. Narednim konkretnim historijskim primjerima stradanja majke i djeteta u genocidima nad Bošnjacima pokazat ćemo i dokazati da je nasilje, pa i najteži njegov oblik–genocid, neodvojivi dio izgradnje nacionalnih država na južnoslavenskim prostorima. Ova društveno-historijska i naučna istina do sada je ostala nedovoljno poznata jer je historija Bosne i Hercegovine i Bošnjaka bila poznata, kako smo naprijed istakli, „po izvještajima svojih neprijatelja". Genocidno stradanje Bošnjaka neophodno je shvatiti kao sastavni dio genocida nad balkanskim muslimanima svih etničkih pripadnosti[30], koji nažalost jeste jedan od najvećih prešućenih genocida,[31] što tek valja istražiti i prezentirati naučnoj i općoj javnosti. Zločin genocida i etničkog čišćenja Bošnjaka i ostalih muslimanskih naroda bilo je osnovno sredstvo, političko i vojno, da se razruši multietnička struktura društva, prvo osmanskog a kasnije bosanskohercegovačkog, da bi se na njihovim ruševinama mogla izgraditi nacionalna država. Vrlo je važno istaći da su Bošnjaci početkom 19. stoljeća činili većinsko stanovništvo u skoro svim gradovima Smederevskog sandžaka ili prostora koji se danas naziva „uže Srbija".[32] O „prešućenom genocidu" nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu, konkretnije o genocidnom

---

[30] „Sedamdesetih godina XIX stoljeća muslimani su sačinjavali polovinu ukupnog stanovništva Balkana. Poubijano je 1870.-1890. na tom području preko 300.000 hiljada muslimana, a preko pet miliona ih je prognano u Anadoliju do kraja tog stoljeća" (Bandžović, 2006, 49).

[31] „Zapadni je svijet dugo vremena bio zabrinut za sudbinu hrišćana osmanskog Balkana, samo se mali dio zapitao o balkanskim muslimanima i njihovoj sudbini. Zbog ove nebrige jedana od najvećih evropskih demografskih katastrofa nikada nije ni otkrivena" (Bandžović, isto). Svi relevantni pokazatelji mjereni naučnim kriterijima potvrđuju da je ova „jedna od najvećih evropskih demografskih katastrofa" ustvari bila zločin genocida i 'etničkog čišćenja', u što će nas uvjeriti i navedeni primjeri genocidnih stradanja majke i djeteta u ovom radu, koji čine samo jedan mali dio mnoštva primjera koji su u stvarnosti učinjeni.

[32] Muslimansko stanovništvo, dominantno etnički Bošnjaci, „u Beogradu su predstavljali četiri petine u odnosu na drugo stanovništvo, u Užicu su činili 96,7 odsto populacije, a 65 odsto u Pomoravlju. Po nekim srpskim izvorima, u Sokolu i osam okolnih sela bilo je 1.600 muslimana (...) isti izvori su procjenjivali da se uoči krize 1862. godine, u kneževini Srbiji nalazilo oko 12.500 *Turaka*" (Bandžović, Safet, „Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz kneževine Srbije u Bosanski vilajet (1862-1867)", u: *Znakovi vremena*, br. 12, Sarajevo, 2001).

zločinu „srpskih snaga na Drini 1941–1945“, izvrsnu studiju napisao je Šemso Tucaković.[33] Istraživačima genocida nameće se potreba istražiti do sada najveći „prešućeni genocid“ nad muslimanskim narodima Balkana u nacionalnooslobodilačkim ratovima 19. i 20. stoljeća. Prije nego što navedemo primjere genocidnog stradanja majke i djeteta kod Bošnjaka u Drugom svjetskom ratu i ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992–1995. godine, navest ćemo nekoliko primjera istog takvog stradanja na širim južnoslavenskim prostorima Balkana, ne samo Bošnjaka već i Albanaca, Goranaca, Torbeša, Turaka i drugih kako bismo dokazali opravdanost tvdnje da ideja jakobinske koncepcije „jedna država – jedna (etnička) zajednica“, konkretizirana u balkanskim nacionalnooslobodilačkim pokretima u sebi, kao svoju esencijalnu bit sadrži i genocid prema muslimanskim narodima. Ovi primjeri mogli bi biti i uputstvo za sveobuhvatan rad o najvećem „prešućenom genocidu“ u historiji genocida, tj. o genocidu nad balkanskim muslimanima u procesima nacionalnooslobodilačkih borbi u 19. i 20. stoljeću. Genocidno stradanje balkanskih muslimana do sada je bilo poznato samo „po izvještajima svojih (njihovih, o.p. A.Đ.) neprijatelja“. Nasilje, među koje je spadao i genocid, bilo je osnovno sredstvo kojim su se služili nacionalnooslobodilački pokreti, kasnije novonastale male balkanske hrišćanske države, da bi uništili osmansko multietničko, multikulturno i multireligijsko carstvo. Posebno pitanje predstavlja odgovor na uzroke surovosti, barbarstva, jednom riječju nečovječnosti u zločinačkim djelovanjima nacionalnih „oslobodilaca“. Uzroka je mnogo i treba ih detaljno istražiti. Jedan njihov dio, svakako, nalazi se u nataloženim stereotipima prema osmanskoj državi i muslimanima, ideji nacionalne slobode koja je podrazumijevala i fizičko uništenje onih koji ne pripadaju njihovoj etničkoj i religijskoj grupi, ali i u starijim rudimantima slavenskih paganskih običaja, koji su se najekstremnije ispoljavali kod odsijecanja glava[34], ili nosa i gornje usne kod mrtvih, ili pak često i živih zarobljenih

[33] Tucaković, Šemso, *Prešućeni genocid*, Amos Graf, Sarajevo, 2013.

[34] Sječa glava, mrtvom ili živom neprijatelju, kod Crnogoraca ubrajana je u zasluge predaka. Na osnovu broja odsječenih glava Crnogorci su se dijelili ili, bolje reći, „vrednovali“ na „zaslužne“ i „obične“, na „soj“ i „nesoj“. Da bi se znalo ko je gdje na ljestvici „glavosječa“ kod Crnogoraca – jer biti „glavosječa“ smatralo se znakom

vojnika[35] i civila. Da se znalo za nasilje i težak položaj etničkim čišćenjem i genocidom progonjenog muslimanskog stanovništva na Balkanu, svjedoči i jedna odluka Berlinskog kongresa da formira komisiju koja će ispitati stanje prognanih na području Rodopa. Komisija je ustanovila „čak 150.000 izbjeglica 'koje su htjeli da likvidiraju Rusi i Bugari'. Iseljenici su bili gladni, a **njih 70% bile su udovice i djeca**" (istakao, A.Đ.).[36] O strahotama genocidnog stradanja majki i djece u balkanskim nacionalnooslobodilačkim borbama bezbroj je primjera koji su lažnim narativima balkanskih historiografija[37] prikazani kao „iseljenici", „izbjeglice", „demografska katastrofa" i sl.

S konkretnim primjerima stradanja majke i djeteta u genocidu nad Bošnjacima počet ćemo s onim koji su se dešavali na početku 19. stoljeća. O stravičnom zločinu genocida nad Bošnjacima, ljudskom umu teško pojmljivih zločina, za vrijeme tzv. Prvog i Drugog srpskog ustanka, Miodrag Popović piše kako Srbi u Beogradu i drugim gradovima „ubijaju, kolju, skidaju skalpove, pale turske (bošnjačke, o.p. A.Đ.) bogomolje i gradove, stavljaju nejač pod no**ž... Muškinje nemalo sve isjekoše, počeše rasporivati teških** (trudnih, o.p. A.Đ.) **žena trbuhe i**

ličnog uvažavanja – knjaz Danilo uveo je službeni protokol, evidenciju, u koji je upisivano ko, gdje, kada i kome je posjekao „tursku" glavu. Za posječene „turske" glave dodjeljivane su medalje sa svjedočanstvom. (Opširnije: Stojanović, Petar, „Običaji sječe glava i kidanja nosa u crnogorsko-turskom ratovanju (osvrti na stanje u XVIII, XIX i na početku XX vijeka)", u: *Istorijski zapisi*, br. 2, Titograd, 1979, 72-91).

[35] „Strani novinari su pisali o zarobljenim osmanskim vojnicima kojima su crnogorski vojnici odrezali noseve i gornje usne. Edith Durham je vidjela devet žrtava koje su preživjele odsijecanje noseva. Nosna kost im je bila odsječena i odstranjena zajedno sa cijelom gornjom usnom. Crnogorci su, kako su se hvalisali, nakon svake bitke išli naokolo i osakaćivali ranjene: 'nijedan nos nisu ostavili na truplu između Berana i Peći'. U većini slučajeva su preživjele žrtve umirale od dodatnog krvarenja" (Jezernik, Božidar, *Zemlja u kojoj je sve naopako*, Prilozi za etnologiju Balkana, Sarajevo, 2000).

[36] Bandžović, 2006, 51.

[37] „Srpska, crnogorska, grčka, makedonska, i bugarska historiografija, pod balastom politike i ideologije, imaju uz tradicionalnu podozrivost, poseban odnos prema iseljavanju muslimana (adekvatnije, progonu, 'etničkom čišćenju', genocidu, o.p. A. Đ.) u cjelini, bez obzira na njihovo etničko porijeklo, posmatrajući ga u sklopu stvaranja svojih malih nacionalnih država i oslobođenja od višestoljetne osmanske uprave, što je ujedno podrazumijevalo i njihovo eliminiranje" (Isto, 19).

vaditi djecu, (istakao, A. Đ.) te kad bi vidjeli da je koje dijete muško i njega bi ubili, a od ženskijeh šta su radili i kako su sa njima postupali, to mi ne može jezik govoriti niti pero pisati”.[38]

Sada nekoliko primjera stradanja majki i djece muslimana, među kojima je bilo najviše etničkih Bošnjaka, u drugoj polovini 19. stoljeća, konkretnije, nakon pada Leskovca u decembru 1877. godine. Tada je iz Leskovca protjerano oko 5.000 muslimana. Opisujući genocidno stradanje civilnog stanovništva Sreten Popović piše: „**Deca pobacana, izgubljena ili ostavljena, žene i starci pokočeni od zime** (istakao, A.Đ.) ili polumrtvi od umora i gladi. Neki su bili otečeni naduti kao mešine.“[39] O rezultatima „oslobođenja“ Leskovca, među kojima je bilo i genocidno stradanje djece i ostalog civilnog stanovništva, dok su bježali od „oslobodilaca“ kroz Grdeličku klisuru, piše učitelj iz Leskovca Josif H. Kostić. „Pored puta kroz Grdeličku klisuru do Vranja i Kumanova, kuda su se povlačile turske porodice, videla su se **bačena mrtva deca** (istakao, A.Đ.) i ukočeni starci. Povlačenje je bilo tragično.“[40] Umjesto opisa lažnim historijskim narativom, koristeći „podmuklu artikulaciju“, „povlačenje je bilo tragično“, objektivnije je taj događaj izraziti stavom, bježanje od klanja, paljenja, silovanja, nabijanja na bajonete i bacanja u vatru, završilo je genocidom. Isto tako, knjiga *Oslobođenje Južne Srbije 1877–1878*. istovremeno može nositi i naziv *Genocid nad muslimanima u južnoj Srbiji 1877–1878. godine,* jer bi takav naslov objektivnije imenovao procese koji su se tada događali. Dualizam koji postoji u društvu postoji i u nauci tvrdi, s pravom, Habermas. Koja strana od tog dualizma govori istinu, izmjerit ćemo principima Opće deklaracije o ljudskim pravima, a ne „logikom jedne ideje“ nacionalnooslobodilačkih „golemih bataljona“. O zločinima nad djecom u isto vrijeme, ali u topličkom kraju, također postoje potresna svjedočenja o genocidnom stradanju muslimanske djece smrzavanjem. O tome piše Dimitrije Mita Perović sljedeće:

[38] Popović, Miodrag, *Vidovdan i časni krst*, Beograd, 1976, 118-119.
[39] Popović, Sreten, *Putovanje po novoj Srbiji (1878. i 1880.)*, Beograd, 1950, 345.
[40] Ilić, Nikola, *Oslobođenje Južne Srbije 1877-1878*., Beograd, 1977, 121.

U Barlovu, kad su naši prvi put napali to selo, porodice su pobegle, dočepav šta je koja mogla. Jedna nesrećna mati ostavi u kući svoje dvoje zaspale dečice. Na sobi vrata behu otvorena, a mraz je jak preko noći bio. Posle četiri dana naši vojnici slučajno uđu u istu kuću, naiđu na dečicu koja mirno spavahu pod pokrivačem. Obraščići behu u oba deteta rumeni kao majske ružice. Starije se beže nasmešilo, a mlađe skupilo obrvice.[41]

Majka djece najvjerovatnije je bila ubijena, jer bi sa sobom povela svoju djecu, a vojnici najvjerovatnije nisu „slučajno" ušli u kuću, već su ušli da pljačkaju. Pljačka je bila redovna praksa „ustanika" i „oslobodilaca", uz ubijanje, njihov je to najznaniji zanat. Nasilje, raznovrsni oblici zločina, među kojima je i genocid nad Bošnjacima, bili su sastavni dio nacionalnooslobodilačkih pokreta na svim južnoslavenskim i balkanskim prostorima. O genocidnom stradanju bosanskih muslimana, etničkih Bošnjaka, znale su i vlade velikih evropskih zemalja,[42] ali nisu ništa preduzimale da se to spriječi. Naprotiv, „podmuklom artikulacijom" (P. Riconer) izopaćujuće ideologije nacionalne države korištena je tehnologija organiziranog zaborava[43] kako bi se ovi zločini minimizirali, koristeći, prije svega, razne eufemizme u imenovanju genocida koji se događao pred njihovim očima. Posebna svirepost genocidnog ubijanja muslimana i drugih raznovrsnih oblika zločina vršenog nad njima dogodila se u oba balkanska rata. U Prvom balkanskom ratu npr. selo Puniševac na Kosovu potpuno je spalila „oslobodilačka" crnogorska vojska. Svi su stanovnici sela pobijeni, „**djecu** koja su bježala **nabijali su na bajonete** (istakao, A.Đ.) i bacali u kuće u plamenu".[44] Da

[41] Petrović, Dimitrije-Mita, *Borbe u Toplici 1877-1878*, Arhiv Srbije, Beograd, 1979, 99.

[42] „Britanski konzul javljao je iz Beograda 4. oktobra 1878. svojoj vladi da se u Srbiji nalazi, na proputovanju, znatan broj iznemoglih bosanskih izbjeglica, **mahom žena i djece**, (istakao, A. Đ.) ističući da, ako im se ne pomogne, da će većina njih umrijeti" (Bandžović, 2006, 129).

[43] Posebno naučno pitanje je istražiti specifičnosti tehnologije organiziranog zaborava genocida nad muslimanskim narodima Balkana koji su korišteni u politici, historiografiji, književnosti i umjetnosti kod nosilaca ideje jedna nacija jedna država.

[44] Dedijer, Vladimir, *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, Prosveta, Beograd, 1991, 113.

zločini nad majkama i djecom nisu bili slučajni i pojedinačni, potvrđuju primjeri masovnog i kontinuiranog zločina nad njima tokom svih tzv. nacionalnooslobodilačkih borbi. „U selu Blaca svi mještani su bili pobijeni. U selima Vojnik i Labej žene su silovane, a potom spaljivane. U Donjem Debru (...) u sedam mjesta **u plamen su bacana djeca i mlade žene** (istakao, A.Đ.).“[45] Mnogobrojni su primjeri umiranja majki i djece od gladi u izbjeglištvu, bježeći iz svojih kuća od „oslobodilaca“.[46] Ovo su primjeri zločina iz prve polovine 20. stoljeća nad pripadnicima svih balkanskih muslimanskih naroda. Isti takvi zločini nisu prestajali biti praksa zločina nad Bošnjacima i u Drugom svjetskom ratu.

Četnici su krajem 1941. i početkom 1942. godine u selu Vikoč, općina Foča, „pobili oko 79 lica. 17 članova porodice Bekan“.[47] Poklane i polužive Bošnjake ostavljali su da izgore u zapaljenim kućama. „**Malu djecu** vadili su iz bešika, **nabijali na bajonete** (istakao, A.Đ.) i bacali u vatru.“[48] Istovjetna vrsta zločina nad djecom kao i u „Prvom srpskom ustanku“ i Prvom balkanskom ratu, ali i u svim ostalim „nacionalnooslobodilačkim“ ratovima.

O „patologiji ideologije“ (Terry Eagleton) balkanskih nacionalnooslobodilačkih pokreta, u koje, svakako spadaju Prvi i Drugi balkanski rat, upečatljivo i istinito pisao je Dimitrije Tucović. Iz Tucovićeva teksta, nedvosmisleno, proizlazi neupitan dokaz da se u procesu tzv. balkanskih nacionalnooslobodilačkih pokreta desio genocid nad muslimanskim narodima. Najeksplicitniji dokaz genocida nad Albancima, Bošnjacima,

45 Hrabak, Bogumil, *Arbanaški upadi i pobune na Kosovu i u Makedoniji od kraja 1912. do kraja 1915. godine*, Vranje, 1988, 75-76.

46 Lav Trocki u svom ratnom izvještaju 1912. godine piše: „To je strašna situacija! Nekada, kad vidite kako su miroljubivi turski seljaci poklani bez ikakva razloga, njihova imanja oduzeta a njihove **žene i djeca ostavljeni da umru od gladi**, (istakao, A. Đ.) srce vam se kida od žalosti. Između Radovišta i Štipa blizu 2.000 turskih izbjeglica, većinom žena i djece umrlo je od gladi-doslovno od gladi“ (Horvat, Branko, “Nisu svi muslimani Bošnjaci niti su svi Bošnjaci muslimani“, u: *Bosna i Bošnjaštvo*, Karantanija, Ljubljana, Sarajevo, 1990, 273).

47 Čekić, Smail, *Genocid nad Bošnjacima u drugom svjetskom ratu - dokumenti*, MAG-Udruženje Muslimana za antigenocidne aktivnosti, Sarajevo, 1996, 598; Pogledati i: Dedijer – Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945,* Svjetlost, Sarajevo, 1990.

48 Isto.

Gorancima, Torbešima i Turcima jesu genocidno stradanje majki (žena) i djece i ostalog civilnog stanovništva. Opisujući i ocjenjujući sadržaj i rezultate balkanskih „nacionalnooslobodilačkih ratova“ Crnogoraca i Srba, Tucović kaže da su to bile: „**reke krvi** poubijanog neboračkog stanovništva, **nevine dece, žena** (istakao, A. Đ.) i mirnih ljudi,[49] radnoga sveta Stare Srbije, Arbanije, Makedonije i Trakije, čija je jedina krivica bila što se jedino drukčije bogu moli, što drugim jezikom govori, drugo ime nosi i što je na svom vekovnom ognjištu naivno sačekao četiri divlje najezde.“[50] Da zločini ubijanja nedužnog muslimanskog stanovništva (djece, žena i staraca) nisu bili pojedinačna djela pojedinaca već organizirana i dobro osmišljena politička i vojna praksa političkog rukovodstva[51] i vojski novoformiranih nacionalnih država Srba i Crnogoraca, svjedoči ponovo D. Tucović, koji kaže da su novoformirane hrišćanske balkanske države „sa zločinačkim uvjerenjem da time vrše jedno ‘nacionalno delo’, da, skidajući taj nevini svet s lica zemlje, skidaju s vrata neprijatelja sa kojim će u budućnosti biti teško izaći na kraj“.[52] Dragomir (Dragiša) Vasić, srpski i jugoslavenski političar, esejista i novinar, akademik, iznosi jednu rijetko spominjanu istinu, a to je da su balkanski narodi u ratovima 1912–1913. godine pokazali svoje „karaktere“.[53]

[49] Ista konstatacija kao i u Izvještaju L. Trockog.

[50] Tucović, Dimitrije, *Sabrana dela*, knj. 7, Rad, Beograd, 1981, 160-164.

[51] Opširnije o proizvodnji zločinaca u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države u: Sells A., Michael, *Iznevjereni most,* ITD 7, Sarajevo, 2002.

[52] Tucović, 1981, 160-164.

[53] Posebno naučno pitanje jesu nacionalni karakteri balkanskih naroda. Koje su i kakve pojedinačne karakteristike svakog naroda posebno i njihove međusobne razlike? Koliko je i na koji način u nacionalnim karakterima, kao specifičnom obliku kolektivne svijesti, prisutan iracionalizam, mržnja prema drugom, mitologija, laž i drugi oblici i osjećanja kao što je fenomen osvete, posvete, junaštva i sl. Smatramo posebno značajnim precizno i objektivno istražiti međusobne interakcije: laž-mržnja-genocid. U formiranju genocidne svijesti na početku su raznovrsni iracionalizmi zasnovani, primarno, na laži, i sama je laž iracionalna, iracionalizmi formiraju mržnju, na individualnom i kolektivnom nivou. Iz mržnje dalje se formira potreba za kolektivnom osvetom, koja se realizira „kulturom ubijanja“. Ovo je najkraća „šema“ kako se kod Srba i Crnogoraca formirala kolektivna svijest kao kolektivna osveta, osveta Kosova, koja se kasnije preinačila u kult Vidovdana koji postaje centralni simbol „krvave, bespoštedne osvete nad svim što je tursko, muslimansko uopšte“ (Zirojević, Olga, „Kosovo u kolektivnom pamćenju“, u: *Srpska strana rat*, Beograd, 1996, 218).

Da iz kolektivne svijesti srpskih nacionalista nije nestao mit „osvete Kosova“, koji se pretvorio u „kult Vidovdana“, čija se esencijalna bit ispoljava u procesima „krvave, bespoštedne osvete nad svim što je tursko, muslimansko uopšte“, pokazuju zločini nad majkom i djetetom u Drugom svjetskom ratu i u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992–1995. godine. Uporedo s interpretacijom i analizom počinjenih zločina nad majkom i djetetom u genocidu nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu i u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992–1995. godine izvršit ćemo i analizu ko su bili nosioci fašističke a ko antifašističke ideologije i prakse. Ova analiza potrebna je da bi se osporio lažni narativ srpske historiografije da su u Drugom svjetskom ratu četnici bili antifašisti i da Vojska i policija Republike srpske nije činila zločin genocida i „etničkog čišćenja“ u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992–1995. godine. Da bismo to dokazali, koristit ćemo se komparativnom analizom zločinačke prakse fašista u Drugom svjetskom ratu i njihovih nasljednika u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992–1995.

Fašizam kao ideologija pokušao se realizirati putem nacističke partije–vlasti i nacističke vojske i želio je očistiti buduću njemačku državu od Jevreja i Roma. Kako je to rađeno, kojim metodama? Dokazano, nacisti su to radili progonima, ubijanjem, koncentracionim logorima, logorima smrti i drugim oblicima zločina. Antifašisti su se suprotstavljali tome, boreći se na razne načine, prije svega, formirajući oružane formacije u vidu partizanskih jedinica, koje su kasnije prerastale u oslobodilačke armije. Antifašisti nisu progonili nijedan narod, nijednu vjeru ni rasnu grupu, nisu rušili džamije ni crkve drugih hrišćana. Ko je u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992–1995. ubijao, progonio, Bošnjake i Hrvate[54] da bi „stvorio“ jednonacionalnu srpsku državu na

[54] Govoreći o progonu Bošnjaka i Hrvata 1992. godine u Bosanskoj krajini, Roy Gutman, jedan od najboljih svjetskih novinara i publicista, dobitnik Pulitzerove nagrade za međunarodno izvještavanje, kao očevidac progone je nazvao pravim imenom, „to je kao kad su Jevreje slali u Auschwitz“. R. Gutman je 9. jula 1992. godine zabilježio svoj razgovor s jednim Bošnjakom iz Banje Luke koji je uputio apel za spoznajom istine šta se u Bosni i Hercegovini dešava. Evo tog apela: „Molim vas, pokušajte doći ovamo. Ovdje se mnogo ubija. Muslimane (Bošnjake, o.p. A. Đ.) u stočnim vagonima prebacuju kroz Banja Luku. Prošle je noći ovdje bilo 25 željezničkih stočnih

multietničkom, multireligijskom i multikulturnom „tkivu“ Bosne i Hercegovine? To antifašisti nisu radili u Drugom svjetskom ratu, ali jesu vojska i policija Republike srpske u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992–1995. godine, što nedvosmisleno svjedoče ovdje navedeni primjeri i mnogi drugi već objavljeni u relevantnoj naučnoj literaturi,[55] zatim, presude međunarodnih sudova i Suda Bosne i Hercegovine. Antifašisti nisu formirali koncentracione logore u Drugom

vagona punih žena, staraca i djece. Bili su strašno preplašeni. Kroz otvore su im se mogle vidjeti ruke. Nije nam bilo dopušteno da im se približimo. Možete li to zamisliti? To je kao kad su Jevreje slali u Auschwitz (Aušvic). U ime čovječnosti, molim vas, dođite“ (Gutman Roy, *Svjedok genocida*, VKBI, MAG, Sarajevo, 1995, 12).

[55] U suštini, rat protiv bosanskohercegovačkog društva i države bio je nastavak prakse započete nacionalnoosvajačkim i nacionalnoosvetničkim procesima dugog trajanja srpskih nacionalista kao nosilaca najgroznijih antipoda ljudskom životu. Kao što su u ratovima novostvorenih balkanskih hrišćanskih država uvijek potpomognuti Rusijom, u 19. stoljeću na razrušenom multilateralnom društvu Osmanskog Carstva uspostavljali svoje mononacionalne države, netolerantne prema drugom i drugačijem, **kao što su fašisti u Drugom svjetskom ratu željeli uspostaviti njemačku državu bez Jevreja i Roma, isto su tako JNA, Vojska i policija Republike srpske željeli razrušiti, uništiti, bosanskohercegovačko multietničko društvo i njegovu državu i na njihovim ruševinama izgraditi monoetničku srpsku državu.** U svim ovim procesima, zajedničko je nekoliko elemenata. Prvo, pripadnici drugih naroda i religija tretirani su kao prijetnja vlastitoj sigurnosti i smetnja uspostavi nacionalne države. Drugo, proces izgradnje nacionalne države uvijek je podrazumijevao fizičko uklanjanje druge etničke i religijske grupe s osvojenog teritorija. Treće, uklanjanje muslimana u nacionalnooslobodilačkim ratovima 18. i 19. stoljeća, Jevreja i Roma u Drugom svjetskom ratu od strane fašista i Bošnjaka u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992–1995. godine, uvijek je vršeno zločinima ‘etničkog čišćenja› i genocida. Opširnije pogledati: Bandžović, 2001; Bandžović, 2006; Čekić, Smail, 1996; Čekić, S. – Arnaut Haseljić, M. – Macić, B., *Masovne grobnice u Bosni i Hercegovini – sigurna zona Ujedinjenih nacija Srebrenica,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2010; Dedijer – Miletić, 1990; Džananović, 2015; *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Zbornik radova, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo,1997; Gutman, 1995; Medić, 2013; Muratović, Rasim – Kuka, Ermin, *Genocid u Brčkom 1992–1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2018; Omerović, Husejin, *Žrtve genocida na području Vlasenice 1992.-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2016; Presude za genocid Međunarodnog suda pravde u Hagu, njemačkih sudova, Suda Bosne i Hercegovine; Šabić, Velid, *Genocid u srednjem Podrinju 1992.-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2008.

svjetskom ratu, ali fašisti jesu. Najpoznatiji su fašistički logori smrti,[56] između mnogobrojnih, Aušvic i Jasenovac. Ko je formirao logore smrti za Bošnjake i Hrvate u Trnopolju, Omarskoj, Batkoviću kod Bijeljine, u Zvorniku[57] i mnogim drugim mjestima? Ko je i po čijem nalogu porušio sve džamije[58] i ondje gdje nije bilo ratnih djelovanja? Jesu li to radili antifašisti u Drugom svjetskom ratu? Nisu. A ko jeste? Radili su fašistički saradnici, četnici Draže Mihailovića. U ratu protiv bosanskohercegovačkog društva 1992–1995. godine isto je vojska i policija Republike srpske, uz podršku vojnih i političkih struktura iz Srbije i Crne Gore, po nalogu svog političkog i vojnog vođstva. Rušenje džamija također je redovna praksa nacionalnih „oslobodilaca“ zatiranja „svega što je muslimansko“. Višestoljetna tradicija rušenja džamija, mesdžida, turbeta, mezaristana i drugih objekata islamsko-orijentalne kulture, kao redovna i uobičajena praksa nacionalnooslobodilačkih pokreta, eksplicitno je realizirana i u rušenju džamija u (užoj) Srbiji, odnosno, zatiranju materijalne kulture muslimana. Pogledajmo šta kažu historijske činjenice. Beograd je krajem 18. i početkom 19. stoljeća imao 51 džamiju i 22 mesdžida, Užice 35 džamija, 29 mesdžida, Smederevo 27, Niš (1878. godine) 13 džamija, Valjevo 10, Leskovac 9, Čačak 7, itd.[59] Sve su porušene, osim Bajrakli džamije u Beogradu. Klasičan primjer urbicida. O sudbini ovih džamija lažnim historijskim narativima, „podmuklom artikulacijom“, piše se da su „nestale“, a ne porušene u zločinu urbicida. Šta je ako nije genocid pobiti i protjerati muslimane, porušiti njihove bogomolje, pa i mezarja, da ništa ne sjeća na njihovo viševjekovno življenje na etnički očišćenim prostorima, kao autohtonih stanovnika.

[56] U klasifikaciji logora nauka prepoznaje, klasificira ih na: radne, koncentracione i logore smrti.

[57] Opširnije o logorima za Bošnjake u Zvorniku: Maslić, Samir, „Koncentracioni logori u općini Zvornik 1992. godine u funkciji izvršenja zločina genocida nad Bošnjacima bosanskog Podrinja“, u: *Monumenta Srebrenica* br. 9, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla–Srebrenica, 2020, 173-200.

[58] U toku rata protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992–1995. godine porušeno je ukupno 614 džamija, 218 mesdžida, 69 mekteba, 4 tekije, 37 turbeta i 405 drugih vjerskih objekata muslimana. Opširnije: Omerdić, Muharem, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.),* El-Kalem, Tuzla, 1999.

[59] Opširnije: Đurić-Zamolo, Divna, „Džamije u užoj Srbiji iz XIV-XIX veka“, u: *Gradska kultura na Balkanu (XV-XIX vek),* Beograd, 1984, 331-375.

Poznato je da fašisti u istrebljenju Jevreja i Roma nisu poštedjeli žene i djecu, odnosno, majku i dijete, kao simbole svetosti života. Kakav je odnos provoditelja fašističke politike prema djeci i majkama bio u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992–1995. pokazat ćemo samo na nekoliko karakterističnih primjera, koji, nažalost, nisu usamljeni primjeri već dio organizirane, planirane, kontinuirane i sveobuhvatne politike i prakse rušilaca bosanskohercegovačkog društva i države kao najvrednijih civilizacijskih primjera hiljadugodišnjeg života bosanskog „jedinstva različja“. Istovremeno ovi primjeri neoborivi su i očigledni dokazi genocida počinjenog nad Bošnjacima u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992–1995. godine.

Primjer prvi. **Krajem aprila 1992. godine** u masovnoj grobnici Suha, općina **Bratunac,** pronađena je trudna Zekira Begić i još mnogo ubijene male djece. Karakteristika ovog slučaja jeste da su ideolozi fašizma devedesetih godina **ubili istovremeno majku i njezino nerođeno dijete**. Zekira Begić bila je u devetom mjesecu trudnoće. Obdukcija je pokazala da je jedan metak pogodio Zekirino dijete u stomaku.[60] Da je ovaj slučaj bio samo nastavak fašističke prakse iz Drugog svjetskog rata, potvrđuje primjer zločina koji su počinili četnici Goluba Erića u bratunačkim selima Zelinje i Poloznik, kada su žive zapalili djecu i majke ovih sela. Četnički zločin nad trudnim majkama Bošnjakinjama u Drugom svjetskom ratu bio je svakodnevni zločinački ritual. U mjestu Mijakovići u decembru 1941. godine četnici su umorili trudnicu Hadžiru Mandžo zvanu Džirka, suprugu Ibre Mandže, tako što su je pekli na vatri dok nije u najstrašnijim mukama umrla.[61] Naprijed smo, također, istakli primjere rasparanja trudnih muslimanki i vađenja žive djece iz stomaka u Beogradu za vrijeme Prvog srpskog ustanka.

Primjer drugi. U maju 1993. godine vojska i policija Republike srpske u mjestu Semizovac, općina Vogošća, uhvatili su u kući mjesnog imama Hasib-efendiju Ramića i njegovu ženu Šefiku s njihovo četvero maloljetne djece. Hasiba i Šefiku svezali su da bi pred njihovim očima zaklali prvo njihovog sina (dijete) Muhameda od 12 godina, potom su zaklali

[60] Pogledati Izvještaje Instituta za nestale osobe.
[61] Dedijer – Miletić, 1990, 757.

kćerku (dijete) Melihu od 10 godina, zatim su zaklali drugog Hasibova i Šefikina sina Ahmeda od 4 godine; četvrto dijete bračnog para Ramić, kćerka Amina, imala je samo mjesec dana. Nju je vojnik Vojske Republike srpske udavio rukama jer je vrat bio premalen za noža. Potom su zaklali Hasibovu ženu Šefiku i na kraju, dok je sve to morao gledati, svezanog, zaklali su imama Hasiba.[62] Ljudskom umu ovakva vrsta zločina neshvatljiva je, ali četničko-fašističkom predstavlja redovnu praksu. Kažemo redovnu praksu jer slične takve zločine radili su nacisti Jevrejima i Romima, ali i četnici u Drugom svjetskom ratu Bošnjacima.

Evo jednog primjera iz Drugog svjetskog rata. „U selu Popov most, četnici Slijepčevići iz sela Prijeđel zaklali su u kući majku Vreve Hasana i Šerifa s njihovom i drugom djecom iz sela. U ključalu vodu u kazan, **uzimali su jedno po jedno dijete za noge i glavom gurali u ključalu vodu**, dok im oči nisu iscurile i tako su u najtežim mukama umirali. Prema saznanju i pričanju, **radi se o umoru 10-15 osoba (djece**).“[63] Sličan primjer zločina nad majkom Bošnjakinjom, ne i jedini, desio se februara 1942. godine u mjestu Meljini kod Papratnog. Tada su četnici ubili **Fatimu Hadžić** tako što su je **kuhali u „bakraču sa vatrom“.**[64] Svi oni (nacisti, fašisti, četnici, ustaše) su „ljudi od struke bez srca i ljudi koji uživaju bez mozga“. „Struka“, tj. zanimanje ovih „ljudi“, „razljuđenih dvonožaca“ (J. Žiga) jeste svirepo i najmonstruoznije ubijanje žena (majki) i djece.

Primjer treći predstavlja **zločin** koji se dogodio 14. juna 1992. godine **u Višegradu**, **poznat kao „živa lomača**“. Tada su sljedbenici fašističke ideologije natjerali oko 70 bošnjačkih civila u kuću Adema Omeragića, većinom žene i djeca, i sve ih zapalili. **Među ubijenim**, zapaljenim, **bilo je i dvomjesečno dijete** (beba). Praksa „živih lomača“ iz rata protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992–1995. godine samo je

---

[62] Muračević, Eset, *Ubijene i nestale žrtve zločina u Vogošći 1992-1995,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2001, 236-241; https://balkans.aljazeera.net/opinions/2020/5/21/pamtis-li-monstrume-cuclu-bebe-amine, posjeta 4. januar 2021;

[63] „U selu Mješaje, **četnici su koncem decembra 1941. godine ubili oko 40 Muslimana, žena i djece**. (Istakao, A. Đ.) Djevojku Ćerimagić Zlatiju su silovali, zatim joj odsjekli vaginu, dojke, ruke i isjekli na komade“ (Isto, 765).

[64] Isto, 752.

nastavak četničke fašističke prakse iz Drugog svjetskog rata. Navest ćemo samo jedan od mnogobrojnih primjera.[65] „Žena Steve Mastilovića iz Prijeđela kod Foče rekla je da je lično gledala kada je Vlado Slijepčević iz istog sela porodicu Zulfa Kovača, zvanog Šobe, ugonio u štalu Osmana Kovača u selu Ravan. Poslije toga je zapalio i u njoj je izgorjela sva Zulfova porodica (žena i 4 djece).“[66]

Primjer četvrti. U ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992–1995. **vojska i policija Republike srpske 1992. i 1993. godine u Prijedoru ubile su 102 nesrpske djece**. Ni danas vlast Republike srpske ne dozvoljava da se podigne spomen-obilježje za tu nevino pobijenu, skoro 100% bošnjačku djecu. Isti zločin prema majci i djetetu počinili su u septembru 1941. godine ustanici, čitaj četnici, napadajući kolone izbjeglica iz Kulen-Vakufa. Tada je ubijeno oko 2.500 Bošnjaka, a od tog broja oko 1.500 bili su žene i djeca. Bošnjačka djeca nisu ubijana samo u Prijedoru, Kulen-Vakufu, Rogatici, Višegradu, Foči, Sarajevu, Srebrenici, već u svim gradovima širom Bosne i Hercegovine, pa čak i u tzv. „sigurnim zonama UN-a“. „Jedan od dokaza koji ide u prilog činjenici da status sigurne zone stanovnicima Goražda nije značio ništa je da je do 6. maja 1993, kada je Goražde proglašeno sigurnom zonom UN-a, ubijeno najmanje 57, a ranjeno najmanje 226 djece. Nakon dobijanja statusa sigurne zone UN-a, od 6. maja 1993, do kraja agresije ubijeno je najmanje 64, a ranjeno najmanje 204 djece.“[67]

Primjer peti. **Ukupno ubijene djece u Srebrenici od 1992. do 1995. godine je 826**. U presuđenom genocidu nad Bošnjacima „sigurne zone UN-a Srebrenica“ jula 1995. godine ubijeno je 694 djece.[68] Do sada (juli

---

[65] „Četnici su **u Višegradu**, u Drugom svjetskom ratu, prema djelimičnim podacima ubili 3.217 Bošnjaka (1913 muškaraca i 1095 žena). **Zaklali su i žive spalili 975 djece mlađe od 15 godina**“ (istakao, A. Đ.), (Tucaković, 2013, 82).

[66] Dedijer – Miletić, 1990, 862-863.

[67] Džananović, 2015, 221-222.

[68] Opširnije pogledati u: Džananović, Muamer, „Dijete i porodica u genocidu - S posebnim osvrtom na genocid nad Bošnjacima u i oko Srebrenice jula 1995. godine“, u: *Monumenta Srebrenica* br. 9, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla–Srebrenica, 2020, 107-139. O zločinima nad djecom u Srebrenici pogledati i rad: Mastalić, Zilha, „Genocid nad djecom u sigurnoj zoni UN-a Srebrenica-jula 1995“, u: *Prilozi*, Institut za istoriju, br. 39, Sarajevo, 2010, 123-143.

2020) u mezarju Memorijalnog centra u Potočarima ukopano je 442 djece. Veličina zločina ne ogleda se samo u njegovim brojkama, već mnogo više u samom činu ubijanja djece, te da zločin nad djecom u Srebrenici nije pojedinačni i izolirani primjer, naprotiv. On predstavlja paradigmatičan primjer zločina nad bošnjačkom djecom od početka tzv. nacionalnooslobodilačkih pokreta na Balkanu pa sve do danas. Prema spiskovima poklane, ispečene i na drugi način ubijene djece **u Foči i okolini 1942. i 1943**. godine, od strane četnika, „srpskih junaka“, koje su V. Dedijer i A. Miletić objavili u svojoj knjizi *Genocid nad Muslimanima* (Bošnjacima, o.p. A. Đ.), ukupno je **ubijeno 1.086 djece, od toga broja njih 146 imalo je do dvije godine.** Istovremeno, u Foči je ubijeno **585 žena**, većinom majki. Mnogobrojni su primjeri ubistva istovremeno i majke i po nekoliko njezine djece, odnosno, sve njezine djece. Jedan od takvih slučajeva desio se nad Bošnjacima sela Borovsko, općina Rogatica.

> *Skupina – u kojoj su bile pretežno žene i djeca – dotjerana je 18. 1. 1942. u Parževiće u štalu Bajre Cvrka i zapaljena. U* ***štali su izgorjeli: Safija Zukanović, sa sedmero djece, Biba Hećo, sa sinom Abidom, snahom i unukom, Fata Hećo, sa petero djece, i Mulija Hećo, sa troje djece.*** *Kako su kasnije pričali neki Srbi iz Parževića – iz vatre je uspjelo istrčati dvoje odraslije djece: Cura Zukanović i Sinan Hećo. Četnici su ih ubili iz pušaka, a na mrtvo tijelo djevojčice bacili su lešinu psa.*[69]

U Staroj Gori, tada općina Borike, danas Rogatica, četnici su ubili 19 majki i 88 djece. U Živaljevićima, također općina Rogatica, ubili su 42 djece i 16 majki. U Donjem i Gornjem Godimilju, općina Rogatica, ubijeno je 26 majki i 62 djece.[70] **U Višegradu je od kraja 1941. do kraja 1942. godine ubijeno najmanje 345 žena/majki i 298 djece**.[71] Historičari tvrde da brojevi ubijenih majki i djece i do sada objavljeni spiskovi nisu potpuni ni konačni jer nisu sve žrtve zabilježene, što znači da je broj

[69] Pašić, Ibrahim, *Od hajduka do četnika* (*Stradanja i genocid nad glasinačkim Bošnjacima od najstarijih vremena do 1944. godine)*, BEMUST, Sarajevo, 2000, 173.
[70] Čekić, 1996, 56.
[71] Isto, 151.

ubijenih majki i djece u zločinu genocida nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu mnogo veći.

Primjer šesti. **U opkoljenom Sarajevu**, čija je opsada trajala tri puta duže od opsade Staljingrada, najduža opsada u modernoj historiji čovječanstva i najduža opsada jednog glavnog grada ikada, ubijeno je preko 1600 djece.[72] Ovom podatku treba dodati činjenicu da je i on proizvod ili pak nastavak fašističke prakse „srpskih junaka“. Jedan od dokaza četničkih pokolja djece i majki je i *Izvještaj* Pavla Đurišića Draži Mihailoviću o pokoljima muslimana (Bošnjaka, o.p. A. Đ.) u Čajniču, Foči, jugoistočnoj Bosni, Pljevljima i Sandžaku, 13. 2. 1943,[73] u kome on navodi da se „za vrijeme operacije **pristupilo potpunom uništenju muslimanskog življa bez obzira na pol i godine starosti** (istakao, A.Đ.). Naše ukupne žrtve bile su 22 mrtva od kojih 2 nesrećnim slučajem i 32 ranjena. Kod muslimana oko 1.200 boraca i do **8.000 ostalih žrtava, žena, staraca i dece** (istakao, A. Đ.)“. Napomenimo da su četnički „junaci“ Pavla Đurišića samo u Pljevljima u spomenutoj operaciji **ubili 13 beba** (djece) od mjesec dana **i oko 350 djece do 5 godina**. General JNA Kosta Nađ posjetio je Foču poslije genocida nad Bošnjacima u decembru 1941. i januaru 1942. godine i tom prilikom napisao:

> *Ne sećam se da sam ikada u životu vidio nečeg jezovitijeg od onoga što smo zatekli u tom gradu. Razularena četnička rulja formalno je plivala u ljudskoj krvi. Most na Drini pružao je groznu sliku.*

---

[72] Opširnije u: Komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2002; Čekić – Šestanović – Karović - Mastalić-Košuta, 2010; Karović, Merisa, *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992–1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2014; Mastalić-Košuta, Zilha, „Masovna ubistva djece u Sarajevu pod opsadom 1992–1995.“, u: *Znakovi vremena*, Broj 57/58, Sarajevo, 2012; Izvještaj Zavoda za zdravstvenu zaštitu Bosne i Hercegovine o ubijenoj djeci Sarajeva, 1996; *Pokidani pupoljci*, Zbornik radova sa Međunarodne konferencije održane u Sarajevu 2001, Komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2002.

[73] Izvještaj je objavljen u više izvora. Pogledati npr.: https://sh.wikipedia.org/wiki/Pokolj_muslimana_Sand%C5%BEaka_i_isto%C4%8Dne_Bosne_1943, posjeta 4. januar 2021.

Na njemu nije bilo ni jednog pedlja zemlje, koji nije bio zasićen krvlju poklanih. To je bilo stratište nedužnog muslimanskog naroda – prava klaonica. Pod mostom mnogo leševa. Povezane žicom, međusobno prepletene njome, četnici su preklane ljude i žene bacili s mosta u reku. Mnogi se zapletoše o stubove mosta. Životinjsko divljanje, gore od onog najkrvoločnije zvijeri. Žene i djevojke prije klanja silovali su naočigled roditelja, muževa i braće. Strahote se ne daju opisati.[74]

Zaista pred naukom stoji težak zadatak da iznađe pojmove kojim bi objasnili četnička monstruozna barbarstva, zvjerstva i sadistička iživljavanja prilikom vršenja zločina genocida nad Bošnjacima od početka nacionalnooslobodilačkih pokreta, početkom 19. stoljeća do rata protiv bosanskohercegovačkog društva 1992–1995.[75] Da li se oni uopće mogu nazvati ljudima ili je adekvatniji naziv „razljuđeni dvonošci“?[76] Normalnom ljudskom umu neshvatljivo je da takvo nasilje može raditi čovjek čovjeku, posebno komšija komšiji, posebno djeci i majkama. Ipak to se desilo. Zato smo se i odlučili da naprijed istaknemo teorijsko-metodološka stajališta koja će nam pomoći da što bolje razumijemo i objasnimo zločine genocidnog ubistva majke i djeteta. Za preveniranje budućih genocida neophodno je otkloniti društveno-političke uzroke već počinjenih genocida. Jedan od načina da se to postigne je dijalog djece žrtava i počinilaca genocida, istina kao odraslih, slobodnih, ljudi, kroz umijeće sporazumijevanja, „komunikativnu kompetenciju“, kako je naziva Habermas. „Komunikativna kompetencija“ neophodno je da postane društvenom navikom većine ljudi bosanskohercegovačkog,

---

[74] *Vjesnik*, Zagreb, 25. maj 1952.

[75] Australski predstavnik na zasjedanju Generalne skupštine Ujedinjenih naroda 9. decembra 1948. rekao je: „Genocid je tako opak čin da su čak i divljaci i divlje zvijeri nesposobni počiniti ga.“ Ova je konstatacija, nažalost, tačna, a najvidljivija je u genocidnom zločinu nad bošnjačkim majkama i djecom od početka nacionalnooslobodilačkih pokreta na južnoslavenskim prostorima zaključno s ratom protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992–1995. godine.

[76] O fenomenu „razljuđenih dvonožaca“, opširnije u: Žiga, Jusuf, *Vrijeme razljuđenih dvonožaca, paradigma Bosne koju su izdali*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2007.

crnogorskog, hrvatskog i srbijanskog društva kako bi se spriječili budući genocidi nad Bošnjacima.

Primjer sedmi predstavljaju ona genocidna ubistva majki gdje su ubijene tri generacije muških članova porodice: djeca (sinovi), unuci i muževi. Istina, u ovom slučaju majke su ostale fizički žive, ali samo kao biološke jedinke koje su ostatak "života" provele u bolu i „neznani". Činjenice o zločinu nad porodicama Begije Malagić iz Voljavice kod Bratunca i Ajše Đozić iz Đozića kod Srebrenice 1995. godine – kojima je ubijeno 15 muških članova porodice, odnosno ubijene su tri muške generacije porodice: djed, sinovi i unuci –[77] nisu usamljeni primjeri, već nažalost jedan od mnoštva primjera koje nauka o genocidu treba precizno istražiti iz svih naučnih aspekata: sociološkog, antropološkog, psihološkog, historijskog i drugih. Prema istraživanju „prešućenog genocida" nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu, u kome je navedeno ime i prezime ubijenog, mjesto odakle je, te ko mu je sve ubijen, majka, otac, broj djece, Šemso Tucaković utvrdio je da „u 38 sela i u samom Višegradu 'Jugoslovenska vojska u otadžbini' je tokom Drugog svjetskog rata potpuno iskorijenila 300 porodica Bošnjaka. Poklali su njima djecu u kolijevci, roditelje, stare dede i nane. Niko skoro nije preživio da nastavi porodičnu 'lozu' i da ispriča šta se dešavalo u noćima strave, kad se pod četničkim nožem gasili, ne samo život, nego čitave familije".[78]

Primjer osmi ne tiče se konkretno počinjenih zločina već načina njihova prikrivanja. Upečatljivo i iz prve ruke svjedočenje o načinu i razlozima skrivanja četničkih zločina prema Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu nalazimo, između ostalih dokumenata, u tekstu Adila Zulfikarpašića *Put u Foču*.[79] Na traženje Adila Zulfikarpašića da se kazne četnički komandanti koji su komandovali u operacijama zločina nad

---

[77] Opširnije: Đozić, Adib, „Sjećanje: Begija (Ahmet) Malagić i Ajša (Juso) Đozić", u: *Monumenta Srebrenica* br. 9, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla–Srebrenica, 2020, 259-270.

[78] Tucaković, 2013, 178-184. „Na području Zavait-Tvrdaci-Grdijevići-Čelebići-Kunovo, (općina Foča, dodao: A. Đ.) četnici su spalili 380 muslimanskih kuća, a mnoge ljude poklali. U tim selima 160 domaćinstava, pa čak i više, ostalo je bez ikoga-bez nasljednika" (Dedijer – Miletić, 1990, 767).

[79] Izvještaj je objavljen u više izvora i dostupan je za čitanje; jedan od izvora: https://brckodanas.ba/adil-zulfikarpasic-put-u-focu/, 4. januar 2020.

bošnjačkom djecom i ženama i ostalim žrtvama Aleksandar Ranković je rekao: "Trebamo smatrati našom velikom političkom pobjedom, da je osnovna četnička masa prilikom nastupanja naših jedinica prešla nama. Mi ne možemo iz obzira prema njima da pohapsimo i sudimo njihove komadante."[80] U svom kazivanju o načinu prikrivanja četničkih zločina Zulfikarpašić navodi i primjer svog razgovora s Rodoljubom Čolakovićem na insistiranje da se kazne Ranko Popadić i Zečević, koji su ubili porodicu Ibre Mustafića, Zulfikarpašićeva prijatelja, a tada su bili komandiri u partizanima. Evo šta mu je odgovorio R. Čolaković. „Kad bi mi hapsili koljače među ovdašnjim Srbima, onda bi pohapsili pola našeg Narodnog odbora i većinu vojnika."[81]

Mnogobrojni su primjeri prelaska četnika u partizane i nakon rata zauzimanja važnih političkih funkcija s kojih su prikrivali počinjene četničke zločine. Za obradu ove teme potrebna je cjelovita studija. Ovom prilikom spomenimo npr. prelazak preko 3.000 četnika iz tzv. Čegarskog korpusa u maju 1944. godine u partizane.[82] Pukovnik JNA Vlado Dapčević piše kako su formirani odredi Dobrovoljačke vojske u okolini Foče. „U Foči formirasmo nekoliko odreda Dobrovoljačke vojske. I to baš oni koji su poklali hiljade muslimana. Da smo ih kažnjavali, sve bismo morali da pobijemo. Svi do jednog su klali, a preko 2.000 ih je bilo." Sada nam je malo jasnije zašto se nije smjelo govoriti o četničkim zločinima nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu nakon rata, te kako su izgrađeni lažni historijski narativi. Zločini nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu od strane, „ustanika", četnika, „partizana" – preobučenih četnika,[83] tipičan su primjer „prešućenog genocida", zločina nimalo manjeg od zločina holokausta nad Jevrejima.

---

[80] Isto.

[81] Isto.

[82] Cohen, J. Philip, *Srpski tajni rat – propaganda i manipulacija historijom*, „Ceres", Zagreb, 1997, 83.

[83] Neophodno je, istine radi, napomenuti da Bošnjake u Drugom svjetskom ratu nisu ubijali, da ih tako nazovemo, samo pravi partizani, istinski antifašisti. Svi ostali jesu. U selu Košutica, općina Sokolac, 12. jula 1943. godine jedna njemačka jedinica ubila je „68 civila, Bošnjaka. Među ubijenim bilo je 12 odraslih muškaraca, od kojih su četvorica bili stariji od 60 godina, 16 žena i čak 40 djece" (Dedijer – Miletić, 1990, 368).

Zašto smo naveli ovaj primjer zločina prikrivanja kao negiranja genocida? Iz razloga da ukažemo da se o genocidu nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu govorilo i pisalo u naučnoj, političkoj i obrazovnoj javnosti, zasigurno se ne bi pojavio ili obnovio u onoj mjeri u kojoj se desio u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992–1995. godine. Nažalost genocid nad Bošnjacima u Drugom svjetskom ratu „prešućen" je, skriven iz ideološko-političkih razloga „podmuklom artikulacijom" jer su njegovi počinioci četnici masovno prešli u partizane, posebno od 1943. godine do kraja rata.

Ukazujemo na činjenicu da nisu nestali svi oblici fašizma i da se vladajući narativi o nacionalnooslobodilačkim pokretima, nacionalnoj državi, nacionalnim herojima i „oslobodilačkim podvizima" ubuduće trebaju analizirati iz aspekta Opće deklaracije o ljudskim pravima, a ne iz aspekta „logike jedne ideje" a to je nacionalno oslobođenje. Osloboditi jedan grad – npr. Užice 1862, Leskovac 1877, Srebrenicu 1995. godine – ne znači pobiti i protjerati njegove stanovnike. Nije to oslobođenje već zločin etničkog čišćenja i genocida. Šta je sloboda? Neosporno je da treba pripadati svima. Da li su je tako shvatili ideolozi nacionalnih država na Balkanu, „nacionalni heroji" i „golemi bataljoni" južnoslavenskih nacionalnooslobodilačkih pokreta? Nisu. Kako su je shvatili? Počinioci zločina nad majkom i djetetom u svim genocidima nad Bošnjacima „shvatili su da biti slobodan znači da se može nekažnjeno zauzimati tuđe dobro i oslobađati se susjeda koji smeta" (Josif Rajh).[84] Oslobođenje je značilo ne samo fizičko eliminiranje muslimanskih naroda Balkana već i svih njihovih materijalno-kulturnih dobara, bez obzira na značaj njihove kulturno-civilizacijske vrijednosti. Sloboda je za „nacionalne oslobodioce" značila da ništa ne smije podsjećati na Bošnjake i „da ih se nema ko sjećati". Raznovrsnim lažnim narativima, prije svega ideološkim i historijskim, izgrađene su „tehnologije" organiziranog prešućivanja i zaborava genocida, ne samo u ideologiji i politici već i u nacionalnoknjiževnim i nacionalnocrkvenim sadržajima.

[84] Cvijić, Jovan, „Balkansko poluostrvo", u: *Sabrana dela*, knj. II, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1987, 492.

Pogledajmo sada **kako su se izvršioci fašističke ideologije**, četnici u Drugom svjetskom ratu, vojska i policija Republike srpske u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992–1995. godine, **odnosili prema osnovnim vrijednostima ljudske egzistencije**: životu, vjeri, slobodi, imetku i časti. Odnos prema životu. **Ubijali su život**, masovno ubijajući civile, prije svega majke (žene) i djecu, što smo eksplicitno naveli u tekstu. Odnos prema vjeri. **Ubijali su vjeru**, masovno rušeći džamije i druge vjerske objekte Bošnjaka, te ubijajući muslimanske vjerske službenike (hodže) i njihove porodice.[85] Odnos prema slobodi. Vojska i policija Republike srpske **ograničavala je slobodu** Bošnjacima u svim njezinim dimenzijama. Najvidljivije je to po masovnoj organizaciji koncentracionih logora (Omarska, Trnopolje, Batković, Zvornik i drugi) za Bošnjake i ostale nesrbe. Odnos prema imovini. **Imetak,** pokretni i nepokretni, masovno **je pljačkan** i uništavan nakon progona i ubistva Bošnjaka. Odnos prema časti. Vojska i policija Republike srpske potpuno je **pogazila čast Bošnjaka** kroz zločine masovnih i organiziranih silovanja Bošnjakinja,[86] nedozvoljavanja dostojnog sahranjivanja ubijenih i druga zlodjela. Posebno je pitanje četničkog odnosa prema dostojanstvu mrtvog, ubijenog. Ubijeni nisu sahranjivani, jednostavno su bacani u prirodne ili iskopane jame koje danas nazivamo „masovne grobnice“. Najveća primarna masovna grobnica nakon Drugog svjetskog rata u naselju Tomašica[87] kod Prijedora djelo je vojske i policije Republike srpske. Do sada je evidentirano 750 masovnih grobnica u kojima su zatrpani ubijeni Bošnjaci u ratu protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992–1995. Samo na području općine Srebrenica pronađeno je 95.[88] Zvornička Kamenica naziva se „dolina grobnica“ jer je u njoj otkriveno 13 masovnih grobnica bošnjačkih žrtava genocida u Srebrenici i oko nje 1995. godine.

[85] O rušenju džamija i drugih objekata islamske arhitekture opširnije u: Đurić-Zamolo, 1984; Omerdić, 1999; Grbo, Ismet, *Ogledalo nasilja: stradanje sakralnih objekata u BiH 1992–1996. na prostoru koji kontrolira Armija BiH*, SDA-Centrala Sarajevo, Centar za analitiku, dokumentaciju i komuniciranje s javnošću, Sarajevo, 1997.

[86] Posebna vrsta zločina prema ženi-majci je silovanje i neželjene trudnoće, te rođena djeca iz tog nasilnog čina.

[87] Opširnije pogledati u: Begić, Mujo – Ramić, Senadin – Ališić, Zlatan, *Tomašica-masovna grobnica*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univreziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2015.

[88] Opširnije u: Čekić – Arnaut Haseljić – Macić, 2010.

Zaključak

Najupečatljiviji, najbrutalniji i najmonstruozniji dio složene strukture genocidnog procesa nad Bošnjacima jeste genocidno ubistvo majke i djeteta. Komparativnom analizom društveno-historijskih činjenica stradanja majke i djeteta u genocidu nad Bošnjacima od početka 19. stoljeća, tj. od početka tzv. nacionalnooslobodilačkih pokreta, pa zaključno s ratom protiv bosanskohercegovačkog društva i države 1992–1995. godine, dokazali smo nekoliko neospornih zaključaka. Prvi, genocid i „etničko čišćenje“ nad Bošnjacima osnovno je sredstvo i neodvojivi dio „nacionalnooslobodilačkih“ borbi i uspostave nacionalnih država na južnoslavenskim i balkanskim prostorima. Drugi, sastavni dio svih genocida nad Bošnjacima jesu monstruozna barbarstva, ljudskom umu teško pojmljiva ubistva majki (žena) i djece. Treći, mržnja, monstruoznost, bezobzirnost i brutalnost osnovne su karakteristike genocidnog zločina nad bošnjačkom majkom i djetetom. Nauka još uvijek nije uspjela naći adekvatne pojmove kojima bi u potpunosti objasnila ova zlodjela koja normalnom čovjeku „ne može jezik govoriti niti pero pisati“. Navedimo samo neke oblike zločina nad majkom i djetetom koji su vršeni u kontinuitetu. To su: klanje nožem, spaljivanje na živim lomačama, najčešće u kućama i štalama, bacanje mrtvih, polumrtvih i živih u duboke jame, kuhanje u kazanu, nabijanje na bajonete, pečenje na vatri, rasporivanje trbuha trudnim majkama i sl. Četvrti, po pravilu, bez obzira na vrstu i oblik zločina, istovremeno su ubijani i majka i dijete. Peti, najčešće se dešavalo da pored majke i sve njezine djece budu ubijeni i ostali članovi porodice, muž žene – majke, otac djece, dedo i nena, tako da cjelokupna porodica bude ubijena, odnosno da nema ko nastaviti porodičnu lozu. Npr. u Drugom svjetskom ratu u Višegradu četnici su „iskorijenili 300 bošnjačkih porodica, iza kojih nije ostao ni jedan nasljednik“. Šesti, genocidno stradanje bošnjačkih majki i djece po pravilu je bilo dio stradanja bošnjačkog civilnog stanovništva u nacionalnooslobodilačkim borbama i ratovima uspostave nacionalnih država na Balkanu. Sedmi je zaključak da su zločini nad majkom i djetetom u genocidu nad Bošnjacima u 19. i 20. stoljeću „prešućeni“,

odnosno perfidno kriptoizirani „podmuklom artikulacijom“ vladajućih historijskih i političko-ideoloških narativa, na način da su genocidni zločini nad bošnjačkim majkama i djecom interpretirani kao „herojska djela“ „nacionalnih heroja“, jednostavnije, kao akt nacionalnog oslobođenja izraženog u etnički čistoj nacionalnoj državi. Osmi zločin genocida nad majkom i djetetom rezultat je „logike jedne ideje“, „raka svijesti“, jednostavnije, patologija „izopaćujuće ideologije“ jakobinske ideologije „jedna država–jedna (etnička) zajednica“. Deveti zaključak proizlazi iz prethodnih. Da bi se prevladali postojeći lažni narativi o nacionalnooslobodilačkim pokretima, neophodna su dalja istraživanja stradanja majke i djeteta u genocidu nad Bošnjacima u posljednja dva stoljeća kako bi u ogledalu historije nacionalnooslobodilačke pokrete i genocidno stradanje Bošnjaka društveno-historijski i naučno objasnili primjenjujući logiku principa Opće deklaracije o ljudskim pravima, a ne nacionalnu „logiku jedne ideje“. Deseti zaključak. Najneophodnije je uspostaviti dijalog između djece žrtava i počinilaca genocida. Habermasovski rečeno, neophodna je „komunikativna kompetencija“ između djece žrtava i počinilaca genocida. Ako se ne uspiju realizirati ova dva posljednja zaključka, genocid nad Bošnjacima nastavit će se.

Literatura

1. Abercrombie, N. – Hill, S. – Turner, B., S., *Rječnik sociologije*, Jesinski i Turk, Zagreb, 2008.
2. Anderson, Benedikt, *Nacija: Zamišljena zajednica*, Plata, Beograd, 1998.
3. Arnautović, Ramo, *Djeca u vihoru rata*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2000.
4. Avdić, Hakija, *Položaj Muslimana u Sandžaku*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo,1991.
5. Banac, Ivo, *Teret lažne povijesti*, Forum Bosnae, br.18, Sarajevo, 2002.
6. Bandžović, Safet, „Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz kneževine Srbije u Bosanski vilajet (1862-1867)“, u: *Znakovi vremena*, br. 12, Sarajevo, 2001.

7. Bandžović, Safet, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2006.
8. Bandžović, Safet, *Muslimani u Smederevskom sandžaku: progoni i pribježišta (1804-1862.),* Medžlis Islamske zajednice Orašje, Orašje, 2013.
9. Bauman, Zygmunt, *Modernity and the Holocaust*, Cembridge Polity Press, 1989.
10. Begić, Mujo – Ramić, Senadin – Ališić, Zlatan, *Tomašica-masovna grobnica*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2015.
11. Bojić, Mehmedalija, *Uzroci genocida u Bosni*, el-Kalem, Sarajevo, 2001.
12. Cigar, Norman, *Genocid u Bosni, politika „etničkog čišćenja“,* VKBI, Sarajevo, 1998.
13. Cohen, J. Philip, *Srpski tajni rat – propaganda i manipulacija historijom*, „Ceres“, Zagreb, 1997.
14. Cvijić, Jovan, *Balkansko poluostrvo*, u: *Sabrana dela*, knj. II, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1987.
15. Čekić, Smail, *Genocid nad Bošnjacima u drugom svjetskom ratu - dokumenti*, MAG-Udruženje Muslimana za antigenocidne aktivnosti, Sarajevo, 1996.
16. Čekić, Smail, *Historija genocida nad Bošnjacima,* Muzej genocida, Sarajevo, 1997.
17. Čekić, Smail, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2004.
18. Čekić, Smail – Arnaut Haseljić, Meldijana – Macić, Bećir, *Masovne grobnice u Bosni i Hercegovini: Sigurna zona Ujedinjenih nacija Srebrenica*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2010.
19. Čekić, Smail – Šestanović, Muhamed – Karović, Merisa – Mastalić-Košuta, Zilha, *Zločin nad djecom Sarajeva u opsadi,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2010.
20. Ćuković, Mirko, *Sandžak u narodnooslobodilačkoj borbi*, Beograd, 1964.
21. Dedijer, Vladimir – Miletić, Antun, *Genocid nad Muslimanima 1941-1945,* Svjetlost, Sarajevo, 1990.
22. Dedijer, Vladimir, *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, Prosveta, Beograd, 1991.
23. Doubth, Keith, *Sociologija nakon Bosne,* Buybook, Sarajevo, 2003,

24. Duvignaud, Jean, *L'ideologie, cancer de la conscience*, U: *Cahires internationaux de la sociologije*, vol. 46, 1969.
25. Džananović, Muamer, *Zločin nad djecom u Goraždu tokom opsade 1992–1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2015.
26. Džananović, Muamer, „Dijete i porodica u genocidu - S posebnim osvrtom na genocid nad Bošnjacima u i oko Srebrenice jula 1995. godine" u: *Monumenta Srebrenica* br. 9, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla–Srebrenica, 2020.
27. Đozić, Adib, „Izvanbosanski programi zla u bosanskohercegovačkom društvu", u: *Znakovi vremena*, Sarajevo, br. 22/23, 2004.
28. Đozić, Adib, „Elementi za novu subznanstvenu teoriju (sociologiju) genocida", *Godišnjak* Filozofskog fakulteta Tuzla, Tuzla, br. 6, 2005.
29. Đozić, Adib, „Bošnjaštvo na razmeđu religijskih identiteta, u: Europski identitet Bošnjaka", u: *Bošnjačka pismohrana*, Svezak 11, broj 34-35, Zagreb, 2012. (a)
30. Đozić, Adib, *Ogledi o bosanskohercegovačkom društvu*, Prilog sociologiji bosanskohercegovačkog društva, BKC, Sarajevo, OFF-SSET, Tuzla, Sarajevo/Tuzla, 2012.
31. Đozić, Adib, „Sjećanje: Begija (Ahmet) Malagić i Ajša (Juso) Đozić", u: *Monumenta Srebrenica* br. 9, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla–Srebrenica, 2020.
32. Đurić-Zamolo, Divna, „Džamije u užoj Srbiji iz XIV-XIX veka", u: *Gradska kultura na Balkanu (XV-XIX vek),* Beograd, 1984.
33. Gidens, Entoni, *Sociologija,* Ekonomski fakultet, Beograd, 2007.
34. Grbo, Ismet, *Ogledalo nasilja: stradanje sakralnih objekata u BiH 1992–1996. na prostoru koji kontrolira Armija BiH*, SDA-Centrala Sarajevo, Centar za analitiku, dokumentaciju i komuniciranje s javnošću, Sarajevo, 1997.
35. Gutman, Roy, *Svjedok genocida*, VKBI, MAG, Sarajevo, 1995.
36. Halilović, Enver, *Savremena politička misao*, „Amos Graf" d.o.o, Sarajevo, 2019.
37. Honig, J. W. – Boht, N., *Srebrenica Hronika ratnog zločina,* Ljiljan, Sarajevo, 1997.
38. Horvat, Branko, "Nisu svi muslimani Bošnjaci niti su svi Bošnjaci muslimani", u: *Bosna i Bošnjaštvo*, Karantanija, Ljubljana, Sarajevo, 1990.
39. Hrabak, Bogumil, *Arbanaški upadi i pobune na Kosovu i u Makedoniji od kraja 1912. do kraja 1915. godine*, Vranje, 1988.

40. Feur, Lewis, Samuel*, Ideology and the Ideologists*, Basil Blackwell, Oxford, 1975.
41. Ibrahimagić, Omer, *Srpsko osporavanje Bosne i Bošnjaka,* Magistrat, Sarajevo, 2001.
42. Ilić, Nikola, *Oslobođenje Južne Srbije 1877-1878*, Beograd, 1977.
43. Imamović, Mustafa, „Kontinuitet genocida nad Bošnjacima“, u: *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1997.
44. Imamović, Mustafa, *Pregled istorije genocida nad Muslimanima u jugoslovenskim zemljama,* Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u SFRJ, Sarajevo, 1991.
45. Imamović, Mustafa, *Pregled istorije genocida nad Bošnjacima od kraja XVII, stoljeća do 1945. godine,* Pravni spektar, Sarajevo, 1999.
46. Jaspers, Karl, *Pitanje krivnje, o političkoj odgovornosti Njemačke*, AgfM, Zagreb, 2006.
47. Jezernik, Božidar, *Zemlja u kojoj je sve naopako*, Prilozi za etnologiju Balkana, Sarajevo, 2000.
48. Imamović, M. – Hrelja, K. – Purivatra, A., *Ekonomski genocid*, MAG, Sarajevo, 1992.
49. Karović-Babić, Merisa, *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992–1995,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2014.
50. Klajić, Nada, *Srednjovjekovna Bosna,* EMINEX, Zagreb, 1994.
51. *Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida* (Rezolucija 260A, III, 1948. god.) Vidi: Aleksandar Vajs, GENOCID, Vojna enciklopedija, Beograd, 1972, sveska 3, 187–188.
52. Letica, Bartol – Letica, Slaven, *Postmoderna i genocid u Bosni,* Naklada Jesinski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1997.
53. Marjanović, Joco, *Odjek,* Sarajevo, god XXI br. 4, 15. II 1968.
54. Maslić, Samir, „Koncentracioni logori u općini Zvornik 1992. godine u funkciji izvršenja zločina genocida nad Bošnjacima bosanskog Podrinja“, u: *Monumenta Srebrenica* br. 9, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla–Srebrenica, 2020.
55. Mastalić, Zilha, „Genocid nad djecom u sigurnoj zoni UN-a Srebrenica-jula 1995“, u: *Prilozi*, Institut za istoriju, br. 39, Sarajevo, 2010.
56. Mastalić-Košuta, Zilha, „Masovna ubistva djece u Sarajevu pod opsadom 1992–1995“, u: *Znakovi vremena*, broj 57/58, Sarajevo, 2012.
57. Medić, Jasmin, *Genocid u Prijedoru*, Grafos doo Cazin, Cazin, 2013.

58. Memić, Mustafa, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore,* Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka, Sarajevo, 1996.
59. Memić, Mustafa, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, ALMANAH, Podgorica, VKBI, Sarajevo, 2003.
60. Milgram, Stanley, *Obedience to Authority*, Pinter& Martin, London, 1997.
61. Muračević, Eset, *Ubijene i nestale žrtve zločina u Vogošći 1992-1995,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2001.
62. Muratović, Rasim, *Zlo i ljudsko dostojanstvo u djelu Arnea Johana Vetlsena*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2014.
63. Omerdić, Muharem, *Prilozi izučavanju genocida nad Bošnjacima (1992.-1995.),* El-Kalem, Tuzla, 1999.
64. Omerović, Husejin, *Žrtve genocida na području Vlasenice 1992.-1995*., Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2016.
65. Pašić, Ibrahim, *Od hajduka do četnika* (*Stradanja i genocid nad glasinačkim Bošnjacima od najstarijih vremena do 1944. godine*), BEMUST, Sarajevo, 2000.
66. Petrović, P. Njegoš, *Gorski vijenac,* Nolit, Beograd, 1974.
67. Petrović, Dimitrije-Mita*, Borbe u Toplici 1877-1878*, Arhiv Srbije, Beograd, 1979.
68. *Pokidani pupoljci*, Zbornik radova sa Međunarodne konferencije održane u Sarajevu 2001, Komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 2002.
69. Popović, Miodrag, *Vidovdan i časni krst*, Beograd, 1976.
70. Popović, Sreten, *Putovanje po novoj Srbiji (1878. i 1880.)*, Beograd, 1950.
71. *PRESUDA Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, *26. februar 2007. godine*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008.
72. Radičević, Branko, *Ajduk*, https//sr.m. wikisource.org.
73. Ricouer, Paul. *L'ideologie et utopie*, Seul, Paris, 1997.
74. Russell, A. W. Bertrand, *„*La pragmatisime" u: Essais psiholophigues, Paris PUF, 1997.
75. Sabitović, Mesud, „Bosanski duh u pitanju", u*: Bosanski duh,* Odbor savjetovanja Bosna i Hercegovina mogućnosti i perspektive razvoja, Sarajevo, 1997.

76. Saltaga, Fuad, *Bosna i Bošnjaci u srpskoj nacionalnoj ideologiji,* SALFU, Sarajevo, 1997.
77. Saltaga, Fuad, *Islam u iskrivljenom ogledalu,* SALFU, Sarajevo, 1998.
78. Softić, Sakib, *Pravna priroda rata u Bosni i Hercegovini,* VKBI, Sarajevo, 2000.
79. Sells A., Michael, *Iznevjereni most,* ITD 7, Sarajevo, 2002.
80. Stojanović, Petar, „Običaji sječe glava i kidanja nosa u crnogorsko-turskom ratovanju (osvrti na stanje u XVIII, XIX i na početku XX vijeka)" u: *Istorijski zapisi*, br. 2, Titograd, 1979.
81. Šabić, Velid, *Genocid u srednjem Podrinju 1992.-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2008.
82. Šestanović, Muhamed, *Zločini nad psihičkim integritetom djece,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2000.
83. Šljivo, Galib, *Orašje 1863. - 1995*, Mjesna zajednica Orašje, Orašje, 2001.
84. Tucaković, Šemso, *Prešućeni genocid*, Amos Graf, Sarajevo, 2013.
85. Tucović, Dimitrije, *Sabrana dela*, knj. 7, Rad, Beograd, 1981.
86. Veselica, Marko, „Temeljni izvori i akteri genocida na prostoru Hrvatske, Bosne i Hercegovine i ex-Jugoslavije", u: *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991–1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1997.
87. Zülch, Tilman, *„Etničko čišćenje" genocid za „Veliku Srbiju",* VKBI, Sarajevo, 1996.
88. Zgodić, Esad, *Ideologija nacionalnog mesijanstva,* VKBI, Sarajevo, 1999.
89. Zirojević, Olga, „Kosovo u kolektivnom pamćenju", u: *Srpska strana rata*, Beograd, 1996.
90. Žiga, Jusuf, *Vrijeme razljuđenih dvonožaca, paradigma Bosne koju su izdali*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2007.
91. Žiga, Jusuf – Đozić, Adib, *Sociologija,* BKC, Sarajevo, OFF-SET, Tuzla, Sarajevo/Tuzla, 2013.
92. Žunec, Ozren, *Rat i društvo, Ogledi iz sociologije vojske i rata*, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1998.

Dr. sc. Zilha Mastalić-Košuta

ZLOČINI NAD DJECOM U BOSNI I HERCEGOVINI NA PRIMJERIMA SARAJEVA, MOSTARA I SREBRENICE (1992–1995)

Sažetak: U agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu (1992–1995) izvršeni su brojni zločini nad djecom. U ovom radu predmet istraživanja bit će prikaz zločina nad djecom u Sarajevu, Mostaru i Srebrenici. O izvršenim zločinima u ova tri grada svjedoče brojni dokumenti, podaci, izjave, informacije, saznanja, kao i brojne presude osuđenim ratnim zločincima pred ICTY-em i pred domaćim sudovima.

Masovnost i načini izvršenja zločina nad djecom u Sarajevu, Mostaru i Srebrenici, kao primjerima za zločine nad djecom na cijelom prostoru Republike Bosne i Hercegovine, dokazuju da agresori nisu imali senzibiliteta ni prema najmlađoj i najzaštićenijoj kategoriji civilnog stanovništva.

Ključne riječi: djeca, opsada, Sarajevo, Mostar, Srebrenica, Republika Bosna i Hercegovina, zločini, 1992–1995.

Abstract: Numerous crimes against children were committed in the aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina (1992–1995). In this paper, the subject of research will be a review of crimes against children in Sarajevo, Mostar and Srebrenica. Numerous documents, data, statements, information, findings and numerous verdicts of convicted war criminals before the ICTY and before domestic courts testify to the crimes committed in these three cities.

The mass and manner of committing crimes against children in Sarajevo, Mostar and Srebrenica, as examples of crimes against children throughout the Republic of Bosnia and Herzegovina, prove that the aggressors did not have a sensitivity to the youngest and most protected category of civilians.

Keywords: children, siege, Sarajevo, Mostar, Srebrenica, Republic of Bosnia and Herzegovina, crimes, 1992–1995.

Uvod

S pravnog stajališta djeca uživaju svaku opću zaštitu međunarodnog humanitarnog prava namijenjenu svakom civilnom licu, kao i specijalnu zaštitu, jer čine posebnu ranjivu grupu. Opća zaštita podrazumijeva odnos prema djeci na human način. Moraju biti poštovani njihovi životi, fizički i psihički integritet. Na djecu kao i druge civile zabranjen je napad. Specijalna zaštita podrazumijeva zabranu svakog oblika napastvovanja, a sukobljene strane osigurat će staranje i pomoć djeci koja im je potrebna. Ženevske konvencije iz 1949. godine i dva Dodatna protokola iz 1977. godine, kao i mnoge druge međunarodne konvencije i akti međunarodnog humanitarnog prava, sadrže pravila kojima se djeca štite u oružanom sukobu. Tu su i Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima iz 1948, Konvencija o pravima djeteta iz 1989. godine, Statut Stalnog međunarodnog krivičnog suda, Otava povelja i mnogi drugi dokumenti. Djeca su tim konvencijama zaštićena i kao osobe koje ne učestvuju u oružanom sukobu. Usprkos tome, u periodu 1992–1995. na području Sarajeva, Mostara i Srebrenice, ali i šire, izvršeni su *brojni i teški zločini* nad djecom. Izvršeni su planski, organizovani i sistematični zločini, raznovrsnih i različitih svojstava i načina izvršenja. Sva prava djece u ovim mjestima kao i u cijeloj Bosni i Hercegovini zanemarena su i prekršena na najgrublji način. Svi oblici teških kršenja međunarodnog humanitarnog prava činjeni su prema djeci, odražavajući se najdirektnije na njihov biološki opstanak.

Zločini nad djecom u Bosni i Hercegovini 1992–1995. tokom međunarodnog oružanog sukoba primjer su zločina u kojima su djeca direktne žrtve rata. Na primjeru Sarajeva, Mostara i Srebrenice prikazat ćemo svu brutalnost rata i izvršene zločine nad djecom. Pored ova tri grada, zločini nad djecom izvršeni su i u mnogim drugim mjestima Bosne i Hercegovine. Zločin nad djetetom istovremeno je i zločin nad njegovom porodicom, a time i cijelim društvom u cjelini, uz dalekosežne posljedice koje ostavljaju trajne promjene u društvenoj zajednici.

1. Zločini nad djecom Sarajeva u dijelu pod opsadom 1992–1995.

1.1. Artiljerijski, snajperski i drugi oružani napadi

Prostor Sarajeva početkom aprila 1992. bio je nasilno podijeljen. Na području okupiranog dijela bile su raspoređene Oružane snage Savezne Republike Jugoslavije (JNA i VJ), vojne formacije Sarajevsko-romanijskoga korpusa (SRK) i drugih korpusa VRS-a, te mnogi domaći i strani dobrovoljci i plaćenici. Namjera agresora bila je osvajanje, podjela i uništenje Republike Bosne i Hercegovine kao države. U dijelovima grada koji su se nalazili pod opsadom stanovništvo je bilo gusto naseljeno – oko 340.000 stanovnika nalazilo se na tom području. Navedene vojne formacije provodile su koordiniranu, sistematsku, dugotrajnu kampanju granatiranja i snajperskog djelovanja „radi ubijanja, sakaćenja, ranjavanja i terorisanja civilnog stanovništva Sarajeva".[1] Za ove zločine masovno su korištena: a) artiljerijska oruđa, b) snajpersko naoružanje, c) hemijsko oružje koje je zabranjeno međunarodnim humanitarnim pravom (modifikovane aviobombe, fosforne artiljerijske granate i dr.), d) protivavionsko naoružanje, e) tenkovske i oklopne jedinice za izvođenje djelovanja i drugo oružje. Pripadnici SRK-a su granatiranjem i snajperskim napadima „imali namjeru da nanesu teške tjelesne ili duševne patnje ili da počine težak napad na ljudsko dostojanstvo žrtava ili su znali da

[1] Utvrđujući krivičnu odgovornost osuđenog ratnog zločinca Stanislava Galića, visokog oficira Vojske Jugoslavije, odnosno komandanta SRK VRS, za kampanju granatiranja i snajperskog djelovanja protiv civila i civilnog stanovništva Sarajeva pod opsadom, koja je, pored ostalog, rezultirala velikim brojem ubijenih i ranjenih, ICTY je utvrdio da je više nego jasno da je general Galić odgovoran za gađanje direktnom i neselektivnom paljbom civila i civilnog stanovništva Sarajeva. Radilo se "o smišljenoj namjeri da se nad civilima izvrše akti nasilja". ICTY, Tužilac v. Stanislav Galić, IT-98-29-A, Presuda, 5.12.2003, par. 310. Poslije prve ispaljene granate SRK je pravio pauzu, nakon čega bi ponovno ispaljivao granatu, što je, po ocjeni Pretresnog vijeća i u predmetu protiv generala Dragomira Miloševića, činjeno u cilju terorisanja civilnog stanovništva, "budući da ono tako nikad nije moglo biti sigurno kada će granatiranje prestati". ICTY, Tužilac v. Dragomir Milošević, IT-98-29/1-T, Pretresno vijeće, Presuda, 12.12. 2007, par. 971; ICTY, Tužilac v. Dragomir Milošević, IT-98-29/1-A, Žalbeno vijeće, Presuda, 12.12.2009, par. 38.

će njihova djela vjerovatno izazvati teške tjelesne ili duševne patnje ili da će predstavljati težak napad na ljudsko dostojanstvo".[2] Granate svih kalibara (tenkovske, minobacačke, haubičke, topovske), koje spadaju u kategoriju teškog artiljerijskog naoružanja, snajpersko, hemijsko oružje i drugo samo su dio vojnih sredstava kojima su se navedene formacije služile da bi gađale mjesta gdje su se između ostalih okupljala i djeca. Djeca su ubijana na razne načine: u redovima za vodu i hranu, na ulici, u školi, u kući/stanu, u dvorištu, prilikom sankanja i drugih igara, prilikom potražnje ogrjeva, na drveću dok bi brala voćke, za vrijeme sportskih aktivnosti, dok su se vozila biciklom, za vrijeme potpisanih primirja kao i u drugim prilikama. Gađani su i konvoji s bebama, porodilišta, pedijatrijska bolnica.[3] Bolnice i porodilišta konstantno su bila meta napada. Cilj uništenja Porodilišta i Dječije klinike bilo je da se prekine reprodukcija kako bi grad bez djece i života bio nemoguć za življenje.[4] O uništavanju bolnica svjedoči i izjava ministra zdravstva u samoproglašenoj Srpskoj republici BiH Dragana Kalinića na 16. sjednici Skupštine 12. maja 1992. u Banjoj Luci:

> *(...) Ali, oni koji budu planirali operaciju Sarajeva, oslobađanja Sarajeva ili uništenja žive neprijateljske sile u Sarajevu, moraju da planiraju šta će sa zdravstvenim objektima. I odmah da vam*

---

[2] ICTY, Tužilac v. Dragomir Milošević, 2007, par. 938; ICTY, Tužilac v. Dragomir Milošević, 2009, par. 108-110.

[3] Primjere ubistava djece u dijelu Sarajeva pod opsadom autor je detaljno istražio u magistarskom radu te ih ovdje nećemo posebno objašnjavati. Više o tome u: Mastalić, Zilha, *Zločini nad djecom u Sarajevu u vrijeme opsade u periodu od 1992. do 1995. godine,* rukopis magistarskog rada odbranjen na Filozofskom fakultetu 14. marta 2012. godine; Pogledat i rad: Mastalić-Košuta, Zilha, „Masovna ubistva djece u Sarajevu u vrijeme opsade 1992–1995", u: *Znakovi vremena*, Institut Ibn Sina, Sarajevo, br. 57/58, 2012; Primjere zločina nad djecom detaljnije i u naučnoj studiji: Čekić, Smail – Šestanović, Muhamed – Karović, Merisa – Mastalić, Zilha, *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi 1992–1995,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2010; O masovnim ubistvima civila u Sarajevu više pogledati: Karović-Babić, Merisa, *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992–1995,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2014.

[4] O zločinima nad djecom u porodilištu „Zehra Muidović" detaljnije u: Čekić et al, 2010, 143, 291, 718; Mastalić, 2012, rukopis, 22, 24, 31, 74 i dr.; Karović-Babić, 2014, 58, 59, 300; Mastalić-Košuta, „Masovna ubistva djece u Sarajevu...", 284.

kažem, ako će Vojna bolnica pasti u ruke neprijatelju, onda sam ja za to da se Koševska bolnica uništi i da neprijatelj nema gdje da se liječi.[5]

Ubijanje snajperom bio je drugi čest način ubijanja najmlađih stanovnika grada. Snajperisti SRK VRS-a nisu birali da li se radi o djetetu, ženi ili starijoj osobi. Njihova namjera bila je jasna – da svaki njihov ispaljeni hitac ubije ili teško rani osobu koju ciljaju.[6] Naročito opasno područje od snajperista bilo je područje Marindvora. Na mnogim uglovima na Marindvoru stajali su natpisi „Pazi, snajper!”. Dio Ulice Zmaja od Bosne, glavne gradske saobraćajnice, na kojoj se nalazi hotel „Holiday Inn”, nazvan je „Alejom snajpera” radi brojnih snajperskih djelovanja na tom području.[7] U Sarajevu je od snajpera ubijeno 53 djece.[8]

[5] *Ja sam za ratnu opciju,* Zapisnik sa 16. sjednice Skupštine srpskog naroda u BiH održane 12. maja 1992. u Banjoj Luci, dokumenti, knjiga br. 1, Tuzla, septembar 2007, 29-32.

[6] Sarajevsko-romanijski korpus VRS-a organizovao je posebne obuke za snajperiste u kasarni na Jahorini i na poligonu iznad Crvenih stijena. Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (AIIZ), inv. br. 2-3241, *Naređenje za izdvajanje i upućivanje instruktora snajperista na obuku u kasarnu Jahorina,* 19. januar 1995, str. pov. br. 20/04-20; Čekić, Smail, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, knjiga 2, Sarajevo, 831-834.

[7] Napadi su uglavnom preduzimani po danju, te su napadači jasno mogli vidjeti da se radi o civilima. Iako su stanovnici Sarajeva život prilagodili napadima, te su živjeli noću a sakrivali se danju, zatvarali škole, kretali se samo kad je bilo nužno, stavljali kontejnere da bi se zaštitili od snajperista, ipak nisu bili sigurni. ICTY, Tužilac v. Dragomir Milošević, 2007, par. 911.

[8] Istraživanja su također pokazala da je najveći broj djece ubijene snajperom gađan u glavu i predio oko srca, što jasno pokazuje namjeru. Dječak Amar Vuk (8) ubijen je na spavanju i pogođen u glavu. Sedin Ivazović (17) pogođen je u sljepoočnicu. Amir Kerla (12) pogođen je u glavu. Sead Lagumdžija (16) pogođen je u trenutku dok je pokušavao pomoći ranjenom prijatelju. Kemal Ligata (13) ubijen je dok je držao krišku hljeba u ruci, snajper ga je pogodio u oko. Jasenka Mašić (15) pogođena je u vrat. Nedžad Subašić (13) pogođen je u sljepoočnicu kada je išao po vodu. Nermin Divović (7) pogođen je snajperom u glavu pored transportera UN-a. Snajperista je prvo ustrijelio njegovu majku Dženanu, metak joj je prošao kroz stomak i ubio njenog sina. Sigurna zona Sarajevo: Opsada i ubijanje djece, Izlaganje Zilhe Mastalić-Košute, 1.3.2017, https://arhiv.stav.ba/sigurna-zona-sarajevo-opsada-i-ubijanje-djece/; O ubistvima djece snajperom detaljnije i u: Čekić et al, 2010; Mastalić, 2012, rukopis.

Nakon donošenja Rezolucije Vijeća sigurnosti Ujedinjenih naroda br. 824 6. maja 1993, kojom se Sarajevo s okolinom proglašava sigurnom zonom Ujedinjenih nacija i koje treba biti pošteđeno "oružanih napada i drugih neprijateljskih postupaka",[9] navedena odluka nije se poštovala te se opsada, uništavanje Sarajeva i ubijanje njegovog stanovništva nastavljalo na najbrutalniji i najmonstruozniji način.[10] Pored svakodnevnog granatiranja, snajperskog djelovanja po civilima, kao i korištenja zabranjenog hemijskog oružja, snage VRS-a ograničavale su i često isključivale brojne vodoopskrbne objekte i vodu, električnu energiju, plin i telefonske komunikacije. Ubijanje civila, posebno djece i zločini nad njima nastavili su se tokom četverogodišnje opsade grada.

Najveći broj djece u Sarajevu ubijen je 1992. godine (43,4%). Žrtve su najvećim dijelom bile muškog spola (64,6%). Najveći broj ubijene djece bio je u dobnoj skupini od 16 do 18 godina (29%). Prema nacionalnoj pripadnosti najveći dio pripada bošnjačkom stanovništvu (88,4%). Broj pojedinačnih ubistava dominira u odnosu na masovna ubistva djece (56,6%). Prema mjestu prebivališta, najveći broj ubijene djece je u općini Novi Grad (40,9%). Prema načinu izvršenja zločina granatom je ubijeno 78,8% djece u odnosu na snajper – 11,5% i druge načine. Prema trenutnoj aktivnosti djeteta u trenutku zločina, najveći broj djece ubijen je u igri (46,8%). Ovdje je potrebno istaći i da je značajan broj djece ubijen u skloništu (5,6%, odnosno 26 djece), u redovima za hljeb, vodu i humanitarnu pomoć 6,7%, u bolnici 4,1%, u blizini škole ili u školi 1,9% djece. Djeca nisu bila sigurna ni u kući ili stanu, gdje je ubijeno 16,9%, odnosno 160 djece. Isti broj djece ubijen je i na ulicama Sarajeva.[11]

---

[9] Rezolucije Vijeća sigurnosti UN o Bosni i Hercegovini: od Rezolucije 713 od 25.09.91. do Rezolucije 1004 od 12.07.95, *Rezolucija 824,* Press centar ARBiH, Sarajevo, 1995, 72-74;

[10] Više o Sarajevu kao sigurnoj zoni UN-a u: Karović-Babić, 2014, 105-108.

[11] Mastalić, 2012, rukopis, 119-120, 126; Statistiku o preliminarnim podacima o zločinima nad djecom vidjeti i u: Čekić et al, 2010, 854-858.

1.1.2. Ranjavanje djece

Ranjavanje djece bila je svakodnevna pojava u Sarajevu tokom opsade. Od 6. aprila 1992. do 30. juna 1995. u Sarajevu je ranjeno oko 14.888 djece, od toga 3.378 teško, a 355 djece ostali su trajni invalidi.[12] Od tog broja 77,6% ranjeno je granatom, a 22,4% snajperom.[13] Jedinice SRK VRS-a koristile su oružje koje je dovodilo do masovnog povređivanja.[14] Masovna ranjavanja civila, među njima i djece, i istovremeni dolazak više ranjenih u bolnice otežavali su rad ljekara i negativno utjecali na ishod liječenja ranjenih.[15] Samo za 15 sati granatiranja Sarajeva 8. juna 1992. u prijemno-trijažnom centru Kliničkog centra primljeno je 536 ranjenih stanovnika grada.[16]

Ranjena djeca liječena su na više lokaliteta u Sarajevu pod opsadom (Klinika za dječiju hirurgiju u Kliničkom centru *Koševo*, Državna bolnica, Opća bolnica *Dobrinja*). U drugoj ratnoj godini, 1993. godine, pojavila su se oboljenja nastala usljed nedostatka adekvatne hrane. Posebno je bila prisutna avitaminoza “A”, što se manifestovalo “kokošijim sljepilom”, odnosno smanjenjem vida kod stanovnika u procentu od 90%

[12] Grupa autora, *Iznad ništavila, Hirurgija u ratu u BiH 1992–1995,* Humanitarna organizacija „Žena 21“, Sarajevo, 2000, 74, Izjavu dao prof. dr. Salahudin Dizdarević, šef Klinike za dječiju hirurgiju.

[13] Dizdarević, Salahudin, “Povrede djece u opkoljenom Sarajevu za vrijeme agresije na RBiH”, u: *Genocid u BiH 1991-1995,* u: Zbornik radova Međunarodnog kongresa za dokumentaciju genocida u BiH 1991-1995, održanog u Bonnu od 31. 8. do 4. 9. 1995, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 1997, 430.

[14] Ovo oružje dovodilo je do multiplih penetralnih rana glave, grudnog koša i trbuha s općim teškim povredama unutrašnjih organa. Kod povrede gelerom od granate i metkom konstatovana su opsežna razaranja po toku kanala ratne rane, razmrskavanja, povrede unutrašnjih organa, krvnih sudova i nerava. Zbog svega ovoga postojao je veliki procenat invaliditeta koji je trajan. Isto.

[15] Problemi su bili izražajniji i usljed nedostatka medicinskog osoblja, dijelom nastalog odlaskom kadrova kao i uz nedostatak energenata, vode, hrane i ostalih egzistencijalnih potrepština.

[16] Suljević, Ismet et al, „Neke socijalno-medicinske posljedice genocida počinjenog od strane agresora u Sarajevu 1992–1995.“, u: *Genocid u BiH: Posljedice presude Međunarodnog suda pravde*: zbornik radova Međunarodne naučne konferencije održane 10. i 11. jula 2009. u Potočarima, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2011, 1262-1265.

populacije. Izražena je anemija i gubitak tjelesne težine. Kod djece je zabilježen gubitak tjelesne težine od tri do deset kg, što bi kod odrasle osobe odgovaralo težini od 7,5 do 25 kg. U 1994. i 1995. godini poboljšali su se uslovi u bolnicama, jer je bolnica dobijala struju preko agregata, a i doprema hrane postala je bolja.[17]

Kod 12% djece prilikom ranjavanja ubijen je jedan roditelj ili oba, što je znatno otežavalo njihov postoperativni oporavak. Doktor Salahudin Dizdarević opisao je stanje na Klinici za dječiju hirurgiju i razmjere zločina rekavši da je najmlađe dijete ranjeno gelerom granate imalo 40 dana i podleglo je, a najmlađe dijete ranjeno snajperom u glavu i grudni koš imalo je nepuna četiri mjeseca. Najmlađe dijete kojemu je amputirana noga zbog ranjavanja gelerom granate imalo je tri mjeseca i 20 dana. Najmlađe dijete operisano zbog ranjavanja glave i abdomena imalo je samo mjesec dana.[18]

Ranjavanje prema pravnoj klasifikaciji je *ratni zločin* koji potpada pod teške povrede Ženevskih konvencija iz 1949.[19]

1.2. Psihičke povrede kod djece

Pored ubijanja i ranjavanja, djeca su u Sarajevu za vrijeme opsade doživjela i druge povrede, uključujući i psihičke. Živjela su u teškim uslovima, ubijani i ranjavani su im roditelji, izgladnjivana su usljed nedostatka hrane i dopreme humanitarne pomoći, obolijevala su od raznih bolesti i hladnoće. Za mnoge bolesti nije bilo lijekova, jer je onemogućavana njihova redovna i nesmetana doprema. Humanitarna pomoć dijelila se stanovništvu, ali je ona bila neznatna i konvoji su često pljačkani. Stanovnici Sarajeva za mjesec dana dobijali su 0,5 kg soli, 0,5 l ulja, 0,5 kg riže, 0,25 kg mlijeka u prahu, 0,5 do 1 kg brašna. Djeca i penzioneri dobijali su i 0,30 kg keksa.[20]

---

[17] Dizdarević, “Povrede djece…”, 431.

[18] Isto, 432.

[19] Statut međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju,Teške povrede Ženevskih konvencija iz 1949.g, čl. 2, https://www.tuzilastvorz.org.rs/upload/Regulation/Document__sr/2016-05/statut_mktj_lat_1_2.pdf, (5.5.2021).

[20] Vranić, Fadil, *Istina o agresiji i genocidu na RBiH i Sarajevo /Sarajevski ratni dnevnik/,* 1992–1996, Sarajevo, decembar 2004, 14.

Teški uslovi života u Sarajevu – uz razdvajanje djece od najmilijih, odrastanje bez bezbrižnog djetinjstva, igre, izloženost intenzivnim oružanim djelovanjima, nasilnom napuštanju doma i mjesta življenja, rušenju i uništavanju doma, u strahu od gladi, bez vode, ogrjeva i drugih osnovnih potreba – imali su za cilj da dovedu do pojave psihičkih problema (ekstremni strahovi, depresija i anksioznost i dr.). Ove vrste psihičkih poremećaja ostavile su posljedice i na djecu i odrasle koje će mnoge od njih pratiti i doživotno. Cilj VRS-a bio je da ih na duži ili na trajni period dovedu do mentalnog onesposobljavanja. Takvi psihički poremećaji mogu dovesti i do smrti.[21] U predmetima pred ICTY-em protiv ratnih zločinaca Radovana Karadžića, Stanislava Galića, Dragomira Miloševića, Ratka Mladića i dr., mnogo je izjava očevidaca koji govore da su nametani takvi teški uslovi koji su trebali dovesti do potpunog i fizičkog i psihičkog uništenja. Zastrašivanjem civila, granatiranjem i snajperskim napadima, pri čemu su, pored ostalih, neizostavna meta bile žene i djeca, vršen je, po ocjeni Pretresnog vijeća, "psihološki pritisak na civilno stanovništvo u gradu".[22] Doktor Bakir Nakaš u svjedočenju pred ICTY-em rekao je da je vrlo često broj pacijenata koji su dolazili zbog „duševnih poremećaja" bio veći od broja onih s fizičkim povredama.[23]

Nije rijedak slučaj da su djeca usljed narušenog psihičkog integriteta posezala i za samopovređivanjem.[24]

[21] Primjer je dječak Nurko Kerić koji je zbog jakog granatiranja i pucanja doživio šok. Nakon sedam dana dječak je preminuo u bolnici 23. decembra 1993. AIIZ, Ubijena djeca Sarajeva (UDS), inv. br. 7-1395, Usmjereni orijentacioni intervju za Nurku Kerića, izjavu dala majka Sevda Kerić, zabilježila Z. Mastalić, 14.2.2007; Čekić et al, 2010, 509; Mastalić, 2012, rukopis, 70.

[22] ICTY, Tužilac v. Stanislav Galić, 2003, par. 65-66, 74-75, 121 i dr; ICTY, Tužilac v. Dragomir Milošević, 2007, par. 198, 740-746, 969, 970 i dr; ICTY, Tužilac v. Dragomir Milošević, 2009, par. 116-118. Snage VRS-a otvarale su vatru po gradu na potpuno nasumičan način kako bi pojačale psihološki pritisak na stanovništvo i isto tako na Vladu Republike Bosne i Hercegovine. Nasumična granatiranja držala su stanovništvo u „stanju paničnog straha". ICTY, Tužilac v. Radovan Karadžić, IT-95-5/18-T, Pretresno vijeće, Presuda, 24.3.2016, TOM 3, par. 3992.

[23] ICTY, Tužilac v. Dragomir Milošević, 2009, par. 117.

[24] Dječak Danijel Kovačević izvršio je samoubistvo vješanjem 3. oktobra 1994. Nakon što je njegov otac poginuo 1993. godine u ARBiH, majka smatra da Danijel nikad nije uspio preboljeti oca. Opširnije: AIIZ, UDS, inv. br. 7-1400, Usmjereni orijentacioni intervju za Danijela Kovačevića, izjavu dala majka Anđa Kovačević, zabilježila Z. Mastalić, 7.5.2007; Čekić et al, 2010, 520; Mastalić, 2012, rukopis, 75.

Na osnovu istraživanja promjena kod školske djece, s ciljem da se ustanove promjene u učenju i ponašanju kod djece u ratnom i postratnom periodu, stručnjaci su zapazili da je velika većina djece u ratnom periodu imala pojavu traumatskih simptoma.[25] Ljekari su došli i do zaključka da se stanje i poslije rata nije bitnije promijenilo i poboljšalo, pošto su rezultati ostali slični. Prema izvještaju Svjetske zdravstvene organizacije (WHO) današnji problemi mentalnog zdravlja stanovništva Bosne i Hercegovine najvećim su dijelom rezultat rata. Prema njihovom izvještaju, od ukupnog broja svih oboljelih, čija je bolest povezana s ratom, na neuropsihijatrijske bolesti otpada 20%.[26]

Školovanje djece kao dio svakodnevnog života u Sarajevu u ovom periodu znatno je otežano, ali je nastavljeno. Usprkos tome, pronađen je način kako da djeca nastave školovanje. Ministarstvo obrazovanja donijelo je odluku da se svaka škola obavezuje na rad, bez obzira na uslove; potrebno se prilagoditi tim uslovima i organizovati rad škola. Rad *ratnih škola* u Sarajevu ponudio je dodatni osjećaj normalnog života djeci i odraslima, snagu i vjeru da je moguće preživjeti nemoguće uslove, glad, žeđ, ranjavanje i dr. Ratne operacije, granatiranja, ratna psihoza i drugo zahtijevali su prilagođavanje sadržaja i organizaciju obrazovno-odgojnog procesa ratnim uslovima. Škole zbog ovoga nisu mogle raditi redovno i normalno. Škole u kojima bi rad bio moguć nisu imale skloništa i do njih se nije moglo doći zbog neprekidnog granatiranja i stalnog djelovanja snajperista.[27] Iz toga razloga, nastava se uglavnom organizovala u podrumskim prostorijama. Odluka o radu donesena je i za dječije vrtiće i glasila je da se radi i subotom i nedjeljom i „dok traje potreba“. Na osnovu Odluke o zavođenju radne obaveze (*Službeni list RBiH*, br. 1/92) i Naredbe o mobilizaciji, Izvršni odbor Skupštine Općine Centar donosi i

[25] Više o tome u: Šestanović, Muhamed, *Zločini nad psihičkim integritetom djece,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2000, 115-138.

[26] World Health Organization, http://www.euro.who.int/Document/E88202 Bosnia.pdf (pristupljeno 21.5.2009).

[27] Slatina, Mujo, “Sarajevo je svojim načinom odbrane bilo institut za pedagogiju mira”, u: *Opsada i odbrana Sarajeva 1992–1995,* referati Okruglog stola održanog 23. novembra 2005, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008, 166.

Uputstvo o provođenju Odluke o radnoj obavezi 10. aprila 1992. Gradski fond za dječiju zaštitu Sarajeva informiše osoblje i radnike o uvođenju radne obaveze. Neke predškolske ustanove nisu mogle obavljati rad jer su bile smještene izbjegle i raseljene osobe te vojska. Neki objekti služili su kao skloništa stanarima susjednih zgrada.[28]

S druge strane, školovanje je otežano samim tim što su nekoj djeci ubijeni jedan ili oba roditelja, neka su djeca ranjena, izbjegla, raseljena. Stariji srednjoškolci i studenti nerijetko su bili dobrovoljci u odbrambenim snagama. Time je njihovo redovno obrazovanje prekinuto.

1.3. Ostali oblici zločina

Ratna dešavanja utjecala su na smanjenje broja poroda i povećanje broja nasilnih prekida trudnoća. Od predratnih 9.111 poroda, 1993. godine taj broj pada za preko 600%. U toj godini broj abortusa bio je dvostruko veći od broja poroda. Njihov broj mogao bi biti i veći, s obzirom na mogućnost da su se izvodili i u nekim drugim ambulantama Doma zdravlja Sarajevo. Trudnice su se odlučivale za prekid trudnoće iz straha za egzistenciju i sigurnost svog potomstva. Prema statistici, u predratnom periodu na 1000 poroda dolazilo je troje do četvero mrtvorođenčadi, dok se u toku rata broj povećao dva do tri puta. Znatno je porasla i smrtnost novorođenčadi tokom poroda ili u prvih sedam dana poslije njega. Prije rata na 1000 poroda bilo je 15 smrti novorođenčadi, a u toku rata dva puta više. Dvostruko je povećan broj novorođenčadi sa smanjenom tjelesnom težinom, tj. ispod 2,5 kg.[29]

---

[28] Šesnaestog aprila 1992. u vrtić „Mladen Stojanović" uselio se Rezervni sastav specijalne jedinice s komandantom Jukom Prazinom. Sredinom aprila 1992. specijalne jedinice MUP-a i pripadnici TOBiH smjestili su se pored već navedenog vrtića i u vrtiće„Radost", „Boško Buha", „Bambi", „Kolarić" i „Naša djeca". U objektima „Nemanja Vlatković", „Pahuljica" i „Veseli cvjetovi" smjestile su se izbjeglice. Vrtići „Jelena Vitas", „Skenderija" i „Marija Bursać" služili su kao skloništa stanarima. (Pisane zabilješke iz Javne ustanove za predškolsko vaspitanje i obrazovanje „Djeca Sarajeva" u periodu 1992–1995. koje su vodile njihove službenice.)

[29] Hirurgija u ratu, 2000, 89, Izjavu dao prof. dr. sc. Srećko Šimić, direktor za oblast ginekologije, perinatologije i pedijatrije); Mastalić, 2012, rukopis, 87.

Dječija ambasada *Međaši* organizovala je izmještanje djece iz Sarajeva. Učestvovala je „u evakuaciji oko 50.000 djece, od kojih je skoro polovina izmještana bez roditelja".[30] Veliki je značaj i pomoć Dječije ambasade *Međaši* koja je ipak spasila oko 50.000 djece iz ratnog Sarajeva. S druge strane, postoji i nekoliko slučajeva izmještanja djece gdje su ona prisvajana i mijenjan im je identitet. Postoje podaci da su neka djeca prevođena u drugu vjeru i zauvijek su usvojena u drugim zemljama, bez potvrda o svom pravom identitetu, koji je u potpunosti nestao.[31]

[30] Više u: Čekić et al, 2010, 134-135.

[31] Jedan od primjera je slučaj djevojčice Sedine Kahvić, koja je u periodu opsade konvojem izmještena u Italiju. Sedinu je tamo usvojila jedna talijanska porodica. Tek nakon 18 godina, njen otac Uzeir je dobio prve zvanične informacije o tom nezakonitom usvajanju. Istinu je saznao zahvaljujući predsjedniku milanskog Suda za maloljetnike Mariju Zevolij, koji je sarajevskom Udruženju "Nestala djeca" poslao kopiju Sedininog dosjea. Sedina je usvojena, jer je sutkinja koja je odlučivala o njenom usvajanju (Ilarija Simi) smatrala da je adresa njenog oca nepoznata. A procjenu je zasnovala tako što nije dobijala nikakav odgovor od Ministarstva vanjskih poslova Bosne i Hercegovine na molbe suda iz Milana i diplomatske note iz Italije za saslušanje bioloških roditelja. Oni su se trebali tada izjasniti da li svoju djecu daju na posvojenje. Sutkinja Simi nije na primjeren način uputila njenom ocu poziv na ročište. Umjesto da poziv pošalje na Sarajevo, ona ga je okačila na oglasnu ploču milanskog suda. Otac Uzeir nije se pojavio na ročištu, a sutkinja je donijela odluku o usvajanju. Iako je sutkinja imala adresu u dopisima koje je upućivao Centar za socijalni rad Bosne i Hercegovine, zakon ju je obavezivao da poziv pošalje preporučenom poštom u općinu Uzeirovog posljednjeg prebivališta ili njegovo rodno mjesto. Uzeir ima dokaz da se adresa od 1985. godine nije mijenjala. Međutim, nejasna je korespondencija između Ministarstva vanjskih poslova Bosne i Hercegovine s međunarodnim molbama i diplomatskim notama koje su iz Italije poslane 1998. U to vrijeme ministar vanjskih poslova bio je Jadranko Prlić, kojemu se tada sudilo u Den Haagu za ratni zločin. Mnogi tragovi vode i u MVP BiH koji pokazuju da su ovakvi slučajevi zanemarivani i ostavljani po strani. Mastalić, 2012, rukopis, 87-88; Helać, E., „Šta Jadranko Prlić zna o dopisima iz Italije? Rasvjetljava se slučaj nezakonitog usvajanja bh. djece", *Dnevni avaz*, 27. decembar 2010, 3.

2. Zločini nad djecom Mostara u periodu 1992–1995.

2.1. Vojne prilike u Mostaru i zločini 1992. godine

Aprila 1992. godine Jugoslavenska narodna armija (JNA) imala je oko Mostara raspoređene snage na uređenim položajima.[32] Mostar je bio okružen, a oko njega je postavljeno artiljerijsko oružje, tako da su ga snage JNA, odnosno kasnije Hercegovačkog korpusa Vojske Srpske republike Bosne i Hercegovine (HK VSrRBiH),[33] mogle gađati s više vatrenih položaja.[34] Najveći dio tih snaga činio je *10. motorizovanu brigadu JNA* (10. mtbr) poznatiju kao Mostarska brigada.[35]

---

[32] Još od septembra 1991. započelo je raspoređivanje vojnih snaga oko Mostara nakon pristizanja jedinica iz sastava Titogradskog i Užičkog korpusa. Više o tome: Košuta, Zilha, *Politička i vojna dešavanja u gradu Mostaru u periodu od 1992. do 1995. godine,* Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2018, doktorska disertacija, 46-57.

U aprilu 1992. raspoređene su snage JNA čija se linija pružala od naselja Raštani, preko Sjevernog logora, duž komunikacije Hidroelektrane (HE) *Salakovac* (ulaz u Mostar), potom linijom Sjeverni logor prema Podveležju, te zaobilazni put od naselja Zalik, Pasjak, Mazoljice, Pašinovac, Bjelušine, Šehovina, Južni logor, Aerodrom *Ortiješ*, Kočine, Gnojnice, te desna obala Neretve od Rodoča do Jasenica. Mastalić-Košuta, Zilha, "Vojna operacija 'Čagalj' i događaji na području Mostara juna 1992", u: *Prilozi*, Institut za historiju, Sarajevo, br. 47, 270.

[33] Od 12. maja 1992. došlo je do „transformacije“ dijelova jedinica Druge i Četvrte vojne oblasti JNA sa sjedištem u Bileći u njihovo preimenovanje u *Hercegovački korpus Vojske Srpske republike BiH*. Tako su se na prostoru Mostara snage SDS-a i JNA praktično spojile sa snagama srpske vojske u VRS. Rezolucijom 752 od 15. maja 1992. Vijeća sigurnosti UN-a traženo je da se svi oblici miješanja, koji dolaze izvan Bosne i Hercegovine, uključujući i one od strane JNA i elemenata Hrvatske vojske (HV), odmah obustave i da susjedi Bosne i Hercegovine poduzmu hitru akciju radi okončanja takvog miješanja poštivanjem teritorijalnog integriteta Bosne i Hercegovine zahtijevajući "odmah" povlačenje ili potčinjavanje jedinica JNA i elemenata HV-a u Bosni i Hercegovini nadležnosti Vlade Bosne i Hercegovine, ili da se raspuste i razoružaju, a njihovo oružje stavi pod međunarodno posmatranje. Rezolucije Vijeća sigurnosti UN-a o Bosni i Hercegovini: od Rezolucije 713 od 25.9.91. do Rezolucije 1004 od 12.7.95, *Rezolucija 752 (1992) usvojena od strane Vijeća sigurnosti 15. maja 1992,* Press centar ARBiH, Sarajevo, 1995, 31-32.

[34] Značajne snage JNA u Mostaru bile su smještene i u kasarnama: *Sjeverni logor*, *Južni logor*, *Konak* (kasarna *29. hercegovačke udarne divizije*) kao centar veze za područje Hercegovine, vojno-tehničkom institutu *Livač*, vojnom Aerodromu *Ortiješ*, Heliodromu *Jasenice* i *Domu JNA*. Mastalić-Košuta, "Vojna operacija 'Čagalj'…", 270.

[35] Njen komandant bio je pukovnik Milojko Pantelić.

Od aprila 1992. godine JNA je započela artiljerijske napade na dijelove Mostara koji nisu bili pod njenom kontrolom.[36] Napadi su iz dana u dan postajali sve intenzivniji i jači. Pojačano je i granatiranje. Prema lijevoj obali nadirala je i pješadija JNA. Na pojačanje intenziteta djelovala su događanja u široj hercegovačkoj regiji te je Mostar na taj način postajao sve odsječeniji od ostatka Bosne i Hercegovine. Već je tada bio u okruženju sa sjevera i juga.[37] Povodi za napade, koje su vršile snage pod komandom generalmajora JNA Momčila Perišića[38], postajali su sve učestaliji.[39] Granatiranja i napadi nastavili su se do kraja aprila. Vršeni su planski i koordinirano, po vojnim i civilnim objektima (uključujući škole, bolnice, stambene, kulturno-historijske i vjerske objekte i drugo), uz prethodne ultimatume Perišića, te ukoliko ultimatum ne bi bio ispoštovan, uslijedio bi intenzivan i jak artiljerijski napad. Početkom maja komanda 10. mtbr poduzela je akciju kojom je nastojala deblokirati dio grada na lijevoj obali Neretve.[40] Akcija je započela 6. maja i trajala do 19. maja kada su se snage HVO-a povukle na desnu obalu rijeke. Perišić

[36] Kao povod za napad JNA je iskoristila eksploziju cisterne napunjene eksplozivom 3. aprila ispred Sjevernog logora, u kojoj se nalazio 2/10. mtbr JNA. Eksplozija je uzrokovala veliku štetu u Kasarni JNA *Sjeverni logor* i na okolnim objektima. Jedan vojnik je poginuo – Pero Kisić iz Ljubinja, a više je civila i vojnika povrijeđeno. Fond za humanitarno pravo, dokumentovanje i pamćenje, Transkripti sa suđenja Slobodanu Miloševiću, 11. juni 2003, *Svedočenje svedoka C-017,* 271; Agresija Hrvatske na delove BiH, *Politika,* 4. april 1992, 1. Izvori pokazuju da su za taj čin iskorišteni pripadnici HOS-a. *Rat u Mostaru,* dokumentarni film, produkcija Federalna televizija Bosne i Hercegovine (FTV), 2014; Cisternu je vozio Ljubo Mikulić, a rukovodilac akcije bio je Mato Rajić. Janjić, Zoran, *Nevesinjska brigada u ratu 1992–1995,* Opština Nevesinje – Opštinska boračka organizacija – Udruženje Nevesinjaca, Nevesinje – Beograd, 2017, 84.

[37] Jedina komunikacija sa svijetom bila je makadamska saobraćajnica Mostar – Goranci prema Širokom Brijegu koja je bila izložena stalnoj artiljerijskoj i snajperskoj paljbi s uporišta JNA.

[38] Generalmajor Perišić bio je komandant 13. bilećkog korpusa JNA, koji se iz Slovenije premjestio u Hrvatsku (Rijeku), potom Crnu Goru (Bar) i otud u Bileću. U sastavu korpusa bile su 10. mtbr i 13. proleterska motorizovana brigada (13. pmtbr), kasnija Nevesinjska brigada.

[39] AIIZ, inv. br. 2-2870, Komanda Bilećkog korpusa, str. pov. br. 32, 19.4.92, Bileća, 1 i 2, *Naredba svim artiljerijskim jedinicama-zapovjest za artiljerijska dejstva,* potpisana od strane generalmajora Momčila Perišića.

[40] Plan 10. mtbr bio je „osloboditi“ blokirane puteve, rasteretiti snage Mostarske brigade koje su se nalazile u tom dijelu a jedinice HVO-a potisnuti na desnu obalu Neretve.

je 20. maja izdao „Zapovest“ za dalja djelovanja.[41] Tadašnji bilans stradanja na lijevoj obali bio je zastrašujući. Došlo je do topovske paljbe po gradu, kao i u sjevernom i južnom dijelu linije odbrane, što je uzrokovalo velike civilne žrtve.[42] Snage tada HK VSrRBiH ovladale su lijevom obalom i važnim pravcem od Hidroelektrane *Salakovac* do Stoca i Neuma.

U dijelu Mostara koji je bio pod kontrolom snaga JNA, odnosno VSrRBiH, kao i drugih srpskih vojnih skupina, redovno su zatočavani, premlaćivani, mučeni te ubijani Bošnjaci, Hrvati i drugi. Od 6. aprila 1992. združene JNA snage specijalaca i šešeljevci ušli su u selo Vrapčići, navodno kao odgovor na eksploziju cisterne u kasarni JNA u Mostaru i protjerali većinu bošnjačkog i hrvatskog stanovništva. U naselju Zalik, te selima Potoci, Kutilivač, Vrapčići i drugim okolnim naseljima 12. juna okupljeno je 88 bošnjačkih i hrvatskih mještana, uključujući i starije žene i muškarce, ali i maloljetne osobe, koji su prebačeni na fudbalski stadion u Vrapčićima, gdje su zatvoreni u svlačionicu i potom ubijeni. Tijela su pronađena na podzemnom đubrištu sjeverno od Vrapčića 20. augusta 1992. nakon što su udružene snage HVO-a i Armije Republike Bosne i Hercegovine oslobodile naselje 20. juna.[43] Tijela 88 civila pronađena su na deponiji u Uborku.[44] Trinaestog juna 1992. ili približno tog

---

[41] Više u: AIIZ, Komanda HK, vojna tajna, str. pov 222-6, primerak br. 2, 20.05.1992, IKM Mostar, Komandi Mostarske brigade, *Zapovest k-ta Hercegovačkog korpusa za dalja dejstva general-majora Momčila Perišića.*

[42] Zbog ratnog zločina protiv civilnog stanovništva u 1992. godini protiv Perišića i potpukovnika bivše JNA Tomislava Pušare pokrenuta je krivična prijava. AIIZ, inv. br. 2-4581, Republika Bosna i Hercegovina, Okružni sekretarijat za unutrašnje poslove Mostar, br. 16-1/02-2-KU-32/92, 24. april 1992, *Krivična prijava protiv Momčila Perišića i Tomislava Pušare.* I ICTY je pokrenuo postupak protiv Perišića. U tom predmetu obuhvaćen je bio period od augusta 1993, kada je bio načelnik Generalštaba, ali nije bio obuhvaćen period u Mostaru 1992. godine. Postoje informacije da je Perišić „ucijenjen“ da odaje tajne informacije ICTY, a što je i vidljivo u transkriptima obavljanim s Perišićem, te je zbog toga sud napravio s njim nagodbu. Perišić je prvostepenom presudom osuđen na 27 godina za ratne zločine u Sarajevu, Srebrenici i Hrvatskoj (Zagrebu). Nakon Žalbenog postupka, kazna od 27 godina preinačena je u oslobađajuću. ICTY, Tužilac v. Momčilo Perišić, Predmet IT-04-81-A, Presuda.

[43] *Završni izvještaj ekspertne komisije UN formirane na osnovu rezolucije 780 Savjeta bezbjednosti (1992),* po direkciji M. Cherifa Bassiounija, 187-188.

[44] AIIZ, inv. br. 2-4611, *Dokumentacija o ekshumiranim licima sa područja Mostara 1992–1995;* AIIZ, inv. br. 2-887, RBIH, MUP, SDB, br. N-3873, 21. juli 1994, Sarajevo, *Obavještenje.*

datuma iste snage zarobile su 18 civila iz Zalika i prebacile ih u gradsku mrtvačnicu u Sutini. Nakon toga su ubijeni u Sutini, a potom bačeni u jednu jamu pored Neretve. U tom zatočavanju i ubijanju učestvovali su srpski dobrovoljci, među njima i šešeljevci. Sutina je sjeverno predgrađe Mostara zaposjednuto od strane JNA/VRS-a, te ulaskom zajedničkih snaga Armije Republike Bosne i Hercegovine i HVO-a u taj dio na lokaciji iznad Gradskog groblja pronađena su tijela civila bošnjačke i hrvatske nacionalnosti, koji su ubijeni i zatrpani zemljom. U masovnoj grobnici Sutina ekshumirana su 24 tijela.[45] Utvrđen je identitet tih žrtava u Uborku i Sutini.[46] Pokraj katoličke crkve u naselju Vrapčići otkrivena su još tri tijela stanovnika iz Zalika koji su 14. juna uvečer odvedeni prema Sjevernom logoru i svirepo ubijeni. Ubijani su klanjem, pucanjem u leđa, odsijecanjem dijelova tijela i sl.[47] U mjestu Potoci, desetak kilometara sjeverno od Mostara, otkrivena je još jedna masovna grobnica mještana ubijenih tokom njihovog povlačenja iz Mostara nakon što je oslobođena lijeva obala Neretve. Jedan ubijeni civil pronađen je u blizini osnovne škole u Potocima, te jedan u Bijelom Polju i Hodbini.[48] U junu 1992, kada su izvršeni navedeni zločini, žrtve su bile civili među kojima su se nalazile i maloljetne osobe.[49]

Istočna obala Mostara srušena je i spaljena, kao i dijelovi desne obale uz Neretvu, koja je bila prva linija fronta. Između 25.000 i 30.000 ljudi ostalo je bez krova nad glavom. Nakon oslobađanja Mostara većina srpskog stanovništva povukla se s vojskom prema istočnim dijelovima Hercegovine, njih blizu 15.000.[50] U rušenju i uništavanju Mostara od početka agresije do 31. januara 1993. evidentirana je upotreba hemijskog

---

45 Isto.

46 ICTY, Tužilac v. Vojislav Šešelj, Predmet br. IT-03-67-T, Treća izmenjena optužnica, 7.12.2007, par. 26.

47 Behram, Alija – Žujo, Nenad, *Pamtimo likove zlikovaca i ubica,* Mostarsko jutro, br. 5, 8. oktobar 1992, 6-7; Ćupina, Suad, *Izdaje i odbrana Hercegovine: 91-95,* Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2006, 193-195.

48 Isto.

49 ICTY, Tužilac v. Vojislav Šešelj, 2007, par. 26; ICTY, Spisak ekshumiranih žrtava s lokaliteta Uborak, Sutina, lokalitet katoličkog groblja "Ivanova glavica", Kutilivač, 2, 4, 6.

50 "Skupo plaćena zabluda"*,* *Oslobođenje*, br. 15810, 25. juni 1992, 3.

oružja. U tom periodu snage VRS-a koristile su u napadima na Mostar fosforne aviobombe i bojne otrove.[51]

Nakon oslobađanja Mostara u operaciji "Čagalj" juna 1992,[52] snage HK VSrRBiH nalazile su se na uzvišenjima oko grada, a borbe su se nastavile voditi manjim intenzitetom nego ranije. Vlasti Hrvatske zajednice Herceg-Bosna (HZHB) i HVO-a Mostar već su sprovodile otvorenu kampanju s ciljem uspostavljanja potpune kontrole nad općinom Mostar s namjerom da ovaj grad bude političko, vjersko, kulturno, historijsko i privredno središte hrvatskog naroda HZHB/HRHB.

2.2. Zločini u dijelu Mostara pod opsadom 1993. godine

Nakon napada HVO-a na dio Mostara koji se nalazio pod kontrolom 4. korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine,[53] 9. maja 1993, i nakon nekoliko dana intenzivnih i silovitih borbi, uspostavljene su linije u kojima su se jedinice Armije i narod koji se nalazio u istočnom dijelu Mostara našli u potpunoj blokadi i opsadi. Putevi prema jugu i sjeveru, koji jesu postojali, bili su veoma opasni za izlazak iz Mostara, te je bilo jako rizično kretati se njima zbog blizine vojnih položaja VRS-a kao i HVO-a. U navedenom okruženju – bez mogućnosti snabdijevanja hranom, vodom, električnom energijom, medicinskim potrepštinama – stanovništvo je bilo konstantno

---

[51] AIIZ, inv. br. 03-2-793, *Pregled upotrebe hemijskog oružja od početka rata do 31. januara 1993.*

[52] Detaljnije o ovoj operaciji vidjeti: Mastalić-Košuta, "Vojna operacija 'Čagalj'…".

[53] Na osnovu Odluke br. 02/349-431 od 10. jula Glavnog štaba Oružanih snaga Bosne i Hercegovine formirana je Prva mostarska brigada, u sastavu Oružanih snaga ARBiH. Prvi komandant brigade bio je Arif Pašalić. Ta brigada bila je sastavljena od više bataljona koji su svaki na svoj svojstven način odigrali značajnu i prelomnu ulogu u historiji Mostara u periodu 1992–1995. RBiH, Glavni štab oružanih snaga Sarajevo, br. 02/349-431 od 10. jula 1992, *Odluka o formiranju jedinice ARBiH - Prve mostarske brigade,* u: Mostarsko jutro, br. 4, 8. septembar 1992, 3. U drugoj polovini 1992. brigada je nastavila održavati veoma tijesnu saradnju sa HVO-om u vezi vojnih operacija protiv VRS-a. Dana 17. novembra 1992. ta brigada zajedno sa još četiri brigade, tri bataljona i jednom specijalnom jedinicom čine *Četvrti korpus A*RBiH, sa komandantom Arifom Pašalićem. Od početka 1993. njihova se komanda nalazila u kompleksu Vranica. Košuta, 2018, rukopis, 62.

izloženo najtežim artiljerijskim, snajperskim i drugim vojnim djelovanjima, ali i napadima zabranjenim oružjem poput napalm-bombi,[54] usljed čega su stanovnici bili svakodnevno ubijani i ranjavani u cilju diskriminacije bošnjačkog stanovništva i terorisanja civilnog stanovništva.[55]

Od juna 1993. do aprila 1994. godine dio Mostara koji je bio pod kontrolom Armije Republike Bosne i Hercegovine, kao i određena područja koja su bila nastavljana na taj dio, poput Blagaja, nalazio se pod opsadom. Opsada dijelova Mostara od strane HVO-a imala je za cilj natjerati Armiju na potpunu predaju, nakon čega bi došlo do "etničkog čišćenja" bošnjačkog stanovništva.[56] Stanovnici Mostara nalazili su se u okruženju i nisu mogli izaći iz grada, primorani živjeti u ekstremno teškim uslovima. Broj stanovnika koji je prije rata iznosio 18.400 stanovnika u tom periodu procjenjivao se na 51.600.[57] Krajem maja 1993. u taj dio Mostara stigao je veliki broj deportovanih iz dijela pod kontrolom HVO-a, a naročito se broj povećavao nakon operacije deblokade Mostara, 30. juna 1993. Krajem maja 1993. u istočnom Mostaru živjelo je oko 20.000 osoba, krajem juna 30.000, oko 18. jula 35.000, a krajem augusta između 51.600 i 55.000 osoba.[58]

Vojni posmatrači izvijestili su da je na dio Mostara pod opsadom HVO ispaljivao 20 do 100 teških projektila dnevno.[59] Nije bilo nijednog

[54] ICTY, br. 01561081, RBiH, HZHB, HVO, GS HVO, Odjel RZ i PZO, 17.08.1993, Čitluk, *Izvješće o probnom djelovanju napalm bombama.*

[55] ICTY, Prosecutor v. Jadranko Prlic et others, IT-04-74-A, Judgement, 29. November 2017, vol 1, n. 227-253; ICTY, Tužilac v. Jadranko Prlić i drugi, Predmet IT-04-74, 29.11.2017, Sažetak drugostepene presude Žalbenog vijeća.

[56] ICTY, br. 03042778, Posmatračka misija Evorpske zajednice (PMEZ), 16.6.1993, *Izvještaj PMEZ-a o situaciji u Bosni i Hercegovini,* 3.

[57] ICTY, Tužilac v. Prlic i drugi, IT-04-74-T, Presuda, 2013, tom II, par. 991.

[58] Isto, par. 1200. Nakon toga datuma broj stanovnika ostao je stabilan. Tome je doprinijelo i *Ratno predsjedništvo opštine Mostar* i njihova odluka kojim nisu dozvoljavali odlazak stanovnika. Od 23. oktobra donijeli su Odluku o kriterijima za izlazak civilnih lica iz Mostara. Arhiva Centra za mir i multietničku saradnju (ACZM), RBiH, RPOM, br. I-01-130/93, 23. oktobar 1993, Mostar, *Odluka o kriteriju za izlazak civilnih lica iz Mostara;* ACZM, RBiH, RPOM, br. I-01-131/93, *Odluka o nadopuni odluke o kriteriju za izlazak civilnih lica iz Mostara.* Više u: Mastalić-Košuta, „Uloga i djelovanje Ratnog predsjedništva opštine Mostar", u: *Preporod*, Mostar, 2019, 150-151.

[59] ICTY, Tužilac v. Prlić, tom II, par. 1000; U izvještaju UN-ovog posmatrača Forbesa navedeno je da je u određenim periodima intenzitet artiljerijskih napada bio tako jak

kvadratnog metra, nijednog vozila ni zgrade a da se nije vidio trag gelera granata ili metaka.[60] Na taj dio, u tom periodu, povremeno su projektili ispaljivani s položaja HK VRS-a, s brda Fortica, brda tik iznad gradske jezgre. Međutim, bilo je to u znatno manjoj mjeri nego su to činili HV i HVO. U svakodnevnom granatiranju grada ubijeno je i ranjeno stotine civila. Prema izjavama međunarodnih posmatrača, u tom dijelu grada nijedna građevina nije ostala neoštećena granatiranjem.[61] Najteža situacija bila je u rubnim naseljima na lijevoj obali Neretve i starom gradskom naselju Donjoj Mahali.[62] U naselju se sklonilo više hiljada prognanika.

Tokom snajperskog djelovanja civili su ubijani svakodnevno i na različitim mjestima. Gađana su i djeca koja su se usudila izaći napolje.[63] Pripadnici HVO-a uglavnom su koristili snajpersku pušku tipa *dragunov*, oružje malog kalibra ali izuzetno velike preciznosti.[64] Mete su se utvrđivale na osnovu podataka koje su prosljeđivali izviđači HVO-a, s obzirom na to da snajperisti nisu otvarali vatru ni nasumice ni redovno. Izviđači su snajperiste obavještavali gdje se nalazi meta. Snajpersko djelovanje bilo je rezultat koordiniranog djelovanja. Snajperisti su bili raspoređeni tako da su mogli pratiti svoje žrtve, a posebno su opasni bili oni raspoređeni na Humu jer su pod uglom od 80 stepeni ispaljivali metke koji bi žrtve prostrijelili od vrata do bubrega i koji su najčešće bili smrtonosni.[65] Prema izvještaju SPABAT-a, u logoru u Širokom Brijegu nalazila se baza za obuku snajperista, čiji su polaznici vršili snajperska djelovanja u Mostaru. Prema izvještaju HVO-a, za period od januara do juna 1993, navedeno je da je šest timova od po dva snajperista prošlo obuku od 10. do 20. maja

te da je HVO na Mostar ispaljivao 20 teških projektila svake minute. ICTY, *Izvještaj UN-a i posmatrača Larrya Forbesa br. 150311 o istočnom Mostaru, 28. septembar 1993.*

[60] Isto.

[61] ICTY, Tužilac v. Prlic i drugi, tom II, par. 1004; ICTY, Prosecutor v. Prlic et others, 2017, vol 1, par. 546-548.

[62] ICTY, Prosecutor v. Prlic et others, 2017, par. 547.

[63] Isto, par. 1019; Isto, par. 545.

[64] Iako je odbrana Slobodana Praljka pred ICTY-em negirala posjedovanje oružja toga tipa, ICTY je posjedovao dokumente u kojima je vidljivo da je HVO/HV raspolagao tim puškama. ICTY, Tužilac v. Prlic i drugi, 2013, tom II, par. 1025.

[65] Isto, par. 1027.

1993. te da su potom uspješno angažovani na mostarskom ratištu.[66] Sve to pokazuje kako su HV i HVO nadzirali, opremali, obučavali i slali timove specijalizovane za snajpersko djelovanje. Pored položaja snajperista na brdu Hum, snajperisti su se nalazili i djelovali s brda Stotina, Višnjica i Čekrk, lokacija u okolini Španskog trga, zgrada Ledera, zgrada Centar II, hotel "Bristol", zgrada Borova. Kao položaji snajperista HVO-a spominju se i osnovna i srednja škola (gimnazija) nedaleko od Staklene banke, u blizini Titove ulice.[67] U izvještaju SPABAT-a od 20. marta 1993. snajperisti su bili prisutni u Domu zdravlja i na Mašinskom fakultetu. Ponovo bi gađali žrtve koje su pogođene ostajale na ulici. Kada bi se žrtve pokušale skloniti s mjesta zločina, na njih su ispaljivani novi hici. Tako su žrtve znale ostajati i po više dana, a dijelove tijela razvlačili su psi. Snajperisti su djelovali i noću i danju. Vrlo često njihova meta bila su djeca, žene i starci.[68] Čak ni prisustvo UNPROFOR-a nije ometalo snajperiste da "rade svoj posao". Cilj snajperiste odnosio se na cjelokupno stanovništvo istočnog i dijela zapadnog Mostara. Da bi se zaštitili, Ratno predsjedništvo Općine Mostar (RPOM)[69] pokušalo je policijskim satom umanjiti svakodnevno ubijanje,[70] a prolazi i vidljive uličice prekriveni su ćebadima. Kretanje je vršeno uglavnom noću kako bi stanovnici bili što manje vidljivi, iako su snajperisti djelovali i tada.[71]

Od juna 1993. stanovnici su ostajali i bez struje, a snabdijevanje je potpuno prekinuto od 4. augusta 1993.[72] Takva situacija prouzrokovala je i razvijanje različitih bolesti. Zabilježeni su slučajevi tifusa. Uzme li se u obzir da je to bio i period ljeta, koja su u Mostaru veoma vruća i nepodnošljiva, jasno je o kakvim se patnjama radilo. U ratnoj bolnici Mostar uslovi su bili zastrašujući i užasni, bez dovoljno ljekara, lijekova, rezervi krvi, vode, medicinskih osnovnih potrepština, nije se mogla vršiti

---

[66] Isto, par. 1030.
[67] Isto, par. 1039; ICTY, Prosecutor v. Jadranko Prlic et others, 2017, par. 540-545.
[68] ICTY, Tužilac v. Prlić i dr., 2013, par. 110, 1186-1188.
[69] *Ratno predsjedništvo opštine Mostar* je formirano 25. juna 1993. čiji je predsjednik bio Smail Klarić. Više o tome u: Mastalić-Košuta, „Uloga i djelovanje Ratnog predsjedništva…", 133-163.
[70] Isto, 149.
[71] ICTY, Tužilac v. Prlić i dr., 2013, par. 1187.
[72] Isto, par. 1206.

sterilizacija niti je bilo lijekova za bolove. Operacije su se vršile pod svijećama.[73] Mnogo djece umiralo je u tom dijelu. Svako drugo novorođenče nije moglo preživjeti, a njihove majke bile su ekstremno neuhranjene. Jedno od troje djece ispod pet godina patilo je od dijareje i ekstremne neuhranjenosti.[74]

Dostava humanitarne pomoći od 30. juna do 21. augusta 1993. bila je potpuno blokirana dijelu pod opsadom i ljudi bukvalno nisu imali šta jesti. U ostalim periodima dotok pomoći bio je ograničen i stalno komplikovan. Da bi konvoj s hranom ušao u taj dio Mostara, bilo je potrebno odobrenje HVO-a, do kojeg je bilo teško doći, te se o tome i sedmicama pregovaralo, a na pregovorima pripadnici HVO-a konstantno su postavljali različite uslove. Konvoji su morali prolaziti kontrolne punktove HVO-a i dio grada pod kontrolom HVO-a, što je vrlo često ometalo i lokalno hrvatsko stanovništvo, koje je i organizovala vlast HZHB-a. Odluke o pristupu međunarodnim organizacijama mogle su se donositi na višem političkom nivou. Njih su mogli donijeti Jadranko Prlić, Bruno Stojić, Berislav Pušić, Milivoj Petković ili Mate Boban.[75] Glavnu ulogu u kontroli saobraćaja kroz južnu Bosnu i Hercegovinu imala je vojna policija HVO-a koja je odgovarala Bruni Stojiću i Mati Bobanu.[76] Zbog nemogućnosti dostave kopnenim putem, predstavnici UN-a pobrinuli su se da započnu dostavu hrane i pomoću padobrana.[77]

---

[73] Schleicher, Bernd, „Wir sind fűr immer verloren,“ *Spiegel,* 36/1993. Više o uslovima i radu mostarske Ratne bolnice u knjizi: *Iznad ništavila: Hirurgija u ratu u Bosni i Hercegovini 1992–1995,* 390-403.

[74] Schleicher, „Wir sind *fűr* immer...“, 36/1993.

[75] ICTY, Tužilac v. Prlic i drugi, 2013, tom II, par. 1231.

[76] ICTY, br. 03042778, Izvještaj PMEZ-a, 16.6.1993, 3, *Izvještaj PMEZ-a o situaciji u Bosni i Hercegovini.*

[77] Potparol UNHCR-a Sylvana Foa potvrdila je da je zatraženo od Francuske, Velike Britanije, Njemačke i SAD-a da započnu zračnu dostavu koja je "posljednje sredstvo", nakon što je hrvatska policija blokirala konvoj za Mostar. Od kraja augusta 1993. pomoć u Mostar stizala je, iako uz određene probleme, na taj način. Vrlo često zbog pogrešnih koordinata, pomoć je završavala po položajima VRS-a ili zbog lošeg terena u brdima. Behram, Alija, "Hrana stiže padobranima", *Oslobođenje,* br. 16236, 25. august 1993, 1; ACZM, RBiH, RPOM, 03.09.1993, Mostar, *Izvod iz zapisnika sa 42. sjednice;* ACZM, RBiH, RPOM, 21. septembar 1993. Mostar, *Izvod iz Zapisnika sa 55. sjednice.*

Prilikom hitnih evakuacija iz istočnog dijela – posebno povrijeđene djece ili žrtava silovanja koje je bilo potrebno otpremiti u veće medicinske centre – vođeni su veoma dugotrajni i mučni pregovori s HVO-om uz posredovanje međunarodne zajednice. Hrvatsko vijeće obrane uslovljavalo je razmjenom po principu jedan za jedan, pa ako je jedan Bošnjak trebao izaći iz istočnog Mostara, onda je i jedan Hrvat trebao izaći iz neke enklave koja se nalazila pod opsadom.[78] Za sve izlaske iz istočnog dijela Mostara bila je potrebna propusnica i Ratnog predsjedništva Općine Mostar i HVO-a. Put prema Jablanici bio je rizičan i opasan, prije svega zbog artiljerijske vatre HVO-a. Neke dionice puteva kojima se "moglo" otići iz dijela grada pod opsadom vrlo su često zbog mijenjanja toka vojnih operacija prelazile pod kontrolu HVO-a, pa nije bilo moguće preko njih otići iz toga dijela. Postojala je i jedna planinska staza preko koje se moglo otići u Jablanicu ili srednju Bosnu, međutim, takvo putovanje bilo je prezahtjevno, ali i veoma rizično, posebno za žene i djecu. Stanovništvo je bilo primorano ostajati u izrazito teškim uslovima, pod konstantnom artiljerijskom i snajperskom vatrom, bez hrane, vode, struje, medicinske pomoći.

U Mostaru, u dijelu pod opsadom, nova školska 1993/94. godina trebala je započeti 1. novembra 1993, međutim, pomjerena je na 15. februar 1994. Nastava se odvijala u podrumskim prostorijama, bez osnovnih egzistencijalnih potrepština i u mračnim i hladnim prostorijama. U dopisu IRC-u i Michaelu Boutinu RPOM je tražio da im se za potrebe odvijanja nastave pomogne u dostavi svijeća, petrojela, lampi i peći, jer su prostorije bile veoma hladne i neuslovne.[79] Odluka o nastavku rada Univerziteta

---

[78] ICTY, Tužilac v. Prlic i drugi, 2013, tom II, par. 1249-1251; Veoma komplikovane evakuacije ranjenih žena i djece iz istočnog Mostara u svojoj knjizi opisivala je i britanska medicinska sestra Sally Becker, koja je zbog svoje humane misije nazvana „Anđeo Mostara", te je o tome napisala i knjigu. Backer, Sally, *The angel of Mostar*, Cornerstone, 1994.

[79] ACZM, Okrug Mostar, Izvršni odbor, I-oa/93, 4. decembar 1993, *Dopis IRC-u Michaelu Boutinu za dostavu potrebnog materijala za škole.* Učenicima koji su pohađali nastavu u školskoj 1991/1992. godini, a nastava je prekinuta agresijom, priznaje se da su uspješno završili pohađani razred. Za školsku 1992/1993. bilo je potrebno zaključiti da je školska godina završena u periodu od oktobra do decembra 1993. Podržan je prijedlog da školska 1993/1994. krene u februaru 1994. i traje između 19 i

u Mostaru na izmještenoj lokaciji u slobodnom dijelu općine donesena je 10. decembra.[80] Fakultetska nastava odvijala se u podrumskim prostorijama, u veoma lošim uslovima. Studenti su pretrčavali do podruma gdje se nastava odvijala. Opasnost od snajperskog i artiljerijskog djelovanja bila je konstantno prisutna.[81]

Tešku mostarsku svakodnevnicu nisu uspijevale umnogome promijeniti ni posjete evropskih predstavnika ni dogovori visokih političkih predstavnika.[82] Sporazum Izetbegović–Tuđman od 14. septembra 1993. nije donio nikakvo poboljšanje. Nakon primirja, za nekoliko dana zabilježeno je 40 ubistava civila.[83] Nakon potpisane Ženevske deklaracije o obustavi svih neprijateljstava, u Mostaru su zabilježeni novi artiljerijski napadi, a taj dan samo u periodu od 20 do 21 sat ispaljena su i dva plotuna po 32 projektila.[84] I sljedećih dana napadi na civile i civilne objekte Mostara nastavljeni su, a među ubijenima žrtve su bile i djeca.

Od 51.600 stanovnika istočnog dijela grada, oko 35.000 bila su raseljena lica. U ovom dijelu živjelo je oko 13.000 djece. U tom periodu 85% djece napustilo je vlastite domove, 62% djece razdvojeno je od jednog ili oba roditelja. Njih 57% doživjelo je ranjavanje najbližih članova porodice, dok je njih 19% doživjelo da im je ubijen brat ili sestra. Mostar je dugo vremena bio blokiran, hrana nije dostavljana u grad. Više od 43% djece iskusilo je drastično pomanjkanje hrane, toliko da su mislili da neće preživjeti. Sva djeca osjetila su strah zbog pucanja i granatiranja, a čak 90% vidjelo je ranjene, a 50% ubijene osobe. Njih 70% doživjelo je da su im domovi pogođeni granatiranjem ili drugim eksplozivnim

---

20 sedmica. O djeci koja su pohađala nastavu na drugoj obali, trebalo je konsultovati nadležno Ministarstvo Republike Bosne i Hercegovine oko restrifikacije diplome. Usvojen je i prijedlog da se zbog 594 djece formira Osnovna škola „Dračevice", za područje Kočina, Gnojnica i Dračevice. ACZM, RBiH, RPOM, 22. decembar 1993, Mostar, *Zapisnik sa 92. sjednice.*

80 ACZM, RBiH, RPOM, dj. br. I-01-268/93, 11. decembar 1993, Mostar, *Odluka o nastavku rada Univerziteta "Džemal Bijedić" Mostar*. ACZM, RBiH, RPOM, 10. decembar 1993, *Izvod iz Zapisnika sa 89. sjednice.*

81 Mastalić-Košuta, „Uloga i djelovanje Ratnog predsjedništva…", 21.

82 Štaka, V., „U Mostaru je užasno", *Oslobođenje,* br. 16253, 11.11.1993, 3; Behram, Alija, „U Mostaru je BiH još uvijek živa", *Oslobođenje,* br. 16251, 9.9.1993, 4.

83 Behram, Alija, „Neretva plače ka jugu", *Oslobođenje,* br. 16260, 17.9.1993, 3.

84 „Potpis zaliven krvlju", *Oslobođenje,* br. 16258, 15.9.1993, 8.

sredstvima. Kod djece je prisutan visok stepen različitih depresivnih reakcija, 77% patilo je od stomačnih tegoba, a preko 70% imalo je noćne more. Prisutan je i veliki broj emocionalnih i problema u ponašanju.[85] Od početka rata pa do 1995. u Mostaru je ubijeno preko 2.000 osoba, od toga oko 120 djece.[86]

2.3. Zločini nad djecom u dijelu Mostara pod kontrolom HVO-a

U ranim jutarnjim satima 9. maja uslijedili su organizovani napadi i hapšenja bošnjačkog stanovništva Mostara.[87] Pripadnici HVO-a iznenada su upadali naoružani u stambene zgrade u zapadnom dijelu i primorali muškarce, žene i djecu da se okupe ispred svojih zgrada, uz prijetnje automatskim oružjem.[88] Hapšenja i istjerivanja iz domova započela su u nekim naseljima prije 9. maja.[89] U dijelu koji je kontrolisao HVO 9. maja do 8 sati istjeran je veliki broj bošnjačkih porodica iz svojih kuća i stanova.[90] Okupljene ljude HVO je odvodio ili autobusom ili pješice do gradskog stadiona "Velež". Do kraja toga dana na stadionu je bilo pristiglo između 1.500 i 4.000 ljudi. Određeni broj stanovnika prvo je odveden na Mašinski fakultet, gdje su muškarci razdvajani od žena i djece, koje su ostavljali u jednoj sali, a muškarce i starije dječake odvodili

---

[85] UNICEF o djeci Mostara, Radio Mostar, 1994, arhiva novinara Sanela Kajana.

[86] Na spisku Federalnog zavoda za statistiku ubijeno je i poginulo 2.260 osoba. Federalni zavod za statistiku, www. http://fzs.ba/; Prema Istraživačko-dokumentacionom centru Sarajevo, poginula/ubijena je 2.501 osoba. Mirsad Tokača, *Bosanska knjiga mrtvih: ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991–1995,* Istraživačko dokumentacioni centar, Sarajevo, 2012. Razlika u tim spiskovima pripisuje se i uvrštenim slučajevima osoba umrlih prirodnom smrću. U knjizi *Demografski gubici na području općine Mostar (1992–1995)* navedeno je da su ubijene, poginule i umrle ukupno 2.803 osobe. Bečirović, Fikret, *Demografski gubici na području općine Mostar (1992–1995*), Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2021.

[87] ICTY, br. 03042778, 16.6.1993, 3, *Izvještaj PMEZ-a o situaciji u Bosni i Hercegovini*.

[88] AIIZ, inv. br. 03-2685, *Izjava pripadnika HVO-a I.B*. (identitet poznat autoru).

[89] ICTY, br. 00897968, *Pismo muftije Smajkića biskupu Ratku Periću 24. juna 1993,* Mostar.

[90] "Očišćena" su bila naselja Đikovina, Panjevina, Zahum i Ulica Matije Gupca s obje strane do rijeke Radobolje.

do stadiona. Kao sabirno mjesto i mjesto za ispitivanje služila je i zgrada MUP-a HVO-a.[91] Tokom cijelog 9. maja ljudi su pristizali iz svih gradskih naselja zapadnog dijela Mostara. Jedan broj zarobljenika – među kojima su se također nalazile i žene, djeca i stariji – prisiljen je da pješači do sabirnog centra na Heliodromu, gdje je zadržan. Zarobljenicima su oduzimani dokumenti i lične stvari.

Prema evidenciji od 10. maja na spisku privedenih osoba u Heliodromu nalazile su se 1.823 osobe, među kojima su bila djeca od 2 do 17 godina, žene i starci.[92] Jedan dio zatočenika, nakon što je u Heliodromu ostao nekoliko dana, uspio se vratiti svojim kućama, međutim, nakon kratkog vremena ponovo su nastavljena hapšenja, deložiranja Bošnjaka iz njihovih stanova, što se nastavilo do aprila 1994. godine.[93] Žrtve su tukli, pljačkali, pucali na njih, seksualno ih zlostavljali, konfiskovali im imovinu i na različite ih načine maltretirali. Vojnici nisu prezali ni od udaranja male djece.[94]

Nakon istjerivanja bošnjačkog stanovništva, vojnici HVO-a na stanovima koje su otimali urezivali su slovo *R*, što je značilo "rezervisan stan" ili su lijepili naljepnicu "pod kontrolom VP".[95]

U junu 1993. nastavljeno je sistematsko protjerivanje i prisilno premještanje stanovnika. Vojnici HVO-a u više stambenih kompleksa naređivali su Bošnjacima da pogase svjetla, otvore vrata i čekaju naređenje da se isele. Tako su stanovnici u strahu čekali da bude izdato naređenje za iseljenje.[96]

---

91 ICTY, Tužilac v. Prlic i drugi, 2013, tom II, par. 854-859.

92 ICTY, br. 01548872 do br. 01548896, 10.05.1993, *Spisak osoba privedenih u Sviz*. Sviz je, kako ga je nazivala vlast HVO-a, bio „istražni zatvor na Heliodromu".

93 ICTY, Tužilac v. Prlic i drugi, 2013, tom II, par. 807.

94 Isto, par. 819-822.

95 ICTY, br. 01031645, RBiH, HZHB, HVO, Odjel obrane, Centar SIS-a Mostar, 1.10.1993, Mostar, *Informacija.* Nakon istjeravanja, na vratima se dopisivao novi stanar; ICTY, br. 01536036, RBiH, HZHB, HVO, Uprava VP, 21.6.1993, *Zahtjev za izdavanje rješenja za stanove načelnika Valentina Ćorića.* ICTY, Tužilac v. Prlic i drugi, 2013, tom II, par. 823.

96 Isto, par. 864.

Stotinama Bošnjaka dozvoljeno je da odu iz Mostara samo pod uslovom da potpišu izjavu kojom svu svoju imovinu dobrovoljno ostavljaju HVO-u.[97]

Teški zločini dogodili su se i prilikom deportacije Bošnjaka naselja Ilići poput onih u kojem je ubijena cijela porodica Alikalfić. Prilikom miniranja njihove kuće, izgorjela je cijela porodica.[98] Tridesetog juna iz stana u Ulici avenija odvedena je majka s trojicom sinova, a nad porodicom je izvršen težak oblik zločina. Ubijeni su im majka i brat, a dvojica braće blizanaca preživjela su strijeljanje, te su ranjeni dopuzali do ceste, odakle su prebačeni u bolnicu. Tamo su spašeni, a jedan od šefova osoblja bolnice naredio je da se zločinci ne smiju pustiti u bolnicu ukoliko se vrate i po braću.[99] Bolničkom su osoblju neki od ubica bili već poznati, jer su bili i registrovani narkomani, koji su vrlo često upadali u bolnicu, tražeći određene osobe ili s druge strane insistirajući da im se daju određeni preparati i lijekovi zbog ublažavanja narkomanskih kriza. Istog dana izvršen je zločin ubistva još nekoliko osoba,[100] a u Splitskoj ulici 15. jula među nekoliko ubijenih bila je i desetomjesečna beba.[101] Teški

[97] Isto, par. 861.

[98] ICTY, br. 02083633, Ilići, 24.06.1993, *Apel za pomoć.*

[99] Majku i djecu strpali su u jedan kombi s naljepnicom VP i rotacijom i odvezli do križanja Avenije i Splitske te se zaustavili na punktu uz kratak razgovor. Dalje su krenuli prema fakultetu, gdje je jedan ostao, a trojica preostalih povezli su porodicu Bećirević prema Čitluku. Pričali su dalmatinskim naglaskom te se dalo zaključiti da su Splićani. S puta za Čitluk skrenuli su prema Brkanovom brdu. Zaustavili su se na deponiji smeća te ih izveli van i pod prijetnjom oružja naredili im da sjednu na zemlju. Dok je jedan trojicu braće držao na nišanu, dvojica su silovali njihovu majku. Kada su završili silovanje, Vedran Bijuk Splićo uzeo je pušku i pucao po cijeloj porodici. Majka i jedan stariji brat ostali su na mjestu mrtvi, a braća blizanci pogođeni mecima pali su u provaliju te su tako ranjeni puzeći došli do ceste. Vozilom koje im je stalo stigli su do hirurgije, a kola Hitne pomoći dovezla su i drugog brata. Pucajući na porodicu, ispaljivani meci pogađali su i punkt u blizini i minobacački položaj HVO-a te je bilo čudo da još neko nije povrijeđen. www.slobodanpraljak.com, RBiH, HZHB, HVO, Odjel obrane, Sektor sigurnosti, br. 02-4-1-945/93, 2.7.1993, Mostar, *Informacija o stradanju porodice Bećirević*; ICTY, br. 0152713, *Generalijski podaci počinioca kaznenog djela.*

[100] ICTY, RBiH, HZHB, Odjel unutrašnjih poslova, Policijska uprava Mostar, br. 03-8/19-1-1-48/93, 1.7.1993, Mostar, *Službena zabilješka.*

[101] Petnaestog jula 1993. V.B. Splićo je s trojicom vojnika HVO-a (jedan od njih Saša Savinović) ušao je u stan Aleksandra Stojića i Hatidže Kajtaz, te su sa sobom poveli

oblici zločina u Mostaru bili su svakodnevni.

Nakon operacije za deblokadu Mostara 30. juna, kada je Armija Republike Bosne i Hercegovine stavila pod svoju kontrolu još jedan dio sjeverno od istočnog Mostara, pravcem Drežnice i Jablanice do brane u Salakovcu, potom Kasarnu *Sjeverni logor* (*Tihomir Mišić*), Bijelo Polje, Raštane, Vrapčiće, Salakovac i nekoliko drugih mjesta u pojasu od 26 km sjeverno od Mostara, i područje Potoka, koji su do tada bili pod kontrolom HVO-a. Nakon toga napada, Bruno Stojić, načelnik odjela odbrane, proglasio je opću mobilizaciju[102] i uveo policijski sat od 20 do 6 sati.[103] Hrvatsko vijeće obrane tada je uvelo i druge odbrambene mjere, kao što je preraspoređivanje svojih jedinica kako bi se već prisutnim jedinicama obezbijedilo pojačanje. Prema izvještaju Milivoja Petkovića, HVO je postavio odbranu na desnoj obali Neretve, od sela Raštana do sela Vrdi, i na lijevoj obali Neretve, na području Bijele i Ravni. Nakon što je Armija Republike Bosne i Hercegovine oslobodila taj dio, HVO je izolovao Mostar tako što nijednoj nevladinoj ili međunarodnoj organizaciji nije dozvoljavao ulazak u grad.[104] Nakon 30. juna 1993. HVO je u dijelu Mostara pod svojom kontrolom nastavio s još intenzivnijim progonom bošnjačkog stanovništva, mučenjem i ubistvima. Uhapsio je nekoliko hiljada muškaraca koji su odvedeni u logor Heliodrom, ali i

---

Nadu Frenjo, Hatidžu, Elvedinu i Džejlan Kajtaz na Bijeli Brijeg te ih ubili iz vatrenog oružja. Džejlan je bila beba od deset mjeseci. ICTY, Okružno Vojno tužilaštvo Mostar, br. kt. 1033/93, 21.8.1993, Mostar, *Zahtjev za sprovođenje istrage, potpisano od okružnog vojnog tužitelja Mladena Jurišića.* Jedan od počinitelja V.B. u Mostar je došao 1992. iz Republike Hrvatske kako bi izbjegao izdržavanje kazne zatvora od 4 godine, a bio je registrovani kriminalac i izvršitelj teških krivičnih djela na području RH te je registrovani narkoman. Oko 16.9.1993. VP HVO Mostar ga je isporučio Hrvatskoj. ICTY, RBiH, HRHB, Odjel unutrašnjih poslova, Policijska uprava Mostar, br. 03-8/19-1-1-PA83/93, 12.10.1993, *Izvješće Okružnom vojnom sudu Mostar.* Za ubistvo članova porodice Frenjo i Kajtaz osuđen je pred Sudom Bosne i Hercegovine na osam godina Saša Savinović. Sud Bosne i Hercegovine, *Predmet Saša Savinović br. S1 1 K 020301 18 Krž,* http://www.sudbih.gov.ba/predmet/3509/show (17. juni 2017).

[102] ICTY, br. 01031882, RBiH, HZHB, HVO, Odjel obrane, 4.7.1993, Mostar, *Zapovijed Brune Stojića.*

[103] ICTY, br. 01018388, RBiH, HZHB, HVO, Uprava VP, Mostar, 1.7.1993, *Zapovijed načelnika VP V. Ćorića.*

[104] ICTY, Tužilac v. Prlic i drugi, 2013, tom II, par. 878-885.

druge logore. Protjerano je i oko 400 bošnjačkih porodica u kojima je bilo žena, djece i staraca.[105] Također, HVO je hapsio i dječake bošnjačke nacionalnosti i muškarce starije od 60 godina, ponekad stare i do 84 godine.[106] Hapšenja su provodile Prva brigada "Knez Domagoj", vojna policija HVO-a, posebno Treća satnija 3. bojne po naređenju Prve brigade "Knez Domagoj". Kažnjenička bojna i HV također su učestvovale u nekim operacijama hapšenja.[107] U julu je nastavljeno s dovođenjem uhapšenih na Mašinski fakultet, gdje su zarobljenici na najsvirepije načine tučeni i maltretirani, od kojih su neki zarobljenici udarani do smrti.[108] Prilikom deložacija, nastavljeno je pljačkanje, silovanje i seksualno zlostavljanje.[109] Za slučaj silovanja maloljetnica 15-godišnje J.I. i 17-godišnje S.G., Odjel za suzbijanje kriminaliteta odsjek Mostar, Uprava VP, podnio je krivičnu prijavu protiv više osoba (M.B., M.P., M.Ć., B.K.).[110]

Tokom augusta 1993. deportacija se nastavila. Snage HVO-a 23. augusta 1993. započele su napad na naselje Raštani, HE Mostar i Kasarnu *Sjeverni logor*. Snage HVO-a 24. augusta osvojile su veliki dio Raštana i dio Baraka u Kasarni *Sjeverni logor*. U napadu na uži centar grada, 24. augusta, korišteno je zabranjeno hemijsko oružje, te su projektili kojim

---

105 Isto, par. 887.

106 Isto, par. 891.

107 Isto, par. 892-894.

108 Isto, par. 901-910.

109 Dio izjava silovanih žena: AIIZ, inv. br. 5766, 03-2650, 03-2652, 03-2657, 03-2658, 03-2665, 03-2666, 3-2667, 5767, 5768, 5769, 5770, 5771, 5772, 5773, 5774, 5775, 5777, 5778, 5780, 5781, 5782, 5787, 5810, 5783, 5784, 5785, 5786, 5779, 5776. Silovanje je vršeno u većini slučajeva u grupama do 12 vojnika HVO-a i HV, na grub i odvratan način, vezajući žrtvama ruke. Više je slučajeva i ubijanja muževa ili drugih muških članova porodice žrtvama silovanja te nakon toga deportacija prema istočnom dijelu Mostara. ICTY, RBiH, Općina Mostar, Ratno predsjedništvo, Ured za raseljena lica i izbjeglice Mostar, 6.10.1993, *Izvještaj UNMO/ Vojni posmatrači UN-a*.

110 ICTY, br. 01522481, HZHB, HVO, Uprava VP, Odjel suzbijanja kriminaliteta, odsjek Mostar, 17.7.1993, *Krivična prijava.* Nakon toga ta četiri pripadnika VP "razdužena" su, te im je izrečena "stegovna mjera" pritvora od 30 dana, a slučaj je predat Vojnom tužilaštvu. ICTY, br. 01536248, 19.7.1993, *Odobrenje izdato od V. Ćorića.*

je vršen napad bili ispunjeni bojnim otrovom.[111] U augustu šef Odjela obrane Bruno Stojić od načelnika GS HV-a generala Bobetka tražio je da mu se za potrebe HVO-a odobri 20 navođenih raketa fagot.[112] U noći između 25. na 26. august 1993. snage HVO-a osvojile su branu i Hidroelektranu Mostar I. Dvadeset šestog augusta HVO je u cijelosti zauzeo sektor Raštani i mostarsku branu.[113] Nakon što su zauzeli Raštane, opkolili su kuće. Kada je HVO zauzeo naselje, iz jedne kuće u kojoj se nalazilo petnaestak osoba, među kojima su bile žene i djeca, civil Šaban Dumpor izašao je podignutih ruku u zrak kako bi rekao da u kući ima žena i djece i da se predaju. Međutim, jedan od vojnika HVO-a odmah ga je ustrijelio.[114] Pored njega ubili su još trojicu muškaraca, od kojih

---

[111] U izvještaju stoji da je izvršen "jak hemijski udar (h/u) u 23:45 min, na uži centar grada. Bojni otrovi (BOT) su bačeni u ul. Braće Lakišića na civilne objekte. Hemijski udar je izvršen sa 4 aviobombe iz zraka koje su ispustili avioni vlasništva HVO-a. Po tehnologiji izrade bombe su vjerovatno izrađene u prostorijama fabrike Soko, a za njihovu izradu je korišten valjani aluminijski lim francuske firme "Peshiney", što je vidljivo na ostacima. Djelovano je s bojnim otrovima iz grupe "nadražljivača" pod šifrom "CS", a u bivšoj Jugoslaviji proizvodio se pod imenom "AEROSIL". Bojni otrovi bili su pomiješani s pirotehničkom smjesom od bijelog fosfora i baruta kako bi se postigla maksimalna disperznost i raspršenost u vidu aerosol. Takav upotrijebljen "CS" je na terenu upotrebljiv do 14 dana. Smatrano je da je cilj hemijskog udara bila zgrada Komande 41. Smtbr ARBiH kako bi kod komande izazvalo strah, paniku i prekid veze te narušilo komandovanje a kod civilnog stanovništva demoralisanje i deorganizovanost. AIIZ, inv. br. 2-2283, RBiH, Oružane snage RBiH, Komanda 4. K, str.pov. 634-06, Mostar, 27.08.1993, *Izvještaj o izvršenom hemijskom udaru;* Behram, Alija, „Nad Neretvom ptice-ubice", *Oslobođenje,* br. 16236, 25. august 1993, 1.

[112] ICTY, br. 01017953, RBiH, HZHB, HVO, Odjel obrane br. 02-1-964/93 Mostar, 06.08.1993, *Zahtjev za dodjelu raketa fagot načelniku GS HV n/r general zbora Janko Bobetko*, potpisao Bruno Stojić.

[113] ICTY, Tužilac v. Prlic i drugi, 2013, tom II, par. 948-949. U borbama za naselje Raštani u napadu je učestvovala Kažnjenička bojna na čelu s Tutom, II bojna i posebno njena III bojna, Satnija „Orlac", MUP i PPN „Ludvig Pavlović". Slobodan Praljak je 25. augusta imenovao pukovnika Milana Štampara na dužnost zapovjednika vojnih djelovanja u Raštanima, navodeći mu da će mu biti podređene sve jedinice u tom rejonu. Isto, par. 950.

[114] Isto, par. 958. Nakon toga vojnici HVO-a opkolili su tu kuću, razdvojili muškarce od žena i tom prilikom ubili još trojicu civila, muškarce bošnjačke nacionalnosti: Mirsada Žuškića, Ismeta Ćišića i Murata Dedića. Žene su natjerali da im daju sav nakit i novac, uz riječi da ne žele „bijeli metal, već žuto zlato", prijetivši im odsijecanjem prstiju i stavljanjem bombe u usta, ukoliko ne daju traženo. Isto, par. 959, 965.

nijedan nije bio naoružan. Žene i djecu postrojili su ispred jednog zida, opljačkali ih i maltretirali. Preživjelim Bošnjacima naredili su da pređu rijeku i odu na teritoriju Armije.[115] Nakon napada HVO-a na Raštane, 24. augusta 1993. događala su se silovanja, čak i maloljetnih djevojaka. Vojnici HVO-a tada su silovali 16-godišnju djevojku koja se nalazila u kući u spomenutom naselju.[116] Praljak je tvrdio da su se tada u naselju nalazili samo pripadnici Armije Republike Bosne i Hercegovine, njih oko 60 do 70 i da su samo vojnici izgubili život tokom borbe. Takve navode ICTY je opovrgao kao netačne, ističući kako su stanovnici Raštana tada bili i žene i djeca, koji su bili prisutni u trenutku napada.[117]

Sistematsko i organizovano protjerivanje i prisilno premještanje više hiljada civila događalo se i u periodu od septembra 1993. do aprila 1994. godine. Bošnjaci su podvrgavani nasilju, maltretiranju, seksualnom zlostavljanju, krađi, konfiskaciji imovine. Tjerani su da napuste teritoriju HZHB-a. Krajem septembra, tačnije 29. septembra 1993, snage HVO-a sprovele su deložaciju u naselju Centar II, prisilno protjeravši oko 600 bošnjačkih civila.[118] I u tom protjerivanju nastavilo se sa silovanjem i seksualnim zlostavljanjem, čak i djevojčica.[119] Najbrutalnije radnje radili su pripadnici Antiterorističke grupe (ATG) "Vinko Škrobo", ATG "Benko Penavić" i pripadnici vojne policije (VP) HVO-a.[120] Tuđman je na sastanku s Bobanom 28. novembra 1993. u jednom od razgovora o Mostaru istakao kako su zločini i progoni primjer kako „mi primjenjujemo ista ili gora genocidna čišćenja...".[121]

---

[115] Isto, par. 945.

[116] Isto, par. 933, 969.

[117] Isto, par. 952.

[118] Isto, par. 976-980; Predstavnici međunarodne zajednice potvrdili su kako su bošnjačke žene i djeca odvedeni u Dom zdravlja gdje su ih pretresli i oduzeli sve vrijedne predmete, skidajući pri tome ženama odjeću. Nakon toga su ih natjerali da trče do linije fronta koju bi prešli i otišli u naselje Donja Mahala. Tako otjerani, stizali su u pidžamama ili goli, bez ikakvih stvari. ICTY, Tužilac v. Prlic i drugi, 2013, tom II, par. 981; ICTY, Prosecutor v. Jadranko Prlic et others, 2017, par. 570-574.

[119] ICTY, Tužilac v. Prlic i drugi, 2013, tom II, par. 982.

[120] Isto, par. 985.

[121] AIIZ, inv. br. 2-2479, *Zapisnik sa razgovora predsjednika Tuđmana sa Matom Bobanom, predsjednikom Hrvatske republike Herceg-Bosne,* 28.11.1993. u Predsjedničkim dvorima.

Još početkom septembra 1992. HVO je u prostorijama Vazduhoplovne škole JNA Heliodrom u Mostaru osnovao *centralni vojni zatvor*. Od 9. maja 1993. pripadnici HVO-a izvršili su masovno hapšenje civila u Mostaru odvodeći ih u Heliodrom, koji je tada korišten kao koncentracioni logor. U isti logor dovedeni su i logoraši iz drugih logora HVO-a. Od maja 1993. do marta 1994. u logoru je bilo smješteno više hiljada logoraša. Logoraši su bili zatvoreni u sljedećim objektima: dvije sportske sale, škola i centralni zatvor, a na posljednjem spratu bile su zatočene žene i djeca, dok su se u podrumskim prostorijama nalazile samice. Logor je bio loše osiguran, okoliš logora bio je neuredan i zapušten, pretrpan logorašima, a higijenski uslovi bili su neprihvatljivi, te je dolazilo do crijevnih i respiratornih oboljenja i zaraznih oboljenja poput scabiesa (šuge).[122] Logoraši su dobijali veoma male i nedostatne obroke. Iz dnevnika vođenog od 1. jula 1992. do 16. juna 1994. iz Okružnog zatvora u Mostaru u Ričinoj ulici a potom iz Heliodroma postoji nekoliko opisa u kojima je navedeno da su se u logoru nalazili muškarci, žene i djeca.[123]

Na sastancima čelnika HZHB-a 11. i 13. decembra 1993, radi sprovedbe naredbe Bobana o raspuštanju svih koncentracionih logora i zatočeničkih objekata na prostoru Hrvatske republike Herceg-Bosne (HRHB), najkasnije do 17. decembra, raspravljalo se što dalje učiniti s logorašima. Berislav Pušić, koji se nalazio na čelu komisije koja je upravljala logorima i zatočeničkim objektima HVO-a, smatrao je kako je važno napraviti pripreme za slanje logoraša u inostranstvo. Ivica Lučić, šef Sigurnosno-informativne službe HRHB (SIS), naveo je kako prvo treba osloboditi žene, djecu i starce. Ta izjava svjedoči i tome da su se žene, djeca i starci još uvijek držali u logorima. Lučić je naveo kako je većina uhapšena i zatočena jer su im stanovi opljačkani a počinitelji se u njih uselili. Predložio je da se te osobe pošalju na dio pod kontrolom Armije Republike Bosne i Hercegovine, a s obzirom na to da su tamo pritisnuti problemima smještaja i hrane, te osobe bile bi im „teret“, što bi bio dobar

[122] ICTY, RBiH, HZHB, HVO, Infektološko-epidemiološko-toksikološka služba, Sanitarni nadzor nad Središnjim vojno-istražnim zatvorom, br. 01-90/93, 20.7.1993, *Izvješće.*

[123] ICTY, 03540170-03540229, *Izvještaj iz zatvora, iz Okružnog zatvora u Mostaru u Ričinoj i sa Heliodroma.*

razlog da odsele i otamo. Na sljedećem sastanku od 14. decembra istaknuto je da postoji još pet „zatvora“ koje su držale vlasti HRHB-a: Heliodrom, Gabela, Ljubuški, Tomislav-Grad – Livno – Posušje i Prozor, te kako se dio zatočenika treba rasporediti, tako da u HRHB može ostati 10% logoraša.[124] Konstatovano je da npr. iz logora Heliodrom u HRHB može ostati 240 osoba, na teritoriju pod kontrolom Armije prebaciti 491 osobu, a u treće zemlje 203 osobe. Planirano je da dio osoba i dalje bude izoliran i u „zatvoru“ – takvih je bilo 369 osoba. Dok se raspravljalo što učiniti s logorašima, u toku sastanka konstatovano je da je broj logoraša iz Heliodroma dosta veći od brojki kojima raspolažu, ustanovivši da je zaboravljeno popisati jedan hangar sa 1.100 logoraša.[125] U Heliodromu se tada nalazilo oko 2.400 logoraša. U logoru su bile zatočene i maloljetne djevojčice te žene preko 70 godina.[126] Bilo je starijih muškaraca preko 60 godina i djece.[127] Spomenka Cek iz Ministarstva vanjskih poslova Republike Hrvatske istakla je kako se prema podacima MKCK-a u logorima HRHB nalazi između 4.000 i 4.500 logoraša, od kojih bi 1.000 trebalo ići na „muslimansku stranu na lijevoj obali Neretve, između 100 i 200 u Jablanicu, dodatnih 400 u Zenicu i Žepu, a 1000 u treće zemlje“.[128] Prvog marta 1994. u Heliodromu evidentiran je 1.001 “zatočenik”.[129] Prema Izvješćima Uprave vojne policije, u Heliodromu su se logoraši nalazili i nakon potpisanog Vašingtonskog mira pa je prema Izvješću od 17. aprila 1994. brojno stanje 228.[130]

---

[124] ICTY, br. 01014536, RBiH, HZHB, Odjel obrane, Uprava VP, Mostar, 14. 12.1993, *Zapisnik sa sastanka.*

[125] Isto.

[126] ICTY, br. 01026832, HRHB, HVO, GS HVO, Sektor za SIS i Vojnu policiju, 18.11.1993, Posušje, *Izvješće Sektora za SIS i Vojnu policiju u svezi rada Konačišta ratnih zarobljenika „Gabela“ i Heliodrom“.*

[127] Nalazili su se maloljetni dječaci i nakon što su logori trebali biti raspušteni. Tiro, Ramiz – Špago, Smail, *Dretelj na vratima džehenema: 262 dana u koncentracionim logorima „Herceg-Bosne“,* Udruženje logoraša, Mostar, 2005, 202-207.

[128] ICTY, br. 0600-0932-0600-1067, pripremio W.B.Tomljanovich-istražitelj OTP/ID/LRT, 135, *Tijela i organi vlasti Herceg-Bosne i njihovo funkcionisanje (1991-1994).*

[129] AIIZ, Uprava VP, Konačište ratnih zarobljenika, ur. br. 02-12-13-141/94, 1. ožujak 1994, Mostar, *Izviješće konačišta ratnih zarobljenika i otpuštenih osoba za period od 28.02.1994. do 01.03.1994,* izvješće potpisao zapovjednik Stanko Marić.

[130] Isto.

Ostali logori i zatočenički objekti na prostoru Mostara u kojima su logoraši mučeni i na najmonstruoznije načine zlostavljani bili su i *Vojno*[131] (poznat po stravičnim mučenjima, maltretiranju i zlostavljanju logoraša),[132] *Mašinski fakultet,*[133] *Studentski dom, Đački dom, Kajtazova kuća, Šantićeva ulica, Rudnik, Dom penzionera, Vrda, Đubrani, Rodoč, Garaža zgrade časnih sestara, Sjeverni logor, MUP HZHB, Stadion pod Bijelim brijegom.* Formirani su i privatni zatvori koje su osnovali pripadnici HVO-a poput zatvora Vinka Martinovića Štele.[134] Pored tih, stanovnici Mostara odvođeni su i u druge logore i zatočeničke objekte, koji su se nalazili u neposrednoj blizini. Bili su to i: *Gabela* (Čapljina), *Dretelj* (Čapljina), *Grabovina* (Čapljina), *Ljubuški* (Ljubuški), *Otoka-Vitina* (Ljubuški), *Dobrakovići* (Široki Brijeg), *Duhanska stanica* (Široki Brijeg), *MUP-policijska stanica* (Široki Brijeg), *Kočerin* (Široki Brijeg), *Rakitno* (Posušje), *Oluja* (Posušje).[135] U većini ovih zatočeničkih objekata nalazila su se i djeca. Dio logoraša i stanovnika Mostara iz dijela pod kontrolom HVO-a deportovan je preko Hrvatske u treće zemlje. Dio njih nakon mostarskih logora iskusio je torturu i na otoku Obunjanu kod Šibenika, Gašincima kod Đakova, Savurdiji u Istri i dr. [136]

[131] Više o tome vidi u: AIIZ, inv. br. 2-3119, *Prilog br. 5-45.* Početkom juna 1993. u naselju Vojno, općina Mostar, HVO je formirao logor "Vojno". U logor su pripadnici HVO-a dovodili civile, pretežno žene, djecu, starije osobe iz zapadnog dijela Mostara.

[132] Zatvorenici su radili najteže poslove, a postojala je i opcija traženja otkupa za otpuštanje iz zatvora, u devizama i zlatu, a „ukoliko ne daju otkup sami sebi kopaju grobove". U Vojnu su postojale tajne jame gdje su zakopani Bošnjaci. AIIZ, inv. br. 03-2659, RBiH, MUP, CSB, Mostar, 8. okobar 1993.

[133] Više u: AIIZ, inv. br. 2-3119, *Prilog br. 5-45;* Košuta, 2018, rukopis, 189, 264, 267 i dr.

[134] AIIZ, inv. br. 03/2-518, *Logori i zatvori za Muslimane na teritoriji Hercegovine.*

[135] AIIZ, inv. br. 2-3119, *Logori HVO-a u Hercegovini.*

[136] ICTY, br. 02188992, *Informacija o protjeranim građanima Mostara koji su smješteni u izbjeglički centar Gašinci 19. 07.1993;* ICTY, br. 01008616, RBiH, RPOM, Mostar, 9. mart 1994, *Geneza, metodi i način etničkog čišćenja Bošnjaka Muslimana od strane HVO i HV;* ICTY, Međunarodni sud za krivično gonjenje osoba odgovornih za teška kršenja međunarodnog prava počinjena na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991, 27-30. novembar 2004, *Izjava;* ICTY, br. 0328-7112, 28. juli 1993, Zagreb, *Pismo koordinacionog odbora prognanika iz Mostara na otoku Obunjanu-Šibenik ambasadi RBiH (na ruke gospođe B. Turković) u Republici Hrvatskoj;* ICTY, Tužilac v. Prlić i dr., tom II, 912, 921-922; Košuta, 2018, 265-269.

U ovom teškom periodu mnogi Hrvati pomagali su u sakrivanju svojih sunarodnjaka. Zbog toga su mnogi imali probleme. U više izjava žrtava zločina u periodu 1992–1995. u Mostaru navedeno je kako su spas pronalazili kod komšija Hrvata, koji su ih sakrivali. Često su se žrtve skrivale i selile od komšije do komšije, jer bi prethodni smještaj postajao nesiguran ili bi neko odavao da se tu nalaze. U logorima pripadnicima HVO-a bio je zabranjen bilo kakav kontakt sa zarobljenim Bošnjacima, a svakome koji bi kontaktirao slijedila bi kazna od 15 dana zatvora.[137]

U nekoliko izjava svjedoka i očevidaca zločina možemo vidjeti kakve su strašne zločine činile snage HVO-a u zapadnom dijelu. Jedan je očevidac izjavio:

> *Sve što je izbjeglica protjerano na ovu stranu, išlo je preko Šemovca gdje sam se nalazio. HVO protjera 100-200 ljudi i samo čujete rafale, jauke, vrisku i ujutro vidite 10-15 mrtvih tijela leži na sred puta. Meni se desila jedna stvar strašna, majka je prešla a petogodišnje dijete nije. Ja je vodim ujutro u cik zore da vidimo ima li djeteta među negdje na putu. Nikada ne mogu zaboraviti taj vrisak žene, nakon što je vidjela svoje ubijeno dijete na cesti.*[138]

Drugi je svjedok izjavio: "Razlika je bila velika, Armija nije pucala na civile, a ovdje ako bi dijete izašlo odmah je rafal zapucao. Nijedan djelić Mostara nije bio zaštićen."[139]

[137] Tiro, Špago, 2005, 204.
[138] *Izjava svjedoka S.O.,* intervju vodila autorica 15. maja 2016. u Mostaru.
[139] *Izjava svjedoka A.O.,* intervju vodila autorica 30. juna 2016. u Mostaru.

3. Zločini nad djecom u Srebrenici u periodu 1992–1995.

3.1. Vojne prilike i zločini do jula 1995. godine

U aprilu 1992. Srebrenicu su zauzele srpske paravojne formacije potpomognute snagama JNA. Međutim, u maju 1992. to područje preuzele su bosanske teritorijalne snage pod vodstvom Nasera Orića. Do septembra 1992. godine te snage spojile su se i sa snagama ARBiH iz Žepe. Do januara 1993. godine enklava je proširena, uključujući i Cersku, mjesta zapadno od Srebrenice. Okolo Srebrenice bio je teritorij pod kontrolom jedinica VRS-a pa je stanovništvo Srebrenice bilo odsječeno od ostatka svijeta i držano kao taoci. Nakon zauzimanja Konjević-Polja, Cerske i Kamenice od strane VRS-a, stanovnici okolnih područja spas su pronašli u Srebrenici u kojoj je tada bilo između 50.000 i 60.000 ljudi. Obruč oko Srebrenice stezao se, a sve više izbjeglica spas je potražilo u Srebrenici i oko nje.

Nekoliko dana prije donošenja Rezolucije 819 dogodio se napad u kojem su 12. aprila 1993. godine ispaljene tri granate na igralište ispred Srednjoškolskog centra. Ubijeno je oko 70 osoba, a više od 100 je ranjeno. Zvanična istraga o ovom masakru nikada nije provedena, a u julu 1995. godine uništena je dokumentacija iz Doma zdravlja te konačan broj ubijenih nije utvrđen. Minobacačke granate ispaljene su s položaja VRS-a.[140]

Nekoliko dana kasnije, Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija 16. aprila 1993. donijelo je Rezoluciju 819 kojom se Srebrenica i njena okolina proglašavaju sigurnom zonom UN-a i koja „mora biti pošteđena svakog oružanog napada ili bilo kojeg neprijateljskog čina“. Tim je dokumentom postavljen zahtjev VRS-u da se „odmah prekinu svi oružani napadi od strane paravojnih jedinica bosanskih Srba na Srebrenicu i trenutno povlačenje iz područja oko Srebrenice“. Zahtijevalo se da Savezna Republika Jugoslavija (Srbija i Crna Gora) obustavi dotok vojnog naoružanja,

[140] Sekulić, Marinko, “Srebrenica: Masakr na školskom igralištu”, https://www.dw.com/bs/srebrenica-masakr-na-%C5%A1kolskom-igrali%C5%A1tu/a-17563008.

opreme i usluga paravojnim jedinicama bosanskih Srba u Republici Bosni i Hercegovini.[141] Status sigurne zone potvrđen je i Rezolucijom 824 od 6. maja 1993.[142] Uprkos tome, pod posredništvom UNPROFOR-a, generali Sefer Halilović i Ratko Mladić potpisali su Sporazum o demilitarizaciji Srebrenice.[143] Sporazum je uključivao potpuni prestanak vatre na području Srebrenice, raspoređivanje vojnika UNPROFOR-a, slobodu kretanja, otvaranje vazdušnog koridora za evakuaciju teško ranjenih i bolesnih ljudi do Tuzle. Demilitarizacija je trebala nastupiti u roku od 72 sata od dolaska snaga UNPROFOR-a i sve oružje koje se nalazilo unutar grada bilo je potrebno predati UNPROFOR-u, dozvoliti nastavak dopreme humanitarne pomoći u Srebrenicu te razmjenu zatvorenika, mrtvih i ranjenih, po principu „svi za sve“ pod kontrolom ICRC-a. Međutim, u isto vrijeme, postaju učestalije provokacije snaga VRS-a koje su bile raspoređene oko enklave i ovo je područje kontrolisao Drinski korpus. Oko enklave bilo je raspoređeno između 1.000 i 2.000 vojnika iz tri brigade Drinskog korpusa, dobro naoružani i opremljeni tenkovima, oklopnim vozilima, artiljerijskim oruđem i minobacačima.[144] Jedinica ARBiH koja se nalazila u enklavi bila je 28. divizija, slabije naoružana, bez čvrste komandne strukture i sistema komunikacije.

Nakon proglašenja Srebrenice sigurnom zonom UN-a, na to su se područje iz susjednih općina koje su zauzele snage VRS-a nastavili doseljavati civili. Među ovim osobama bio je najveći broj žena i djece, jer su se vojno sposobna lica preko šuma prebacivala ka slobodnoj teritoriji. Jedan dio ovih izbjeglica UNHCR je prebacio za Tuzlu, ali je ipak u enklavi ostalo oko 42.000 ljudi.[145] Sve vrijeme do zauzimanja toga kraja

---

[141] Rezolucije Vijeća sigurnosti UN-a…, *Rezolucija 819,* 1995, 62-64.

[142] Sigurnim zonama proglašeni su i Sarajevo, Tuzla, Žepa, Goražde i Bihać. Isto*, Rezolucija 824,* 72-74.

[143] ICTY, br. 01239650, 8. maj 1993, *Sporazum o prekidu vatre na teritoriji Bosne i Hercegovine;* ICTY, br. 01239651, 8. maj 1993, *Sporazum o demilitarizaciji Srebrenice i Žepe.*

[144] ICTY, Tužilac v. Krstić, IT-98-33-T, 2.8.2001, par. 21.

[145] Zűlch, Tilman, „Zločin genocida u Srebrenici“, u: *Zločini nad Bošnjacima u Srebrenici za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1995:* Zbornik radova sa međunarodnog skupa održanog u Sarajevu 12. jula 1997, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, knjiga 1, Sarajevo, 1998, 27.

u julu 1995. protiv tamošnjeg, potpuno izolovanog bošnjačkog stanovništva, vođeni su specijalni oblici rata i genocidnog uništenja kao što su uskraćivanje vode, struje, ometanje i zabrana doturanja humanitarne pomoći, lijekova, energenata i svega onoga što je neophodno za preživljavanje. Količina hrane koju je UNHCR dopremao na ovo područje iznosila je 220 grama po stanovniku dnevno.[146] Prema podacima *Ratnog predsjedništva opštine Srebrenica* 8. novembra 1993. u sigurnoj zoni UN-a Srebrenica bilo je 11.193 djece mlađe od 18 godina.[147]

Prema izvještajima s terena život u sigurnoj zoni UN-a Srebrenica ličio je na logor u kome su pogođeni svi njeni stanovnici, a među kojima su najviše patila djeca. Bilo je to mjesto bez elementarnih životnih potreba, smještaja, osnovnih higijenskih uslova. Minimalna količina hrane koje su stizale nisu ni izbliza odgovarale potrebama ljudskog organizma za normalno preživljavanje, a pogotovo za djecu koja su se nalazila u fazi razvoja. U tom periodu dolazi do pojave različitih bolesti zbog kojih su djeca često umirala ili su preživjela s teškim posljedicama. Međunarodna organizacija Društvo za ugrožene narode više puta izvještavala je o stanju ljudi u enklavi. Upozoravala je na katastrofalnu humanitarnu i zdravstvenu situaciju, na učestalo granatiranje manjih sela od strane jedinica VRS-a, na život ljudi bez krova nad glavom, o 90% ljudi koji su pothranjeni i nedostaju im lijekovi. Upozoravala je na povećan broj abortusa, zaraznih bolesti i samoubistava i na veoma tešku psihičku situaciju kod stanovništva. Šestog jula 1995. organizacija je izvijestila o 13 osoba umrlih od gladi i 50 osoba umrlih od tuberkuloze.[148]

Djeca su u ovom periodu bila primorana na brzo odrastanje zbog potrebe da se sama bore za život u potrazi za hranom. Dječije igre i radosti zamijenjene su skupljanjem drva za ogrjev, potragom za hranom i donošenjem vode za ličnu higijenu s obližnjih izvora. Velikom broju djece ubijeni su ili poginuli očevi tako da su dječaci s napunjenih desetak godina morali brinuti o porodici i mlađim članovima porodice. Uzimajući

---

[146] Šabić, Velid, *Genocid u srednjem Podrinju 1992–1995,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2008, 84.
[147] AIIZ, Ratno predsjedništvo opštine Srebrenica, broj: 384/93 od 8.11.1993, 1 i 2.
[148] Zűlch, „Zločin genocida u Srebrenici“, 29.

sve u obzir, dječija mladost na ovom prostoru zauvijek je izgubljena s trajnim i nesagledivim posljedicama, a psihološke rane ostat će neizbrisive i nikad dovoljno istražene.

Četiri godine agresije za djecu koja su bila tog uzrasta veliki su gubitak u njihovom obrazovanju i daljem školovanju zbog nemogućnosti da se školovanje adekvatno organizuje u Srebrenici. Općinski organi vlasti u Srebrenici, pored svih teškoća i problema, organizovali su nastavu koliko je to bilo moguće. Nastava je ponudila djeci dodatni osjećaj normalnog života, kao i snagu i vjeru da je moguće preživjeti nemoguće uslove. Osnovnu školu pohađalo je 5.385 učenika, a srednju školu oko 1.025, a zbog nedovoljnog broja nastavnog osoblja nastavu su držali studenti.[149]

3.2. Zločini tokom jula 1995. godine

Snage VRS-a iskoristile su primopredaju zaštite sigurne zone UN-a Srebrenica između Kanadskog i Holandskog bataljona. Jedinice VRS-a ušle su u enklavu i popravile svoj strateški položaj. Zauzeli su povoljne pozicije u zapadnom dijelu enklave i izvršili pripreme za borbena djelovanja koja su se dogodila u julu 1995. godine. U martu 1995. predsjednik RS-a Radovan Karadžić u Direktivi 7 iznio je stvarne namjere u vezi s enklavama u istočnoj Bosni.[150] Izdao je naredbu Drinskom korpusu VRS-a kako da provedu strategiju definitivnog oslobođenja Podrinja naredivši između ostaloga:

> *(...) što pre izvršiti potpuno fizičko odvajanje Srebrenice od Žepe, čime sprečiti i pojedinačno komuniciranje između ovih enklava. Svakodnevnim planskim i osmišljenim borbenim aktivnostima stvoriti uslove totalne nesigurnosti, nepodnošljivosti i besperspektivnosti daljnjeg opstanka i života mještana u Srebrenici i Žepi.*[151]

---

[149] AIIZ, Ratno predsjedništvo opštine Srebrenica broj 142/94 od 15.8.1994, 1 i 2.

[150] ICTY, br. 00823169, Vrhovna komanda OS Republike Srpske, dt. br. 2/2-11, 8.3.1995, Komandi 1. i 2. KK, SRK, IBK, HK, DK, ViPVOi CVŠ VRS, *Direktiva za dalja dejstva op. br. 7,* potpisao Radovan Karadžić.

[151] ICTY, br. 00823169, Vrhovna komanda OS Republike Srpske, dt. br. 2/2-11, 8.3.1995, Komandi 1. i 2. KK, SRK, IBK, HK, DK, ViPVO i CVŠ VRS, *Direktiva*

Bila je to strategija koja je trebala dovesti do uništenja civilnog stanovništva. U skladu s naređenjem Karadžića, Mladić je 31. marta 1995. potpisao Direktivu 7/1 kojom je Direktiva broj 7 pretočena u operativne vojne zadatke.[152] Početkom jula 1995. Komanda Drinskog korpusa preduzela je neposredne pripreme za vojnu operaciju protiv sigurne zone UN-a Srebrenica pod nazivom *Krivaja 95,*[153] čiji je cilj „iznenadnim napadom potpuno razdvojiti i suziti enklave Srebrenica i Žepa, popraviti taktički položaj snaga u dubini zone i stvoriti uslove za eliminisanje enklava".[154]

Humanitarna situacija u sigurnoj zoni Srebrenica nastavila se pogoršavati. Konvoji s humanitarnom pomoći dolazili su veoma rijetko te su i snage UN-a bile prisiljene od siromašnih stanovnika kupovati neke namirnice. Među stanovnicima enklave zavladao je sve veći strah i panika. Neki muškarci već odranije pokušali su pronaći spas bježeći preko šuma ka Tuzli. Međutim, snage VRS-a kontrolisale su sve puteve za prolazak, te su zarobljavale i ubijale te ljude. Na taj način likvidirano je više osoba. Također su zarobljavale i vojnike UNPROFOR-a i pošto snage UN-a nisu adekvatno odgovorile na ta zarobljavanja, jedinicama VRS-a bilo je jasno da neće biti kažnjene i da mogu nastaviti vršiti zločine. I izjava francuskog generala Janviera potvrđuje da je sudbina stanovnika u Srebrenici bila u rukama jedinica VRS-a. On je nakon sastanka s Mladićem

za dalja dejstva op. br. 7, potpisao Radovan Karadžić, 15. Nadalje u Direktivi stoji da će u slučaju odlaska UNPROFOR-a iz Žepe i Srebrenice, komanda Drinskog korpusa „isplanirati operaciju 'Jadar' sa zadatkom razbijanja i uništenja muslimanskih snaga u ovim enklavama i definitivnog oslobađanja Podrinja". Isto.

152 ICTY, br. 00868778, Glavni štab vojske Republike Srpske, dt br. 02/2-15, 31.3.1995, *Direktiva za dalja dejstva op.br. 7/1*, potpisao komandant Ratko Mladić.

153 Komandant Drinskog korpusa general Živanović je 2. jula potpisao na osnovu Direktiva op. br. 7 i 7/1 dva naređenja: pripremno naređenje Op. br. 1 (za predstojeća dejstva prema enklavama) i Zapovest za aktivna borbena dejstva Op. br. 1. Prvo naređenje imalo je za cilj pripremu jedinica za borbena djelovanja, dok je u drugom iznijet plan napada na Srebrenicu, utvrđen cilj djelovanja, borbeni raspored, zadaci jedinica i dr. Operacija je nazvana „Krivaja 95". Čekić, Smail, *Genocid i istina o genocidu u Bosni i Hercegovini*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2012, 132-133.

154 ICTY, br. 00920486, Komanda Drinskog korpusa, str.pov. br. 04/154-2, 2.7.1995, *Zapovest za aktivna b/d Op. br. 1.*

u hotelu *Vidikovac* u Zvorniku 4. juna 1995. izjavio da „ono što će biti najprihvatljivije za Srbe jeste da se enklave napuste“.[155]

Vojne i policijske oružane snage VRS-a 6. jula 1995. započele su iz svog raspoloživog arsenala granatirati sigurno područje, te nedugo poslije toga uslijedili su i pješadijski napadi. Snage Holandskog bataljona nisu reagovale, a 8. jula VRS je zarobio i oklopni transporter s holandskom posadom.[156] Nakon što su zauzeta susjedna sela Pusmulići i Ljubisavići, u samom gradu zavladalo je panično i teško stanje. Tokom ovih napada pripadnici VRS-a ranili su i ubili veliki broj ljudi. Neznatna odbrana stanovnika Srebrenice brzo je odbijena. Poslije zauzimanja naselja Bojne, 300 metara od centra grada, zatim paljenja stambenih objekata od strane VRS-a, stanovnici Srebrenice napustili su svoje stanove i bježali prema bolnici i zgradi PTT-a, gdje su se nalazili posmatrači UN-a. Stanovnici Srebrenice nisu uspjeli spriječiti ulazak VRS-a u grad, prije svega zbog obećanja snaga UNPROFOR-a da će ih zaštititi, nedostatka naoružanja (demilitarizacijom je razoružano bošnjačko stanovništvo), nepostojanja vojne organizacije, te nepovoljnih pozicija od prije kada su snage VRS-a aprila 1993. zauzele okolna područja Kamenicu, Cersku, Konjević-Polje i veći dio slobodne teritorije na području Srebrenice. Pravi egzodus dogodio se 10. jula. U Srebrenici su se našle izbjeglice iz svih okolnih zauzetih sela, te se cjelokupno stanovništvo povuklo ka Potočarima i drugim mjestima. Komandant Holandskog bataljona potpukovnik Karremans obećao je vojnu intervenciju NATO-a na položaje VRS-a i povlačenje na polazne položaje. To se nije dogodilo, a branioci Srebrenice više nisu imali nikakvih izgleda za odbranu grada.

Srebrenica je 11. jula 1995. u 13 sati bila pod kontrolom VRS-a. Većina stanovništva povukla se u Potočare. U gradu je ostalo nekoliko stotina

---

155 Jagger, Bianca, “Optužujem-izdaja Srebrenice”, u: *Zločini nad Bošnjacima u Srebrenici za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1995,* zbornik radova, knjiga 1, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 1998, 84.

156 ICTY, Komanda UNPROFOR-a za BiH, Holandski bataljon 3, Baza u Potočarima, Srebrenica, Bosna i Hercegovina, UN POVJERLJIVO, Opšti podaci, *Pogoršavanje situacije u Srebrenici,* 7. juli 1995, potpisao komandant Holandskog pješačkog bataljona UN-a pukovnik Karremans.

osoba. Kolone ljudi iz svih pravaca bježale su prema glavnoj bazi UNPROFOR-a – Potočarima.[157] Tamo se smjestilo između 20.000 i 25.000 ljudi izbjeglih, većinom žena, djece, staraca i vojno nesposobnih.[158] Među njima i tridesetak gluhonijemih osoba, među kojima i gluhonijema djeca, te su uglavnom svi likvidirani u narednim danima. Uslovi su bili nesnosni, a situacija haotična. Gladni i žedni, uspaničeni i prestrašeni. Bez lijekova i hrane, bez sanitetskih čvorova u najvećim julskim vrućinama. Tenkovi i osoblje VRS-a 12. jula krenuli su u pravcu Potočara. Pripadnici VRS-a s Ratkom Mladićem ušli su u Potočare. Jedna od njegovih izjava tog dana pred TV-kamerama bila je:

> *Ne bojte se. Samo polako, polako. Neka žene i djeca idu prvi. Doći će mnogo autobusa. Prebacit ćemo vas u Kladanj. Odatle ćete preći na teritoriju pod kontrolom Alijinih snaga. Samo bez panike. Neka prvo pođu žene i djeca. Pazite da se ne izgubi nijedno dijete, ne bojte se. Niko vas neće povrijediti.*[159]

Nakon izjave za štampu i odlaska kamera, otpočeo je progon oko 20.000 ljudi ispred vojne baze Holandskog bataljona. Srpske vojne i policijske snage, uključujući i jedinice iz Srbije i „Republike srpske Krajine“ 12. i 13. jula odvajali su muškarce između 14 i 65 godina, a nakon toga po kratkom postupku, na raznim mjestima oko baze UN-a u Potočarima ubijali ih. U narednim danima ubijali su i žene, djecu, starce.[160] Iz grupe u Potočarima odvajane su i djevojčice i odvođene u Bratunac na strijeljanje. Mnoge od njih prvo su silovane. U bazi UN-a žene su od straha na silu abortirale djecu. Jedna od svjedokinja tvrdi da je vidjela

---

[157] ICTY, br. 04220277, BiH, RS, Vlada RS, Komisija za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995, *Događaji u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995,* Banja Luka, juni 2004, 8-9.

[158] Isto*,* 8.

[159] Čekić, Smail – Kreso, Muharem – Macić, Bećir, G*enocid u Srebrenici, „sigurnoj zoni“ Ujedinjenih nacija, jula 1995,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, knjiga 3, Sarajevo, 2000, 175.

[160] Mastalić-Košuta, Zilha, „Genocid nad djecom u Srebrenici-sigurnoj zoni UN-a jula 1995. godine“, u: *Prilozi*, Institut za istoriju, br. 39, Sarajevo, 2010, 131.

preko dvadeset spontanih porođaja.[161] Žene koje su ostale s djecom svjedočile su kasnije i o užasnim događajima u kojima su majkama odvodili djecu na pogubljenje ili su ih ubijali u njihovom naručju.[162] Dolaskom noći, teror se još više pojačao. Krici, puščana paljba i različiti zastrašujući zvuci čuli su se tokom cijelih noći. Vojnici su izvlačili civile iz gomile uz vršenja sporadičnih ubistava, kojima su svjedočili i pripadnici Holandskog bataljona UN-a.[163]

Dio stanovnika Srebrenice (između 10.000 i 15.000) okupio se u selima Jaglić i Šušnjari i organizovao je bijeg šumama, dijelom miniranim teritorijem i linijama VRS-a ka Tuzli. Među njima nalazio se manji broj žena, djece i staraca.[164] Snage VRS-a i MUP-a Republike srpske iz raznih pravaca granatirali su tu izbjegličku kolonu. Od samog polaska kolone, napadani su artiljerijom, oruđima i borbenim sistemima velikih kalibara. Pripadnici VRS-a zarobili su veliki broj pripadnika ove kolone. Prilikom zarobljavanja neke su od njih na licu mjesta ubili.[165]

Na vanrednoj sjednici Vijeća sigurnosti u New Yorku 12. jula 1995. usvojena je Rezolucija 1004, a prema Poglavlju VII Povelje tražilo se da „snage bosanskih Srba smjesta prekinu ofanzivu i povuku se iz sigurne zone Srebrenice“.[166] Naravno, to nikad nije učinjeno. U to vrijeme, „Bijela kuća“ u Potočarima pred bazom Holandskog bataljona punila se bošnjačkim dječacima i punoljetnim muškarcima odakle su strpani u jedan hangar, a nakon toga ubijeni. Rijetki preživjeli kasnije su svjedočili tim ubistvima i mučenjima. Vojnici Holandskog bataljona vidjeli su i odvođenje muškaraca i dječaka u fabriku, a nedugo zatim čuli su se rafali.[167]

---

[161] Džananović, Muamer, „Dijete i porodica u genocidu - S posebnim osvrtom na genocid nad Bošnjacima u i oko Srebrenice jula 1995. godine“, u: *Monumenta Srebrenica* br. 9, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla–Srebrenica, 2020, 117.

[162] Isto, 118.

[163] ICTY, br. 04220277, BiH, RS, Vlada RS, Komisija za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995, *Događaji u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995,* Banja Luka, juni 2004, 10-11.

[164] Isto, 14.

[165] Isto, 15; Mastalić-Košuta, „Genocid nad djecom u Srebrenici...“, 131.

[166] Čekić, Kreso, Macić, 2000, knjiga 3, 178; Mastalić-Košuta, „Genocid nad djecom u Srebrenici...“, 131.

[167] Čekić, Kreso, Macić, 2000, knjiga 3, 181-182.

Nakon naređenja Mladića na sastanku s UNPROFOR-om da se napravi spisak vojno sposobnih muškaraca u Potočarima, Holandski bataljon popisao je 239 muškaraca koje je predao VRS-u i zatim naredio ovim ljudima da napuste Potočare. Ti se ljudi više nikada nisu vratili, odvedeni su i ubijeni od strane VRS-a. Na ovom spisku nalazilo se 26 djece koja su u narednim danima ubijena.[168]

Najteže je bilo odvajanje majki od njihove djece. Mnogim ženama otimali su djecu iz naručja i odvodili ih te se više nikada nisu vidjeli. Specijalne jedinice MUP-a Republike Srbije, poznatije kao grupa *Škorpioni*, odvele su jedan broj zarobljenih bošnjačkih civila, uključujući i dječake, na Jahorinu i u Trnovo, te ih tamo uz prethodna iživljavanja i mučenja ubili.[169] Ta ubistva snimljena su TV-kamerom te su kasnije plasirana u svijetu. Majka Nura Alispahić na snimku je prepoznala svog šesnaestogodišnjeg sina Azmira.

Na spisku žrtava genocida nad stanovištvom sigurne zone UN-a Srebrenica u julu 1995, na kojem su poimenice 8.372 osobe, nalaze se i trogodišnja Nesiba (Muharem) Alić, četverogodišnja Emina (Nail) Vranjko, petogodišnja Edina (Zijad) Mujić. Sve djevojčice ubijene su 11. jula 1995. godine.[170] Najmlađa žrtva bila je tek rođena beba Fatima Muhić.[171]

U narednim danima, po jasno utvrđenom planu, izvršena su zarobljavanja i ubijanja ljudi, među kojima su bila i djeca. Većina žrtava imala je vezane ruke žicom preko leđa. Masovna ubistva izvršena su na više lokaliteta: Hajdučkom groblju, Jadru, Cerskoj dolini, Kameničkom brdu, skladištu u Kravici, Sandićima, Tišću, Orahovcu, Novoj Kasabi, brani kod Petkovaca, Vojnoj ekonomiji Branjevo, Domu kulture u Pilicama, Kozluku i drugim lokacijama.[172] Da je genocid planiran, dokazuje i 5.000

---

[168] Više u: Mastalić-Košuta, „Genocid nad djecom u Srebrenici...“, 133.

[169] Snimak je dostupan na: https://www.youtube.com/watch?v=H5q7pwCoHiQ, pristupljeno 10. aprila 2021.

[170] Mastalić-Košuta, „Genocid nad djecom u Srebrenici...“, 134.

[171] Džananović, „Dijete i porodica u genocidu...“, 120.

[172] ICTY, br. 04220277, BiH, RS, Vlada RS, Komisija za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995, *Događaji u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995,* Banja Luka, juni 2004, 15-22; Mastalić-Košuta, „Genocid nad djecom u Srebrenici...“, 129-139; Džananović, „Dijete i porodica u genocidu...“, 119.

lokacija na kojima su masovne, zajedničke i pojedinačne grobnice. U njima je pronađeno oko 25.000 posmrtnih ostataka.[173] Forenzički dokazi pokazuju da su početkom jeseni 1995. godine, vojne i policijske snage VRS-a napravile značajan napor da se prikriju masovna pogubljenja tako što su premještali primarne grobnice u udaljene sekundarne, a potom i u tercijarne grobnice.[174]

U Srebrenici je u periodu od 1992. do 1995. godine ubijeno 826 djece.[175] Samo tokom perioda od 6. do 21. jula 1995. godine ubijeno je 694 djece. Do danas je u Memorijalnom centru Potočari ukopano 442 djece.[176]

Broj ubijenih i brze likvidacije dokazuju da je u pripremi i izvršenju zločina učestvovalo veoma mnogo organizovanih i disciplinovanih izvršilaca, zapravo kompletan politički, upravni, policijski i vojni potencijal. Ideološki i politički nosilac bio je režim Slobodana Miloševića, a glavni izvršioci Vojska Jugoslavije, MUP Republike Srbije, Srpska demokratska stranka BiH, Vlada Republike srpske, Vojska Republike srpske i MUP Republike srpske. Uz samu podršku, odnosno nereagovanje UN-a i nekih svjetskih sila, mogao je sprovesti i izvršiti u potpunosti svoje planirano zlodjelo.

---

173 Džananović, „Dijete i porodica u genocidu...“, 119.

174 ICTY, br. 00967377, MKSJ, Istraga o Srebrenici, Rezime sudsko-medicinskog dokaznog materijala – stratišta i masovne grobnice, 16. maj 2000; O masovnim grobnicama u Srebrenici više u: Čekić, Smail – Arnaut, Haseljić, Meldijana – Macić, Bećir, *Masovne grobnice u Bosni i Hercegovini: Sigurna zona Ujedinjenih nacija Srebrenica,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2010; Karović-Babić, Merisa, „Historiografija i historijski izvori o genocidu u Srebrenici”, u: *Prilozi o historiografiji Bosne i Hercegovine (2001-2017)*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, ANUBiH, 2020, 30.

175 Džananović, „Dijete i porodica u genocidu...“, 120.

176 Isto.

Zaključna razmatranja

Bez obzira na sve akte, rezolucije, sporazume, konvencije o zaštiti djece, u periodu od 1992. do 1995. nad djecom Sarajeva, Mostara i Srebrenice izvršeni su brojni i teški oblici zločina. Uz korištenje teškog artiljerijskog, snajperskog, hemijskog i drugog oružja djeca su bila direktne mete uz ciljane i namjerne napade.

U tri bosanskohercegovačka grada u periodu 1992–1995. ubijeno je preko 2.000 djece, dok je samo u Srebrenici u toku jedne sedmice ubijeno njih 694, što dovoljno govori o karakteru samog rata i namjerama agresora. Sličnosti izvršenih zločina na primjeru ova tri grada pokazuju da su agresori imali isti cilj – uništiti jedan narod, jednu državu i izbrisati tragove njihovog postojanja.

Pored fizičkog ubijanja i ranjavanja djece, težak oblik obuhvataju i psihičke povrede, koje, iako manje vidljive posljedice od fizičkih, ostavljaju trajne i nesagledive posljedice na cijelo bosanskohercegovačko društvo. Djeca su doživjela teška traumatska iskustva, ranjavanje, gubitak roditelja i bliskih osoba, izgladnjivanje i nedostatak hrane, lijekova, obolijevala su i umirala od hladnoće i raznih bolesti, razdvajana su od roditelja i najmilijih, uskraćeno im je normalno školovanje, zaustavljeno im je djetinjstvo, uskraćene omiljene aktivnosti i dr. Djeca u Bosni i Hercegovini trpjela su i seksualna zlostavljanja, odnosno nasilje po spolnoj pripadnosti. Određeni broj djece zatvaran je u logore preživljavajući najstrašnije torture.

Treba napomenuti i činjenicu da su zločini nad djecom u Sarajevu, Mostaru i Srebrenici počinjeni pred očima svjetske javnosti. Iako su Sarajevo i Srebrenica proglašeni i sigurnim zonama UN-a a, Mostar "zonom pod prijetnjom", činjenja zločina nakon toga nastavljena su čak i većim intenzitetom.

Zločin nad djecom zločin je i nad njihovim roditeljima, srodnicima, prijateljima – to je zločin mnogo većeg opsega i razmjera. Ubistvom djeteta uništava se porodica, društvo, država. Posljedice ovih zločina vidljive su i 25 godina nakon završetka rata, a bosanskohercegovačko društvo trebat će se s njima još dugo boriti.

Izvori i literatura

Neobjavljeni izvori

Dokumenti korišteni u radu iz:

- Arhiva Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu (AIIZ)
- Arhiva Centra za mir i multietničku saradnju Mostar
- Arhiva Bosne i Hercegovine
- Arhiva Međunarodnog tribunala u Den Haagu (ICTY)
- Fondova Ujedinjenih nacija (UN-a)
- Fondova Međunarodnog komiteta Crvenog križa (MKCK/ICRS)
- Privatni rukopisi i intervjui

Objavljeni izvori

- *Fond za humanitarno pravo, dokumentovanje i pamćenje,* Transkripti sa suđenja Slobodanu Miloševiću, 11. juni 2003, Svedočenje svedoka C-017.
- *Ja sam za ratnu opciju:* Zapisnik sa 16 sjednice Skupštine srpskog naroda u BiH održane 12. maja 1992. u Banja Luci, dokumenti, knjiga br. 1, Tuzla, septembar 2007.
- *Mazowiecki izvještaji 1992–1995,* Univerzitet u Tuzli i Istraživačko-dokumentacioni centar Sarajevo, Tuzla, 2007.
- Predmeti i presude Međunarodnog tribunala u Den Haagu (ICTY).
- Predmeti i presude pred Sudom Bosne i Hercegovine.
- Popis dokumenata elektronske arhive na stranici www.slobodanpraljak.
- *Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. Nacionalni sastav stanovništva. Rezultati za Republiku po opštinama i naseljenim mjestima 1991.*
- *Rezolucije Vijeća sigurnosti UN o Bosni i Hercegovini: od rezolucije 713 od 25.09.91. do rezolucije 1004 od 12.07.95,* Press centar ARBiH, Sarajevo, 1995.
- *Stenogrami o podjeli Bosne, knjiga 1 i 2,* priredio Predrag Lucić, Kultura&Rasvjeta Civitas, Split-Sarajevo, 2005.
- Statut međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju, Teške povrede Ženevskih konvencija iz 1949.godine, čl. 2, https://www.tuzilastvorz.org.rs/upload/Regulation/Document__sr/201605/statut_mktj_lat_1_2.pdf.
- *Završni izvještaj ekspertne komisije UN formirane na osnovu rezolucije 780 Savjeta bezbjednosti (1992),* po direkciji M. Cherifa Bassiounija.

Štampa

Der Spiegel, Hamburg, 1992–2000.

Dnevni avaz, Sarajevo, 2010.

Informativni list, list Prve mostarske brigade ARBiH, Mostar, 1992–1995.

Mostarsko jutro, Mostar, 1992.

Oslobođenje, Sarajevo, 1991–2016.

Narodni list HZ Herceg-Bosna, Mostar, 1992–1995.

Službeni list RBiH, Sarajevo, 1992–1995.

Službeni list Republike Hrvatske, 1991–1995.

Politika, Beograd, 1991–1995.

Stav, Sarajevo, 2017.

Internet stranice

www.icty.org

www.icrc.org

www.slobodanpraljak.com

www.sense-agency.com

www. http://fzs.ba/

www.justice-report.com

www.sudbih.gov.ba

www.warcrimesmap.ba

World Health Organization, http://www.euro.who.int/Document/E88202 Bosnia.pdf

Sekulić, Marinko, "Srebrenica: Masakr na školskom igralištu", www.dw.com/bs/srebrenica-masakr-na-%C5%A1kolskom-igrali%C5%A1tu/a-17563008

www.dw.com/bs/srebrenica-masakr-na-%C5%A1kolskom-igrali%C5%A-1tu/a-17563008

www.youtube.com/watch?v=H5q7pwCoHiQ

Federalni zavod za statistiku, www. http://fzs.ba/

Literatura

1. Becker, Sally*, The angel of Mostar*, Cornerstone, 1994.
2. Bečirović, Fikret, *Demografski gubici na području općine Mostar (1992–1995),* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2021.
3. Begić, Kasim*, Bosna i Hercegovina od Vancove misije do Daytonskog sporazuma (1991–1996),* Bosanska knjiga, Sarajevo, 1997.

4. Čekić, Smail, *Agresija na Bosnu i Hercegovinu i genocid nad Bošnjacima,* Ljiljan, Sarajevo, 1994.
5. Čekić, Smail – Kreso, Muharem – Macić, Bećir, *Genocid u Srebrenici, „sigurnoj zoni“ Ujedinjenih nacija, jula 1995,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, knjiga 3, Sarajevo, 2000.
6. Čekić, Smail, *Agresija na RBiH: planiranje, priprema, izvođenje,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2004.
7. Čekić, Smail – Šestanović, Muhamed – Karović, Merisa – Mastalić-Košuta, Zilha, *Zločini nad djecom Sarajeva u opsadi,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2010.
8. Čekić, Smail – Arnaut, Haseljić, Meldijana – Macić, Bećir, *Masovne grobnice u Bosni i Hercegovini: Sigurna zona Ujedinjenih nacija Srebrenica,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2010.
9. Čekić, Smail, *Genocid i istina o genocidu u Bosni i Hercegovini,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2012.
10. Ćupina, Suad, *Izdaje i odbrana Hercegovine: 91-95,* Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2006.
11. Dizdarević, Salahudin, "Povrede djece u opkoljenom Sarajevu za vrijeme agresije na RBiH", u: *Genocid u BiH 1991-1995*, Zbornik radova s Međunarodnog kongresa za dokumentaciju genocida u BiH 1991-1995, održanog u Bonnu od 31. augusta do 4. septembra 1995, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 1997.
12. Džananović, Muamer, „Dijete i porodica u genocidu - S posebnim osvrtom na genocid nad Bošnjacima u i oko Srebrenice jula 1995. godine“ u: *Monumenta Srebrenica* br. 9, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla–Srebrenica, 2020.
13. Glaurdić, Josip, *Vrijeme Evrope. Zapadne sile i raspad Jugoslavije,* Mate doo, Zagreb, 2011.
14. Grupa autora, *Iznad ništavila, Hirurgija u ratu u BiH 1992–1995,* Humanitarna organizacija „Žena 21“, Sarajevo, 2000.
15. Jagger, Bianca, "Optužujem-izdaja Srebrenice", u: *Zločini nad Bošnjacima u Srebrenici za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1995*, zbornik radova, knjiga 1, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 1998.

16. Janjić, Zoran, *Nevesinjska brigada u ratu 1992–1995,* Opština Nevesinje – Opštinska boračka organizacija – Udruženje Nevesinjaca, Nevesinje – Beograd, 2017.
17. Karović-Babić, Merisa, „Historiografija i historijski izvori o genocidu u Srebrenici“, u: *Prilozi o historiografiji Bosne i Hercegovine (2001-2017)*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, ANUBiH, 2020.
18. Karović-Babić, Merisa, *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992–1995,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2014.
19. Košuta, Zilha, *Politička i vojna dešavanja u gradu Mostaru u periodu od 1992. do 1995. godine,* Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2018, doktorska disertacija.
20. Mastalić-Košuta, Zilha, „Genocid nad djecom u Srebrenici-sigurnoj zoni UN-a jula 1995. godine“, u: *Prilozi*, Institut za istoriju, br. 39, Sarajevo, 2010.
21. Mastalić-Košuta, Zilha, „Masovna ubistva djece u Sarajevu u vrijeme opsade 1992–1995“, u: *Znakovi vremena*, Institut ibn Sina, Sarajevo, br. 57/58, 2012.
22. Mastalić, Zilha, *Zločini nad djecom u Sarajevu u vrijeme opsade u periodu od 1992. do 1995. godine,* rukopis magistarskog rada odbranjen na Filozofskom fakultetu 14. marta 2012.
23. Mastalić-Košuta, Zilha, “Vojna operacija ‘Čagalj’ i događaji na području Mostara juna 1992”, u: *Prilozi*, Institut za historiju, Sarajevo, br. 47, 2018.
24. Mastalić-Košuta, Zilha, „Uloga i djelovanje Ratnog predsjedništva opštine Mostar“, u: *Preporod*, Mostar, 2019.
25. Prlić, Jadranko, *Prilozi za povijest Hrvatske Republike Herceg-Bosne,* Hrvatski dokumentacijski centar Domovinskog rata, Mostar, Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata, Zagreb, 2017.
26. Slatina, Mujo, “Sarajevo je svojim načinom odbrane bilo institut za pedagogiju mira”, u: *Opsada i odbrana Sarajeva 1992–1995*, referati s Okruglog stola održanog 23. novembra 2005, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008
27. Suljević, Ismet et al, „Neke socijalno-medicinske posljedice genocida počinjenog od strane agresora u Sarajevu 1992–1995.“ u: *Genocid u BiH: Posljedice presude Međunarodnog suda pravde:* zbornik radova s Međunarodne naučne konferencije održane 10. i 11. jula 2009. u Potočarima, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2011.

28. Šabić, Velid, *Genocid u srednjem Podrinju 1992–1995,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2008.
29. Šestanović, Muhamed, *Zločini nad psihičkim integritetom djece,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2000.
30. Šimić, Tomo, *Dokumenti Predsjedništva Bosne i Hercegovine 1991-1994,* National Security and the Future, 2006.
31. Tiro, Ramiz – Špago, Smail, *Dretelj na vratima džehenema: 262 dana u koncentracionim logorima „Herceg-Bosne",* Udruženje logoraša, Mostar, 2005.
32. Tokača, Mirsad, *Bosanska knjiga mrtvih: Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991-1995,* Istraživačko dokumentacioni centar, Sarajevo, 2012.
33. Tuđman, Miroslav – Bilić, Ivan, *Planovi, sporazumi, izjave o ustavnom ustrojstvu Bosne i Hercegovine 1991.-1995,* Zagreb, 2005.
34. Zűlch, Tilman, „Zločin genocida u Srebrenici", u: *Zločini nad Bošnjacima u Srebrenici za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1995*: Zbornik radova sa međunarodnog skupa održanog u Sarajevu 12. jula 1997, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, knjiga 1, Sarajevo, 1998.

Doc. dr. Mujo Begić

PLANIRANJE I UPOTREBA ZABRANJENIH HEMIJSKO-BIOLOŠKIH SREDSTAVA: SLUČAJ SIGURNA ZONA UN-A SREBRENICA I BIHAĆ

Sažetak: Tokom priprema i agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu JNA i srpske vojne i policijske snage planirale su i provodile specijalne operacije upotrebe nedozvoljenih hemijsko-bioloških sredstava u operacijama u sigurnim zonama UN-a Srebrenica i Bihać. U planiranju agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu JNA je provodila poseban program pod nazivom "BIO-131-S" koji se odnosio i na Srebrenicu i Žepu. Srpska vojska Krajine 1995. godine prema civilnom stanovništvu i jedinicama 5. korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine sigurne zone UN-a Bihać planirala je i realizirala specijalnu operaciju *MAČ 1* u cilju kontaminacije stanovništva zaraženom hranom koju su dostavili na taj prostor. Koristeći se svim pa i zabranjenim sredstvima agresor je na sve načine želio zauzeti prostore ovih dviju sigurnih zona UN-a. Osim toga, u vojnim operacijama srpske snage koristile su bojne otrove u napadima na vojne i civilne ciljeve.

Ključne riječi: sigurne zone UN-a Srebrenica i Bihać, hemijsko-biološko oružje, specijalne operacije

Abstract: During the preparations and aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina, the Yugoslav People's Army and the Serbian military and police forces planned and conducted special operations for the use of illicit chemical and biological agents in operations in the UN protected areas of Srebrenica and Bihać. In planning the aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina, the Yugoslav People's Army implemented a special program called "BIO-131-S", which also referred to Srebrenica and Žepa. In 1995, the Serbian Army of Krajina, planned and implemented a special operation "MACH-1" against the civilian population and units of the 5th Corps of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina of the UN Protected zone of Bihać, in order to poison the population with contaminated food delivered to this area. Using all means, even prohibited means, the aggressor wanted to occupy the territories of these two UN protected zones in all possible ways.

Keywords: UN Protected zones of Srebrenica and Bihać, chemical-biological weapons, special operations.

Uvod

Upotreba hemijsko-bioloških sredstava u ratu ima svoju višestoljetnu primjenu. Razvojem naoružanja i vojne opreme razvijala su se i hemijsko-biološka sredstva. U odnosu na upotrebu vatrenog oružja značajnu prednost u ratovanju ima upotreba hemijsko-biološkog oružja. Različite vrste ovog oružja u malim količinama u kratkom roku mogu prouzrokovati velike gubitke uz minimalan angažman ljudskih resursa.

> *Bojni otrovi na živom organizmu ne prouzrokuju mehaničke ozljede, nego hemijske i psihološke, zavisno od specifičnosti upotrijebljene vrste bojnih otrova. Dovoljno je kontaminirati atmosferu, zemljište, vodu ili predmete oko cilja, pa da cjelokupno ljudstvo bude izloženo djelovanju bojnih otrova. Ozljede nanesene djelovanjem bojnih otrova su različite, što zahtijeva specijalne mjere prve pomoći i složen način liječenja. Bojni se otrovi lahko primjenjuju i podešeni su za masovnu upotrebu u velikim količinama i na velikom prostranstvu. Djeluju vrlo brzo i u vrlo malim koncentracijama s velikim poražavajućim djelovanjem na moral i psihičko ponašanje ljudi, posebno na slabo zaštićeno ljudstvo. Bojni otrovi imaju lokalno i opće djelovanje na ljudski organizam. Pod lokalnim djelovanjem podrazumijeva se pojava toksičnog efekta na mjestu dodira bojnog otrova s organizmom (na koži pojava crvenila, plikova), očima (suzenje, pomućen vid) i organima za disanje (gušenje). Kod općeg djelovanja bojni otrovi, poslije prodiranja u krv, raznose se po cijelom organizmu, djelujući na sve ili na većinu ćelija organizma. Neki bojni otrovi spriječavaju proces disanja, drugi djeluju na nervni sistem, treći otežavaju razmjenu materija (metabolizam), dok četvrti izazivaju jake nadražaje sluzokože očiju i nosa, kao i gornjih disajnih puteva. Do trovanja bojnim otrovima dolazi pri udisanju njihovih para u kontaminiranom zraku i pri neposrednom djelovanju na oči, sluzokožu i kožu čovjeka ili životinja. Trovanje može nastati*

i uzimanjem hrane i vode kontaminirane bojnim otrovom. Većina bojnih otrova (fozgen, iperit, sarin i dr.) imaju sposobnost da se akumuliraju u organizmu, zbog čega mogu izazvati ozbiljna oštećenja organizma.[1]

Od prve upotrebe hemijsko-bioloških sredstava nastojalo se zabraniti njihovo korištenje zbog teških posljedica po živote i zdravlje ljudi. U tom cilju od prvog sporazuma (Strazburški sporazum o zabrani korištenja projektila s otrovnim materijalima) do danas doneseno je više međunarodnih deklaracija i konvencija o zabrani proizvodnje i upotrebe hemijsko-biološkog oružja u ratu. Nakon masovne upotrebe ovog oružja u Prvom svjetskom ratu i teških patnji (preko 100.000 poginulih i više od milion ljudi s trajnim posljedicama po zdravlje) međunarodna zajednica Ženevskim protokolom od 17. septembra 1925. godine zabranila je upotrebu ovog oružja. Konvencijom o zabrani usavršavanja, proizvodnje i stvaranja zaliha biološkog i toksičnog oružja te o njihovu uništavanju[2] precizno, jasno i u potpunosti je zabranjena proizvodnja i stvaranje zaliha ovog oružja. Konačno, Konvencija o zabrani razvijanja, proizvodnje, gomilanja i korištenja hemijskog oružja i o njegovu uništenju *(Chemical Weapons Convention – CWC)* stupila je na snagu 1997. i do sada su je ratificirale 193 države.

U agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu srpske vojne i policijske snage koristile su zabranjeno biološko-hemijsko oružje djelujući artiljerijskim projektilima, minobacačkim minama punjenim bojnim otrovima i na druge načine po civilima i jedinicama Armije Republike Bosne i Hercegovine.[3]

---

[1] Alić, Mujo, *Upotreba bojnih otrova u Srebrenici, sigurnoj zoni Ujedinjenih nacija, jula 1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008, 27-28.

[2] Međunarodne konvencije o ratnom pravu i o sigurnosti, ZONO, Zagreb, 1979, 274.

[3] „Hemijsko-biološko oružje koje su koristile srpske vojne i policijske snage bilo je iz arsenala JNA. JNA je proizvodila razne vrste bojnih otrova koji su imali smrtni ishod i one koji su služili za privremeno onesposobljavanje ljudi sa većim ili manjim posljedicama po život. JNA je raspolagala sljedećim vrstama bojnih otrova: - sarinom; - S - IPERITOM; - fozgenom; - hloracetofenonom; - "BZ"; - CS i - CS - 1. Ovim vrstama bojnih otrova punjene su artiljerijske hemijske granate, minobacačke hemijske mine,

Agresor je od 22. aprila 1992. do 31. decembra 1995. godine 117 puta upotrijebio diverzantska hemijska sredstva (tromblone, specijalne ručne hemijske bombe i otrovno dimne kutije), kao i dimne zavjese artiljerijskim granatama, minobacačkim minama i dimnim kutijama, uglavnom u bliskoj borbi na raznim dijelovima ratišta, ali najviše u širem rejonu grada Sarajeva (Hrasno Brdo, Vrbanja most, Dobrinja i vogošćansko ratište[4]), Velike Kladuše, Bihaća, Srebrenice, Goražda i Tešnja.[5]

U ovom radu želimo na primjeru sigurnih zona UN-a Srebrenica i Bihać ukazati na upotrebu zabranjenih hemijsko-bioloških sredstava od strane srpskih vojnih i policijskih snaga.

Sigurna zona UN-a Srebrenica: Upotreba bojnih otrova od strane srpskih vojnih i policijskih jedinica

Zbog svoje iznimne strateške važnosti prostor Podrinja bio je u fokusu velikosrpskih planova. I prije agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu JNA je planirala zauzimanje ovog prostora. Početkom 1992. godine JNA je imala razrađene i pripremljene snage za zauzimanje ovog prostora, što se može vidjeti i iz informacije komandanta 1. vojne oblasti generala Milutina Kukanjca od 19. marta 1992. godine. U informaciji upućenoj Generalštabu Oružanih snaga SFRJ, kao odgovor na akt načelnika GŠ OS SFRJ, pov. br. 546 od 17. 3. 1992. godine, između ostalog navodi se:

5. Presecanje po pravcima Bijeljina-Zvornik-Vlasenica-Bratunac, pripravni za izvršenje po Planu. Polazne pozicije posednute.

aviohemijske bombe, tromblonske hemijske mine, specijalne ručne bombe, otrovno dimne kutije i razna diverzantska sredstva. Bojni otrovi proizvodili su se u: Kruševcu (preduzeću “Miloje Zakić”), Lučanima (preduzeće “Milan Blagojević”), Barić (preduzeće “PRVA ISKRA”) i VTI (Vojno-tehnički institut, prim. M.B.) Potoci kod Mostara.“ Alić, 2008, 26.

[4] Prikladniji je termin vogošćansko bojište jer termin ratište obuhvata širi vojno-geografski prostor.

[5] Isto, 34.

> ***Odsecanja i okruženja urbanih celina sa muslimanskim većinskim stanovništvom, supozicijski su vežbovno izvedena bez ikakvih poteškoća na terenu. Vežbovno, izvršene su sve radnje inžinjerijskog uređenja položaja za posedanje po Planu*** (podvukao i naglasio autor). *Planski deo jedinica uveden u dubinske pristupne zone. Kod izvršenja zadataka u terenu, sem blaže zainteresovanosti lokalnog stanovništva nismo imali nikakvih otpora niti provokacija. Procenjujem da kod započinjanja operacija imat ćemo isti status u interesantnim terenima po nas.*[6]

Koliko je prostor Podrinja bio važan, govori i sljedeće: "U skladu sa srpskim velikodržavnim projektom je i plan, utvrđen na sastanku političkog rukovodstva Srbije (aprila ili maja 1991) da će na području 50 km od rijeke Drine sve biti srpsko, čisto srpsko."[7] Potvrdu iznimne važnosti Podrinja nalazimo u *Strateškim ciljevima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini* usvojenim 12. maja 1992. godine na 16. sjednici Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. Radovan Karadžić je na ovoj sjednici poslanicima i javnosti prezentirao šest strateških ciljeva srpskog naroda u Bosni i Hercegovini. U Odluci o strateškim ciljevima srpskog naroda u BiH, broj 02-130/92 od 12. maja 1992. godine, navedeni su strateški ciljevi:

> *1. državno razgraničenje od druge dve nacionalne zajednice; 2. koridor između Semberije i Krajine; 3****. uspostavljanje koridora u dolini reke Drine, odnosno eliminisanje Drine kao granice između srpskih država*** (podvukao i naglasio autor)*; 4. uspostavljanje granice na rekama Uni i Neretvi; 5. podela grada Sarajeva na srpski i muslimanski deo i uspostavljanje u svakom od delova efektivne državne vlasti; 6. izlaz Republike Srpske na more.*[8]

---

[6] Arhiv Fondacije Pravda Bosna; https://www.index.ba/foto-procitajte-dokument-od-17-marta-1992–godine-vojna-tajna-milutina-kukanjca/, pristupljeno 30. novembra 2019. godine.

[7] Čekić, Smail*, Genocid i istina o genocidu u Bosni i Hercegovini*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2012, 55.

[8] AIIZ, inv. br. 2-5062, *IZVORNI ZAPISNIK SA 16. SJEDNICE SKUPŠTINE SRPSKOG NARODA U BIH, održana 12. maja 1992*, *IZJAVA RADOVANA KARADŽIĆA,* 8-9.

Radovan Karadžić je naglasio:

Mi vjerujemo, nadamo se i u Boga, u pravdu i u naše snage da ćemo ostvariti ono što smo zacrtali, svih šest ovih strateških ciljeva, naravno, prema hijerarhiji, i da ćemo konačno i definitivno završiti posao za borbu, za slobodu srpskog naroda. Taj posao nije završen. Ništa što se u istoriji ne završi kako treba ne umire, nego se ponovo vraća na dnevni red i ponovo sa mnogo više žrtava.[9]

U presudi Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (dalje MKSJ) u predmetu Radoslav Brđanin navedeno je:

Šesnaesta sjednica Skupštine Srpske Republike BiH predstavlja kulminaciju jednog političkog procesa. Na tom zasjedanju nisu samo artikulisani strateški ciljevi srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, nego je Skupština Srpske Republike BiH učinila i ključni korak prema ostvarenju tih ciljeva: očigledno znajući da politički kurs formulisan na 16. sjednici Skupštine Srpske Republike BiH nužno vodi u masovno, nasilno i stalno uklanjanje nesrpskog stanovništva s teritorije proglašene Srpske Republike BiH i prihvatajući da VRS odigra ključnu ulogu u provođenju te politike. On je zapravo potvrdio da dijeli stanovišta političkog rukovodstva bosanskih Srba. General-potpukovnik Ratko Mladić i njegovi neposredno podređeni te su političke strateške ciljeve pretvorili u operativne imperative VRS-a.[10]

Ratko Mladić na ovoj skupštini izjavio je:

Prema tome, mi ne možemo očistiti niti možemo imati rešeto da prosijemo samo da ostanu Srbi ili propadnu Srbi, a ostali da odu. Pa to je, to neće, ja ne znam kako će gospodin Krajišnik i gospodin Karadžić objasniti svijetu. ***To je, ljudi, genocid*** (podvukao autor).[11]

---

[9] Isto, 8-9.

[10] ICTY, Tužilac vs. Radoslav Brđanin, IT-99-36-T, Pretresno vijeće, *Presuda*, 1. septembar 2004. godine, paragraf 78.

[11] AIIZ, inv. br. 2-5062, *IZVORNI ZAPISNIK SA 16. SJEDNICE SKUPŠTINE SRPSKOG NARODA U BIH, održana 12. maja 1992. godine, IZJAVA RATKA MLADIĆA*, 29.

Iako je bio svjestan šta donosi ovakva politika, Ratko Mladić poduzeo je vojne aktivnosti koje su rezultirale počinjenjem genocida nad Bošnjacima u Bosni i Hercegovini.[12]

Izvršene su operativne pripreme za izvođenje specijalne operacije prema stanovništvu Podrinja, a posebno Srebrenice i Žepe. Preko Vojno-tehničkog instituta iz Beograda JNA je izvršila ispitivanje pitkih voda u podrinjskom slivu i njihov utjecaj na civilno stanovništvo o čemu je sačinila studiju. U informaciji komandanta 1. vojne oblasti generala Milutina Kukanjca od 19. marta 1992. godine, upućenoj Generalštabu Oružanih snaga SFRJ kao odgovor na akt načelnika GŠ OS SFRJ, pov. br. 546 od 17. 3. 1992. godine, izvještava se i traži dalje postupanje:

> ***6. Razrađivani program, za planska okruživanja civilnog nesrpskog stanovništva, u Podrinjskom slivu i odobreni "BIO-131-S", kompletiran. Pristigli su nalazi voj. str. naučnog tima koji je obavio ispitivanja i analizu pijaćih voda i izvorišta Podrinjskog sliva. Reč je o niskojodnim vodama, tako da izuzimanjem soli iz ishrane, dolazi do niza poremećaja tzv. endokrinih organa, a u psihološkom smislu lica doživljavaju konfuziju, labilnost, agresivnost i sklonost ka anarhiji, uspaničnosti i podesnosti za psihološku manipulaciju. Analizu ističe posebno interesantnim u ovom pogledu region Srebrenica, Žepa*** (podvukao i naglasio autor). *Rečene analize kao osnov razrađenog programa dostavljamo ponovo na vašu procenu za primenu, pošto je reč o BIO-programu. Po predmetnom dostavite posebnu PISANU naredbu.*[13]

Znajući za rezultate istraživanja za potrebe specijalne operacije BIO-131-S, srpske vojne i policijske snage zabranile su dostavu potrebnih količina soli kako bi se stanovništvo Srebrenice i Žepe izložilo zdravstvenim problemima izazvanih nedostatkom joda. Tokom opsade Žepe

[12] Begić, Mujo*, Bosanska Krupa 1992–1995: Porušeni grad*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2016, 32.

[13] Arhiv Fondacije Pravda Bosna; https://www.index.ba/foto-procitajte-dokument-od-17-marta-1992–godine-vojna-tajna-milutina-kukanjca/, pristupljeno 30. novembra 2019.

srpske su snage do njene okupacije 25. jula 1995. godine propustile samo dva konvoja hrane u kojima su bile male količine soli.

Združene snage JNA, MUP-a Srbije i policijske i vojne jedinice tzv. RS su "u proljeće 1992. godine zauzele najveći dio istočne Bosne (Bijeljinu, Zvornik, Bratunac, Vlasenicu, Srebrenicu, Rogaticu, Rudo, Višegrad, Čajniče i Foču) i izvršile brojne zločine nad Bošnjacima uključujući i genocid".[14] Tokom zauzimanja tog prostora u proljeće i ljeto pripadnici srpskih vojnih i policijskih snaga su "ubili, poklali i spalili na stotine i na hiljade civila (Bošnjaka), prisilno protjerali na desetine hiljada, na hiljade je prošlo užase i stravu koncentracionih logora, silovali su mnoge žene i djevojčice, opljačkali, porušili i uništili brojne civilne objekte, uključujući i objekte Islamske zajednice, itd.".[15]

Od početka izvođenja borbenih djelovanja srpskih vojnih i policijskih snaga na području Srebrenice u napadima na jedinice Armije Republike Bosne i Hercegovine korišteni su bojni otrovi. "Upotreba bojnih otrova, odnosno hemijskog oružja, u širem rejonu Srebrenice može se podijeliti na dva razdoblja: a) od 22. aprila 1992. do 30. juna 1993; b) od 6. do 16. jula 1995."[16]

Krajem maja 1992. godine izvođena su snažna borbena djelovanja pri čemu su srpske snage koristile "kasetne bombe. Zatim, bombe tipa krmača,[17] potom rakete, a nekad i eksplozivne naprave sa bojlerom, klasične avio-bombe ***i bojne otrove*** (podvukao i naglasio autor)".[18]

Krajem 1992. i početkom 1993. godine izuzetno je bila teška vojna i humanitarna situacija na širem području Srebrenice pod kontrolom snaga Armije Republike Bosne i Hercegovine. U cilju zauzimanja tog prostora, početkom januara 1993. godine Glavni štab VRS-a naredio je početak operacije *PESNICA*.

---

[14] Čekić, 2012, 60.

[15] Isto, 61.

[16] Alić, 2008, 32.

[17] Radi se o fugasnim aviobombama FAB-250 koje su kolokvijalno nazivane "krmače".

[18] Orić, Naser, *Srebrenica svjedoči i optužuje: Genocid nad Bošnjacima u istočnoj Bosni (srednje Podrinje) april 1992.-septembar 1994,* Općina Srebrenica, 1995, 158.

Za izvršenje ovog naređenja dovedene su i grupisane snage iz Drinskog, Istočno-bosanskog, Sarajevsko-romanijskog i Hercegovačkog korpusa. Realizacija ciljeva postavljenih naređenjem upućenim srpskim snagama trajala je oko tri mjeseca, kada su teritorij pod kontrolom bošnjačkih snaga sa oko 900 kvadratnih kilometara sveli na 150, koliko je iznosila sigurna zona. Uslijedilo je Operativno naređenje 5 čija je provedba značila izvršenje genocida nad Bošnjacima. Ova operacija uključivala je najjače snage iz susjedne Srbije koje su na ovom prostoru ostale do potpisivanja demilitarizacije.[19]

O pravcima napada na Srebrenicu u januaru 1993. godine komandant odbrane Srebrenice Naser Orić navodi:

Iz pravca Zvornika, Šekovića, Vlasenice, Bratunca i Skelana započinje, 13.1.1993. godine, najžešće neprijateljsko djelovanje. (...) U napad se uključuje sva moguća tehnika, helikopteri, na desetine, koji prevoze ljudstvo hranu, municiju, te mitraljirajući naše položaje, borce i civile. ***Uključuju se svi borbeni avioni, koji izbacuju bojne otrove*** (podvukao i naglasio autor)*, kasetne bombe, rakete, bombe tipa krmača i klasične avio-bombe.*[20]

Napadajući jedinice Armije Republike Bosne i Hercegovine u rejonu Srebrenice, "**dana 14. i 15.1.1993. godine agresor pojačava napade, uz pojačano granatiranje i bacanje bojnih otrova po liniji odbrane na Oštrom vrhu i Stupnju, a naše snage nakon toga primorane su povući se sa ovih linija u unutrašnjost"** (podvukao i naglasio autor).[21] Za ovo razdoblje karakteristično je da je agresor iz artiljerije i avijacije

[19] Arnaut Haseljić, Meldijana - Subašić-Galijatović, Sabina - Hajrić-Čaušević, Alma, „Genocid nad Bošnjacima Podrinja“, u: *Srebrenica 1995-2015: Evaluacija naslijeđa i dugoročnih posljedica genocida*, zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije održane 9-11. jula 1995. godine Sarajevo–Tuzla–Srebrenica (Potočari), Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2016, 84-85.

[20] Orić, 1995, 169.

[21] Isto, 173.

najviše upotrijebio bojne otrove u toku februara i marta 1993.[22] Tokom marta i početkom aprila srpske snage nastavile su napade na grad nesmanjenom žestinom. Potaknuti zločinima srpskih snaga i strašnim patnjama civila-Bošnjaka, Vijeće sigurnosti UN-a 16. aprila donijelo je Rezoluciju br. 819 i njome Srebrenicu i okolna mjesta proglasilo sigurnom zonom UN-a. Rezolucija je predviđala prestanak oružanih napada na ovo područje i povlačenje srpskih snaga s ovog prostora. Suprotno Rezoluciji 819 Vijeća sigurnosti UN-a, pod pritiskom i prisilom potpisan je Sporazum o demilitarizaciji Srebrenice čime su branioci Srebrenice razoružani i ostali bez mogućnosti da se brane u slučaju ponovnog napada. To se pokazalo fatalno u julu 1995. godine.

Drugo razdoblje u kojem su združene srpske snage upotrebljavale hemijsko oružje je od 6. do 16. jula 1995. godine. Tada su srpske snage, koristeći bojne otrove, djelovale po kolonama civila i vojnika Armije Republike Bosne i Hercegovine koje su se pokušavale probiti u pravcu slobodne teritorije. Usljed agresorskog djelovanja različitim vrstama bojnih otrova dolazilo je do teških psihofizičkih posljedica na ljude iz kolone. Prva djelovanja artiljerijskim granatama punjenim bojnim otrovima izvedena su u rejonima Buljima i Kamenice što je za posljedicu imalo teška psihološka stanja kod onih na koje je izvršeno djelovanje. Tako se u rejonu "sela Buljima i sela Kamenice 12/13. jula 1995, pod djelovanjem bojnih otrova, agresoru predalo nekoliko grupa ljudi (100-300) koji su zatvoreni u hangar u selu Kravici gdje su kasnije likvidirani".[23] Jedan od svjedoka djelovanja bojnim otrovima navodi:

> *U rejonu sela Buljima agresor je upotrijebio bojne otrove iz artiljerije, minobacača i drugih sredstava. Eksplozije potmule s mnogo dima. Došlo je do straha, panike. U rejonu Križevačkih Njiva ljudi su se sami ubijali bombom, izlazili su iz kolone i pucali po njoj. Smijući se zabadali su sebi nož u stomak, sjekli se po licu, rukama. Pojava halucinacija, priviđanje i drugo. Sve se to događalo zbog kontaminacije ljudi bojnim otrovima u toku marša. Dim iz eksplozija hemijskih granata kretao se uvis i ustranu.*[24]

[22] Alić, 2008, 32.
[23] Isto, 33
[24] Isto, 44.

Trinaestog juna 1995. godine srpske snage koristile su bojne otrove u rejonu Nove Kasabe zbog čega “se agresoru predalo oko 3.000-4.000 ljudi, od kojih je većina likvidirana“.[25]

Kombiniranim borbenim djelovanjima, uz upotrebu različitih oblika psihološko-propagandnih aktivnosti i uz upotrebu bojnih otrova od 12. do 16. jula 1995. godine, združene srpske snage zarobile su više hiljada ljudi (uključujući maloljetne i starije) koji su kasnije likvidirani.

U toku izvlačenja prema slobodnom teritoriju “većina naroda je bila skoro u cjelini pod djelovanjem otrova, jer ih je na tom putu stalno gađala artiljerija i minobacači s hemijskim granatama napunjenim bojnim otrovima. Osim toga, na pravcima povlačenja kolone, agresor je kontaminirao potoke, bunare i izvore bojnim otrovima CS-om i BZ-om i LSD-25. Ispred agresorskih zasjeda upotrebljivao je i otrovno dimne kutije, pri povoljnim meteorološkim uvjetima za agresora“.[26]

Kao potvrdu da su združene srpske snage koristile bojne otrove u operaciji *Krivaja 95* svjedoci su “vidjeli na parčadima eksplodiranih granata natpis ‘KRUŠEVAC’ i veliku parčad eksplodiranih mina i granata, te pored potoka prazne kutije od istresenih bojnih otrova u vodu i prazne šupljikave vrećice u kojima se nalazio bojni otrov. Takvu su vodu ljudi pili tokom egzodusa jer su bili izrazito žedni, zbog umora i djelovanja bojnih otrova“.[27]

Svjedoci koji su preživjeli i stigli na slobodnu teritoriju pod kontrolom Armije Republike Bosne i Hercegovine opisuju:

> *- eksplozija granata bila je potmula, a nakon eksplozije stvarao se dim žute, žuto-sive, tamnožute, žuto-zelene, sive do plavičaste boje, koji se širio u stranu visine 3-4 metra. To su karakteristični znaci da se radi o hemijskoj municiji punjenoj bojnim otrovima, CS-om i BZ-om, a vjerovatno i LSD-25 (dietilamid lisergične kiseline). Dakle, radi se o najjačim psihohemijskim otrovima, koji veoma brzo malim koncentracijama izazivaju izrazito nenormalno ponašanje i halucinacije.*[28]

[25] Isto.
[26] Isto, 34.
[27] Isto, 35.
[28] Isto, 36.

U toku izvođenja operacije *Krivaja 95* združene srpske snage najviše su upotrebljavale "bojne otrove CS i BZ, a vjerovatno i LSD-25, od čijih je posljedica za normalan život i rad onesposobljeno nekoliko hiljada ljudi. Većina ljudi iz kolone je pod djelovanjem tih otrova krenula prema neprijatelju, predala se i kasnije bila likvidirana".[29]

Bez sumnje može se zaključiti da su srpske vojne i policijske snage u operaciji zauzimanja sigurne zone UN-a Srebrenica koristile bojne otrove različitih tipova, te da su – znajući za rezultate analize vode u Srebrenici i Žepi – po planu "BIO-131-S" sistematski onemogućavali dostavu soli u konvojima humanitarne pomoći, što je u velikoj mjeri utjecalo na psihofizičko stanje stanovništva pod opsadom.

Sigurna zona UN-a Bihać: Specijalna operacija Srpske vojske Krajine *Mač 1*

Specifičnost agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu bili su prostori (Sarajevo, Srebrenica, Bihać, Goražde, Žepa) koje su pripadnici srpskih vojnih i policijskih snaga više godina držali u potpunoj blokadi i opsadi. Zapadni dio Republike Bosne i Hercegovine (Bihać, Cazin, Bosanska Krupa i Velika Kladuša) pripadnici srpskih vojnih i policijskih snaga držali su pod opsadom 1.201 dan.[30] Zajedničkim djelovanjem srpskih snaga došlo je "do toga da je Zapadna Bosna bila osečena od muslimanskog dela BiH i u potpunoj blokadi od strane Vojske Republike Srpske i Srpske vojske Krajine".[31] Bihaćki okrug držale su pod opsadom i napadale snage iz sastava Prvog i Drugog krajiškog korpusa Vojske Republike srpske (dalje VRS), Banijskog, Kordunskog i Ličkog korpusa Srpske vojske Krajine (dalje SVK),[32] jedan broj pripadnika Vojske Jugoslavije (dalje VJ), a od oktobra 1993. godine pridružile su im se

---

[29] Isto, 60.

[30] Vidi više u: Begić, Mujo*, U opsadi 1.201 dan: Sigurna zona UN-a Bihać*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2013. Begić, 2013, 168.

[31] Sekulić, Milislav, *Knin je pao u Beogradu,* NIDDA Verlag, Bad Vilbel, 2000, 90.

[32] Begić, 2013, 168.

snage Narodne odbrane Autonomne pokrajine Zapadne Bosne (dalje NO APZB).

U napadima na ove prostore srpske vojne i policijske snage na području Bihaća i Velike Kladuše koristile su bojne otrove 23 puta.[33] U ovom radu posebno želimo istaknuti specijalnu operaciju SVK pod nazivom *Mač 1* koja je imala za cilj trovanje stanovništva sigurne zone UN-a Bihać.

Operacija *Mač 1* dio je šire operacije *Mač 95* koju su pokrenule združene srpske snage prema jedinicama 5. korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine i civilnom stanovništvu. Ova specijalna operacija upotrebe zabranjenih bioloških sredstava prvi put izvedena je u agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu. U pripremi i planiranju ove operacije srpske snage imale su podatke o teškom humanitarnom stanju u sigurnoj zoni UN-a Bihać, koja se nalazila pod opsadom. U jednom izvještaju navodi se:

> *Osnovni problem je kada humanitarna pomoć stigne do Kladuše, snage Fikreta Abdića ne dozvoljavaju daljnji prolaz. Ako ovako nastavimo to bi stvaralo velike probleme. Stanovništvo na Jugu postaje očajno kada je humanitarna pomoć u pitanju. Ljudi su neuhranjeni, haraju bolesti. (...) Ova situacija pokazuje svu apsurdnost, posebno položaj Muslimana u Z. Bosni* (Zapadnoj Bosni, prim. autora). *Oni su u getu, no situacija je takva, što je, tu je.*[34]

Višegodišnja opsada, zabrana prolaska konvoja s humanitarnom pomoći, nedostaci osnovnih životnih namirnica bili su ključni za realizaciju ove operacije. Od početka opsade Bihaća kao jedan od izvora snabdijevanja jedinica 5. korpusa i stanovništva bio je šverc sa Srbima

---

[33] Isto, 74.

[34] HR-HMDCDR, 5, kut. 2, REPUBLIKA SRPSKA KRAJINA, MINISTARSTVO ODBRANE, Broj: __________/95, Knin, 20. februar 1995. godine, *S L U Ž B E N A Z A B I LJ E Š K A SA SASTANKA SA ŠEFOM MISIJE UNHCR-A G. JACKVES MOUCHET I GOSPOĐICU MIEKE BOS IZ VISOKOG KOMESARIJATA UN ZA IZBJEGLICE*, Objavljeno u: *Republika Hrvatska i domovinski rat 1990-1995. Dokumenti, knjiga 15, Dokumenti vojne provinijencije „Republike Srpske Krajine“ (siječanj-travanj 1995),* (dalje KNJIGA 15...), 219.

iz RSK. Putem raznih švercerskih kanala vršena je kupovina za civilno stanovništvo i jedinica 5. korpusa (hrana, oružje, municija i druga vojna oprema). Ovaj šverc bio je u organizaciji i uz podršku pripadnika vojske i policije RSK. I u toku izvođenja najtežih borbenih djelovanja ovi su švercerski kanali funkcionirali. Mnogo puta pripadnici SVK i policije RSK pokušavali su prekinuti ove švercerske kanale, ali često bez uspjeha. U jednom izvještaju navodi se:

> *pripadnici kordunskog bataljona na terenu granice kod Bogovolje prema Sadilovcu organizuju na mjestima prebacivanje robe Muslimanima. Isti lično ugovaraju cenu na r. Korani. Poslednje vreme masovno prebacuju stoku Muslimanima. Pripadnici 3/19. pbr u reonu Crkvina takođe sa civilnim stanovništvom iz dubine teritorije organizuju kanal za šverc stočnog fonda preko Crkvine za C. Krajinu* (Cazinsku, prim. autora). *(...) na ovaj način je do sada prebačeno dosta stoke Muslimanima u zadnjih par dana.*[35]

Dalje se o istom kaže:

> *Operativnim putem smo došli do saznanja da se iz pravca Ličkog Petrovog Sela i Željave ka Bihaću i Cazinskoj Krajini švercuje stoka (telad, junad, krave i jagnjad). Šverc se odvija između mještana L. P. Sela* (Ličkog Petrovog Sela, prim. M.B.) *i Muslimana uz posredstvo graničnih jedinica SV RS Krajine (pripadnici 37.pb 15. Korpusa). (...) Stoku otkupljuju po bagatelnim cenama a prodaju Muslimanima po 3-4 puta skuplje za devize.*[36]

Izvještavajući o švercu na području općine Bihać u izvještaju organa bezbjednosti 15. korpusa SVK navodi se: „(...) prema najnovijim saznanjima na prostoru Ličkog Petrovog Sela i Željave, u pokušaju je oživlja-

[35] HMDCDR, Glavni štab SVK, Obaveštajno-bezbedonosni organ, kut. 34, Komanda kordunskog korpusa, organ bezbednosti, str. pov. br. 318-337, 23. august 1993. godine, *DNEVNI IZVEŠTAJ*.

[36] HMDCDR, RSK, Glavni štab, Obaveštajno-bezbedonosni organ, kut. br. 32, Komanda 15. korpusa, organ bezbednosti, str. pov. br. 382-1, 20. septembar 1993. godine, Korenica, ŠVERC KA CAZINSKOJ KRAJINI NOVIJA SAZNANJA.

vanje šverca između stanovnika i Muslimana iz C. Krajine (Cazinske, prim. autora).“[37] Prateći situaciju obavještajna služba SVK dolazila je do podataka o konvojima koji su trebali doći u sigurnu zonu UN-a Bihać, što su oni nastojali spriječiti. Tako u jednom izvještaju stoji: “U organizaciji okruga Bihać, 05.02. o.g. iz Zagreba treba da bude upućen veliki konvoj za Bihać. Nije nam poznat sastav konvoja ni put kojim će proći. Molimo da sprečite prolaz ovog konvoja preko vaše teritorije.“[38]

Koliko je bila teška situacija na prostoru Bihaća ilustrira i jedan obavještajni izvještaj Komande 33. pješadijske brigade SVK u kojem se kaže:

> *Kod znatnog broja pripadnika 101. pukovnije pojavila se dizenterija, a u Bihaću i okolnim naseljima hara ’mišja groznica’. Oboleli od ove bolesti uglavnom umiru. Potpunim zatvaranjem granice prema Cazinskoj Krajini i sprečavanjem letova narednih 1-2 meseca 5. K. bi bio doveden u izrazito složenu situaciju sa velikom verovatnoćom predaje pojedinaca i grupa jedinicama NO ZB. (...) Iz trebovanja na naoružanje, municiju, MES izražena je potreba u intendantskim MTS i artiklima hrane vidi se da je 5. K i Cazinska Krajina potpuno iscrpila resurse snabdevanja i da im je jedini način šverc i dopremanje iz RH.*[39]

Znajući za sve ovo, najviši predstavnici VJ i SVK donijeli su odluku za pokretanje ove specijalne operacije.

> *Kao osoba koja je trebala ubaciti terete zatrovanih artikala u Cazinsku krajinu izabran je trgovac Nenad Nišević iz Gline, vlasnik više skladišta roba na Banovini i Kordunu, poznati švercer koji je imao višegodišnje ’razrađene’ poslove sa Cazinskom krajinom,*

---

[37] HMDCDR, RSK, Glavni štab, Obaveštajno-bezbedonosni organ, kut. 32, Komanda 15. korpusa, organ bezbednosti, str. pov. br. 357-27, 20. septembar 1993. godine, Korenica, *DNEVNI IZVJEŠTAJ,* 2.

[38] HMDCDR, Glavni štab SVK, Obaveštajno-bezbedonosni organ, kut. 34, Glavni štab Vojske Republike Srpske, Sektor za obaveštajno-bezbednosne poslove, strogo pov. br.18/19-132, 28. januar 1994. godine, *DNEVNI IZVEŠTAJ*.

[39] HMDCDR, GŠ SVK, kut. 29, Komanda 33. pbr, str. pov. br. 654-3, 1. juni 1995, Dvor na Uni, *OBAVEŠTAJNA INFORMACIJA*.

uglavnom s prehrambenim proizvodima. (...) Stekavši švercom veliko bogatstvo Nišević je u završnici rata uspostavio dobre odnose sa djelatnicima vojno-obavještajne službe SVK i imao s njima više zajedničkih aktivnosti.[40]

Priprema operacije *Mač 1,* "koja se, u skladu sa direktivom Komande Glavnog štaba 'Srpske Vojske Krajine' o njenom izvođenju***, odnosila 'na aktivna dejstva prema 5. K.*** /korpusu - prim. S. Č.***/, s ciljem potpunog njegovog slamanja'***, srpski agresor i njegovi kolaboracionisti su, u cilju zauzimanja sigurne zone Ujedinjenih nacija Bihać i uništenja 5. korpusa, ne birajući sredstva u realizaciji navedenih ciljeva, organizovali i sproveli tajnu operaciju, čiji je cilj bio da, upotrebom bioloških sredstava za trovanje prehrambenih proizvoda, koje su krijumčarenjem dopremali u Bihać, izazovu masovnija oboljenja boraca 5. korpusa i njihovo izbacivanje iz stroja".[41]

U pripremi ove specijalne operacije u Republici srpskoj nabavljena je praškasta materija potrebna za kontaminaciju hrane koja je dostavljena na područje Bihaća. Karakteristika te supstance je da period inkubacije "traje od 5-7 dana. Ako se uzme u većim količinama i zavisno od otpornosti organizma mogu nastupiti smrtonosne posledice. Inače pri normalnoj upotrebi izaziva stomačne bolesti, proliv, glavobolju i grčeve u stomaku".[42] Nakon što je nabavljena ova otrovna supstanca, radi ispitivanja učinka djelovanja kroz hranu data je ratnom zarobljeniku Goranu Marjanoviću. Ovaj ratni zarobljenik nije bio registriran kod Međunarodnog komiteta crvenog krsta (MKCK) i nakon ubacivanja u tekući obrok

---

[40] HMDCDR, Fond RSK, kut. 1032/1, Izvještaj odsjeka bezbednosti 39. K. Odelenju bezbednosti GŠ SVK. Str. pov. br.3-34, od 11.V.1995; Objavljeno u: Raguž, Jakša, *Operacija Mač-1-promjer vođenja specijalnog rata Srpske vojske Krajine protiv Cazinske krajine 1995. godine*, Bošnjačka pismohrana, Svezak 10, Broj 32-33, Zagreb, 2011, 472-473.

[41] Čekić, Smail, *Dejtonski (mirovni) sporazum: Legalizacija genocida u Republici Bosni i Hercegovini*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2016, 1384.

[42] HMDCDR, Fond RSK, kut. 5007, Glavni štab SVK, Odeljenje bezbjednosti, sp. br. 33-226, 28. juli 1995, Realizacija zadataka iz OA *Mač 1*.

počelo je djelovanje i pojavili su se očekivani simptomi koji su trajali šest dana. "Pružena mu je ljekarska pomoć što je vjerovatno umanjilo dužinu trajanja reakcije."[43]

Realizacija ove operacije počela je 25. maja 1995. godine kada je prvi konvoj s tri šlepera, u kojima se nalazila kontaminirana hrana, preko Ličkog Petrovog Sela ubačen u Bihać. U izvještaju Odjeljenja bezbjednosti SVK, str. pov. br. 13-104 od 1. juna 1995. godine, upućenog Upravi bezbjednosti Generalštaba VJ navedeno je:

> ***Dana 25.05.1995. godine u večernjim časovima u organizaciji obaveštajnog organa SVK i u saradnji komandanta i organa bezbednosti 15. i 21. korpusa ubačena su u Cazinsku krajinu tri šlepera prehrambene robe kontaminirane određenim sredstvima koja kroz izvesni period po unošenju u organizam izazivaju probavne smetnje i proliv. Osnovni cilj 'prodaje' takve robe jeste plansko onesposobljavanje ž/s*** (žive sile, prim. autora) ***5. K A BiH i stanovništva operativno-strategijskog značaja*** (podvukao i naglasio autor).[44]

O prolasku konvoja za Bihać i njegovom sadržaju i cilju koji se trebao postići upoznati su komandanti 15. i 21. korpusa SVK i načelnici obavještajno-bezbjedonosnog organa. Oni su imali zadatak da omoguće nesmetan prolazak preko linije razgraničenja s jedinicama 5. korpusa. U izvještaju Organa bezbjednosti 15. korpusa SVK, sp. br. 38-36 od 28. maja 1995. godine, govori se o propuštanju tri šlepera zatrovane robe. U izvještaju se navodi:

> *U cilju priprema i izvođenje ofanzive na snage 5. K. izvođene su određene pripreme i akcije zatvorenog tipa, radi čega me komandant 15. K. uključio u iste i saopštio mi sledeće (oko 23.05.1995.). (...)* ***K-dant 15. K. (puk. Ševo Stevo), potencirao je da je akcija strogo zatvorenog karaktera a da je roba zatrovana i da se mora***

[43] Isto.

[44] HMDCDR, Fond RSK, kut. 5007, Glavni štab SVK, Odeljenje bezbjednosti, str. pov. br. 13-104, 1. juni 1995, *Borić Petar, potpukovnik, Narušavanje ugleda pripadnika OB SVK.*

obezbjediti prolaz, a sve u cilju nanošenja gubitaka stanovništva i boraca 5. K. pre otpočinjanja ofanzive na isti. Zadatak sam ozbiljno shvatio i tokom dana isti realiziovao (podvukao i naglasio autor). *Međutim, umjesto dva teretna vozila došla su tri šlepera (velika) koja sam identifikovao po navedenim brojevima. (...) Od vođe puta doznajem da je za prodatu robu dobio 607.000 deviznih sredstava (DM) i ako sam vidio da je bilo i austrijskih šilinga. (...)* ***Dana 27. 05.1995. g. u Korenici po prvi put kod komandanta 15.K. upoznajem puk. Zimonju[45], a sa njim je bio već meni poznati p.puk. Krković N[46]., koji su mi potvrdili da je roba zatrovana a da je vođa puta ugovorio i drugu turu od 3-4 teretna vozila među kojima ćemo zatrovati još jedno m/v, odnosno robu-brašno u njemu. Od mene je traženo ako mogu pronaći i pomoći gde da zatrujemo brašno, što sam i prihvatio, a oni su mi dali određenu količinu otrova, koja se još kod mene nalazi*** (podvukao i naglasio autor).[47]

Koristeći izuzetno tešku situaciju, "u okolnostima kada je Cazinska krajina bez uvjetovanja i kontrole, uz spremnost na plaćanje svake moguće cijene, uzimala svaku dostupnu količinu prijeko potrebne hrane, uvjeti za ubacivanje drugog konvoja zatrovane hrane u Bihać su bili vrlo povoljni".[48]

Poslije ubacivanja prvog konvoja komandant SVK general Mile Mrkšić odobrio je ubacivanje i drugog konvoja sa zatrovanom hranom. U tom cilju komandant SVK odobrio je plan kontraobavještajnog obezbjeđenja operacije.[49] Kako je tekao proces priprema i planiranja jedan od učesnika planiranja i realizacije ove operacije navodi:

---

[45] Nikola.

[46] Milan.

[47] HMDCDR, Fond RSK, kut. 5007, Glavni štab SVK, Odeljenje bezbjednosti, str. pov. br. 13-104, 1. juni 1995, *Borić Petar, potpukovnik, Narušavanje ugleda pripadnika OB*.

[48] Raguž, 2011, 480.

[49] HMDCDR, Fond RSK, kut. 5007, Plan kontra-obavještajnog obezbjeđenja operacije *Mač 1*.

U pred fazi ili prvoj fazi trebalo je stvoriti pretpostavke za napad na Cazin osnovnim pravcem Johovica – Bugar, a potom širenjem napada na komunikaciju Raštela – Cazin ka Brekovici. Zajedno sa pukovnikom Rašetom[50] *otišao sam u Topusko i tu smo se sastali sa Zimonjom*[51] *i Krkovićem*[52]. **Zimonja nas je informisao da se priprema veliki konvoj artikala hrane za Bihać, da su artikli zatrovani, da otrov nije smrtonosan, ali da izaziva stomačne probleme visokog intenziteta čime se praktično sve jedinice eliminišu na frontu. Naglasio je da se radi o akciji o kojoj malo ljudi zna, da su angažovani najpoverljiviji ljudi i da će ubacivanje hrane u Bihać biti realizovano preko već poznatih švercera koji su te poslove odrađivali više puta** (podvukao i naglasio autor). *Završio je rečima, da bi čitavu akciju trebalo krstiti šifrom 'ZAGUŠLJIVAC' i da se ta akcija postavi u plan o propagandno-psihološkoj aktivnosti u operaciji 'Mač'.*[53]

Postupajući po naređenju, pomoćnik komandanta SVK za bezbjednost pukovnik Rade Rašeta je "uradio Plan kontraobaveštajnog obezbeđenja operacije 'MAČ-1', a ne 'zagušljivac' kako je Zimonja predložio i taj plan mu je svojim potpisom odobrio komandant GŠ SVK general Mile Mrkšić. Iz tog plana se jasno može videti da je Rašeta znao sve o planiranoj akciji, po mestu Ličko Petrovo Selo, po vremenu od 11 – 15.07.1995. godine, po licima koja će biti uključena i sve drugo značajno za izvršenje akcije".[54]

S ovom operacijom bili su upoznati general Mile Mrkšić, komandant SVK, pukovnik Rade Rašeta, načelnik Odjeljenja bezbjednosti Glavnog štaba SVK, potpukovnik Mihajlo Knežević, načelnik Odjeljenja za obavještajne poslove Glavnog štaba SVK, pukovnik Nikola Zimonja, potpukovnik Milan Krković, oficiri u obavještajno-bezbjednosnom centru

---

[50] Rade.

[51] Nikola.

[52] Milan.

[53] https://www.scribd.com/document/112601723/ *Rat u Hrvatskoj iz pera obavještajca. Prepisi dijelova ratnog dnevnika*, 222, pristupljeno 1.10.2020. godine.

[54] Isto.

VJ u Topuskom[55], Milan Martić, predsjednik RSK. "Najvjerovatnije su i najviši vojni dužnosnici u Beogradu-načelnik GŠ VJ general Branko Krga i načelnik Uprave vojne bezbjednosti GŠ VJ Aleksandar Dimitrijević znali za 'Mač-1' i dali svoj pristanak."[56] Kako je teklo ubacivanje drugog konvoja jedan od aktera navodi:

> *Nikakve kontakte sa Obaveštajnim centrom iz Topuskog više nisam imao. Na Plitvička jezera sam došao u toku dana 13.07.1995. godine. Poslepodne sam proveo u hotelu «Jezero» u različitim kontaktima, a pred veče sam otišao do depadansa hotela «Belvi» u kojem se nalazio detašman kontraobaveštajne grupe iz Knina. Tamo je bio Rašeta, a odmah iza mene su stigli Zimonja, Krković i Nišević Nenad iz Gline. Tog časa je već trebala da se završi isporuka u Bihać, ali zbog intervencije jedinice u Ličkom Petrovom Selu do toga nije došlo. Vreme za isporuku je prolongirano za jednu noć, a sva vozila su po odobrenju pukovnika Steve Ševe smeštena u krug pilane u Bjelopolju.*[57]

Planom kontraobavještajnog obezbjeđenja komandant SVK Mile Mršić planirao je postići cilj:

> *Kombinovanom primenom metoda rada OB SVK (organ bezbjednosti Srpske vojske Krajine, prim. autora) obezbediti potpunu kontraobaveštajnu i fizičku zaštitu konvoja na relaciji Glina–Ličko Petrovo Selo i ulaska u Cazinsku Krajinu* ***radi nanošenja strateškog udarca jedinicama i komandama 5.K biološkim oružjem metodom trovanja artikala široke upotrebe koji putem ilegalne trgovine isporučiti 5. K*** (podvukao i naglasio autor). *Nakon inkubacije i pojave dizenterije isto intenzivno koristiti u psihološko-propagandnom planu koje uklopiti u plan plasiranja dezinformacija i podataka u okviru operacije 'Mač'.*[58]

---

[55] Radi praćenja situacije na području Republike srpske Krajine obavještajna uprava Generalštaba VJ u Topuskom je formirala operativni centar u kojem su bili navedeni oficiri.

[56] Raguž, 2011, 472.

[57] https://www.scribd.com/document/112601723/ *Rat u Hrvatskoj iz pera obavještajca: Prepisi dijelova ratnog dnevnika*, pristupljeno 1.10.2020. godine.

[58] HMDCDR, Fond RSK, kut. 5007, Plan kontra-obavještajnog obezbjeđenja operacije "Mač-1".

Prema planu ova operacija trebala je biti realizirana od 11. do 13. jula 1995. godine. Kamioni sa zatrovanom robom trebali su ići pravcem Glina – Ličko Petrovo Selo – Japanska krivina (širi rejon sela Izačić, općina Bihać) i nakon istovara robe da se vrate istom relacijom.[59] Prema izvještaju načelnika organa bezbjednosti SVK pukovnika Rade Rašete dostavljenog predsjedniku RSK Milanu Martiću, nakon realizacije navedene operacije prehrambene i higijenske artikle "za prodaju 5. K. i ubrizgavanje u iste sredstva za onesposobljavanje žive sile vršio je ObC (Obavještajni centar, prim. autor) iz obaveštajne uprave GŠ VJ (Generalštaba Vojske Jugoslavije, prim. autor), lociran u Topuskom u kojoj akciji su učestvovali pukovnik ZIMONJA NIKOLA i potpukovnik KRKOVIĆ MILAN, uz angažovanje privatnog biznismena NIŠEVIĆ NENADA iz Gline".[60] O toku operacije dalje se navodi:

> *U Konvoju je bilo 5 šlepera sa prikolicama. Pokret je bio iz Gline dana 12.07. u 18,00 časova, a granicu u Ličkom Petrovom Selu trebalo je preći između 21,30-22,00 časova. Kako NIŠEVIĆ NENAD te večeri nije mogao stupiti u kontakt radi dogovora sa PkPo* (pomoćnik komandanta za pozadinu, prim. M.B.) *izvjesnim ŠANTIĆEM*[61]*, to je KONVOJ morao biti odgođen za naredni dan 13.07.1995. godine. (...) KONVOJ je smješten da prenoći i predani u RO* (Radna organizacija, prim. autor) *drvne industrije u Korenici, a njegov ulazak u C. Krajinu* (Cazinskoj, prim. autor) *planiran je za 13. juli 1995. godine između 22.00-23.00 časa na istom prelazu, a povratak oko 04.00 časova 14. 07. Prelazak konvoja u C. Krajinu izvršen je bez problema.*[62]

---

59 Isto.

60 HMDCDR, Fond RSK, kut. 5007, Glavni štab SVK, Odeljenje bezbjednosti, sp. br. 33-226, 28. juli 1995, Realizacija zadataka iz OA "Mač-1.

61 Ovdje se radi o Vidu Šantiću iz Bihaća, koji je u tom periodu bio dopredsjednik Vlade Okruga i preko njega je išla nabavka navedene robe. Pomoćnik komandanta za logistiku-pozadinu 5. korpusa u tom periodu bio je Bećir Sirovina.

62 HMDCDR, Fond RSK, kut. 5007, Glavni štab SVK, Odeljenje bezbjednosti, sp. br. 33-226, 28. juli 1995, Realizacija zadataka iz OA "Mač-1.

Međutim, “pri povratku vozila i vozača, kao i Miševića s devizama (oko 06.00 č.), bili su uočeni od strane jedinice koja obezbjeđuje granični prelaz. Usledila je intervencija nekoliko pijanih boraca, čak su otvorili i vatru, što je alarmiralo ostale borce, pa i mještane sela (L. P. Selo) i započinje njihovo međusobno organizovanje da bi presreli Konvoj, pretresli ga i ustanovili ko to ilegalno trguje s 5. K”.[63] Nakon višesatnog uvjeravanja i poslije intervencije komandanta 15. korpusa SVK (pukovnika Steve Ševe) konvoj je s vozačima i Nenadom Niševićem pušten oko 13 sati.[64] U navedenom izvještaju navodi se iznos novca isplaćen za isporučenu zatrovanu robu. Tako je: “Na papiru koje je Nišević vodio, pisani su hemijskom olovkom. Izvedena je specifikacija koštanja prodane robe, tako da je na jednom papiru saldo iznosio 1.237.000 DeM, a na drugom 1.000.000 DeM. Dakle, ukupna vrednost prodane robe iznosila je 2.237.000 DeM.“[65]

Prema navedenom izvještaju ukupna cijena isporučene robe prema riječima pukovnika Nikole Zimonje bila je 50.000 DM, a za drugi konvoj dobili su 1.000.000 DM – dvadeset puta više od stvarne cijene, što je bila ogromna zarada. Iz svega gore navedenog može se zaključiti da su združene srpske SRJ koristile sva raspoloživa sredstva uključujući i zabranjeno biološko oružje kako bi porazile snage 5. korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine i zauzele prostor tadašnjeg Bihaćkog okruga.

Zaključak

U agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu združene snage SRJ (Vojska Jugoslavije, Vojska Republike srpske i razne dobrovoljačke jedinice) pored konvencionalnog oružja koristile su i zabranjeno hemijsko-biološko oružje u napadima na vojne i civilne ciljeve. U pripremi i operacijama zauzimanja sigurnih zona UN-a Srebrenica i Bihać srpske

---

[63] Isto.
[64] Isto.
[65] Isto. U razgovoru autora i Vida Šantića, Vid Šantić je potvrdio da je za drugi konvoj isplaćen 1.000.000 DM (njemačkih maraka), a za prvi 607.000 DM, što ukupno iznosi 1.607.000 DM, a ne 2.237.000 DM kako je navedeno u izvještaju.

vojne i policijske snage nisu birale sredstva za realizaciju zacrtanih ciljeva. Višegodišnja opsada ovih sigurnih zona UN-a i korištenje zabranjenih sredstava prouzrokovale su teške patnje vojnika i civilnog stanovništva. Upotrebom bojnih otrova srpske vojne i policijske snage uspjele su zarobiti značajan broj muškaraca u sigurnoj zoni UN-a Srebrenica i nakon toga ih likvidirati. U napadima na područje sigurne zone UN-a Bihać Srpska vojska Krajine uz podršku i znanje najvišeg vojnog rukovodstva Vojske Jugoslavije izvela je specijalnu operaciju *Mač 1* pri čemu je koristila zabranjena biološka sredstva. Ovo je bio jedinstven slučaj upotrebe ovih sredstava na prostoru bivše Jugoslavije.

Izvori i literature

Izvori

1. Arhiv Hrvatskog memorijalno-dokumentacijskog centra domovinskog rata Zagreb, Fond RSK i Fond Glavni štab SVK.

Literatura

1. Alić, Mujo, *Upotreba bojnih otrova u Srebrenici, sigurnoj zoni Ujedinjenih nacija, jula 1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008.
2. Arnaut Haseljić, Meldijana – Subašić-Galijatović, Sabina – Hajrić-Čaušević, Alma, „Genocid nad Bošnjacima Podrinja“, u: *Srebrenica 1995–2015: Evaluacija naslijeđa i dugoročnih posljedica genocida*, Zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije održane 9-11. jula 1995. godine, Sarajevo–Tuzla–Srebrenica (Potočari), Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, 2016.
3. Begić, Mujo, *Bosanska Krupa 1992–1995: Porušeni grad*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2016.
4. Begić, Mujo, *U opsadi 1.201 dan: Sigurna zona UN-a Bihać*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2013.

5. Čekić, Smail, *Dejtonski (mirovni) sporazum: Legalizacija genocida u Republici Bosni i Hercegovini*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2016.
6. Čekić, Smail, *Genocid i istina o genocidu u Bosni i Hercegovini*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2012.
7. Marijan, Davor, *Oluja*, Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar domovinskog rata, Zagreb, 2007.
8. Orić, Naser, *Srebrenica svjedoči i optužuje: Genocid nad Bošnjacima u istočnoj Bosni (srednje Podrinje) april 1992.-septembar 1994,* Općina Srebrenica, 1995.
9. Raguž, Jakša, *Operacija Mač-1-promjer vođenja specijalnog rata Srpske vojske Krajine protiv Cazinske krajine 1995. godine*, Bošnjačka pismohrana, Svezak 10, Broj 32-33, Zagreb, 2011.
10. Sekulić, Milislav, *Knin je pao u Beogradu,* NIDDA Verlag, Bad Vilbel, 2000.

Mr. Alma Hajrić-Čaušević

Mr. Almir Grabovica

GENOCID NAD BOŠNJACIMA SREBRENICE

Sažetak: Tokom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu (1992–1995) nad Bošnjacima je izvršen najteži oblik zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava – genocid, što su potvrdili Haški tribunal za Jugoslaviju i Međunarodni sud pravde. Prema dosadašnjim saznanjima, sudskom praksom i naučnim istraživanjima, genocid sa svih svojih pet djela (član dva Konvencije o sprečavanju, kažnjavanju zločina genocida iz 1948) izvršen je na prostoru Srebrenice i oko nje. U ovom radu, vršit će se prikaz i prezentacija svih najbitnijih dešavanja, tj. hronologija izvršenja genocida od 11. jula 1995. do 22. jula 1995. godine. Važno je istaći da je ono što se u Srebrenici dogodilo u julu 1995. strateški planirano i najavljeno već od 1992. godine, a postepeno i realizovano u godinama koje su slijedile. Nažalost, ni dobijanje statusa sigurne zone UN-a 16. aprila 1993. godine nije pomoglo Bošnjacima u Srebrenici. Između 11. i 22. jula 1995. godine Oružane snage vojske i policije "Republike srpske", u sadejstvu s jedinicama iz Savezne Republike Jugoslavije i "Republike srpska Krajina", te stranim plaćenicima, a u skladu s velikosrpskom ideologijom, politikom i praksom, nakon zauzimanja i okupacije sigurne zone Ujedinjenih nacija Srebrenice, prisilno premjestile sve bošnjačke žene i djecu i na hiljade muškaraca i dječaka zarobile, zatvorile i likvidirale te zatrpale u masovne grobnice na skrovitim mjestima. U navedenom periodu desilo se najveće masovno ubistvo u Evropi nakon Drugog svjetskog rata, dok "međunarodna zajednica" nije činila ništa da zaustavi izvršenje zločina monstruoznim metodama. Smatramo kako je važno svakodnevno ukazivati na različite načine na genocid i ostale zločine izvršene u periodu 1992–1995. godine, sve u cilju kako se oni nikada i nigdje ne bi ponovili. S tim u vezi, odlučili smo se ovim radom ukazati hronološki na najvažnije činjenice izvršenja genocida nad Bošnjacima u Srebrenici i oko nje jula 1995. godine.

Ključne riječi: Republika Bosna i Hercegovina, agresija, genocid, zločini, Podrinje, enklava, sigurna zona UN-a, juli 1995.

Abstract: During the aggression against the Republic of Bosnia and Herzegovina (1992–1995), the most serious form of crime against humanity and international law was committed against Bosniaks - genocide, which was confirmed by the Hague Tribunal for Yugoslavia and the International Court of Justice. According to previous findings, court practice and scientific research, genocide in all its five acts (Article two of the Convention on the

Prevention and Punishment of the Crime of Genocide from 1948) was committed in and around Srebrenica. In this paper, we will present all the most important events, ie the chronology of the genocide from July 11, 1995 to July 22, 1995. It is important to point out that what happened in Srebrenica in July 1995 has been strategically planned and announced since 1992, and gradually realized in the years that followed. Unfortunately, gaining the status of a UN safe zone on April 16, 1993, did not help Bosniaks in Srebrenica either. Between 11 and 22 July 1995, the Republika Srpska Armed Forces and Police, in co-operation with units from the Federal Republic of Yugoslavia and the Republika Srpska Krajina, and foreign mercenaries, in accordance with Greater Serbia ideology, policy and practice, and the occupation of the United Nations safe zone of Srebrenica, forcibly relocated all Bosniak women and children and captured, imprisoned and executed thousands of men and boys and buried them in mass graves in secret places. In that period, the largest mass murder in Europe after the Second World War took place, while the "international community" did nothing to stop the commission of crimes by monstrous methods. We believe that it is important to point out the genocide and other crimes committed in the period from 1992 to 1995 in different ways on a daily basis, all with the aim that they would never and nowhere be repeated. In this regard, we decided to use this paper to point out chronologically the most important facts of the genocide of Bosniaks in and around Srebrenica in July 1995.

Keywords: Republic of Bosnia and Herzegovina, aggression, genocide, crimes, Podrinje, enclave, UN safe zone, July 1995

Uvod

Tokom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu (1992–1995) nad Bošnjacima je izvršen najteži oblik zločina, zločin genocida. To je potvrđeno nizom presuda Haškog tribunala, kao i presudom Međunarodnog suda pravde u predmetu Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore.[1] Prema rezultatima dosadašnjih naučnih istraživanja, kao i sudske prakse, genocid kroz svih svojih pet djela (član dva Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948) izvršen je na prostoru "sigurne zone"

[1] *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007. godine*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008.

UN-a Srebrenica i oko nje. Važno je, također, istaći da su akti genocida nad Bošnjacima u Srebrenici bili izraženi još od 1992. godine, a vrhunac svega dogodio se u julu 1995. godine kada su Srebrenicu zauzele srpske vojne formacije.

Najvažniji događaji u pripremi i izvršenju genocida – hronologija genocida

Naime, još u proljeće 1992. godine, Jugoslavenska narodna armija (JNA), Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije, uz potporu i pomoć oružanih formacija paradržavne tvorevine Srpske republike Bosne i Hercegovine, izvršili su brojne oblike zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava nad Bošnjacima u Srebrenici. Već 18. aprila 1992. godine, nakon okupacije, ubijeni su brojni Bošnjaci, dok je najveći broj stanovnika uspio izbjeći iz svojih stanova i kuća i povukao se u okolna brda i šume. Bošnjaci su 9. maja 1992. godine uspjeli osloboditi Srebrenicu i okolna područja, pomaknuvši linije odbrane dalje od grada.

"Skupština Srpske republike Bosne i Hercegovine", na 16. sjednici održanoj 12. maja 1992. godine, usvojila je *Šest strateških ciljeva srpskog naroda u Bosni i Hercegovini*.[2] Već početkom 1995. godine, političko i vojno rukovodstvo "Republike srpske" donosi odluku da izvrši pritisak na "sigurne zone" Ujedinjenih nacija u istočnoj Bosni, da ih učini "neodrživim", što je vodilo ka ostvarenju trećeg strateškog cilja, odnosno eliminisanje rijeke Drine kao granice među srpskim zemljama (Republika Srbija i Republika srpska)[3], kako je to definisao Radovan Karadžić.

General Ratko Mladić, komandant "Glavnog štaba Vojske Republike srpske (VRS)", 19. novembra 1992. godine potpisao je Direktivu broj 4, kojom se definiše način ostvarenja trećeg strateškog cilja: *Neprijatelju*

[2] Donia, Robert, *Iz Skupštine Republike Srpske 1991−1996. Izvodi iz izlaganja poslanika Skupštine Republike Srpske kao dokazni materijal na Međunarodnom krivičnom tibunalu u Hagu*, University press – Magistrat izdanja, Sarajevo, 2012, 52. i 54.

[3] Odluka o strateškim ciljevima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, broj 02-130/92 od 12. maja 1992. godine, u potpisu predsjednik Skupštine Momčilo Krajišnik.

nanositi što veće gubitke i prisiliti ga da sa muslimanskim stanovništvom napusti prostore Birača, Žepe i Goražda u istočnoj Bosni. Kao rezultat vojnih akcija na realizaciji Direktive broj 4, a u nastojanju da se ostvari treći strateški cilj, u zimu 1992/1993. godine desetine hiljada stanovnika etnički očišćenih muslimanskih naselja u dolini rijeke Drine nalazi utočište u enklavama Srebrenica, Žepa i Goražde.[4]

Od januara do marta 1993. godine "Vojska Republike srpske", uz podršku i učešće jedinica Vojske Jugoslavije, Specijalne jedinice za posebne namjene Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije i *Crvenih beretki* u ofanzivi su zauzele Kamenicu, Cersku i Konjević-Polje i izvršile genocid i druge oblike zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava nad bošnjačkim civilima. Bošnjaci s obližnjih područja izbjegli su u sam grad Srebrenicu, čime je broj stanovnika porastao na 50.000 do 60.000 ljudi, od čega je polovina bila u gradu.[5]

Početkom marta 1993. godine enklava Srebrenica, zajedno s okolnim selima, imala je oko 60.000 stanovnika, od kojih je oko polovice živjelo u samom gradu. Srpske snage nisu dopuštale bilo kakav dotok humanitarne pomoći. Prisilno protjerana lica stizala su u tri navrata, koji su se podudarili s napadima srpskih snaga: iz Vlasenice, Kamenice, Cerske, Konjević-Polja, Osmača, Zelenog Jadra, te drugih okolnih sela jugoistočno od Srebrenice. Pretpostavlja se da je samo iz područja Cerske u Srebrenicu stiglo između 25.000 i 30.000 ljudi. Većina protjeranih lica bili su civili (žene, djeca i starije osobe).[6]

---

[4] Direktiva operacija br. 4, Glavni štab vojske Republike Srpske upućuje Direktivu za naredna dejstva vojske Republike Srpske na ličnost komandanta, načelnika štaba, str.pov.br. 02/5-218, od 19.11.1992. godine, u potpisu general, potpukovnik Ratko Mladić.

[5] AIIZ, inv. br. 2-3110, Komanda Lpbr /Lake pješadijske brigade/ Bratunac, str. pov. br. 2-1942/24, 24. januar 1993. - GŠ VRS i K-di DK /Glavni štab Vojske Republike Srpske i Komandi Drinskog korpusa; Kreso, Muharem (ur.), *Srebrenica 1995, knjiga 1,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1998, 18-19; Čekić, Smail, Kreso, Muharem i Macić, Bećir, *Genocid u Srebrenici, "sigurnoj zoni" Ujedinjenih nacija, jula 1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2000, 39; *Samrtno srebreničko ljeto '95*, "Udruženje građana "Žene Srebrenice", Tuzla, 1998, 12, 221-222. i 312-315.

[6] Kreso, Muharem (ur.), *Srebrenica 1995, knjiga 2*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1998, 23-24.

Već 6. marta 1993. godine general Philippe Morillon na čelu svojih trupa umarširao je u Cersku, koja je od maja 1992. godine bila pod potpunom opsadom. Na licu mjesta uvjerio se u počinjeni zločin genocida nad bošnjačkim civilima. I tada, umjesto da zaustavi osvajačke napade srpskih snaga i zaštiti bošnjačke civile Kamenice, Cerske i Konjević-Polja i da osudi genocid, on je usmjerio kretanje civilnog stanovništva u pravcu Srebrenice.[7]

I pored značajnog teritorijalnog proširenja u istočnoj Bosni, enklava je sve vrijeme bila izolovana i stalno napadana. Suočeni s humanitarnom katastrofom u srebreničkoj enklavi, u kojoj je utočište našlo oko 40.000 izbjeglica, Vijeće sigurnosti Ujedinjenih nacija 16. aprila 1993. godine usvojilo je Rezoluciju 819, kojom Srebrenicu proglašava prvom "sigurnom zonom" u Bosni i Hercegovini.[8] Međutim, ni dobijanje statusa "sigurne zone" UN-a nije pomoglo Bošnjacima u Srebrenici. Tom Rezolucijom određeno je da *sve strane i ostali postupaju prema Srebrenici i njenoj okolini kao prema sigurnoj zoni, koja mora biti pošteđena svakog oružanog napada ili bilo kojeg neprijateljskog čina*.

I pored toga, stanje u Srebrenici iz dana u dan drastično je pogoršavano. Rijetko i u manjim količinama UNHCR je dovozio hranu (glavni logistički centar UNHCR-a bio je u Beogradu, a kontrolu prolaza i davanja odobrenja za kretanje vršila je "Vojska Republike srpske"). Srpske snage i tokom 1993. godine nastavile su s napadima i napredovanjem prema Srebrenici, vršeći brojne zločine nad civilnim bošnjačkim stanovništvom. Tako je, naprimjer, prilikom granatiranja samog grada Srebrenice 12. aprila 1993. godine, na školskom igralištu ubijeno preko 70 i ranjeno preko 100 civila.[9]

---

[7] ICTY, 7D13-0003-0007, Komanda UNPROFOR-a u Sarajevu, 070320A, mart 1993. - Komandi u Kiseljaku, PREDMET: Izvještaj - posjeta generala Morillona Cerskoj - 5/6. mart 1993; Čekić, Smail, *Genocid i istina o genocidu u Bosni i Hercegovini*, Univerzitet u Sarajevu/Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2012, 80; Kreso, Muharem (ur.), *Srebrenica 1995, knjiga 2*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1998, 17; Komanda Drinskog korpusa, str. pov. br. 01/5-231, 9. mart 1993 - Glavnom Štabu Vojske RS, Redovni borbeni izvještaj; Isto, Komanda Brigade Bratunac, str. pov. br. 305/93, 14. februar 1993 - Komandi Drinskog korpusa.

[8] UN Rezolucija 819 (1993), usvojena od strane Vijeća sigurnosti UN-a na 3199. sjednici od 16. aprila 1993. godine.

[9] *Oslobođenje*, 14. april 1993, 3; Kreso, Muharem (ur.), *Srebrenica 1995, knjiga 2*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo,

Tokom 1994. godine srpske su snage, također, kontinuirano provocirale i neselektivno djelovale iz pješadijskog naoružanja i minobacača, upadale u "sigurnu zonu", hapsile, odvodile i ubijale Bošnjake - civile.[10]

Već 8. marta 1995. godine predsjednik Republike srpske Radovan Karadžić potpisuje Direktivu broj 7, kojom "Vojsci Republike srpske" nalaže "stvaranje uslova totalne nesigurnosti, nepodnošljivosti i besperspektivnosti daljeg opstanka i života mještana u Srebrenici i Žepi".[11]

Nakon što je rukovodstvo "Republike srpske" izvršilo političke i vojne pripreme, 31. maja 1995. godine pokrenut je opći napad na Srebrenicu. Drinski korpus "Vojske Republike srpske", radi zauzimanja Zelenog Jadra, ključnog raskršća na jugu enklave i od strateškog značaja za buduće operacije, pokrenuo je operaciju *Jadar '95*. Sljedećeg dana nakon pokretanja navedene operacije, srpske jedinice ušle su u "sigurnu zonu" i iz zasjede ubile nekoliko civila. U toj su operaciji jedinice "Vojske Republike srpske" natjerale vojnike Holandskog bataljona UN-a da napuste osmatračnicu "Echo", južno od Srebrenice, što je dovelo do zauzimanja Zelenog Jadra.[12]

1998, 25; Mašić, Nijaz, *Istina o Bratuncu: agresija, genocid, oslobodilačka borba 1992.-1995*, Tuzla, 1996, 131, 162, 177, 180, 194, 196, 201, 203 i 222; Šabić, Velid, *Genocid u srednjem Podrinju 1992.-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008, 73-74; *Samrtno srebreničko ljeto '95*, "Udruženje građana "Žene Srebrenice", Tuzla, 1998, 150-151, 225-226. i 236.

[10] *Report Based on the Debriefing on Srebrenica*, Rapporteur: O. van der Wind, brigadni general (u daljem tekstu: *Report on Srebrenica...*), Assen, 4. oktobar 1995, paragraf 2.38; Nuhanović, Hasan, *POD ZASTAVOM UN-a (međunarodna zajednica i zločin u Srebrenici)*, Bošnjačka zajednica kulture *Preporod*, Sarajevo, 2005, 78. Tako su srpske snage "na samom početku raspoređivanja Holbata 1" "iskoristile situaciju da poubijaju ljude koji su komunicirali između dvije enklave" (Isto, 80).

[11] Direktiva br. 7 za naredna dejstva, Vrlo hitno, str.pov.br. 03/4-434 od 17.03.1995. godine, Glavni štab Vojske Republike Srpske upućuje Komandi 1.KK, u potpisu potpukovnik Manojlo Milovanović.

[12] AIIZ, inv. br. 4-241, Armija Republike Bosne i Hercegovine, Komanda 2. korpusa, Komanda 28. d. KoV, str. pov.br. 01-24/95, Tuzla, 24. juli 1995 – Komandi 2. korpusa, Tuzla; Do 5. juna 1995. godine ostvareni su početni ciljevi Operacije "Jadar '95", nakon čega je Drinski korpus prekinuo ofanzivna djelovanja uz komunikaciju Zeleni Jadar.

Drugog jula 1995. godine general Živanović izdaje dva naređenja: “Pripremno naređenje za predstojeća dejstva prema enklavama“ i “ZAPOVEST za aktivna borbena dejstva”. Također je, uporedo s tim naređenjima, iznio plan napada na Srebrenicu i utvrdio cilj djelovanja.[13] Manje vojne operacije Drinskog korpusa u maju i junu 1995. godine pripremile su teren, a 6. jula 1995. godine komandant Drinskog korpusa VRS izdaje naređenje za operaciju *Krivaja ’95*[14] što je bilo kodno ime za opći i konačni napad na Srebrenicu.

Mladićeve snage 10. jula 1995. godine došle su nadomak Srebrenice i više ih ništa nije sprečavalo za ulazak u nebranjenu “sigurnu zonu”.[15] Jedanaestog jula 1995. godine Glavni štab Vojske Republike srpske na čelu s generalmajorom Radivojem Miletićem upućuje redovni borbeni izvještaj o stanju na ratištu u zoni Drinskog korpusa predsjedniku Republike srpske i ostalim komandama u kojem, između ostalog, stoji da u enklavi Srebrenica neprijatelj pruža žilav otpor jedinicama VRS-a, jedinice korpusa u punoj su borbenoj gotovosti i da je dio snaga angažovan

[13] AIIZ, inv.br. 2-4102, Zapovest za aktivna b/d op.br. 1, “Krivaja – 95“, str.pov.br. 04/156-2, od 2.7.1995. godine, u potpisu generalmajor Milenko Živanović (U naredbi je naglasio: “Iznenadnim napadom potpuno razdvojiti i suziti enklave Srebrenica i Žepa, popraviti taktički položaj snaga u dubini zone i stvoriti uslove za eliminisanje enklava.”)

[14] Vanredni borbeni izvještaj IKM Drinskog korpusa “Pribićevac“ GŠ VRS i Komandi DK, str.pov.br. 08/95, od 9.7.1995. godine, u potpisu general-major Radislav Krstić; Izvođenje borbenih djelovanja oko Srebrenice, GŠ VRS hitno upućuje Predsjedniku RS, IKM i Komandi Drinskog korpusa, str.pov.br. 12/46-501/95, od 9.7.1995. godine, u potpisu general-major Zdravko Tolimir; ICTY, Tužilac protiv Momira Nikolića, Predmet br. IT-02-60-PT*, Presuda o kazni*, 2. decembar 2003, paragraf 106; Kreso, Muharem (ur.), *Srebrenica 1995, knjiga 2*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1998, 705; “Genocidna (vojna) *Operacija* “*Krivaja 95*” sastojala se od četiri faze: zauzimanje i okupacija sigurne zone Ujedinjenih nacija Srebrenice; zločini u Potočarima i prisilno premještanje žena, djece i staraca; zarobljavanje, zatvaranje i likvidacija muškaraca i dječaka i prikrivanje zločina genocida.“

[15] Naređenje za posjedanje linije odbrane i popravljanje taktičkog položaja usljed novonastale situacije oko enklave Srebrenica, GŠ VRS vrlo hitno upućuje Komandi DK i 65. zmtp, str.pov.br. 03/4-1807, od 10.7.1995. godine, u potpisu general-pukovnik Ratko Mladić; Naređenje MUP-a RS svim štabovima komandama policijskih snaga, CJB Sarajevo kao i kampu za obuku policije Jahorina, str.pov.br. 64/95, od 10.7.1995. godine, u potpisu komandant štaba Tomislav Kovač.

u ofanzivnim djelovanjima oko enklave Srebrenica te su u toku dana snage ušle u grad.[16] Uspaničeno stanovništvo enklave, uglavnom žene, djeca i stariji, krenuli su da traže zaštitu u bazi Holandskog bataljona UN-a u Potočarima. Oko 15.000 muškaraca, vojnika i civila, počeli su se okupljati u selima Šušnjari i Jaglići. Umorni, iscrpljeni i u panici, formiraju kolonu u namjeri da se probiju do Tuzle, na slobodnu teritoriju pod kontrolom Armije Republike Bosne i Hercegovine. Srpska artiljerija i 11. jula 1995. godine intenzivno je granatirala gradsku zonu Srebrenice. Čak su granate padale i u blizini Holandskog kampa u Srebrenici.

U popodnevnim satima 11. jula 1995. godine general Ratko Mladić trijumfalno ulazi u sablasno praznu Srebrenicu i pred kamerama najavljuje "osvetu Turcima".[17] Te iste večeri u hotelu "Fontana" u Bratuncu general Mladić iskaljuje gnjev na komandantu Holandskog bataljona UN-a pukovniku Thomu Karremansu. Kasnije te večeri, Karremans se vraća u hotel "Fontana" s Nesibom Mandžićem (nevoljnim predstavnikom 25.000 izbjeglica u Potočarima). Nesibu Mandžiću i izbjeglicama Ratko Mladić nudi da izaberu hoće li "opstati ili nestati". Predstavnici izbjeglica iz Potočara Ćamila Omanović, Ibro Nuhanović i Nesib Mandžić na novom sastanku održanom u hotelu "Fontana" 12. jula 1995. godine suočeni su s istom Mladićevom ponudom –"opstati ili nestati".[18]

---

[16] Redovni borbeni izvještaj - Stanje na ratištu, Glavni štab Vojske Republike Srpske predsjedniku Republike Srpske, str.pov.br. 03/3-192, od 11.7.1995. godine.

[17] Komanda 1. zvorničke pbr, str.pov.br. 06/214, 11. juli 1995 - Komandi Drinskog korpusa, Redovni borbeni izvještaj; Isto, Dnevnik..., 11. juli 1995; Isto, Komanda 1. br. lpbr, str.pov.br. 03/253-102, od 11. juli 1995 - Komandi Drinskog korpusa, Redovni borbeni izvještaj; Isto, MUP Republike Srpske, RDB - Sarajevo, broj: 05-1989/95, 12. juli 1995. – Zamjeniku ministra unutrašnjih poslova Republike Srpske i drugima; Isto, Republika Srpska, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Centar javne bezbjednosti, Zvornik, broj: 193/95, 12. juli 1995, Bilten dnevnih događaja Centra javne bezbjednosti Zvornik za dan 11/12. juli 1995; Na trgu u Srebrenici general Ratko Mladić je, pored ostalog, izjavio: "Evo nas 11. jula 1995. godine u srpskoj Srebrenici. Uoči još jednog praznika srpskog poklanjamo srpskom narodu ovaj grad. Napokon je došao trenutak da se poslije bune protiv dahija Turcima osvetimo na ovom prostoru." Radovan Karadžić je lično naredio da se u Srebrenici, pored srpske, postavi i grčka zastava, čiji su pripadnici (tj. Grci), pored ostalih, učestvovali u napadu i zauzimanju Srebrenice i vršenju brojnih oblika zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava nad Bošnjacima u Srebrenici, uključujući i zločin genocida.

[18] Kreso, Muharem (ur.), *Srebrenica 1995, knjiga 2*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1998, 676 – 677. (Na drugom sastanku, održanom istog dana u 23 sata u istom hotelu, pukovnik Karemans obavijestio

Oko podneva 12. jula 1995. godine u Potočare stižu prvi autobusi i kamioni za transport izbjeglica na teritoriju pod kontrolom Armije Republike Bosne i Hercegovine. U vozila, međutim, mogu ući samo žene, djeca i starci, dok se muškarci vojnog uzrasta odvode u takozvanu Bijelu kuću, prekoputa baze UN-a.[19] Prije ulaska u kuću prinuđeni su odbaciti lične stvari i dokumenta. Pripadnici UNPROFOR-a prate prvi konvoj s izbjeglicama do linije razgraničenja, ali im srpske snage oduzimaju vozila, oružje i opremu. Komanda Holandskog bataljona UN-a odustaje od daljnjeg praćenja konvoja, a general Ratko Mladić istog dana dolazi među izbjeglice u Potočarima. Uvjerava ih da im se neće ništa loše dogoditi i da će oni koji žele biti evakuisani, a roditelje opominje da paze da im se djeca ne izgube.

---

je generala Mladića i ostale prisutne (oficire Glavnog Štaba VRS i predstavnika izbjeglih civila Nesiba Mandžića) o okupljenoj masi naroda i humanitarnoj krizi koja prijeti izbjeglim u Potočarima. Tom prilikom general Mladić je rekao da Bošnjaci treba sami da odluče hoće li ostati u enklavi ili žele otići (i kamo), a da će provjeriti da li se među "vojno sposobnim" muškarcima u Potočarima nalaze ratni zločinci. Izričito je zahtijevao da pripadnici 28. divizije Armije Republike Bosne i Hercegovine iz enklave Srebrenica polože oružje. Oficiri Holandskog bataljona, ne znajući u tim momentima gdje se nalaze ove snage, o tome su obavijestili generala Mladića na trećem sastanku, održanom 12. jula 1995. godine u 10 sati u navedenom hotelu u Bratuncu, uz konstataciju da nisu uspjeli stupiti u kontakt s pripadnicima 28. divizije Armije Republike Bosne i Hercegovine. Na ovom, trećem sastanku bila su prisutna i tri predstavnika izbjeglih (Nesib Mandžić, Ćamila Osmanović i Ibrahim Nuhanović). I pored datog obavještenja i istovjetnog objašnjenja predstavnika izbjeglih (da ne znaju gdje se nalazi 28. divizija i da s njenim pripadnicima nisu stupili u kontakt), general Mladić ponovio je svoj zahtjev za razoružanje uz obećanje da će obezbijediti prevoz svih civila iz enklave Srebrenica, s tim da će prethodno izdvojiti muškarce od 17 do 70 godina radi provjere njihovog eventualnog učešća u ranijim ratnim zločinima).

[19] ICTY, Presuda Krstić, paragrafi 53-56, 157-158 i 160; Republika Srpska, Obavještajno-bezbjedonosna služba, Banja Luka, broj: 10-01-155/04, 13. maj 2004 - Komisiji za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995; ICTY, Tužilac protiv Momira Nikolića, *Presuda o kazni*, 2. decembar 2003, paragrafi 109 i 177; ICTY, Izjava Miroslava Deronjića, 19. novembar 2003, paragrafi 198 i 213; Republika Srpska, Obavještajno-bezbjednosna služba Banja Luka, str. Pov. broj: 10-01-155/04 od 13. maj 2004 - Komisiji za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10.-19. jula 1995., predsjedniku Komisije, lično, *Raspoloživa saznanja vezano za događaje u Srebrenici jula 1995. godine*.

U toku 12. i 13. jula 1995. godine "Vojska Republike srpske" organizovano i planski vršila je prisilno premještanje žena, djece i staraca iz Potočara prema Kladnju. Kako je prolazio 12. juli 1995. godine, tako su teški fizički uslovi postajali još teži zbog aktivne kampanje terora, prijetnji, vrijeđanja, zastrašivanja, zlostavljanja, pljačkanja, teških premlaćivanja, silovanja, spaljivanja kuća, ubistava, klanja i drugih zločina koji su povećavali strah i paniku među stanovništvom. Agresor je u Potočarima pred očima i u prisustvu komandanta Holandskog bataljona UN-a i njegovih oficira i vojnika, a "pod direktnim nadzorom generala Mladića", odvajao civile po spolu i starosnoj dobi. "Mnogi su pogubljeni po kratkom postupku po poljima i potocima oko Baze. Djeca su klana naočigled majki (...) žene su silovane i ubijane."[20]

I narednog dana, 13. jula 1995. godine, nastavlja se prisilna deportacija žena i djece iz Potočara, u konvojima bez pratnje UN-a. Kolona koja se probija kroz šume izložena je neprestanoj paljbi iz artiljerije i protivavionskih topova. Srpske snage organizuju zasjede na trasi kojom prolazi kolona. Prerušeni opremom otetom od snaga UN-a, srpski vojnici pozivaju ljude iz kolone na predaju. Oni koji su se predali bili su zarobljeni i okupljeni na livadi kod sela Sandići i na fudbalskom igralištu u Novoj Kasabi. Oko 1.000 zarobljenika s livade u Sandićima i drugih mjesta okupljanja prebačeno je u skladište poljoprivredne zadruge u Kravici, gdje u popodnevnim satima 13. jula 1995. godine počinju likvidacije i masakr, a koji se nastavlja do jutra sljedećeg dana.[21] Oko 4.000 zarobljenika prebačeno

---

[20] ICTY, Predmet broj: IT-95-18-I, Tužilac protiv Radovana Karadžića i Ratka Mladića, *Optužnica*, 14. novembar 1995; Kreso, Muharem (ur.), *Srebrenica 1995, knjiga 1*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1998, 436-464; Kreso, Muharem (ur.), *Srebrenica 1995, knjiga 2*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1998, 206-207 i 532-537; ICTY, Predmet broj: IT-95-18-I, Tužilac protiv Radovana Karadžića i Ratka Mladića, *Odluka Sudskog vijeća*, 16. novembar 1995. godine.

[21] ICTY, Tužilac protiv Dragana Obrenovića, *Presuda o kazni*, 10. decembar 2003, paragraf 72; O masovnom zarobljavanju Bošnjaka 13. jula 1995. godine svjedoče i preživjeli, među kojima i jedan dječak, koji je u julu 1995. godine napunio 17 godina: "Dana 13. jula 1995. čule su se objave preko megafona da će sa njima, ako se predaju bosanskim Srbima, postupati u skladu sa Ženevskim konvencijama. Ljudi su odlučili da se snagama bosanskih Srba predaju na dijelu ceste Bratunac – Konjević-Polje, kod Sandića. U jednom trenutku, kasno popodne 13. jula 1995, muškarci, kojih je tada

je u Bratunac i smješteno u zgradu osnovne škole, hangar, fudbalsko igralište i druge objekte. Oni za koje nije bilo mjesta u improvizovanim zatočeničkim centrima proveli su noć u autobusima parkiranim u centru Bratunca. Oko 12 sati 13. jula 1995. godine jedinice Holandskog bataljona UN-a počele su istjerivati i civile iz baze UN-a. Potpuna evakuacija izbjeglih civila iz Potočara završena je 13. jula 1995. godine do 20 sati. Tražeći spas prema slobodnoj teritoriji, Bošnjaci su se, bez obzira na put koji su izabrali, morali suočiti s deportacijama, strijeljanjima po kratkom postupku ili masovnim pogubljenjima, mučenjima, silovanjima i raznim drugim oblicima zločina. Uslovi su bili veoma loši, a konvoj nije bio dobro organizovan. Nije bilo dovoljno hrane i vode tako da su ljudi ubrzo izgladnjeli. Konvoj je konstantno nailazio na zasjede i mnogi ljudi su nestali, ranjeni ili ubijeni. Raspoloživi podaci potvrđuju kako su ljude iz šume mamili srpski vojnici prerušeni kao plave kacige, te s opremom, uniformama i vozilima UN-a.

Četrnaestog jula 1995. godine, nakon noći provedene u zatočeničkim objektima u Bratuncu i autobusima parkiranim u centru grada, hiljade bošnjačkih zatočenika prebacuje se na više lokacija na području općine Zvornik. Oko 1.000 zarobljenika, privremeno zatočenih u školi u Orahovcu, pogubljeno je na obližnjoj livadi pored željezničke pruge. Približno 1.000 zarobljenika, zatvorenih u osnovnoj školi u Petkovcima, u noći 14. jula 1995. godine strijeljano je na brani obližnjeg akumulacionog jezera.[22]

---

bilo oko dvije hiljade, okupljeni su na jednoj poljani i rečeno im je da će biti odvezeni u hangare u Bratuncu, gdje **će provesti noć, da bi narednog dana bili razmijenjeni. Nisu dobili ni hranu, ni vodu,** a tokom večeri stigli su veliki kamioni, u koje je trebalo da se zatočenici ukrcaju. Po procjeni svjedoka O, u svakom kamionu je bilo oko 100 do 200 ljudi. Kamioni su bili pretrpani, unutra je bilo zagušljivo i vruće, a svi su bili veoma žedni. Kasnije te večeri, kamioni su stigli u Bratunac, a ljudi su bili primorani da noć provedu u natrpanim kamionima."

[22] ICTY, Presuda Krstić, paragrafi 226-232; ICTY, Predmet br. IT-02-60-T, Izjava o činjenicama kako ih je naveo Dragan Obrenović, 16652; ICTY, Predmet br. IT-02-60-PT, Tužilac protiv Vidoja Blagojevića, Dragana Obrenovića, Dragana Jokića i Momira Nikolića, paragraf 46.7; ICTY, Predmet br. IT-02-57-I, Tužilac protiv Vujadina Popovića, 26. mart 2002, paragrafi 32.7-32.8; ICTY, Predmet br. IT-05-86-I, Tužilac protiv Vinka Pandurevića i Milorada Tribića, paragraf 24.6, 10. februar 2005; ICTY, Tužilac protiv Dragana Obrenovića, *Presuda o kazni*, 10. decembar 2003, paragraf

Također, 15/16. jula najmanje 500 zarobljenika privremeno zatočenih u osnovnoj školi u Ročeviću izvedeno je na gubilište u šljunkari Kozluk, na obali rijeke Drine i niko od njih nije preživio strijeljanje.[23] Od deset sati ujutro do otprilike četiri popodne, između 1.000 i 1.200 zarobljenika iz osnovne škole u selu Pilica prebačeno je u grupama na Vojnu ekonomiju Branjevo i tu, po kratkom postupku, strijeljano. U Domu kulture u centru sela Pilica zatvoreno je i pogubljeno najmanje 500 zarobljenika i niko nije preživio masakr.[24]

Jedinice Drinskog korpusa, posebno 1. bratunačka i 1. milićka brigada, te Samostalni bataljon Skelani, besprijekorno su izvršavali postavljene zadatke na zarobljavanju i likvidaciji Bošnjaka. Za "**čišćenje**" i "pretres terena" od 15. jula 1995. godine posebno je bio zadužen komandant Bratunačke brigade Vidoje Blagojević.

Bošnjaci iz UN-ove baze i kolone po utvrđenom planu zarobljeni su, odvođeni i ubijani na ranije utvrđenim lokacijama. Masovne egzekucije Bošnjaka vršene su u: Potočarima, Hajdučkom groblju, Kameničkom brdu, Jadru, Cerskoj dolini, skladištu u Kravici, Sandićima, Novoj Kasabi, Tišću, Orahovcu, Brani kod Petkovaca, Vojnoj ekonomiji Branjevo, Domu kulture u Pilicama, Kozluku i drugim mjestima. Nakon masovnih likvidacija, srpski agresor formirao je *masovne grobnice*.

Izvršioci zločina raskomadana tijela žrtava genocida po nekoliko puta premještali su s jednog na drugo mjesto i time žrtve ponovo masakrirali, što je dodatno otežavalo kasniju identifikaciju žrtava genocida i nanosilo bol i tugu preživjelim članovima porodica. Na monstruoznost

---

73; Komisija Vlade Republike Srpske, 16-17; ICTY, Predmet br. IT-02-60-PT, Izjava o činjenicama kako ih je naveo Dragan Obrenović, „U Petkovcima su likvidaciju vršili pripadnici 'Vojske Republike Srpske' iz sastava 10. diverzantskog odreda iz Vlasenice. Kamioni 6. bataljona Zvorničke brigade korišteni su za transport leševa iz škole u Petkovcima do Brane, gdje su ukopani u masovnoj grobnici."

[23] ICTY, Presuda pred Pretresnim vijećem Radislav Krstić, Predmet br. IT-98-33-T od 2. augusta 2001, paragrafi 249-253; ICTY, Predmet br. IT-02-60-PT, Tužilac protiv Vidoja Blagojevića, Dragana Obrenovića, Dragana Jokića i Momira Nikolića, paragraf 46.12; ICTY, Predmet br. IT-02-57-I, Tužilac protiv Vujadina Popovića, 26. mart 2002, paragraf 32.1; *Izvještaj o Srebrenici…*, paragraf 368.

[24] ICTY, Presuda pred Žalbenim vijećem Radislav Krstić, Predmet br. IT-98-33-A od 19. aprila 2004, paragrafi 220-253.

zločina posebno ukazuje činjenica da su tijela pojedinih žrtava genocida pronalažena u nekoliko različitih masovnih grobnica sekundarnog tipa, međusobno udaljene desetinama kilometara jedne od druge. Masovne grobnice bošnjačkih žrtava genocida “sigurne zone“ Ujedinjenih nacija Srebrenica ključni su indikator izvršenog genocida i nesporni i neoborivi materijalni dokazi njegovog izvršenja. Njihova najneposrednija povezanost s izvršenim zločinom genocida neviđena je u historiji svijeta. Masovne grobnice, teškoće i problemi njihovog otkrivanja ukazuju, pored ostalog, na planiranje, organizovanje i izvršenje zločina, kao bitne komponente strategije genocida, što se u kontinuitetu i dosljedno čini s prikrivanjem dokaza zločina. Najveća otkrivena masovna grobnica do 31. decembra 2009. godine je na lokalitetu Kamenica u općini Zvornik.[25]

Raskomadani dijelovi tijela očigledan su dokaz premještanja tijela iz jedne u drugu grobnicu i svjedočanstvo o prikrivanju zločina, što je zločin po sebi. Dijelovi tijela pronađeni su u dvije, tri, pa čak i četiri različite grobnice, međusobno udaljene i do 30 kilometara jedna od druge. Česta pojava premještanja primarnih grobnica imala je za cilj da izvršeni genocid predstavi kao genocid bez žrtava. To govori da je riječ o organizovanom, planskom, sistematskom i ciljnom zločinu. Radi se o *zajedničkom zločinačkom poduhvatu*, u koji su uključene političke, vojne, policijske i civilne strukture srpskog agresora (Savezna Republika Jugoslavija - Srbija i Crna Gora) i njegovih kolaboracionista (tvorevina Republika srpska).

Cilj agresora i zločinaca bio je stvaranje etnički čistog srpskog prostora, tj. proširenja srpskog *životnog prostora*. Proširenje tog *životnog prostora* u ovom slučaju bilo je, u skladu sa srpskom fašističkom ideologijom i politikom, moguće samo eksterminacijom domicilnog bošnjačkog stanovništva, koje je na većem dijelu okupirane teritorije bilo većinsko.[26]

---

[25] Čekić, Smail, Arnaut Haseljić, Meldijana i Macić, Bećir, *Masovne grobnice u Bosni i Hercegovini: Sigurna zona Ujedinjenih nacija Srebrenica*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2010, 594-598.

[26] Čekić, Smail, *Genocid i istina o genocidu u Bosni i Hercegovini*, Univerzitet u Sarajevu/Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2012, 489.

Između 11. i 22. jula 1995. godine vojska i policija "Republike srpske", u sadejstvu s jedinicama iz Savezne Republike Jugoslavije i "Republike srpska Krajina", te brojnih stranih plaćenika, a u skladu s velikosrpskom ideologijom, politikom i praksom, nakon zauzimanja i okupacije "sigurne zone" Ujedinjenih nacija Srebrenica, prisilno su premjestile sve bošnjačke žene i djecu, na hiljade muškaraca i dječaka zarobile, zatvorile i likvidirale te zatrpale u masovne grobnice na skrovitim mjestima. U navedenom periodu desilo se najveće masovno ubistvo u Evropi nakon Drugog svjetskog rata, dok međunarodna zajednica nije činila ništa da zaustavi izvršenje genocida naočigled cijelog svijeta. Snimak surovog zlostavljanja zarobljenika i njihove egzekucije rafalima u leđa deset godina kružio je među zločinačkom formacijom *Škorpioni* i njihovim pristalicama u Republici Srbiji kao "kućni video", da bi konačno došao u ruke Tužilaštva Haškog tribunala koje ga je u junu 2005. godine prikazalo na suđenju Slobodanu Miloševiću.

Zaključak

U julu 1995. godine Bošnjaci s područja "sigurne zone" UN-a Srebrenica monstruozno su i krvoločno ubijani na raznim mjestima. Žrtve su bile s teritorije četrnaest općina Republike Bosne i Hercegovine: Srebrenica, Bratunac, Zvornik, Vlasenica, Šekovići, Kalesija, Živinice, Kladanj, Olovo, Bijeljina, Han-Pijesak, Rogatica, Višegrad i Trnovo. Utvrđen je broj od preko 25.000 učesnika, koji su po raznim osnovama i na različite načine učestvovali u izvršenju genocida nad Bošnjacima u Srebrenici u julu 1995. godine. U genocidu nad Bošnjacima u Srebrenici ubijeno je preko 8.000 ljudi, od čega 694 djece.[27] Važno je, stoga, svakodnevno ukazivati na različite načine, na genocid i ostale počinjene zločine protiv čovječnosti i međunarodnog prava izvršene u periodu 1992–1995. godine, a sve u cilju kako se oni nikada i nigdje ne bi ponovili.

---

[27] Džananović, Muamer, „Dijete i porodica u genocidu - S posebnim osvrtom na genocid nad Bošnjacima u i oko Srebrenice jula 1995. godine", u: *Monumenta Srebrenica* br. 9, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla-Srebrenica, 2020, 120.

Literatura i izvori

1. Čekić, Smail – Arnaut Haseljić, Meldijana – Macić, Bećir, *Masovne grobnice u Bosni i Hercegovini: Sigurna zona Ujedinjenih nacija srebrenica*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2010.
2. Čekić, Smail, *Genocid i istina o genocidu u Bosni i Hercegovini*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2012.
3. Čekić, Smail – Kreso, Muharem – Macić, Bećir, *Genocid u Srebrenici, "sigurnoj zoni" Ujedinjenih nacija, jula 1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2000.
4. Donia, Robert, *Iz Skupštine Republike Srpske 1991–1996. Izvodi iz izlaganja poslanika Skupštine Republike Srpske kao dokazni materijal na Međunarodnom krivičnom tibunalu u Hagu*, University press – Magistrat izdanja, Sarajevo, 2012.
5. Džananović, Muamer, „Dijete i porodica u genocidu - S posebnim osvrtom na genocid nad Bošnjacima u i oko Srebrenice jula 1995. godine", u: *Monumenta Srebrenica* br. 9, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla-Srebrenica, 2020.
6. Kreso, Muharem (ur.) *Srebrenica 1995, knjiga 1*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1998.
7. Kreso, Muharem (ur.), *Srebrenica 1995, knjiga 2*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1998.
8. Mašić, Nijaz, *Istina o Bratuncu: agresija, genocid, oslobodilačka borba 1992.-1995*, Tuzla, 1996.
9. Nuhanović, Hasan, *POD ZASTAVOM UN-a: Međunarodna zajednica i zločin u Srebrenici*, Bošnjačka zajednica kulture "Preporod", Sarajevo, 2005.
10. Šabić, Velid, *Genocid u Srednjem Podrinju 1992.-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008.
11. Udruženje građana "Žene Srebrenice", *Samrtno srebreničko ljeto '95*, Tuzla, 1998.
12. UN Rezolucija 819 (1993), usvojena od strane Savjeta bezbjednosti UN-a na 3199. sjednici od 16. aprila 1993. godine.

Presude

13. *Presuda Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore, 26. februar 2007. godine*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008.
14. ICTY, predmet br. IT-02-60/1-S, Tužilac protiv Momira Nikolića, Presuda o kazni, 2. decembar 2003.
15. ICTY, Predmet br. IT-02-60-PT, Izjava o činjenicama i prihvatanje krivice Momira Nikolića, 6. maj 2003.
16. ICTY, Predmet Miroslav Deronjić, br. IT-02-61, izjava od 19. novembra 2003;
17. ICTY, Predmet br. IT-02-61/S, Tužilac protiv Miroslava Deronjića, Presuda o kazni, 30. mart 2004;
18. ICTY, Predmet br. IT-98-33-T, Tužilac protiv Radislava Krstića, Presuda, 2. august 2001.
19. ICTY, Presuda pred Žalbenim vijećem Radislav Krstić, Predmet br. IT-98-33-A od 19. aprila 2004.
20. ICTY, Predmet br. IT-95-18-I, The Prosecutor v. Radovan Karadžić, Ratko Mladić, Review of the Indictment, *decision of 16 november 1995*.
21. ICTY, IT-95-18-I, Tužilac protiv Radovana Karadžića i Ratka Mladića, Optužnica, 14. novembar 1995.
22. ICTY, Predmet br. IT-02-60/2-S, Tužilac protiv Dragana Obrenovića, Presuda o kazni, 10. decembar 2003.
23. ICTY, Predmet br. IT-02-60-PT, Izjava o činjenicama kako ih je naveo Dragan Obrenović.
24. ICTY, Predmet br. IT-02-60-PT, Tužilac protiv Vidoja Blagojevića, Dragana Obrenovića, Dragana Jokića i Momira Nikolića.
25. ICTY, Predmet br. IT-02-60-PT, Pred Pretresnim vijećem I, Tužilac protiv Vidoja Blagojevića, Dragana Obrenovića, Dragana Jokića i Momira Nikolića, izmijenjena i spojena Optužnica, 27. maj 2002.
26. ICTY, Predmet br. IT-02-57-I, Tužilac protiv Vujadina Popovića, Optužnica, 26. mart 2002.
27. ICTY, Predmet br. IT-05-86-I, Tužilac protiv Vinka Pandurevića i Milorada Tribića, 10. februar 2005.

Dokumenti

28. Odluka o strateškim ciljevima srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, broj 02-130/92 od 12. maja 1992. godine, u potpisu predsjednik Skupštine mr. Momčilo Krajišnik.

29. Direktiva operacija br. 4, Glavni štab Vojske Republike Srpske upućuje Direktivu za naredna dejstva vojske Republike Srpske na ličnost komandanta, načelnika štaba, str.pov.br. 02/5-218, od 19.11.1992. godine, u potpisu general, potpukovnik Ratko Mladić.
30. AIIZ, inv. br. 2-3110, Komanda Lpbr /Lake pješadijske brigade/ Bratunac, str. pov. br. 2-1942/24, 24. januar 1993. - GŠ VRS i K-di DK / Glavni štab Vojske Republike Srpske i Komandi Drinskog korpusa.
31. ICTY, 7D13-0003-0007, Komanda UNPROFOR-a u Sarajevu, 070320A, mart 1993. - Komandi u Kiseljaku, PREDMET: Izvještaj - posjeta generala Morillona Cerskoj - 5/6. mart 1993.
32. Komanda Drinskog korpusa, str. pov. br. 01/5-231, 9. mart 1993 - Glavnom Štabu Vojske RS, Redovni borbeni izvještaj; Isto, Komanda Brigade Bratunac, str. pov. br. 305/93, 14. februar 1993 - Komandi Drinskog korpusa.
33. Direktiva br. 7 za naredna dejstva, Vrlo hitno, str.pov.br. 03/4-434 od 17.3.1995. godine, Glavni štab Vojske Republike Srpske upućuje Komandi 1.KK, u potpisu potpukovnik Manojlo Milovanović.
34. Komanda 2. korpusa, str. inv. br. 4-241, Armija Republike Bosne i Hercegovine, Komanda 28. d. KoV, str. pov.br. 01-24/95, Tuzla, 24. juli 1995 – Komandi 2. korpusa, Tuzla.
35. AIIZ, inv.br. 2-4102, Zapovest za aktivna b/d op.br. 1, "Krivaja – 95", str.pov.br. 04/156-2, od 2.7.1995. godine, u potpisu generalmajor Milenko Živanović.
36. Vanredni borbeni izvještaj IKM Drinskog korpusa "Pribićevac" GŠ VRS i Komandi DK, str.pob.br. 08/95, od 9.7.1995. godine, u potpisu generalmajor Radislav Krstić.
37. Izvođenje borbenih dejstava oko Srebrenice, GŠ VRS hitno upućuje Predsjedniku RS, IKM i Komandi Drinskog korpusa, str.pov.br. 12/46-501/95, od 9.7.1995. godine, u potpisu generalmajor Zdravko Tolimir.
38. Naređenje za posjedanje linije odbrane i popravljanje taktičkog položaja usljed novonastale situacije oko enklave Srebrenica, GŠ VRS vrlo hitno upućuje Komandi DK i 65.zmtp, str.pov.br. 03/4-1807, od 10.7.1995. godine, u potpisu generalpukovnik Ratko Mladić.
39. Naređenje MUP-a RS svim štabovima komandama policijskih snaga, CJB Sarajevo kao i kampu za obuku policije Jahorina, str.pov.br. 64/95, od 10.7.1995. godine, u potpisu komandant štaba Tomislav Kovač.
40. Redovni borbeni izvještaj - Stanje na ratištu, Glavni štab Vojske Republike Srpske predsjedniku Republike Srpske, str.pov.br. 03/3-192, od 11.7.1995. godine.
41. Komanda 1. Zvorničke pbr, str.pov.br. 06/214, 11. juli 1995 - Komandi Drinskog korpusa, Redovni borbeni izvještaj.

42. Komanda 1. br. lpbr, str.pov.br. 03/253-102, od 11. juli 1995 - Komandi Drinskog korpusa, Redovni borbeni izvještaj; Isto, MUP Republike Srpske, RDB - Sarajevo, broj: 05-1989/95, 12. juli 1995. – Zamjeniku ministra unutrašnjih poslova Republike Srpske i drugima.
43. Republika Srpska, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Centar javne bezbjednosti, Zvornik, broj: 193/95, 12. juli 1995, Bilten dnevnih događaja Centra javne bezbjednosti Zvornik za dan 11/12. juli 1995.
44. Republika Srpska, Obavještajno-bezbjednosna služba Banja Luka, str. Pov. broj: 10-01-155/04 od 13. maj 2004 - Komisiji za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10.-19. jula 1995., predsjedniku Komisije, lično, *Raspoloživa saznanja vezano za događaje u Srebrenici jula 1995. godine*.

Emrah Đozić, BA

VJERSKI ŽIVOT U SREBRENICI I ŽEPI TOKOM AGRESIJE NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU 1992–1995. GODINE

Sažetak: Ovaj rad tretira aktivnosti vezane za vjerski život u Srebrenici i Žepi od 1992. do 1995. godine. Baziran je na publikovanoj građi, svjedočenju preživjelih, videosnimcima i dodatku s fotografijama.
Ključne riječi: Srebrenica, Žepa, opsada, sigurna zona UN-a, vjerski život

Abstract: Based on published material, preserved pictures and videos, and the testimonies of survivors and witnesses of everyday life, this paper presents an overview of religious life in Srebrenica and Žepa in the period 1992–1995.

Keywords: Srebrenica, Žepa, siege, UN safe zone, religious life

Uvod

U proteklih nekoliko godina mnogo je knjiga i članaka objavljeno o dešavanjima u UN-ovoj enklavi Srebrenica i oko nje tokom oružane agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992–1995. godine. Žepa je, nažalost, izostavljena iz mnogih naučnih istraživanja. Većina istraživanja i o genocidu u Srebrenici odnose se na zločine i počinjeni genocid, a rijetka su istraživanja koja se tiču života pod opsadom i društvenih aktivnosti unutar enklava.

Srebrenica i Žepa bile su izložene oružanim napadima od samog početka agresije. Iako su od 1993. godine Srebrenica i Žepa bile u sigurnoj zoni UN-a, i dalje su bile pod opsadom i teškim životnim uslovima. I u takvim nepodnošljivim uslovima borbe za opstanak i s velikom koncentracijom stanovništva na jednom mjestu, trudili su se svoju svakodnevnicu učiniti zanimljivijom i sadržajnijom. Posebna pažnja pridavala se njegovanju vjere i tradicije. Tako su organizovane brojne aktivnosti tradicionalno-vjerskoga karaktera. Posjećenost tim sadržajima bila je

velika tako da skoro nije bilo stanovnika Srebrenice i Žepe koji nije bio uključen u neku od aktivnosti.

Cilj ovog istraživanja jeste da prikaže vjerske aktivnosti u periodu opsade, te da predstavi muslimane Bošnjake ova dva mjesta, njihovu umjerenost i privrženost tradiciji i da pokaže da su Bošnjaci i u teškim uslovima agresije njegovali tradicionalni islam i običaje.

Ovaj rad baziran je na publikovanoj građi, sačuvanim videomaterijalima i slikama te svjedočenju preživjelih.

Vjerski život u Srebrenici

Vjerski život u Srebrenici prije agresije na Bosnu i Hercegovinu bio je raznolik. U samom centru Srebrenice bilo je aktivno pet džamija. U selima oko Srebrenice bilo je još sedam džamija i nekoliko mekteba u kojima su se obavljale redovne vjerske aktivnosti. Agresijom na Bosnu i Hercegovinu dolazi i do migracije stanovništva. Stanovništvo napadnutih mjesta migriralo je u sigurnija područja. Tako je Srebrenica od prijeratnih 36.666[1] kao sigurna zona brojila i do 50.000 stanovnika.[2] Zbog velikog broja stanovnika porasla je potreba i za dodatnom angažovanošću imama. Tako su svi imami koji su se nalazili na prostoru Srebrenice bili angažovani u nekom džematu. Bilo ih je oko pedeset, zajedno s imamima iz protjeranih područja.

Na jednom od sastanaka Alija ef. Jusić, imam iz Potočara, izabran je za glavnog imama i nosioca vjerskih aktivnosti na području Srebrenice. Na istom sastanku obavljena je preraspodjela dužnosti i džemata. S obzirom na potrebu, u pojedinim većim džematima dužnost je obavljalo i po nekoliko imama.[3]

---

[1] Vidi više: Popis stanovništava 1991. godina, Federalni zavod za statistiku, pristupljeno 4. januar 2021. godina, http://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/.

[2] Suljagić, Emir, *Srebrenica MCMXCV*, *Vrijeme*, Zenica, 2017, 33.

[3] Karčić, Hikmet - Đozić, Emrah - Alić, Resul, „Tragom jednog video snimka: Vjerski život u UN 'sigurna zona' Srebrenica 1992–95“, *Novi Muallim*, godina XX, broj 77, 25.

U gradu Srebrenici bilo je aktivno pet džamija u kojima su se obavljale sve vjerske dužnosti i to:

> *Čaršijska džamija, u kojoj su kao imami i muallimi radili Mevludin ef. Hrnjić, Ejub ef. Husejnović i Suljo ef. Memić. Također, uz njih još su bili aktivni i imami Sado ef. Mustafić i Hamed ef. Muratagić. U Bijeloj džamiji dužnost imama obavljali su Meho ef. Salihović, Sead ef. Mustafić, Esed ef. Hasanović i hatib Teufik ef. Đozić. U džamiji u Crvenoj Rijeci radili su imami Besim ef. Hrnjić, Sejdalija ef. Hrnjić, Hasudin ef. Atanović, Ahmed ef. Memić i Sakib ef. Memić. U Petričkoj džamiji na dužnosti su bili hfz. Mustafa ef. Mehić, Muhamed ef. Memić, Sadik ef. Hasanović i Adil ef. Rizvanović. U džamiji u naselju Vidikovac radili su Mehmedalija ef. Mandžić, Ramo ef. Muhić i Šemso ef. Osmanović.*[4]

Bilo je aktivnih džemata i vakufskih objekata i izvan gradske jezgre Srebrenice:

> *Džamija u Gornjim Potočarima gdje su na dužnosti bili imami Alija ef. Jusić, Osman ef. Baščelić, Sulejman ef. Hodžić i Reif ef. Fejzić; džamija u Sućeskoj gdje su bili angažovani Junuz ef. Mekanić i Hidan ef. Begić; u Slapovićima, u džamiji Jezero, gdje je radio Mehmed ef. Delić, a u kolektivnom naselju Slapovići radili su Dulan ef. Abdurahmanović i Abdurahman ef. Redžić, a povremeno kao ispomoć dolazio je Meho ef. Salihović; džemat u Pusmulićima, gdje je radio Idriz ef. Osmanović.*[5]

Pored navedenih imama, vjerske aktivnosti vodile su i dvije muallime Adaleta Palić i Sabaheta Osmanović, koje su bile učenice Medrese. Također, u vjerske aktivnosti povremeno su bili uključeni i neki stariji imami.

Uz redovne vjerske aktivnosti, poput dnevnih namaza, džuma-namaza te mektepske pouke, održavana je i sedmična halka zikra u džamiji u Crvenoj Rijeci. Od dodatnih aktivnosti posebno se ističe mektepska nastava za starije kroz koju su prošle mnoge generacije učenika. Mnogi

[4] Isto, 26.
[5] Isto.

od polaznika ovakvih mektepskih pouka uz čitanje Kur'ana naučili su i klanjati, kao i mnoge druge vjerske obaveze.

Posebna pažnja pridavana je značaju obilježavanja mubarek dana i noći, pa su tim povodom organizovani mevludi, predavanja, halke Kur'ana i drugo. Kulminacija obreda i pojačanih aktivnosti odvijala se u ramazanu pa su teravih-namazi i prateći vjerski sadržaji organizovani na brojnim mjestima poput privatnih kuća. Čak su se teravih-namazi klanjali i u sali Vatrogasnog doma u Srebrenici.

Na internetu su dostupni snimci iz Srebrenice koji otkrivaju detalje života pod opsadom. Na tim snimcima možemo vidjeti kako su se Bošnjaci organizovali u teškim uslovima opsade. Društveni život u takvim okolnostima bio je posebno izražen. Na nekim snimcima možemo vidjeti razne kulturne manifestacije poput obilježavanja nekih značajnih datuma, ali i organizovanja sportskih natjecanja na manifestacijama poput „Ljiljanijade". Posebno posjećeni događaji bile su vjerske aktivnosti održavane u džematima u Srebrenici. Na takvim snimcima primijeti se veliki broj omladine, svršenika kur'anskog pisma i hatme Kur'ana.

U posljednje vrijeme pojavilo se nekoliko videosnimaka Srebreničana Ibre Zahirovića, kamermana, koji je mnoge događaje zabilježio videokamerom.[6] Osim Zahirovića, još su neki zabilježili dragocjene detalje života pod opsadom. Na jednom od takvih snimaka zabilježenom u Čaršijskoj džamiji u Srebrenici održan je svečani ispit i promocija učača hatme Kur'ana. Snimak je napravljen 1994. godine. Na njemu je Ejub ef. Huseinović[7], jedan od imama Čaršijske džamije. Uz njega na snimku pojavljuju se i Mevludin ef. Hrnjić[8], njegov kolega iz Čaršijske džamije. Također, tu su još i Hasudin ef. Atanović[9] i hfz. Mustafa ef. Mehić.[10] Ejub ef. Huseinović ispituje učenike te drži predavanje.[11] Uz prigodan

[6] Videosnimci se mogu pogledati na *YouTube* stranici, kanal *Ibro Zahirovic*, dostupno na: https://www.youtube.com/user/elektron04, pristupljeno 4. januar 2021.

[7] Ubijen je tokom genocida u Srebrenici.

[8] Trenutno je imam u Sniježnici, MIZ Teočak.

[9] Trenutno je imam u Špitalu, Austrija, i glavni imam u Islamskoj zajednica Bošnjaka Austrije (IZBA).

[10] Trenutno je imam u Nušatelu, Švicarska.

[11] Na jednom dijelu snimka pojavljuje se i šejh Mustafa ef. Čolić iz Jajca. Prema svjedočenju Mevludina ef. Hrnjića on nije bio prisutan na tom programu. To je vjerovatno

program učenja Kur'ana i ilahija ovo je kruna na aktivnosti koje su prethodile završenju hatme Kur'ana.[12]

Šesnaestog aprila 1995. godine održana je svečanost povodom završetka hatme Kur'ana u improvizovanom mesdžidu kolektivnog naselja[13] u Zelenom Jadru. Dostupan je i videosnimak s te svečanosti.[14] Uz prigodno predavanje i sam čin svečanog ispitivanja učenika, Alija ef. Jusić, glavni imam Srebrenice, obraća se prisutnima. Na snimku se jasno vidi da je mesdžid ispunjen do posljednjeg mjesta, a dio vjernika stoji ispred mesdžida. U toku predstavljanja učenika vidimo i to da su djeca izbjeglice iz mnogih protjeranih mjesta. Kao i ostali dostupni snimci i ovaj otkriva raznolik vjerski život na području Srebrenice u specifičnim uslovima.

Na jednom od snimaka, napravljenom neposredno pred genocid u julu 1995, zabilježena je ceremonija završnog ispita. Snimak je napravljen 23. aprila 1995. u Čaršijskoj džamiji u Srebrenici. Na njemu je prikazana svečanost završnog ispita pod vodstvom ratnog imama Čaršijske džamije Mevludina ef. Hrnjića.[15] Pored njega na snimku se nalaze i Meho ef. Salihović, Esed ef. Salihović, Sead ef. Mustafić, Sado ef. Mustafić, Hamed ef. Muratagić, Esed ef. Hasanović, hfz. Mustafa ef. Mehić, Nedžad ef. Osmić kao i predsjednik Odbora Hebib Smajlović. Uz njih su na snimku učenici, svršenici kur'anskog pisma i hatme Kur'ana, njih četrdeset pet, kao i džematlije. Nekoliko osoba stoji na ulaznim vratima zbog gužve u džamiji i nemogućnosti ulaska. Učenici su u pristojnim odijelima. Primjetno je i to da je veliki broj muškaraca u francuskim kapicama, a žene u tradicionalnim dimijama i šamijama. Na ovom snimku Mevludin ef. zajedno s Mehom ef.

ubačeno prilikom presnimavanja snimka sa starih VHS kaseta. Autentičnost ostatka videosnimka kao i detalje o prisutnim imamima na snimku dao nam je Mevludin ef. Hrnjić, jedan od sudionika ove svečanosti. Intervju s Mevludinom ef. Hrnjićem, 1. decembar 2020. godina, privatna arhiva.

[12] Naziv videosnimka je „Srebrenica 1994. godina gradska džamija - hatma pred Ejubom hodzom", dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=bto_GKOySZ8 [pristupljeno 4. januar 2021].

[13] Kolektivno naselje podignuto je za potrebe izbjeglica protjeranih stanovnika drugih opština koje su izbjegle u Srebrenicu.

[14] Naziv videosnimka je „Zeleni Jadar Srebrenica 1995", dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=GYSc5cfA0Lg&t=29s, pristupljeno 4. januar 2021.

[15] Naziv videosnimka je „Srebrenica, 23. april 1995. godine", dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=YDzNc-j1Wu8&t=83s, pristupljeno 4. januar 2021.

dodjeljuje diplome učenicima te se oni sami predstavljaju. Većinom su to učenici izbjeglice iz brojnih protjeranih mjesta oko Srebrenice.[16]

Također, jedan od snimaka napravljen je na dženazama trojici doktora[17] stradalih u helikopterskoj nesreći u maju 1995. godine. U helikopterskoj nesreći 10 putnika je preživjelo, a 12 je izgubilo živote.[18] Na montiranom snimku vidimo sve tri dženaze kao i način na koji su obavljene, te da ni u jednom segmentu ništa ne odudara od tradicije muslimana Bošnjaka.[19] Prva dženaza klanjana je dr. Seadu Haliloviću, dok su druge dvije klanjane dr. Husejnu Muratoviću i dr. Muharemu Deljkoviću. Na dženazama je primjetan veliki broj vjernika koji je došao klanjati dženazu i na taj način oprostiti se od trojice doktora. Na dijelu snimka, kod prve dženaze koja je klanjana na selu, vidimo i skromnu podjelu hrane, a što je tradicija na dženazama istočne Bosne i nekih drugih mjesta. Na druge dvije, koje su obavljene ispred džamije u naselju Petriča, vidimo skele postavljene oko džamije kao i na njenoj munari. Isti je slučaj i sa Čaršijskom džamijom čija je rekonstrukcija započeta neposredno prije agresije, te zbog ratnih dešavanja nikada nije u potpunosti završena, ali je ipak stavljena u upotrebu.

U jeku ratnih dešavanja bilo je odudaranja od standardne vjerske prakse Bošnjaka. Tako se ponekad, nakon većih gubitaka, dženaza-namaz klanjao kolektivno za više osoba. U takvim situacijama kopali su u jedan mezar više poginulih ili ubijenih osoba. Također, zbog granatiranja, u nekim su se selima dženaze klanjale noću.[20] S obzirom na to da je u gradskoj jezgri bio veliki broj stanovnika, džuma-namaz u nekim džamijama nekada se klanjao i u dvije grupe.

---

16 Više o ovom snimku i vjerskom životu u Srebrenici vidi: Karčić, Đozić, Alić, „Tragom jednog video snimka...“, 24-29.

17 Radi se o: dr. Sead Halilović (1947), dr. Husejn Halilović (1958), dr. Muharem Deljković (1941).

18 Ostali poginuli u helikopterskoj nesreći su: Džemal Malkić (1958), Enver Čokić (1968), Izet Džambić (1968), Nurdin Mustafić (1932), Hasiba Salihović (1935), Hasudin Homorac (1970), Avdo Mirvić (1956), Selman Karić (1951), Sabrija Česko (1943).

19 Naziv videosnimka je „Srebrenica 1995 - Dzenaza trojici doktora nastradalim u helikopterskoj nesreci kod Žepe“, dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=H-pEz-crslXI&t=5s, pristupljeno 4. januar 2021.

20 Intervju s Mevludinom ef. Hrnjićem.

Tokom genocida u Srebrenici ubijeno je 8.372 Bošnjaka iz Podrinja. U ovaj broj ubraja se dvadeset i šest imama iz Srebrenice i drugih mjesta, a koji su protjerani u enklavu: Hašim Atić, Reuf Fejzić, Hamed Muratagić, Osman Baščelić, Sulejman Hodžić, Ejub Husejnović, Junuz Mekanić, Ahmed Memić, Sakib Memić, Sulejman Memić, Aziz Mujić, Sead Mustafić, Mehmedalija Mandžić, Mehmed Delić, Teufik Đozić, Sadik Hasanović, Esed Hasanović, Ramo Muhić, Šemso Osmanović, Mehmed Osmanović, Idriz Osmanović, Adil Rizvanović, Sado Mustafić, Salko Ramić, Omer Osmanović, Hasan Hasanović.

Vjerski život u Žepi

Prema popisu stanovništva iz 1991. godine u Žepi, mjesnoj zajednici u sastavu općine Rogatica, živjelo je 2.440 stanovnika.[21] Dolaskom izbjeglica 1992. godine iz Rogatice, Višegrada i drugih okupiranih mjesta, broj stanovnika u Žepi povećan je na oko 7.000 stanovnika.[22]

U Žepi su prije agresije na Bosnu i Hercegovinu funkcionisala dva džemata – Žepa i Gođenje. Pripadalo im je oko 600 domaćinstava s otprilike isto toliko i članova.[23] Podžeplje je pripadalo Vlasenici, ali nakon što ga je agresor zauzeo, stanovnici Podžeplja izbjegli su u Žepu. Predvodnici vjerskih aktivnosti na području Žepe bila su trojica imama: Ramiz ef. Dumanjić, Fehim ef. Ahmetagić i Mehmed ef. Hajrić, imam koji je izbjegao iz Podžeplja. Uz njih je bilo učenih ljudi koji su povremeno predvodili vjerske aktivnosti poput hadži Abida Halilovića te učenika Medrese Jusufa Jusupovića.[24]

Za razliku od Srebrenice, za Žepu ne možemo pronaći adekvatne videosnimke koji dodatno osvjetljavaju vjerski život tokom agresije. Postoje neki videosnimci koji samo djelimično, u drugom planu, daju natuknice o stanju vjerskog života.[25]

---

[21] Detaljnije u: Popis stanovništava 1991. godina.

[22] Intervju s Agom Podžićem, 24. septembar 2020, privatna arhiva.

[23] Isto.

[24] Isto.

[25] Naziv videosnimka je „Mehmed ef. Hajrić“, dostupno na: https://www.youtube.com/watch?v=ezTtHYKBKJ8., pristupljeno 4. januar 2021. Snimak je loše kvalitete.

S obzirom na to da je i Žepa bila pod opsadom, u nedostatku vjerske literature njeni stanovnici na čelu s Odborom Islamske zajednice Žepa pokrenuli su štampu lista *Minaret*. „Uprkos ratu i svim nevoljama i teškoćama koje sa sobom nosi, vjerski život na ovom području iz dana u dan sve je bogatiji i raznovrsniji. Dokaz je i ovaj naš list, koji pokrenusmo u vrlo teškim uslovima."[26] Cilj pokretanja lista *Minaret* bio je vjerski preporod:

> *Kroz njega ćemo pokušati da oživimo zamrla ljudska srca koja nadam se, počinju biti svjesna svojih zabluda. Narod ovog kraja, možda kao niko u našoj Bosni, osjetio je sve teškoće rata, gladi i neimaštinje, ali i Božiju pomoć u momentima kada se pomišljalo da spasa više nema. Sve ovo daje nam nadu i pouzdanje da ćemo Allahovom voljom izaći na selamet, da ćemo se povratiti Allahovoj vjeri i životu po Njegovim zakonima.*[27]

Džamija u Žepi granatirana je skoro cijeli rat te djelimično i srušena. Njen minaret bio je oštećen gelerima, ali nikada nije direktno pogođen i srušen. Tako je cijeli rat ostao uspravan. Iz lista *Minaret* možemo saznati sve vezano za vjerske aktivnosti u Žepi: spisak šerijatskih vjenčanja, spisak onih kojima je klanjana dženaza, spisak svršenika sufare, hatme Kur'ana, vjerske aktivnosti u ramazanu i drugo. Tako se u *Minaretu* spominje da se 1993. teravih-namaz klanjao na deset mjesta, a sljedeće godine na dvadeset, te da ni u takvim okolnostima nije izostala ni mukabela, pa čak ni itikaf. Zanimljivo je da su sadekatul-fitr sakupljali u hrani – namirnicama i to za potrebe stanovništva u Srebrenici. Poučeni velikom glađu iz zime 1992–1993. predstavnici Žepe Crvenom križu prijavili su 40.000 stanovnika.[28] Poslije su taj broj smanjivali do 16.000. Stoga, nakon zime 1993. nije bilo gladi, jer su humanitarnu pomoć dobijali u većoj količini nego im je bilo neophodno.

[26] Hajrić, Mehmed, „Ramazanske i post-ramazanske aktivnosti", *Minaret*, april 1993, 12-14.

[27] Isto.

[28] Intervju s Agom Podžićem.

I Islamske informativne novine *Preporod* izvještavale su o vjerskim aktivnostima prenoseći informacije iz *Minareta* koji je u Sarajevo, preko UNPROFOR-a, poslao Mehmed ef. Hajrić:

> *Prema pisanju Minareta na dnevnim namazima primjetno je sve više klanjača. Pored mektebske pouke i vjeronauke u školi osnovan je i hor ilahija i kasida Slapovi Žepe. U spremanju raznih priredbi ostvarena je saradnja sa Kulturno-umjetničkim društvom Leptir i Književnim klubom Most. Bajram i Mevlud, nakon dolaska Unprofora, obilježeni su i na evropski način: svečanim prijemima za zvanice.*[29]

Prema *Preporodu* vjerski život u Žepi cvjeta: "Klanja se svaki vakat, a prije rata se klanjala samo podne i ikindija. Vjerska pouka je u svakom selu, a prije rata je bila samo u džamiji. Odrasli ponavljaju zaboravljeno i uče u Mushafu. Održavaju se predavanja, uče mevludi i drugi prigodni programi."[30] I ovdje se spominje list *Minaret*: "Čak je Žepa dobila i prvi svoj list koji se zove *Minaret*, a štampa se na pisaćoj mašini."[31]

Pregled vjerskog života u *Minaretu*

U prvom broju *Minareta* u uvodnoj riječi stoji da će list izlaziti shodno mogućnostima koje im budu dozvoljavale, ali da će nastojati da to bude što češće.[32]

Godine 1993. ramazanske dane vjernici su dočekali u vrlo teškim uslovima.[33] Teravih-namaz klanjao se u deset džemata i to: Žepi, Stopu,

---

[29] Hodžić, Dervišalija, ‘’Žepa miriše islamom’’, *Preporod*, april 1995, 18.

[30] Hodžić, Dervišalija, „Ezan se u Žepi neće prekidati“, *Preporod*, 1. i 15. oktobar 1993, 5.

[31] Isto.

[32] Dalje stoji da "Odbor Islamske zajednice, kao vlasnik lista, ima namjeru da vas informiše o svom radu i vjerskom životu - na svom terenu, a usput da se malo obrazujemo u vjerskom pogledu, jer nam je to sveta dužnost kao vjernicima." Vjersko-prosvjetna služba odbora IZ Žepa, „Uvodna riječ“, *Minaret,* april 1993, 3.

[33] "Stalna granatiranja, kao i strah od eventualnih pješadijskih napada, nisu omeli hrabre vjernike u izvršavanju svojih obaveza prema Uzvišenom Allahu. Vjerovatno će u dušama svih vjernika ostati trajan pečat ovogodišnjih ramazanskih blagodati i

Čavčićima na dvije lokacije, Papratnoj Njivi, Boraku, Vratarima, Ribiocu, Glavici i Bojranicima.[34]

Uzimajući u obzir uslove, odziv vjernika bio je izuzetno dobar. U toku ramazana proučeno je nekoliko mevluda: Žepa, Vratar, Borek, Čavčići i Papratna Njiva. Džamija u Žepi, iako bez krova i prozora, bila je izuzetno posjećena. Pred kraj ramazana vrijedne džematlije pokrile su džamiju tako da su uslovi za obavljanje namaza bili pristojni. Izvršen je i obilazak većih džemata u kojima su održana predavanja. U povodu Lejletul-Bedra kao i Lejletul-kadra, u većini džemata proučeni su mevludi, kao i prigodna predavanja. Također je uoči Lejletul-Bedra u svim džematima poklonjena hatma proučena šehidima. Koliko se zaista vodila briga o svakom detalju vjerskog života govori i podatak da je jedan od imama proveo posljednju trećinu ramazana u itikafu.

Vjeronauka se održavala u pojedinim mjestima poput Purtića, Čavčića i drugih. U samoj Žepi, ali i nekim drugim selima, vjeronauka se nije izvodila zbog stalnih granatiranja. Krajem ramazana počela se održavati i vjeronauka za odrasle. Nekolicina polaznika uspješno je završila kur'ansko pismo, a mnogo je onih koji su bili na putu do tog plemenitog cilja.

Godine 1992. broj umrlih i poginulih osoba bio je 46. Spisak i datum klanjanja dženaze donosi Ramiz ef. Dumanjić.[35]

Također, u *Minaretu* su sačuvani i zapisnici sa sjednica Odbora Islamske zajednice. Na jednom takvom sastanku raspravljalo se o članarini u ratnim uslovima. Donesena je odluka da se članarina u takvim uslovima plaća u naturi i da iznosi: u grahu 1kg, u krompiru 3kg ili u ulju 1l.[36] U tim uslovima imami nisu imali plaću. Na istom sastanku odlučeno je da se imamima da stimulans u cigaretama.[37]

---

berićeta: Samo iščekivanje Ramazani-šerifa, bez gotovo ičeg od čega bi se mogao spremiti kakav-takav ručak ili iftar, pa dolazak konvoja sa hranom uoči samog Ramazana, ulio je kod ljudi vjeru da je Allahova milost zaista neizmjerna." Hajrić, Mehmed, „Ramazanske i post-ramazanske aktivnosti", *Minaret*, april 1993, 12-14.

[34] Vidi: Isto.

[35] Dumanjić, Ramiz, „Dženaze koje sam klanjao u Žepi 1992.", *Minaret,* oktobar 1993, 11.

[36] Dumanjić, Ramiz, „Zapisnik sa sjednice Odbora islamske zajednice, 27.08.1993.", *Minaret,* oktobar 1993, 12.

[37] Vidi: Isto.

Zanimljivo je i to da je u *Minaretu* sve popraćeno datumima i do u najsitnije detalje opisano. Tako iz *Minareta* saznajemo da je 18. septembra 1993. godine proučen mevlud u školi u Pripečku, mjestu udaljenom 9 km od Žepe.[38] Dalje imamo detaljnu informaciju o proučenom mevludu 4. novembra 1993. godine. Program je osim vjerskog bio i jedna vrsta kulturnog događaja – osim ilahija i kasida, književni klub *Most* čitao je odlomke poezije.[39] Nakon nekoliko dana, 22. novembra, dvadeset i devet polaznika završilo je hatmu Kur'ana.[40]

Nakon prvog godišta 1993. godine i izlaska preko 100 stranica *Minareta*, 1994. godine smanjili su broj stranica radi nedostatka papira, ali su se posvetili kvalitetnijem sadržaju lista.[41]

Na početku drugog godišta donosi se pregled dženaza iz 1993. godine koje su klanjane umrlim i poginulim na prostoru Žepe i to njih 56.[42]

Devetnaestog januara 1994. godine treće odjeljenje polaznika kursa Kur'ana, njih dvadeset, činilo je hatmu.[43] Već naredni mjesec, 10. februara 1994. godine, održana je večer ilahija, kasida i sevdalinki.

> *Džamijski hor Slapovi Žepe kao i muzička sekcija KUD-a Leptir priredili su istinski ugođaj. Program je započeo učenjem odlomka iz Kur'ana a nastavljen sa učenjem ilahija. Pjevale su se sevdalinke, za ovu priliku posebno birane. Ramiz ef. Dumanjić govorio je o Ramazanu i njegovim blagodatima. Članovi književnog kluba Most govorili su svoje pjesme u kojima preovladavaju vjerski motivi i to vrlo nadahnuto i poučno. Program je, iako za kratko vrijeme pripremljen, skladno ukomponovan. Sala je nažalost, primila samo dio onih koji su željeli da budu sudionici ove večeri.*[44]

---

[38] Hajrić, Mehmed, „Vijesti iz našeg džemata", *Minaret,* decembar 1993, 7-8.
[39] Isto.
[40] Isto.
[41] Urednik, „Uvodna riječ Minareta", *Minaret*, februar 1994, 3.
[42] Vidi: Anonim, „Dženaze u 1993. godini", *Minaret*, februar 1994, 7-8.
[43] Vidi: Hajrić, Mehmed, „Vijesti iz našeg džemata", *Minaret*, februar 1994, 9.
[44] Isto.

I dalje je nastavljeno s vjerskom poukom. Nju su obavljali imami, a pohađalo ju je preko 350 polaznika.[45] Godine 1994. teravih-namaz klanjao se na dvadeset punktova. Na nekim od punktova proučeni su mevludi, a posebni progami izvođeni su za Lejletul-Bedr i Lejletul-kadr. Jedan je od imama posljednju trećinu ramazana boravio u itikafu te i na taj način oživio Poslanikovu, a.s., praksu.[46] Također nailazimo i na spiskove vjenčanih. Tako znamo da se u 1993. godini šerijatski vjenčalo trideset i devet mladenaca.[47]

I u narednim brojevima nalazi se spisak svršenika hatme, njih devetnaest, te opis svečanog programa održanog tim povodom:

> *Događaj koji je vrijedan posebnog pomena svakako su hatme polaznika odjeljenja tečaja Kur'ana, ovaj put hatmu je činilo 19. polaznika što je do sada ukupno 68. Program koji je izveden i način na koji je pripremljen bio je po svemu svečan: svečano odjeveni sa Kur'anima u rukama uz učenje tekbira pristupilo se učenju odlomaka Kur'ana nekoliko sura.*[48]

Također se spominje i nastup *Malog hora* uz svečano učenje ilahija.[49] Skoro da nije bilo broja *Minareta* a da se u njemu nije našla vijest o novim učačima Kur'ana ili svršenicima hatme Kur'ana: "Dana 19. 06. 1994. godine iza podne-namaza peta grupa polaznika kursa Kur'ana, njih dvadeset i pet, činili su hatmu."[50] Već tradicionalno, i ovaj program započeo je uz uobičajene tekbire, a kasnije su učeni odlomci iz Kur'ana, sura Ja-sin, kao i nekoliko ilahija.[51]

---

[45] Vidi: Isto, 10-11.

[46] Isto.

[47] Vidi: Dumanjić, Ramiz, „Vjenčani u 1993. godini", *Minaret*, februar 1994, 12-13.

[48] Anonim, „Vijesti iz našeg džemata", *Minaret*, april 1994, 7-8.

[49] Isto.

[50] Hajrić, Mehmed, „Vijesti iz našeg džemata", *Minaret*, juni 1994, 10.

[51] Isto. "Pored ovih aktivnosti redovno su obilježavali i mubarek dane i noći. Tako je 9.6.1994. godine, iza akšam-namaza, proučen mevludi-šerif u čast Nove hidžretske godine 1415. Učio se Kur'an, Mevlud, ilahije. O Hidžri kao i njenom značaju govorio je Ramiz ef Dumanjić. Iako u noćnim satima, džamija je bila dobro posjećena." Hidžra je bila obilježena na jednoj od tribina, neposredno pred ovaj Mevlud, a na kojoj se pored Hidžre govorilo i o *Minaretu* i njegovim temama. Isto.

U teškim uslovima borbe za opstanak ljudi su bili posvećeni vjerskim običajima i tradiciji. U danima Kurban-bajrama žrtvovali su kurbane te ga provodili na tradicionalan način:

> *Bajram-namaz klanjao se u prepunoj džamiji. Ljudi su pristizali od sabah-namaza za koje se vrijeme u džamiji učio Kur'an i držao ders. Nakon bajram-namaza uobičajene čestitke, obilasci mezarluka, komšija i prijatelja. Oni koji su našli mogućnosti i volje poklali su svoje kurbane. Drugog dana Bajrama u centru Žepe priređen je svečani bajramski program u organizaciji opštinskih vlasti i KUD-a Leptir, koji je bio izvođač programa. Program je započeo Himnom kao i učenjem ilahija i kasida, da bi nakon podne-namaza program bio nastavljen pjevanjen sevdalinki, kao i pjesama nastalih na našim prostorima.*[52]

U Žepi nije bilo slučajeva kolektivne dženaze osim u slučaju višegradskih žrtava koje su vadili iz Drine te ih pokopali u jednu grobnicu. Nekoliko puta dženaza-namaz klanjali su noću.[53]

U jednom javnom pismu upućenom stanovnicima Žepe reisul-ulema Mustafa ef. Cerić hvali hrabre i neustrašive Žepljake, njihovu požrtvovanost i vjersku nepokolebljivost te između ostalog kaže:

> *Imam izuzetnu čast da Vam se obratim ovim pismom i da vam u ime cijele Islamske zajednice, Rijaseta i svoje lično izrazim najdublju zahvalnost za vašu herojsku žrtvu koju činite za našu uzvišenu vjeru i časnu domovinu Republiku Bosnu i Hercegovinu. Žepa i Žepljaci su ponos i dika Bosne, obraz svih Bošnjaka. Hvala Allahu, dž.š., što ste svjesni puta kojim idete i što cilj koji je zacrtan ni po cijenu života ne zanemarujete. Ponosan sam što sam reis takvim ljudima. Ja sam danas najmanji reis najvećem narodu, sve heroju do heroja.*[54]

---

[52] Isto, 9.

[53] Intervju s Agom Podžićem...

[54] Cerić, Mustafa, „Odboru Islamske zajednice Žepa, svim pripadnicima Islamske zajednice Žepa", *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Republici Bosni i Hercegovini*, oktobar 1994, 294.

Iako danas nema živih imama koji bi svjedočili o vjerskim aktivnostima u Žepi u periodu opsade, ono što su oni zapisali u *Minaretu* trajno će svjedočiti kakav su trud i žrtvu podnijeli u tom teškom periodu.

Zaključak

Snimci iz Srebrenice hatma-dove iz Čaršijske džamije, zatim iz improvizovanog mesdžida kolektivnog smještaja u Zelenom Jadru, te snimka dženaze stradalim doktorima u helikopterskoj nesreći otkrivaju detalje vjerskog života. Vidimo da je vjerski život u Srebrenici bio dobro organizovan i bogat uzimajući u obzir sve okolnosti života pod opsadom. Te aktivnosti iznjedrile su brojne generacije svršenika kur'anskog pisama kao i hatme Kur'ana, ali i naučenih osnovnih vjerskih propisa. Snimci također pokazuje da su Bošnjaci Srebrenice gajili običaje i nastojali očuvati svoju islamsku tradiciju i tokom teških ratnih uslova.

Za razliku od Srebrenice, za Žepu nema dostupnih snimaka koji bi otkrili detalje vjerskog života. No, na osnovu lista *Minaret*, koji je izlazio u Žepi, možemo rekonstruisati vjerski život i upoznati se detaljno s vjerskim aktivnostima. List *Minaret* do u najsitnije detalje otkriva sve vjerske aktivnosti koje su se održavale na području Žepe. Uz vjerske održavane su i kulturne aktivnosti, nekada čak i u džamiji. Kao i u Srebrenici i Žepa je imala bogat vjerski život na što ukazuje i činjenica da nije bilo nijednog broja *Minareta* a da nije bilo i po nekoliko novih vijesti o vjerskim aktivnostima kao i spisak svršenika kur'anskog pisma ili hatme Kur'ana. Radi očuvanja sjećanja na život pod opsadom u Žepi, bilo bi jako korisno da se uradi reprint svih izdanja *Minareta*.

Ovo je skroman doprinos osvjetljivanju životnih uslova i aktivnosti u Srebrenici i Žepi u periodu agresije. Nadamo se da će ovo istraživanje dati smjernice za dalja i temeljitija istraživanja o ovoj i drugim srodnim temama.

Literatura i izvori

1. Anonim, „Dženaze u 1993. godini“, *Minaret*, broj 6, februar 1994. godina.
2. Anonim, „Vijesti iz našeg džemata“, *Minaret*, broj 7, april 1994. godina.
3. Cerić, Mustafa, „Odboru Islamske zajednice Žepa, svim pripadnicima Islamske zajednice Žepa“, *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u Republici Bosni i Hercegovini*, broj 1-3, oktobar 1994.
4. Dumanjić, Ramiz, „Dženaze koje sam klanjao u Žepi 1992“, *Minaret,* broj 4, oktobar 1993.
5. Dumanjić, Ramiz, „Vjenčani u 1993. godini“, *Minaret,* broj 6, februar 1994.
6. Dumanjić, Ramiz, „Zapisnik sa sjednice Odbora islamske zajednice, 27.8.1993.“, *Minaret,* broj 4, oktobar 1993.
7. Hajrić, Mehmed, „Ramazanske i post-ramazanske aktivnosti“, *Minaret*, broj 1, april 1993.
8. Hajrić, Mehmed, „Vijesti iz našeg džemata“, *Minaret*, broj 6, februar 1994.
9. Hajrić, Mehmed, „Vijesti iz našeg džemata“, *Minaret,* broj 5, decembar 1993.
10. Hajrić, Mehmed, „Vijesti iz našeg džemata“, *Minaret*, broj 8, juni 1994.
11. Hodžić, Dervišalija, „Ezan se u Žepi neće prekidati“, *Preporod*, broj 19 i 20, 1. i 15. oktobar 1993.
12. Hodžić, Dervišalija, ‘’Žepa miriše islamom’’, *Preporod*, broj 4, april 1995.
13. Karčić, Hikmet, Đozić, Emrah, Alić, Resul, „Tragom jednog video snimka: Vjerski život u UN ‘sigurna zona’ Srebrenica 1992–95“, *Novi Muallim*, godina XX, broj 77.
14. Suljagić, Emir, *Srebrenica MCMXCV*, Vrijeme, Zenica, 2017.
15. Urednik, „Uvodna riječ Minareta“, *Minaret*, broj 6, februar 1994.
16. Vjersko-prosvjetna služba odbora IZ Žepa, „Uvoda riječ“, *Minaret,* broj 1, april 1993.

Intervjui

17. Intervju s Agom Podžićem, 24. septembar 2020, privatna arhiva.
18. Intervju s Mevludinom ef. Hrnjićem, 1. decembar 2020, privatna arhiva.

Internet stranice

19. Federalni zavod za statistiku. „Popis stanovništava 1991. godina“, dostupno na: http://fzs.ba/index.php/popis-stanovnistva/popis-stanovnistva-1991-i-stariji/, pristupljeno 4. januar 2021.
20. https://www.youtube.com/user/elektron04, pristupljeno 4. januar 2021.
21. https://www.youtube.com/watch?v=ezTtHYKBKJ8, pristupljeno 4. januar 2021.
22. https://www.youtube.com/watch?v=bto_GKOySZ8, pristupljeno 4. januar 2021.
23. https://www.youtube.com/watch?v=HpEz-crslXI&t=5s, pristupljeno 4. januar 2021.
24. https://www.youtube.com/watch?v=YDzNc-j1Wu8&t=83s, pristupljeno 4. januar 2021.
25. https://www.youtube.com/watch?v=GYSc5cfA0Lg&t=29s, pristupljeno 4. januar 2021.
26. https://www.youtube.com/user/elektron04, pristupljeno 4. januar 2021.